

VOJISLAV STANOVČIĆ
ŽIVOT POSVEĆEN IDEJAMA

VOJISLAV STANOVČIĆ
ŽIVOT POSVEĆEN IDEJAMA

IZDAVAČI

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165
Udruženje za političke nauke Srbije
Beograd, Jove Ilića 165

ZA IZDAVAČE

Prof. dr Dragan Simić
Prof. dr Nebojša Vladislavljević

UREDNICI

Ilija Vujačić
Dušan Marković

RECENZENTI

dr Tibor Varadi
dr Vladimir Pavićević

DIZAJN KORICA

Neila el Khouja

LEKTURA I KOREKTURA

Olivera Veličković

TIRAŽ

300 primeraka

ISBN

978-86-6425-050-4

PRIPREMA I ŠTAMPA

Čigoja štampa, Beograd

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

VOJISLAV STANOVČIĆ

ŽIVOT POSVEĆEN IDEJAMA

Urednici:

Ilija Vujačić

Dušan Marković

Zbornik radova sa naučnog skupa
„Naučno i društveno delovanje
prof. dr Vojislava Stanovčića, akademika SANU”

Beograd,
2019.

Sadržaj

UMESTO PREDGOVORA.....	9
PROGRAM SKUPA.....	11

I

Vojislav Stanovčić: ličnost i delo

Ilija Vujačić INTELEKTUALNA BIOGRAFIJA I NAUČNI DOPRINOS AKADEMIKA VOJISLAVA STANOVČIĆA.....	19
Mijat Damjanović SEĆANJE NA UMN OG, TIH OG I POUZDAN OG PRIJATELJA.....	43
Jim Seroka VOJISLAV STANOVČIĆ: A SCHOLAR, MENTOR, COLLEAGUE AND FRIEND ..	53
Jovan Teokarević STAROVREM SKI METOD I MLADALAČKI DUH VOJISLAVA STANOVČIĆA	57
Čedomir Čupić VOJISLAV STANOVČIĆ – HODAJUĆA BIBLIOTEKA	67
Miloljub Albijanić VOJISLAV STANOVČIĆ – LOGOS I ETIKA	73

II

Uloga političkih ideja u razvoju društva i kulture

Ratko Božović POGLED VOJISLAVA STANOVČIĆA NA IDEJE OSNIVAČÂ SVETSKIH RELIGIJA.....	85
--	----

Dobrivoje Stanojević	
IDEJE I KNJIŽEVNOST: KONTEKSTI IZUČAVANJA VOJISLAVA STANOVČIĆA	99
Marko Veković	
RELIGIJA I POLITIKA U DELU VOJISLAVA STANOVČIĆA	107
Nenad Kecmanović	
SUKOBI, PROMJENE I OTPORNOST POLITIČKE KULTURE	121

III

Legitimitet, konstitucionalizam i vladavina prava

Milan Podunavac	
KONSTRUKT LEGITIMITETA U POLITIČKOJ MISLI VOJISLAVA STANOVČIĆA 141	
Vukašin Pavlović	
ODNOS SLOBODE I VLASTI U NAUČNOM DELU VOJISLAVA STANOVČIĆA..	151
Slaviša Orlović	
OGRANIČAVANJE VLASTI I PRETPOSTAVKE SLOBODE U DELU VOJISLAVA STANOVČIĆA.....	167
Goran Bašić	
VLADAVINA PRAVA I MULTIKULTURALIZAM U POLITIČKOJ TEORIJI VOJISLAVA STANOVČIĆA	191
Marko Simendić	
KONZERVATIVNE PARALELE: LJUDSKA PRIRODA, ISTORIJA I MEŠOVITI POREDAK KOD BERKA I CICERONA.....	213
Jasminka Hasanbegović	
O POJMOVNOM UOBLIČAVANJU IDEJE OBAVEZE: KROKI NJENE ISTORIJE UZ JEDAN POKUŠAJ ODREĐENJA TOG POJMA	225

IV

Vertikalna organizacija vlasti

Balša Delibašić VOJISLAV STANOVČIĆ O FEDERALNOM UREĐENJU JUGOSLOVENSKE ZAJEDNICE	257
Dragan Đukanović SUOČAVANJE S JUGOSLOVENSKOM KRIZOM: „PREDLOZI ZA NOVU ZAJEDNICU” – DOPRINOS I VIĐENJA AKADEMIKA STANOVČIĆA.....	273

V

Demokratija, etnicitet i samoupravljanje

Đorđe Pavićević DEMOKRATIJA I PARTICIPACIJA U DELU PROFESORA STANOVČIĆA.....	289
Zoran Stojiljković MOŽE LI PARTICIPATIVNA DEMOKRATIJA PREŽIVETI GLOBALNI (NEOLIBERALNI) KAPITALIZAM?	301
Nebojša Vladislavljević DEMOKRATIJA I KONSOCIJACIJA U PLURALNIM DRUŠTVIMA POSLE RATA	319
Dušan Marković POGLED IZBLIZA VOJISLAVA STANOVČIĆA NA TEORIJU I PRAKSU JUGOSLOVENSKEG SAMOUPRAVNOG SISTEMA	341
Tamaš Korhec (Korhecz Tamás) ULOGA I MESTO NACIONALNIH SAVETA NACIONALNIH MANJINA U VERTIKALNOJ ORGANIZACIJI VLASTI (NETERITORIJALNA SAMOUPRAVA U SISTEMU VLASTI).....	361

VI

Bibliografija

Оливера Голубовић БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА АКАДЕМИКА ВОЈИСЛАВА СТАНОВЧИЋА.....	
---	--

UMESTO PREDGOVORA

Knjiga *Vojislav Stanovčić: Život posvećen idejama* predstavlja zbornik radova sa naučnog skupa „Naučno i društveno delovanje prof. dr Vojislava Stanovčića, akademika SANU”, održanog na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu 15. juna 2018. godine, povodom godišnjice smrti akademika Stanovčića, a u okviru proslave pedesetogodišnjice Fakulteta političkih nauka. Skup su organizovale dve institucije čijem je delovanju i njihovoj afirmaciji u svetu akademik Stanovčić dao veliki doprinos, Fakultet političkih nauka i Udruženje za političke nauke Srbije.

Naučni skup organizovan je u šest sesija koje su obuhvatale dvanaest oblasti izučavanja i problemskih polja kojima se bavio akademik Stanovčić: politička teorija i istorija političkih teorija; epistemološki, aksiološki i metodološki problemi istraživanja u političkim naukama; konceptualizovanje pojmova i kategorija političke nauke; uloga političkih ideja u društvenom razvoju; odnos političkih ideja i religijskih verovanja; odnos etike i politike; odnos vlasti i slobode; konstitucionalizam, vladavina prava i demokratija; problemi etniciteta i manjinskih prava; legitimnost i politička obligacija; pitanja participacije, reprezentacije i samoupravljanja; problemi vertikalne organizacije vlasti, federalizma, decentralizacije i lokalne uprave i samouprave.

Nažalost, nismo uspeli da dobijemo sve priloge izložene na naučnom skupu, niti da pokrijemo sve relevantne oblasti istraživanja profesora Stanovčića, kako je to urađeno na skupu. Stoga je bilo nužno izvesno prilagođavanje sadržaja zbornika onome sa čime smo raspolagali. Ipak, smatrali smo da je potrebno da se zabeleži i sâm program skupa i nabroje sva izlaganja.

PROGRAM SKUPA

Petak, 15. jun 2018.

9 – 9:30 h

Otvaranje skupa:

- prof. dr Dragan Simić, dekan FPN
- prof. dr Tibor Varadi, akademik SANU, predsednik Organizacionog odbora Skupa
- prof. dr Ilija Vujačić, FPN, potpredsednik Organizacionog odbora Skupa

9:30 – 10:15 h

Sesija I: Vojislav Stanovčić: ličnost i delo

(predsedavajući: prof. dr Tibor Varadi, akademik SANU)

- prof. dr Jovan Teokarević, FPN, „Uvek radoznao”
- prof. dr Miloljub Albijanić, FEFA, „Vojislav Stanovčić – logos i etika”

10:15 – 11:00 h

Sesija II: Politička teorija (epistemološki, aksiološki i metodološki problemi)

(predsedavajući: Nenad Kecmanović, emeritus, FPN, Banja Luka)

- prof. dr Ilija Vujačić, FPN, „Intelektualna biografija akademika Stanovčića i njegov doprinos političkoj teoriji”
- prof. dr Čedomir Čupić, FPN, „Antropološki pristup Vojislava Stanovčića politici i političkom životu”
- doc. dr Bojan Vranić, FPN, „Mreže pojmova: kako istraživati političku teoriju”

11:00 – 12:00 h

Sesija III: Uloga političkih ideja u društvenom razvoju (političke ideje i kultura, književnost i religija)

(predsedavajući: prof. dr Milan Podunavac, dekan HS UDG, Podgorica)

- prof. dr Ratko Božović, FPN, „Kultura i religija u delu Vojislava Stanovčića”
- prof. dr Dobrivoje Stanojević, FPN, „Ideje i književnost: konteksti izučavanja Vojislava Stanovčića”
- prof. dr Marko Simendić, FPN, „Konzervativne paralele: ljudska priroda, istorija i mešoviti poredak kod Berka i Cicerona”
- master pol. Marko Veković, FPN, „Doprinos Vojislava Stanovčića razumevanju odnosa religije i politike”

12:00 – 13:00 PAUZA ZA RUČAK

13:00 – 14:30 h

Sesija IV: Problemi legitimiteta, političke obligacije, konstitucionalizma i vladavine prava

(predsedavajući: prof. dr Čedomir Čupić, FPN)

- prof. dr Milan Podunavac, UDG, „Konstrukt legitimiteta u delu Vojislava Stanovčića”
- prof. dr Jasminka Hasanbegović, Pravni fakultet, „O pojmovnom uobličavanju ideje obaveze (kroki istorijski relevantnog i jedan pokušaj)”
- prof. dr Vukašin Pavlović, prof. emeritus FPN, „Razmatranja odnosa vlasti i slobode u delu akademika Vojislava Stanovčića”
- prof. dr Slaviša Orlović, FPN, „Ograničavanje vlasti i pretpostavke slobode u delu Vojislava Stanovčića”

- prof. dr. Goran Bašić, IDN, „Vladavina prava i multikulturalizam u radovima Vojislava Stanovčića”
- doc. dr. Vladimir Pavićević, FPN, „Analiza politike otpora tiraniji u delu Vojislava Stanovčića”

14:30 – 15:45 h

Sesija V: Problemi vertikalne organizacije vlasti, federalizma, decentralizacije i lokalne uprave i samouprave

(predsedavajući: prof. dr. Vukašin Pavlović, emeritus FPN)

- prof. dr. Jim Seroka, Emeritus, Auburn University, “Academic Vojislav Stanovčić’s lasting legacy to the study of the development and coordination of public policy across various levels of government”
- prof. dr. Mijat Damjanović, emeritus, Megatrend univerzitet, „Metamorfoze federalizma”
- prof. dr. Slobodan Samardžić, FPN, „Federalizam u delu Vojislava Stanovčića”
- prof. dr. Dragan Đukanović, FPN, „Suočavanje sa jugoslovenskom krizom: Predlog za novu zajednicu – doprinos i viđenja akademika Stanovčića”
- master pol. Balša Delibašić, FPN, „Vojislav Stanovčić o federalnom uređenju jugoslovenske zajednice”

15:45 – 17:00 h

Sesija VI: Problemi demokratije, etniciteta, participacije, reprezentacije i samoupravljanja

(predsedavajući: prof. dr. Siniša Tatalović, FPZ, Zagreb)

- prof. dr. Đorđe Pavićević, FPN, „Demokratija i participacija u delu profesora Stanovčića”
- prof. dr. Tamás Korhecz, FPPS, Novi Sad, „Uloga i mesto nacionalnih saveta nacionalnih manjina u vertikalnoj organizaciji vlasti”
- prof. dr. Zoran Stojiljković, FPN, „(Pseudo)participacija između postdemokratije i populizma”
- prof. dr. Nebojša Vladislavljević, FPN, „Demokratija i konsocijacija u pluralnim društvima posle rata”

- master pol. Dušan Marković, FPN, „Pogled izbliza Vojislava Stanovčića na teoriju i praksu jugoslovenskog samoupravnog sistema”

Organizacioni odbor skupa činili su:

Akademik prof. dr Tibor Varadi, predsednik Organizacionog odbora

Prof. dr Ilija Vujačić, redovni profesor Fakulteta političkih nauka i gostujući profesor Fakulteta za humanističke studije Univerziteta Donja Gorica u Podgorici – potpredsednik Organizacionog odbora

Prof. dr Dragan Simić, dekan Fakulteta političkih nauka

Prof. dr Nebojša Vladislavljević, predsednik Udruženja za političke nauke Srbije i vanredni profesor Fakulteta političkih nauka

Prof. dr Branko Vasiljević, upravnik Politikološkog odeljenja Fakulteta političkih nauka

Prof. dr Vukašin Pavlović, profesor emeritus Fakulteta političkih nauka i član Predsedništva Udruženja za političke nauke Srbije

Prof. dr Milan Podunavac, dekan Fakulteta humanističkih studija Univerziteta Donja Gorica u Podgorici i član Predsedništva Udruženja za političke nauke Srbije

Prof. dr Čedomir Čupić, gostujući profesor Fakulteta za humanističke studije Univerziteta Donja Gorica u Podgorici i član Predsedništva Udruženja za političke nauke Srbije

Master polit. Dušan Marković, asistent FPN, sekretar Organizacionog odbora

Akademik Stanovčić je prvi politikolog i profesor Fakulteta političkih nauka koji je izabran za člana Srpske akademije nauka i umetnosti (za dopisnog člana je izabran 1988. godine, a za redovnog 2009). Za šest decenija naučnog, pedagoškog i društvenog delovanja akademik Stanovčić je ostvario izuzetno plodnu naučnu karijeru. Dao je jedinstven doprinos našoj političkoj teoriji, političkoj nauci i društvenoj nauci uopšte, kao regionalno i međunarodno prepoznat i priznat poslenik u političkim naukama. Pripadao je krugu naših najistaknutijih teoretičara u polju političkih nauka i bio među pionirima koji su utemeljili izučavanje političkih nauka šezdesetih godina prošlog veka u Beogradu.

Akademik Stanovčić je bio odan kolega, posvećeni naučnik i pedagog, poučljiv, zanimljiv i zabavan sabesednik iz koga je isijavao, pored prijateljskih

saveta i mentorskih uputa, i poseban šarm, duhovitost i vickasti komentari. Lično izuzetno pošten i moralan, kako u naučnom radu tako i u društvenoj komunikaciji, akademik Stanovčić se grozio postupaka koji bi urušavali građansku korektnost u bilo kom smislu.

Bio je posvećenik knjige, neumorni čitalac i tumač, koji je ceo svoj život posvetio samoobrazovanju koliko i obrazovanju drugih. Nije slučajno da su ga kolege zvale „hodajuća enciklopedija”, s obzirom na ogromne resurse njegovog renesansnog duha. Krasili su ga lična skromnost, nenametljivost i nezahtevnost. Izuzetno je poštovao tuđe dostojanstvo i integritet.

Svojim naučnim delom i društvenim delovanjem zadužio je našu nauku i društvo.

Beograd, 29. novembra 2018. godine

Ilija Vujačić

I

Vojislav Stanovčić:
ličnost i delo

Ilija Vujačić

Fakultet političkih nauka, Beograd

Fakultet za humanističke studije, Podgorica

Intelektualna biografija i naučni doprinos akademika Vojislava Stanovčića

Apstrakt: *U radu se govori o naučnom doprinosu akademika Stanovčića razvoju političke misli kod nas i u svetu. U prvom delu rada izlaže se njegova intelektualna biografija i daju osnovni podaci o objavljenim knjigama i člancima. Drugi deo rada posvećen je naučnom i društvenom doprinosu akademika Stanovčića razvoju društvene i političke misli. Tu se prvo ukazuje na tri osobenosti njegovog istraživanja i delovanja, a zatim se izdvaja dvanaest područja Stanovčićevih istraživanja u političkoj nauci. Naročito su izdvojene teme unutar kojih je dao posebno značajan doprinos domaćoj, regionalnoj i međunarodnoj političkoj misli (epistemološko-metodološki problemi političkih nauka; uloga političkih ideja u društvenom razvitku; odnos političkih ideja i religije; odnos etike i politike; problemi konstitucionalizma, vladavine prava i ograničenja vlasti; problem legitimnosti; problemi etniciteta; istorija i teorija federalizma). Na kraju se ukazuje na širinu i dubinu njegovog zalaganja za razvijanje liberalno-demokratske pravne i političke kulture.*

Ključne reči: *politička teorija, politička nauka, naučni i društveni doprinos, konstitucionalizam, vladavina prava, političke ideje, legitimitet, etnicitet, federalizam, politička kultura*

BIO-BIBLIOGRAFIJA VOJISLAVA STANOVČIĆA

Akademik prof. dr Vojislav Stanovčić rođen je 2. jula 1930. godine u mestu Ubli, opština Herceg Novi, Crna Gora, od oca Dušana i majke Stoje, rođene Pavlović. Srednju tehničku školu pohađao je u Herceg Novom i Zagrebu. Nakon što je završio srednju školu, 1949. godine je upućen na služenje vojnog roka. Po odsluženju se upisao na Pravni fakultet u Beogradu, gde je i diplomirao 1955. godine. Na istom fakultetu upisao je doktorantski

kurs na teorijsko-pravnoj grupi, a uporedo je studirao i svetsku književnost na Filozofskom fakultetu. Na Fakultetu društvenih nauka Univerziteta u Lesteru (University of Leicester) studirao je 1960/1961. godine na poslediplomskim studijama političke teorije i političke ustanove. Boravak na ovom univerzitetu iskoristio je i za prikupljanje građe za svoju doktorsku disertaciju. Na Pravnom fakultetu u Beogradu je položio usmeni doktorski ispit 1963, a januara 1965. godine je na istom fakultetu stekao doktorat političkih nauka odbranom disertacije „Industrijska demokratija – shvaćanja u britanskoj socijalno-političkoj teoriji”. Školske 1966/1967. godine boravio je na jednogodišnjim postdoktorskim studijama kao stipendista Fordove fondacije na univerzitetima Jejl (Yale) i Harvard (Harvard), gde je proučavao političke teorije.

Svoj radni vek akademik Stanovčić je započeo avgusta 1953. godine, zaposlivši se na analitičkim poslovima u saveznim organima uprave, gde je radio do februara 1959. godine. Od marta 1959. do kraja 1963. godine bio je urednik časopisa *Naša stvarnost – časopis za društvena pitanja*, a od januara 1964. do februara 1972. godine urednik časopisa *Socijalizam*. Dok je radio u *Našoj stvarnosti* jedno vreme je bio i predsednik Upravnog odbora Izdavačkog preduzeća „Kultura”, koje je bilo izdavač ovog časopisa. Krajem šezdesetih godina bio je član komisije za politički sistem CK SKJ i CK SKS.

Svoju akademsku nastavnu karijeru akademik Stanovčić započeo je 1963. godine na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, gde je predavao Osnove nauke o društvu. Na novoosnovanom Fakultetu političkih nauka u Beogradu 1969. je izabran za docenta na predmetu Istorija političkih teorija, da bi 1974. bio izabran za vanrednog, a 1979. godine za redovnog profesora. Kao docent je dve godine držao nastavu u dopunskom radnom odnosu na Pravnom fakultetu u Beogradu i na Pravnom fakultetu u Titogradu. Na poziv Instituta za evropske studije iz Beča tri godine (1993–1996) je držao kurs Topics in East European Politics. Na Fakultetu političkih nauka u Beogradu osamdesetih je obavljao dužnost prodekana za poslediplomske studije i šefa Katedre za političku teoriju i metodologiju. Na Univerzitetu u Beogradu je bio predsednik Komisije Nastavno-naučnog veća Univerziteta za poslediplomske studije. Od 1998. do 2006. godine akademik Stanovčić je bio kodirektor Letnje škole za demokratiju, koju su pokrenuli Fakultet političkih nauka u Beogradu i Univerzitet Vestminster (University of Westminster) iz Londona.

Penzionisan je kao redovni profesor Fakulteta političkih nauka u Beogradu 1995. godine, ali je nastavio da drži predavanja na poslediplomskim i doktorskim studijama. Od 2005. godine bio je član Stručnog saveta

fakultetskog Centra za studije SAD, gde je držao predavanja o američkim političkim idejama i institucijama.

Akademik Stanovčić je imao bogatu međunarodnu akademsku karijeru. Akademsku godinu 1986/1987. je proveo na njujorškom Državnom univerzitetu (SUNY – State University of New York) i na univerzitetu Olbani (Albany), gde je na poslediplomskim studijama držao dvosemestralnu nastavu iz uporednih političkih sistema. U toku tog boravka u Sjedinjenim Američkim Državama bio je pozivan i održao dvadeset predavanja na drugim američkim univerzitetima i akademskim ustanovama (Yale, Stanford, Indiana, Houston, Smithsonian Institution u Vašingtonu i dr.), kao i jedan tromesečni kurs na Union College (Schenectady, NY). Svoju daljnju međunarodnu reputaciju kao stručnjak za političku teoriju sticao je preko brojnih predavanja i kurseva i učestvovanja na međunarodnim naučnim konferencijama i kongresima u Belgiji, Holandiji, Poljskoj, Velikoj Britaniji, Indiji, Pakistanu, Italiji, Francuskoj, Sovjetskom Savezu, Zapadnoj Nemačkoj, Rumuniji, Mađarskoj, Rusiji, SAD, Švajcarskoj, Slovačkoj, Češkoj Republici, Austriji, Poljskoj, Ukrajini i dr. Održao je i brojna javna predavanja po većim gradovima Srbije (Kragujevcu, Nišu, Subotici, Novom Pazaru, Preševu, Bujanovcu, Čačku, Užicu, Šapcu, Pirotu i dr.), kao i na univerzitetima u Kragujevcu, Novom Sadu i Nišu, u Centru za naučna istraživanja SANU u Kragujevcu, kao i u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti i po gradovima u Crnoj Gori (Podgorici, Baru, Kumboru, Herceg Novom, Tivtu i dr.). Većina predavanja se odnosila na probleme koji proizlaze iz etničke složenosti, tematike vladavine prava, izgradnje demokratskih ustanova i legitimnosti vlasti.

Za dopisnog člana Srpske akademije nauka i umetnosti profesor Stanovčić je izabran 1988, a za redovnog člana 2009. godine. U svojoj bogatoj delatnosti u SANU bio je aktivan u radu Odeljenja društvenih nauka i više Akademijinih tela, domaćih naučnih, profesionalnih i društvenih institucija, kao i na polju međunarodne saradnje. Bio je zamenik sekretara, a potom od 2010. do 2014. godine i sekretar Odeljenja društvenih nauka, član Predsedništva SANU, predsednik Finansijskog odbora SANU, član Odbora za izvore srpskog prava i član Organizacionog i Uređivačkog odbora za naučni skup „Dva veka srpske ustavnosti”, predsednik Međuodjeljskog odbora za proučavanje nacionalnih manjina i ljudskih prava (od 2005). U okviru ovog Odbora akademik Stanovčić je rukovodio projektom posvećenom istraživanju položaja srpske nacionalne manjine u susjednim zemljama i nacionalnih manjina u Srbiji. U sklopu aktivnosti Odbora, učestvovao je u organizovanju više okruglih stolova i naučnih skupova posvećenih društvenim naukama u Srbiji, položaju i identitetu srpske manjine u

jugoistočnoj i centralnoj Evropi i položaju nacionalnih manjina u Srbiji. U tom svojstvu je bio rukovodilac na sedam velikih projekata posvećenih etnicitetu i položaju nacionalnih manjina i učestvovao u organizovanju većeg broja domaćih i međunarodnih naučnih skupova. Od 2001. godine je bio predsednik Upravnog odbora Etnografskog instituta SANU, gde je bio i rukovodilac naučnog projekta „Etnicitet: savremeni procesi u Srbiji, susjednim zemljama i dijaspori” (2006–2010), a 2010. godine je učestvovao u formiranju Naučnog veća Instituta i izabran je za njegovog člana. Od 2001. godine bio je član Upravnog odbora i Naučnog veća Geografskog instituta SANU „Jovan Cvijić”, a 2010. je izabran za predsednika Upravnog odbora i za člana Naučnog veća tog Instituta.

Bio je koordinator srpskog dela Međuakademijske komisije SANU i Mađarske akademije nauka na projektu istraživanja civilnih žrtava tokom i nakon Drugog svetskog rata (1941–1948) u Vojvodini. Bio je član Matičnog naučnog odbora Ministarstva nauke, prosvete i tehnološkog razvoja za period 2011–2015. godine, a od 2011. do 2015. član i predsednik Upravnog odbora RTS-a.

Od 1983. do 2010. godine akademik Stanovčić je bio član Predsedništva Jugoslovenskog udruženja za političke nauke i kasnije Udruženja za političke nauke Srbije, kao i Jugoslovenskog udruženja za ustavno pravo. Bio je i član Saveta Međunarodnog udruženja za političke nauke (IPSA) i član Saveta Međunarodnog udruženja za ustavno pravo (ICLA). Učestvovao je sa referatima na svetskim kongresima Međunarodnog udruženja za političke nauke od 1985. godine (Pariz 1985; Vašington 1988; Buenos Aires 1991; Berlin 1994; Seul 1997) i obavljao druge dužnosti koje su mu u pripremama kongresnih sesija bile poveravane. Na sednici Izvršnog komiteta IPSA-e u Čikagu 1992. godine akademik Stanovčić je sprečio da se prihvati zahtev udruženja za političke nauke Hrvatske i Slovenije da se Udruženje Srbije i Crne Gore (kao legalni naslednik Jugoslovenskog udruženja, inače osnivača IPSA-e) isključi iz Međunarodnog udruženja za političke nauke. Učestvovao je sa referatom na svetskom kongresu za ustavno pravo u Tokiju (1995) i na više regionalnih naučnih konferencija ove svetske organizacije. Bio je predsednik organizacionog odbora za pripremu konferencije Međunarodnog udruženja za sociologiju posvećene etnicitetu.

Više godina je bio aktivan kao član IPSA-inog Komiteta za izučavanje federalizma (Research Committee on Comparative Federalism). Na kongresu u Berlinu (1994) izabran je u Komitet za istraživanje etniciteta i politike (Research Committee on Ethnicity and Politics), a za kongres u Seulu (1997) organizovao je sesiju posvećenu uporednom federalizmu. Na tri slavistička kongresa (Feniks 1992; Honolulu 1993. i Kolumbija 1996)

učestvovao je po pozivu organizatora u panelima i okruglim stolovima koji su bili posvećeni problemima etničkih sukoba i odnosa. Učestvovao je i na dve godišnje skupštine Američkog udruženja za političke nauke (APSA), u sesijama koje su bile posvećene problemima političkih reformi (San Francisco 1990) i federalizma (Čikago 1992).

Za člana Saveta za međuetničko sporazumevanje (Council on Ethnic Accord) Karnegijeve zadužbine izabran je 1990. godine i bio je aktivan u radu tog tela. Izabran je u Uređivački savet (Editorial Advisory Board) časopisa *Publius*, najpoznatijeg svetskog časopisa za probleme federalizma, 1992. godine. Institut za federalizam Univerziteta u Friburu (Švajcarska) izabrao ga je 1997. godine za člana Saveta globalnog istraživačkog projekta "Building of Government by Law and Decentralized States in a Multicultural Context", koji se ostvarivao na više kontinenata.

Akademik Stanovčić je takođe aktivno radio kao predstavnik Udruženja za političke nauke u Jugoslovenskom forumu za ljudska prava (1989–1992), kao i u Forumu za međuetničke odnose. Od 1993. godine bio je član Uredništva *Zbornika za društvene nauke Matice srpske*, a 1995. je na Skupštini Matice srpske izabran za člana-saradnika. Od 1998. je nekoliko godina bio član Saveta *Arhiva za pravne i društvene nauke*. Bio je predsednik Upravnog odbora Fonda „Miodrag Jovičić”. Za potpredsednika Udruženja Fulbrajtovih stipendista Srbije i Crne Gore (Fulbright Alumni Association of Serbia and Montenegro) izabran je 2005. godine. Rukovodio je timom eksperata za izradu saveznog zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (usvojenog 2002) i rukovodilac tima stručnjaka za pravljenje nacrta Zakona o nacionalnim manjinama Republike Srbije (2007). Narodna skupština Republike Srbije izabrala je akademika Stanovčića 2004. godine na petogodišnji mandat za člana Republičkog odbora za rešavanje o sukobu interesa iz reda kandidata koje je po zakonu predlagala SANU.

Akademik Stanovčić je dobitnik više nagrada i priznanja: Nagrade za životno delo Fonda Miodrag Jovičić (2004), Nagrade grada Beograda „za delo iz oblasti društvenih i humanističkih nauka“ za knjigu *Politička teorija* (2007), Nagrade Udruženja univerzitetskih nastavnika i naučnika Srbije „Vojislav K. Stojanović” (2010), Priznanja „Zlatni pečat” (Sigillo d’Oro) Međunarodnog centra za etno-istoriju pri Univerzitetu u Palermu (2010), Priznanja „Vitez poziva” koje mu je dodelila NVO „Liga eksperata” (LEX) (2013).

Umro je 9. aprila 2017. godine. Sahranjen je na mesnom groblju na Kamenom, opština Herceg Novi.

NAUČNI, PEDAGOŠKI I DRUŠTVENI DOPRINOS

Akademik Vojislav Stanovčić je dao jedinstven doprinos našoj političkoj teoriji, političkoj nauci i društvenoj nauci uopšte, kao regionalno i međunarodno priznat poslenik u političkim naukama. Za šest decenija naučnog, pedagoškog i društvenog delovanja (počev od prvog teksta koji je objavio daleke 1956. godine)¹ akademik Stanovčić je imao izuzetno plodnu naučnu karijeru. Pripadao je krugu naših najistaknutijih teoretičara u polju političkih nauka i bio među pionirima koji su utemeljili izučavanje i formiranje studija političkih nauka šezdesetih u Beogradu.

Njegova bibliografija broji 441 rad (prikazi, osvrti, recenzije, knjige, članci, istraživanja, predgovori, pogovori, enciklopedijske odrednice, intervjui, autorizovana učešća u raspravama i izlaganjima na naučnim skupovima i tribinama), od čega 98 prikaza, osvrti i recenzija, 60 diskusija, učešća u raspravama i izlaganja, 45 naučno-političkih intervjuja, 13 obimnih predgovora i pogovora², 180 leksikografskih i enciklopedijskih odrednica³, 144 naučna članka, 20 tekstova u proceedings-ima međunarodnih konferencija u inostranstvu i 15 knjiga, od čega tri sa po dva izdanja, a jedna je prevedena na nemački. Na strane jezike prevedeno je ili na njima pisano 45 članaka u vodećim časopisima i zbornicima radova u Americi, Španiji, Velikoj Britanici, Nemačkoj, Italiji, Švajcarskoj

¹ Radi se o prikazu knjige: *Danton i Marat: Izbor govora i članaka* (Zagreb: Kultura, 1955), objavljenom u časopisu *Naša stvarnost*, X, br. 3 (1956): 344–347.

² Između ostalog, tu su njegovi obimni predgovori ili pogovori: „Izvori teorija o 'državi blagostanja'”, pogovor za knjigu Silvestera Zavadskog, *Država blagostanja* (Beograd: Radnička štampa, 1975), 34 strane (251–285); pogovor za knjigu *Kultura i religija* (Beograd: Radnička štampa, 1981), 35 strana (453–488); „Društvena uloga i etička i politička učenja osnivača velikih svetskih religija”, pogovor za knjigu *Osnivači velikih religija – Mojsije, Buda, Konfučije, Isus, Muhamed* (Beograd: Radnička štampa, 1978), 53 strane (255–308); predgovor za knjigu Aleksandera Hamiltona, Džemsa Medisona i Džona Džeja, *Federalistički spisi* (Beograd: Radnička štampa, 1981), 184 strane (5–189), što je skoro polovina knjige od 480 strana; „Politika kao predmet proučavanja”, pogovor za knjigu Endrjua Hejvuda, *Politika* (Beograd: Clio, 2004), 32 strane (827–859). Zato se među kolegama govorilo: „Kada Voja napiše predgovor to je obimnije od teksta knjige!“

³ Za *Pravni leksikon* (Beograd: Savremena administracija, 1964) 12 odrednica, za *Malu prosvetinu enciklopediju* (Beograd: Savremena administracija, 1966) 57 odrednica, za *Političku enciklopediju* (Beograd: Savremena administracija, 1975) 94 odrednice, za *Enciklopediju političke kulture* (Beograd: BIGZ, 1993) ukupno 17 esejskih odrednica, obima cele jedne knjige (oko 200 kucanih strana).

i Rumuniji. Kada bi se objavili u posebnim knjigama njegovi predgovori i pogovori, enciklopedijske odrednice i neobjavljene rasprave i učešća na domaćim i međunarodnim konferencijama, broj knjiga bi bio udvostručen. Akademik Stanovčić je bio rukovodilac na deset velikih domaćih i međunarodnih projekata i uredio je osam zbornika radova.

Akademik Stanovčić je po broju napisanih tekstova i po broju analiziranih, protumačenih i komentarisanih knjiga⁴ u pravom smislu reči bio „knjiški moljac”, koga su kolege zbog njegovog eruditskog znanja nazvale „hodajuća enciklopedija”. Međutim, nije bio „čovek kabineta” jer je celog radnog veka učestvovao i u javnim raspravama i uticao na kreiranje javnog mnjenja. O velikoj javnoj aktivnosti akademika Stanovčića, pored ostalog, svedoči 80 priloga raspravama i diskusijama i čak 38 intervjuua i brojna učešća u radio i TV emisijama u kojima je govorio o aktuelnim temama i zalagao se za demokratizaciju i liberalizaciju društva.

⁴ O ovome svedoči njegova „Odabrana bibliografija” dela izvorne i sekundarne literature iz političke teorije i političke nauke, objavljena kao prilog knjizi *Politička teorija. Tom I* (Beograd: Službeni glasnik, 2006), ali i brojnih interdisciplinarnih graničnih područja u kojima se političke nauke dodiruju i preklapaju sa istorijom, književnošću, psihologijom, filozofijom, etikom, sociologijom, antropologijom, ekonomijom itd. Ova bibliografija predstavlja jedinstven poduhvat u našoj politikologiji po tome što je to prva bibliografija u ovoj oblasti koja obuhvata više od 1700 jedinica i čini čak 140 strana ove knjige velikog formata. Bibliografija ima 5 delova, sa 16 poglavlja i više od 30 tematskih područja, a evidentira dela iz istorije ideja i političke teorije, preko političkih procesa do uporednih političkih sistema i institucija, doktrine državnog razloga, teorije suvereniteta, tehnika vladanja itd. U njoj su navedena izvorna dela političkih teorija i ideologija od antike do danas, od radova opšteg karaktera do onih razvrstanih prema različitim oblastima i problemima. Ilustracije radi, samo spisak radova posvećenih ljudskoj prirodi u politici iznosi 107 bibliografskih jedinica, onih posvećenih moći i društvenoj kontroli 109, a „lepoj književnosti” čak 90 jedinica. Ova bibliografija je jedan vredan i koristan rudnik znanja koji je autor prekopao, izanalizirao i predstavio nam ga kao sredstvo od ogromne pomoći za sve one koji hoće da se bave pojedinim problemima političke teorije i političkih nauka uopšte. Dovoljno je reći da autor daje bibliografske podatke za svaku knjigu, sva njena strana i eventualna domaća izdanja, pa čak, za važnija dela, i opis sadržaja i kritičko vrednovanje onih za koja autor procenjuje da će biti od posebne koristi čitaocima. Ona ujedno predstavlja jedinstven prilog našem opštem fundusu politikoloških znanja za čije sastavljanje bi bili potrebni timovi stručnjaka. Može se smatrati njegovim osobenim doprinosom političkoj teoriji i političkoj nauci, s obzirom na to da sâm odabir relevantnih dela pokazuje kakvim pristupima i temama je akademik Stanovčić pridavao posebnu važnost. Ovakvu bibliografiju je mogao da uradi samo jedan prilježan čitač, zapišivač, analitičar i tumač, erudita širokog zahvata i enciklopedijski duh.

Svoje knjige akademik Stanovčić je posvetio kardinalnim pitanjima političke teorije i političkih nauka uopšte, počev od istraživanja i tumačenja istorije političkih teorija i ideologija (*Utopističke teorije o društvu* (Beograd: Delta pres, 1974); *Pregled osnovnih idejnih struja u radničkom pokretu*, 1–3 (Beograd: Prosvetni pregled, 1975)), posebnih pitanja socijalizma i samoupravljanja (*Socijalistička misao o samoupravljanju* (Beograd: Radnički univerzitet „Đuro Salaj“, 1975); *Samoupravljanje i participacija u savremenom svetu* (Beograd: Institut za političke studije, 1980)), federalizma (*Federalizam/konfederalizam* (Titograd: Univerzitetska riječ, 1986)), razmatranja epistemoloških, aksioloških i metodoloških problema istraživanja u političkoj nauci (*Razvitak političke misli* (Beograd: Justitia, 1993)), problema legitimnosti (*Macht und Legitimität* (St. Gallen: Dike Verlag, 2003); naše izdanje: *Moć i legitimnost* (Beograd: Službeni glasnik, 2006)), odnosa vlasti i građana (*Vlast i sloboda: liberté – égalité – fraternité* (Beograd: Udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, 2003)), razmatranja odnosa religijskih i političkih ideja i institucija (*Političke ideje i religija*, 1–2 (Beograd: Udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, 1999)); drugo dopunjeno izdanje 2003)), do kapitalnog, njegovog magnum opus-a, sistematskog bavljenja temeljnim problemima političke teorije (*Politička teorija. Tom I* (Beograd: Službeni glasnik, 2006); drugo izdanje 2008)). Poslednje četiri knjige izazvale su veliku pažnju naučne javnosti. O njima je organizovano na desetine promocija i razgovora u naučnim i društvenim institucijama i na javnim tribinama (SANU, Kolarčev narodni univerzitet, Biblioteka grada Beograda, Geteov institut u Beogradu, Institut za federalizam Univerziteta u Friburu i Univerzitet u Sent Galenu, Švajcarska) i objavljeno 15 prikaza i osvrta u naučnim časopisima i nedeljnicima. Ovo su ujedno bile i teme i područja kojima se akademik Stanovčić bavio i u brojnim raspravama u kojima je učestvovao, stručnim i naučnim tekstovima u časopisima i javnim istupanjima i intervjuima. Njegova *Politička teorija* predstavlja kapitalno delo političke nauke, enciklopedijsko i sveobuhvatno po širini razmatranih problema, kritičko i inovativno po dubini analiza i tumačenja, jedinstveno sistematsko razmatranje. Karakteriše ga sveobuhvatnost, analitičnost i sistematičnost u razmatranju najvažnijih pitanja političke teorije i ključnih tema političke nauke uopšte. U našoj naučnoj javnosti je ocenjeno kao najznačajniji i najobuhvatniji istraživački rad u našoj politikologiji u njenoj poluvekovnoj istoriji.

Poseban je njegov doprinos *raščišćavanju, razumevanju i tumačenju* pojmova i koncepata političke teorije (naročito vladavine prava, konstitucionalizma i ljudskih prava, etniciteta i manjinskih prava, demokratije, legitimiteta, građanskog društva, države blagostanja, političkog organizovanja i partija, federalizma, distribucije moći i podele vlasti, decentralizacije). U ovu grupu spadaju i njegova obuhvatna enciklopedijska razmatranja despotizma, tiranije,

diktature, dominacije, oligarhije, apsolutizma i autoritarizma u dijahronijskoj i sinhronijskoj perspektivi, tako da predstavljaju zaokružene studije.

U svom celokupnom delovanju akademik Stanovčić se bavio brojnim problemima društvene i političke teorije i političke nauke uopšte, pokrivajući skoro sva relevantna područja političkog. Brojni su njegovi konkretni doprinosi političkoj teoriji i političkoj nauci, od obuhvatnih kritičkih istraživanja posebnih problema, preko sistematskog razmatranja i tumačenja osnovnih područja istraživanja u polju političkog, do velikih istorijskih sinteza političkih ideja i teorija. Dvanaest je oblasti izučavanja i problemskih polja kojima se bavio akademik Stanovčić: epistemološki, aksiološki i metodološki problemi istraživanja u političkim naukama; konceptualizovanje pojmova i kategorija političke nauke; uloga političkih ideja u društvenom razvoju; odnos političkih ideja i religijskih verovanja; odnos etike i politike; odnos vlasti i slobode; konstitucionalizam, vladavina prava i demokratija; problemi etniciteta i manjinskih prava; legitimnost i politička obligacija; pitanja participacije, reprezentacije i samoupravljanja; problemi vertikalne organizacije vlasti, federalizma, decentralizacije i lokalne uprave i samouprave i, kao središte njegovog interesovanja, politička teorija. Dao je i veliki doprinos svim raspravama o ustavima i njihovim promenama (od rasprava o ustavnim amandmanima šezdesetih i sedamdesetih, do ustavnih dilema početkom drugog milenijuma), o političkom pluralizmu, federalizmu, nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, kao i kasnije u brojnim raspravama o etnicitetu i manjinama.

Njegove radove karakterišu sistematičnost, dubina uvida, analitičnost, kritičnost, obuhvatnost i enciklopedičnost. Obimne i česte digresije u izlaganjima, pa i pisanim tekstovima, koje površnom čitaocu mogu izgledati da narušavaju sistematičnost i koherentnost, uvek su u funkciji izlaganja i uveliko doprinose da njegova dela stvarno imaju obuhvatnost i enciklopedičnost. Brojne crtice iz života političkih pisaca, filozofa, književnika i političkih poslenika, neizmeran broj činjenica, istorijskih podataka i ilustrativnih detalja čine njegove spise ne samo izuzetno zanimljivim i edukativnim, nego i enciklopedijski opremljenim štivom. A sami radovi su u teorijskim i empirijskim slojevima oplemenjeni saznanjima iz filozofije, istorije, antropologije, sociologije, prava, ekonomije, psihologije, kulturologije, teorije religije i književnosti, što ukazuje na njegovo eruditstvo i doprinosi interdisciplinarnosti pristupa akademika Stanovčića. Radi se o višestrano obrazovanom delatniku u političkim naukama, koji je u svojim istraživanjima obuhvatio i izuzetno kompetentno ovladao najvećim brojem disciplina, oblasti, područja i problema političkog.

U tako razuđenom području kao što su političke nauke teško je naći autore koji su se bavili skoro svim temeljnim problemima i većinom područja istraži-

vanja „političkog”⁵, kao što je to radio akademik Stanovčić. To mogu da čine samo retki pojedinci – erudite koji poseduju enciklopedijska znanja, temeljnost poznavanja šireg područja od onog kojim se neposredno bavi njihova nauka, dubinu uvida u celinu i svaki pojedinačni segment, kao i analitički kapacitet da mogu „držati” pod kontrolom jedno tako razuđeno i divergentno područje. Akademik Stanovčić je obuhvatan mislilac koji je jedini u našoj političkoj nauci obuhvatio najveći broj oblasti, područja, problema i dilema „političkog”.

Tri su osobene karakteristike naučnog delovanja akademika Stanovčića:

Prvo, svojim kritičkim odnosom prema pozitivizmu i scijentizmu, vrednosnom neutralizmu i ogoljenom empirizmu i funkcionalizmu, on je u političkoj teoriji negovao i razvijao *normativni pristup*, koji još od antike podrazumeva pitanja o opštem dobru i valjanom političkom poretku, legitimnosti vlasti, pravima i slobodama onih koji žive pod tom vlašću, kao i o prirodi i obavezujućoj snazi političkih obligacija. Pored teorijskog i edukativnog značaja za širenje, uvećanje i produbljivanje teorijskih znanja i razumevanja političkih fenomena, nauka o politici za njega je imala i šire kulturno-istorijsko i društveno značenje. Zato je i njegovo bavljenje problemima političke teorije i političke nauke uopšte podrazumevalo takav pristup koji nadilazi puku analizu i obuhvata koliko tumačenja temeljnih problema toliko i ustanovljavanje

⁵ Profesor Stanovčić je u svom nabranjanju područja političkog dao najiscrpnije tumačenje istraživanja u političkoj nauci, koje je klasifikovao u četiri velika područja (politička teorija i istorija političkih teorija; političke institucije; partije, grupe i javno mnjenje; međunarodni odnosi) sa čak 22 oblasti i grupa disciplina (Vojislav Stanovčić, *Politička teorija. Tom I* (Beograd: Službeni glasnik, 2006), 344–349; II izdanje (2008), 349–354). Ovde vredi pomenuti i njegovu pregnantnu definiciju političkog: „[...] suštinu 'političkog' čini traženje modaliteta zajedničkog života, a to znači i ustanova, obrazaca, 'boljih' i 'najboljih' oblika i niza elemenata koji se tiču regulisanja odnosa i života u zajednicama, položaja onih koji upravljaju, očuvanja unutrašnjeg poretka i integriteta, odbrane od spoljnih opasnosti i traženja mira i saradnje sa susedima i usmeravanja zajednica ka postizanju određenih razumnih ciljeva”. (Isto, 354; II izdanje (2008), 359) Ili: „Iznalaženje mogućih oblika zajedničkog života ljudi osnovna je sadržina politike” (Isto, 427; II izdanje (2008), 433). U ovoj definiciji se ogleda njegov normativni pristup, jer, pored teorijskog i edukativnog značaja u smislu širenja, uvećanja i produbljivanja teorijskih znanja i razumevanja političkih fenomena, politička nauka za njega ima i šire kulturno-istorijsko i društveno značenje. Zato i njegovo bavljenje problemima političke teorije i političke nauke podrazumeva normativni pristup, koji nadilazi puku analizu i upućivanje u značenja političkih kategorija i obuhvata i analizu vrednosti i principa i tumačenje temeljnih problema i doprinosi razvijanju građanske samosvesti i demokratske političke kulture. Na ovaj način određujući područje „političkog” profesor Stanovčić je nadmašio mnoga do sada data određenja.

humanističkih vrednosti i principa koje bi trebalo ugraditi u temelje jednog političkog poretka i doprinositi razvijanju građanske samosvesti i demokratske političke kulture. Tako je, pored oslanjanja na analizu i izvođenja opštih zaključaka, stalno naglašavao značaj vrednosti i moralnog utemeljenja nauke o politici i tretirao političku teoriju kao „stvar od prvorazrednog teorijskog i praktičnog značaja”.⁶ U njegovim tumačenjima i razmatranjima sintetizovane su ideje normativne liberalne i demokratske tradicije i tradicije političkog liberalizma. U svom obuhvatnom istraživanju i izlaganju nauke o politici i njenih osnovnih problema, akademik Stanovčić je kritički razmotrio i sistematizovao sve aktuelne pristupe, metode i analize u političkoj nauci i time dao jedan celovit kritički uvid, koji predstavlja svojevrsan rezime dometa politikologije na početku XXI veka. Kritički se odnoseći prema vrednosnom neutralizmu pozitivističke nauke i polazeći od shvatanja nauke o politici kao normativne i preskriptivne nauke, koja se ne odnosi ravnodušno prema društvu, već kritički vrednuje i procenjuje domete ostvarenja „dobrog poretka” sa stanovišta humanističkih i liberalno-demokratskih vrednosti, akademik Stanovčić je čuvao i branio predmakijavelijevski utemeljenu moralnu zasnovanost politike i njene teleološke orijentire. U svojim tumačenjima političkih ideja, učenja i teorija, smatrao je i stalno isticao da uvek treba imati u vidu uticaj, delovanje i otelotvorenje političkih ideja, budući da se ideje pretvaraju u obrasce ponašanja i dobijaju institucionalni oblik. Razmatrajući osnovne probleme statusa političke teorije, zauzeo je kritičko stanovište, reafirmišući teleološku i normativnu orijentaciju u političkoj teoriji i njenu delatnu usmerenost, kritičku funkciju i mogućnost da utiče na društveni život problematizovanjem ciljeva ljudskog delanja, raspravljanjem vrednosti i principa zajedničkog života i propitivanjem različitih političkih projekata, vizija, ideja i ideologija sa stanovišta humanističkih vrednosti i ideala.

Drugo, njegova teorijska razmatranja su uvek bila u funkciji praktičnog delovanja u smislu aristotelovske „filozofije o ljudskim stvarima”, tako da nailazimo na jedinstvenu povezanost angažmana i teorijskog delovanja jednog kritičkog mislioca. Pravnik i teoretičar književnosti po svom osnovnom akademskom, politikolog po poslediplomskom obrazovanju, istoričar pravnih i političkih teorija i politički i pravni teoretičar po svom intelektualnom senzibilitetu, liberalni demokrata po svom normativnom stavu, akademik Stanovčić se u toku svoje duge karijere stalno nalazio u središtu aktuelnih teorijskih rasprava i društvenih kretanja.

⁶ Vojislav Stanovčić, *Politička teorija. Tom I*, nav. delo, 380; II izdanje (2008), 386.

Treća osobenost pristupa i rada akademika Stanovčića u polju političke teorije i nauke o politici je njegovo ukazivanje na korespondenciju političke teorije i političkih nauka uopšte sa drugim područjima delovanja i saznanja (pravo, istorija, psihologija, antropologija i ekonomija), ali i drugim područjima stvaralaštva, pri čemu posebno mesto zauzimaju njegova razmatranja odnosa političke teorije i književnosti, odnosa istorije i politike i međuuticaja političkih ideja i religijskih verovanja. Upravo odnos književnosti i političke teorije predstavlja jedno od posebno originalnih područja istraživanja akademika Stanovčića, pri čemu se bavio velikim delima svetske književnosti, pokazujući njihovu relevantnost za političku teoriju. Tako on ističe da je „izuzetno korisno i gotovo nezaobilazno obratiti se delima književnih genija, ukoliko hoćemo potpuniju sliku ljudskih situacija, zanosa, posrtanja, patnji, uspona i padova, dobročinstava i zločina, junaštva i kukavičluka, problema života i smrti, kojima se filozofska i religijska učenja bave i traže odgovore”, jer „slikama, likovima, situacijama, davanjem atmosfere, osećanja, motiva i drugim detaljima, književnost obuhvata ono što nije lako obuhvatiti čak ni najboljim teorijskim raspravama”.⁷ Brojni primeri autorovog pozivanja kroz celu knjigu na velike poznavaoce ljudske duše Dostojevskog, Solženjicina, Selimovića, Andrića, Miloša i druge, najbolje ilustruju ovaj nesumnjivo neobično značajan uvid. Takođe je posebno ukazivao na političko značenje dela velikih istoričara i pouka koje ona nose za političku teoriju i istraživanje političkog.

U svojoj veoma plodnoj karijeri intelektualca, istraživača, naučnika i predavača akademik Stanovčić je stvorio jedan tematski razuđen i širok stvaralački opus, čija je okosnica *politička teorija*. I kada se bavio istraživanjima u polju istorije političkih teorija to je daleko nadilazilo puka istorijsko-kontekstualna interesovanja i tumačenja ideja i teorija i predstavljalo je aktuelizovano čitanje tekstova s obzirom na savremene probleme društva i političke teorije. U tom smislu posebno je istakao značaj političke nauke za otkrivanje i objašnjavanje problema društvene integracije i političke organizacije, za predviđanje neugodnih posledica političkih poduhvata i postupaka, koji određuju sudbinu ogromnog broja ljudi, za razvijanje liberalno-demokratske političke kulture i za uspostavljanje političkih principa koji podrazumevaju pitanje o cilju i nameri i moraju se uzeti u obzir kao bitni konstituens političke stvarnosti i istraživanja u polju političkog.

Kada se razmotri razuđena politička misao akademika Stanovčića i njegov celokupni pristup političkoj teoriji, kao i njegovo osnovno stanovište, moguće je izdvojiti nekoliko tema unutar kojih je dao posebno značajan doprinos domaćoj, regionalnoj i međunarodnoj političkoj misli.

⁷ Vojislav Stanovčić, *Politička teorija. Tom I*, nav. delo, 223; II izdanje (2008), 228.

Tako se u svom pristupu političkoj teoriji akademik Stanovčić stalno bavio *epistemološko-metodološkim pitanjima* istraživanja u političkoj nauci, dajući im centralno mesto i značaj, svestan da bez ozbiljnog istraživačkog utemeljenja nema ni ozbiljnog razmatranja pojedinih problema, kategorija i pristupa. Jer bez sagledavanja različitih heurističkih pristupa, kako je isticao, „teško da možemo odabrati odgovarajući pristup i metod”, a to je predstavljalo temelj i njegovog opredeljenja za pluralizam pristupa i metoda, još u vreme kada je u političkoj nauci dominirao stav o potrebi jednog integralnog metodološkog pristupa. Ovaj deo njegovih istraživanja je posebno značajan i zato što su u našoj politikologiji epistemološka i metodološka pitanja samo marginalno i sporadično razmatrana, a on im je dao centralni karakter i sistematski se njima bavio. Tu pre svega spada njegovo istraživanje razvoja političke misli, koje predstavlja jedinstven pristup sistematskog razmatranja problema razvitka političke misli, ali u tom okviru i problema naučnog napretka, kao i širih epistemoloških i metodoloških problema političke nauke i društvene nauke uopšte.⁸ U tom smislu je značajno njegovo ukazivanje na posebnu prirodu razvitka političke teorije, koja se ne sadrži u nekom linearno-progresivističkom poimanju napretka i razvitka. Akademik Stanovčić je stalno naglašavao strukturnu različitost prirodnih i društvenih nauka, pa u tom smislu i poimanja napretka i razvitka u njima, s obzirom i na različite metodološko-heurističke i epistemološke pozicije ova dva polja ljudskog stvaralaštva. I samu raspravu o istoriji političkih teorija on je koncentrisao na pitanje o njihovom i razvitku političke nauke uopšte. Tako se pitao na koji način se u političkoj nauci može razmatrati i posmatrati pitanje njenog razvitka, problematizovati njena istorija i propitivati njeni saznajni i praktični dometi s obzirom na milenijumska iskustva političke opservacije? Ovo ga je, međutim, navelo na dalje istraživanje niza problema, počev od odnosa „stare” i „nove” nauke o politici, relevantnosti uvida klasične političke nauke za savremena društva, preko raspravljanja nekih temeljnih epistemoloških, aksioloških i metodoloških pitanja, do problematizovanja značaja političke nauke za društveni napredak. Razmatrajući ove probleme on je posebno ukazao na neopravdano podvajanje klasične političke filozofije i moderne političke nauke od strane pozitivistički i scijentistički orijentisanih pisaca tzv. empirijske političke nauke, koji odbacuju klasičnu političku filozofiju optužujući je za „nenaučnost”, kulturno-istorijsku ograničenost, nekorisnost i neupotrebljivost. Ukazujući na značaj klasične političke filozofije, a u skladu sa već kritikovanim stavovima pozitivistički i scijentistički orijentisanih pisaca o „vrednosnoj neutralnosti” kao idealu, Vojislav Stanovčić je upravo istakao

⁸ Vojislav Stanovčić, *Razvitak političke misli* (Beograd: Justicia, 1993).

političkoj teoriji imanentnu aksiološku orijentisanost: „Vrednovanje nije prisutno samo pri interpretaciji i objašnjenju stvarnosti, odnosno činjenica, već i pri izboru predmeta istraživanja, selekciji podataka, organizaciji istraživanja, određivanju težine pojedinih 'činjenica', što opet metod istraživanja i istraživački postupak dovodi u izvesnu vezu s teorijom koja je u osnovi istraživanja. Zato dublje i šire poznavanje političke teorije omogućava bolje poimanje situacije i objektivnije utvrđivanje i tumačenje činjenica.”⁹

Jedan od krucijalnih problema kojima se akademik Stanovčić bavio u celom svom opusu i delovanju jeste i *uloga političkih ideja u društvenom razvoju*, ali ne njihovo puko kontekstualno tumačenje nego utvrđivanje odnosa sa drugim idejnim područjima i njihovo analiziranje u svetlu društvenih i političkih posledica. Tako je isticao da, za razliku od velikog broja društvenih ustanova i tvorevina u području običaja, razmene, porodičnih odnosa i slično, koje nastaju spontano, političke ideje se „izlažu s ciljem da postanu institucije”, za šta je važan sam „proces otelotvorenja pojedinih ideja u institucije, što znači da se ideje pretvaraju u obrasce ponašanja i mogu za duže ili kraće vreme imati tzv. institucionalizovani uticaj”.¹⁰ On je ovde pravio zanimljivo razlikovanje između spontano nastalih društvenih ustanova i „izumevanih” političkih institucija: „Mnogim institucijama, kao i političkim promenama i događajima, prethode ideje koje ne moraju uvek biti javno saopštene ili lako zapažene [...] Iza niza delanja, kao i velikog broja političkih institucija, stoje [...] ideje”, jer „kod političkih institucija svesna delatnost ima veoma aktivnu ulogu u njihovom nastajanju, korišćenju, menjanju, ukidanju, rušenju”.¹¹ Ovakav autorov pristup prepoznatljiv je u svim njegovim radovima. Na jednom mestu on je to sažeto i efektno iskazao: „Mudre, racionalne, razložne ideje, za koje je čovek prirodno obdaren (umom prosvetljen) stoje i iza normi i iza institucija”.¹² Priklanjajući se konstruktivističkom objašnjenju nastanka političkih institucija, za razliku od evolutivnog pristupa teorije spontanog poretka, koji je vezivao za društvene ustanove, akademik Stanovčić je kombinovao dva dominantna „šablonska” pristupa poreklu ustanova, što predstavlja izraz njegovog opšteg teorijskog i praktičnog stava da se svakom fenomenu i procesu pristupa na kritičan i analitičan način bez svrstavanja u „tabore” i jednostrana preterivanja. Uopšte, kojim god se problemom bavio, akademik Stanovčić ga je razmatrao i istraživao iz različitih uglova i sa raznih aspekata, „suočavao” suprotstavljena gledišta

⁹ Stanovčić, *Politička teorija. Tom I*, 479; II izdanje (2008), 485.

¹⁰ Isto, 15; II izdanje (2008), 20.

¹¹ Isto, 15–16; II izdanje (2008), 21.

¹² Isto, 355; II izdanje (2008), 361.

i argumente, kritički odmeravao njihovu težinu i valjanost i nastojao doći do sopstvenog stava koji je lišen svake isključivosti. Negovao je kritički odnos prema istraživanim problemima, pristupima i teorijama i pružao uravnotežen kritičko-naučni pristup svakom problemu, ideji, teoriji, ideologiji i instituciji, čijim se istraživanjem, analizom i objašnjenjem bavio. Tako je stalno isticao skepsu prema „veličanstvenim” idejama koje su, uprkos značaju i dobrim namerama, često dovodile do „pogubnih rezultata”.¹³

U tom sklopu se posebno bavio i problemom *odnosa političkih ideja i religije*, odnosno korespondencije religije i politike, verskih i političkih ideja, pokreta, organizacija i ustanova i ukazivao na sličnosti, a ne samo na razlike, religijskog i ideološkog mišljenja i na uzajamna posredovanja religije i politike kroz istoriju. U svom tretiranju ovih pitanja i odnosa akademik Stanovčić je različita učenja (socijalna, politička, verska) posmatrao kao fenomene političke kulture, pristupajući fenomenu religijskog iz ugla socijalne i političke teorije i ukazujući na duboka posredovanja, ali i sličnosti pored razlika religijskog i, recimo, ideološkog mišljenja, ali i na posredovanja religije i politike. Analizirajući njihovo mesto u uspostavljanju i održavanju različitih zajednica u istoriji i standarda zajedničkog života koji su se razvijali u religijskim učenjima i idejama, profesor Stanovčić je i procenjivao analizirana učenja i ideje, ukazujući na njihovu društvenu ulogu, moć i uticaj u istoriji, posebno na značaj koji su imale u društvenoj integraciji.

Analizirajući strukturne sličnosti između političkih ideologija i religijskih sistema, hilijastičkih učenja i političkih utopija, religijskih dogmi i političkih ideologija, učenja verskih reformatora i političkih mislilaca, mitova, simbola i rituala u religiji i politici, verskih i političkih ustanova i pokreta, akademik Stanovčić je analizirao zajedničke karakteristike i saradnju verskih i političkih fenomena, ali i njihove sukobe, naročito onda kada religija brani moralne standarde, a politika uz pomoć državnog razloga politički amoralizam. Ipak, nije se zadržavao samo na odnosu religije i politike, već se bavio i odnosima nauke i vere, religije i kulture, pa i uporednom analizom čitavih civilizacijskih krugova, krizom modernog doba i mestom i ulogom religije, nauke, kulture i politike u savremenom društvu, te tako ostvario svojevrsno obuhvatno civilizacijsko-kulturološko istraživanje. Ukazao je na značaj raznovrsnih saznanja za obrazovanje i moralno uzdizanje:

¹³ „Istorijsko iskustvo daje dovoljno argumenata za skepsu i rezerve prema radikalnim, eshatološkim, hilijastičkim i utopističkim idejama” (Isto, 45; II izdanje (2008), 50. Isto, 141; II izdanje (2008), 146).

Čovek moralnost može postići samo izgrađivanjem moralne svesti i osvajanjem moralne autonomije, a materijal na kome se to čini je bogati fond humanističkih ideala čovečanstva [...] Moralno vaspitanje čoveka na tradicijama najboljeg što je čovečanstvo u svojoj istoriji dalo, a ne za bilo kakve usko političke, crkvene ili partijaške i sektaške interese, potrebnije je u naše vreme nego što je to bilo ikada ranije.¹⁴

Sledeća važna oblast istraživanja akademika Stanovčića je *odnos etike i politike*. Insistirao je na tome da puka naučna metodologija nije dovoljna, već je naglasio veliku i krucijalnu važnost moralnog utemeljenja naučnih istraživanja: „Kad se istražuje iz naučnih razloga, onda se istraživač mora rukovoditi metodologijom utvrđivanja činjenica i uzroka i izvlačenja zaključaka. Kad treba izvući zaključke o posledicama stanja koja su otkrivena i, eventualno, o merama koje bi trebalo preduzeti u ime nekih vrednosti (pre svega ljudskih života) onda se i moralni i drugi razlozi mogu i moraju uzeti u obzir”.¹⁵ Na taj način, akademik Stanovčić je doprineo rehabilitaciji aristotelovske praktičke filozofije i etičkog utemeljenja politike, a kritikovao i odbacivao pozitivističku i scijentističku koncepciju vrednosno neutralne društvene nauke.

Važna i krupna tema čijem je istraživanju dao poseban doprinos jesu problemi *konstitucionalizma, vladavine prava i ograničenja vlasti*. To je automatski podrazumevalo bavljenje fenomenom „moći” – njenim sticanjem i nametanjem, osvajanjem, uvećavanjem, upražnjavanjem, održavanjem i gomilanjem, pri čemu „njeno podvođenje pod izvesna pravila predstavlja bezbroj izazova, na koje su nuđeni brojni odgovori”.¹⁶ Tom problemu kako ograničiti i sputati moć/vlast i podvesti je pod pravila akademik Stanovčić je posvetio najveću pažnju u svom celokupnom naučnom i društvenom delovanju, što je sasvim u skladu s njegovim normativnim teorijskim pristupom, socijalno-liberalnim idejnim usmerenjem i humanističkim vrednosnim stavom. Vladavinu prava je, kao dva i po milenijuma staru „jednu od krupnih tema pravne i političke filozofije”, pratio od starozavetnih spisa, preko učenja starih religija, moralno-pravnih i pravnih kodeksa (poput Konfučija), Platona, Aristotela, Polibija, Cicerona, pa do Loka, Montesjkjea, Hjuma, Kanta, Bentama, Hegela, Mila, koji su „zastupali ideju o metapравnim temeljima [prava] i pokušavali utvrditi koja bi kvalitativna svojstva trebalo da ima pravo, kojim bi ciljevima trebalo

¹⁴ Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija*, knj. II (Beograd: Udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, 1999), 138–139.

¹⁵ Stanovčić, *Politička teorija. Tom I*, 133, fn. 188.

¹⁶ Isto, 27; II izdanje (2008), 32.

da bude okrenuto i kakvim posledicama da vodi”.¹⁷ Radi se o tome da jedan sistem normi koji pretenduje da se zove pravo, ne sme da potpuno raskine sa kategorijom pravde, koja logički i istorijski opravdava pravni sistem. Jer, mnogi pisci i pravници su mislili da „pravo mora biti prožeto jednom višom idejom pravde, božanskog prava, prirodnog prava ili ljudskog dostojanstva, koju konkretno pravo ne sme da gazi”.¹⁸ Pored teorijskih razloga bavljenja vladavinom prava u celokupnom svom delu i delovanju, jedan od ne manje važnih motiva za to je Stanovčićeva svest o „velikom jazu” i „višedecenijskom zanemarivanju ili uskom, pozitivističkom, poimanju ili tumačenju pravde i prava i potpunom zaobilaženju problematike pravne države i vladavine prava”.¹⁹

Uspostavljanje vladavine prava za njega je prva pretpostavka demokratizacije društva, uključujući sve ono što to podrazumeva, kao što su zaštita prava i sloboda, ograničenje vlasti, uspostavljanje pravne izvesnosti i sigurnosti²⁰, stvaranje koherentnog pravnog sistema, trajnost i kontinuitet prava i

¹⁷ Stanovčić, *Politička teorija. Tom I*, 256; II izdanje (2008), 261.

¹⁸ Isto, 421; II izdanje (2008), 427.

¹⁹ Isto, 260–261, fn 223.

²⁰ Profesor Stanovčić posebno naglašava jednu od osnovnih potreba čovekovih, koje on stavlja u ravan onih uobičajenih prirodnih potreba za održanjem života i vrste: potrebu za izvesnošću, odnosno „čovekovu potrebu za uspostavljanjem nemičnosti sredine u kojoj živi (tj. smislenog poretka koji garantuje bezbednost i u kojemu se mogu predviđati posledice svojih i tuđih dela)”. Isto, 259; II izdanje (2008), 264. Pravo ovde ima posebnu ulogu: „Pravo je isto tako duboko vezano, možda čak i utisnuto u ljudsku prirodu kao potreba za izvesnošću [...] Radi se o usađenoj potrebi ljudi za poretkom, odnosno 'zakonitošću' (nomizmom) u smislu postojanja pravila koja daju smisao, unose red i omogućavaju predvidljivost i očekivanje određenih efekata”. Isto, 427; II izdanje (2008), 433. I ovo je jedna od konstanti u njegovim naglašavanjima vladavine prava: „Čovek i po cenu velikih žrtvovanja i trpljenja teži da živi u okviru uređenih odnosa (u okviru nemičnog sveta) u kojima važi neki javni, društveni autoritet. Anomiju čovek doživljava kao iskorenjivanje samih temelja njegove društvene egzistencije i psihološke stabilnosti”. Vojislav Stanovčić, „Vladavina prava i demokratske ustanove”, u: *Postkomunizam i vlast. Dileme i perspektive u razvoju organizacije vlasti u postkomunističkim zemljama sa posebnim osvrtom na SR Jugoslaviju*, prir. Vučina Vasović i Vojislav Stanovčić (Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke – Fakultet političkih nauka, 1996), 54. Profesor Stanovčić je odavno utvrdio i u mnogim svojim tekstovima pokazao da je „pravna neizvesnost, inače, sredstvo autoritarne kontrole” (Vojislav Stanovčić, „Zašto se pravo ne ostvaruje? O prirodi pravne i moralne anomalije”, *Odgovornost* (1985): 1–2).

obaveza, nezavisno sudstvo, disperzija moći, decentralizacija i regionalizacija.²¹ Štaviše, profesor Stanovčić je, sledeći Hjuma, naglasio značaj vladavine prava u odnosu na demokratiju jer je „demokratija nužan, ali ne i dovoljan uslov ni za legitimnost jedne vlasti, niti za donošenje dobrih zakona”,²² budući da bez vladavine prava ona može biti i radikalna i totalitarna.²³ Zato je na mnogim skupovima naglašavao da „što više istražuje demokratiju sve više je skeptičan prema njoj”. Pritom je posebno naglašavao značaj političke kulture: „Čak i uvođenje izvesnih demokratskih ustanova ne daje pune rezultate sve dok se ne stvore i odgovarajuća politička klima i odnosi u društvu, i posebno u sredstvima informisanja, pa i odgovarajuća politička kultura”.²⁴ U brojnim istupanjima i tekstovima profesor Stanovčić se zalagao za razvijanje liberalno-demokratske pravne i političke kulture i otvorenog društva, a u vreme demokratske euforije 2000. godine upozoravao je na brojne istorijske slučajeve obnavljanja istog karaktera vlasti i partokratije i na potrebu redefinisavanja svih institucija u društvu i konstitucionalizovanje i institucionalizovanje „revolucije”.

Pored uobičajenih oblika ograničenja vlasti o kojima je naveliko pisao, profesor Stanovčić je naročito zaslužan za ukazivanje na razne oblike moralnih, verskih i pravnih ograničenja i pravnih normi kao „spoljne ograde” koje deluju pored „kočnica u moralnoj svesti i odgovornosti”.²⁵ Nesumnjivo, „najvažnija sredstva racionalizacije vladavine bili su religija, pravo i raznolike političke i 'ideološke' formule”, ali ipak „pravo je verovatno najvažnije sredstvo ograničavanja politike i to u oba svoja značenja: kao skup normi u jednom sistemu prava koje donose vlasti i regulišu moć i kao skup individualnih prava (prava u subjektivnom smislu) koja takođe predstavljaju granicu svakoj vlasti koja ta prava poštuje”.²⁶

Ideja koja se delimično „podudara” sa metapравnom idejom vladavine prava, a u njegovom opusu dobija takođe posebno mesto, jeste *ideja legitimnosti*. Od svojih prvih tekstova o legitimnosti (1986. i 1992),²⁷ preko razmatranja

²¹ Stanovčić, *Politička teorija. Tom I*, 258; II izdanje (2008), 263.

²² Stanovčić, „Vladavina prava i demokratske ustanove”, 65.

²³ U tom okviru profesor Stanovčić se posebno bavio problemom tiranije većine kao jednom od posledica demokratije bez vladavine prava.

²⁴ Stanovčić, „Vladavina prava i demokratske ustanove”, 77.

²⁵ Stanovčić, *Politička teorija. Tom I*, 258; II izdanje (2008), 379.

²⁶ Isto, 412; II izdanje (2008), 429.

²⁷ „Legalitet i legitimitet”, *Ideje* 17, br. 4 (1986): 69–81; „Modaliteti legitimiranja vlada i režima”, *Naše teme* 10–11 (1986): 1759–1783; „Problemi legitimnosti političke vlasti”, *Glas SANU. Odeljenje društvenih nauka* 26 (1992): 34–117.

konkretnog slučaja legitimnosti petooktobarskih vlasti (2000)²⁸ do posebnog dela koje je tom problemu posvetio²⁹, ovo je jedan od problema kojima se posebno bavio i koji provejava u njegovom celokupnom mišljenju i delovanju. Tako je, istražujući kada je vlast opravdana, a njeni zahtevi za političkom poslušnošću legitimni, i kritikujući vodeće klasične i savremene teorije legitimnosti (Vebera, Šumpetera, Dala, Lumana, Dojča, Istona i Lipseta), dao svoju originalnu teoriju legitimnosti proširivanjem oblasti razmatranja legitimacijske osnove vlasti oslanjanjem na svojevrsan „test legitimnosti” koji zadovoljava uslove obuhvatnosti i preciznosti tako da njegova primena omogućava da se može adekvatnije i preciznije vrednovati jedan politički poredak i legitimnost njegove vlasti. Odbacujući tako valjanost onih teorija legitimnosti koje se oslanjaju na jedan ili manji broj pojedinačnih faktora (dužina vladanja, efikasnost vlasti, legalnost postupanja, politička proceduralnost i brojčana podrška), on je zaključio da su to samo neophodni, ali ne i dovoljni uslovi legitimnosti jedne vlasti.³⁰ Ovaj njegov test je obuhvatniji od svih ranijih pokušaja da se utvrde kriterijumi legitimnosti, obuhvatajući sva relevantna područja u kojima treba ispitivati legitimnost, ali i dovoljno precizan da se njegovom primenom mogu dobiti adekvatni rezultati. Tako je akademik Stanovčić proširio test legitimnosti na tri područja: na područje ciljeva ili vrednosti koje neka vlast zagovara (njihov sadržaj, značaj, ostvarivost, ali i posledice u svetlu istorijskih iskustava), na područje sredstava i postupaka kojima se to postiže (pravni i ekonomski sistem, političke ustanove i izbori, političko predstavništvo, političke partije i drugi oblici obezbeđivanja pristanka) i na područje posledica, odnosno rezultata koji se postižu. Naime, profesor Stanovčić naglašava da se problem legitimnosti ne iscrpljuje opisom i analizom funkcionisanja vlasti, već se radi o normativnoj kategoriji koja, po njemu, mora da polazi od određenih civilizacijski dosegnutih dometa i iskustava (moralnih, pravnih i političkih principa) i sa njima upoređuje aktuelne političke sisteme i režime. Na taj način on u svojoj teoriji legitimnosti postavlja strože zahteve i uslove koje jedna vlast mora da zadovolji da bi bila legitimna. Tako specifikujući i operacionalizujući svoja tri kriterijuma legitimnosti, on uspeva da dâ teoriju koja poseduje praktičnu primenljivost obezbeđujući dovoljne uslove za kritičku procenu nekog sistema.

²⁸ „Legitimnost i legalnost nove vlasti”, *Ekonomist*, br. 29, 24. oktobra 2000, str. 14–16.

²⁹ *Macht und Legitimität*, prevod Suzane Vasović-Bohse (St. Gallen/Lachen: Dike Verlag AG, 2003); naše izdanje: *Moć i legitimnost* (Beograd: Službeni glasnik, 2006).

³⁰ *Macht und Legitimität*, 61.

Za njega legitimnost, dakle, nije samo jedan od problema, ponajmanje „tehnički” problem vladavine i vladanja, već predstavlja jednu od centralnih kategorija politike i to onu koja u sebi okuplja i sažima sva relevantna etička, pravna, politička pitanja, a posebno ona koja su od krucijalnog značaja za jedno od ključnih pitanja političke teorije – stabilnost i trajnost jedne političke zajednice, problem njenog razvoja i naročito odnosa pojedinca i vlasti. Profesor Stanovčić ovim proširivanjem problema ne vrši samo adekvatniju originalnu analizu i objašnjenje jednog od temeljnih problema političke teorije, već naglašavanjem njegovog normativnog potencijala ukazuje i na njegov značaj za razvitak demokratske političke kulture i građanske samosvesti:

Kada čovek počne tragati za odgovorom na pitanje 'Čemu se ja moram pokoravati državnoj vlasti?' – time je učinjen važan korak na putu čovekovog političkog sazrevanja. Ako takvo pitanje nekome izgleda neobično i suvišno, to, pored neznanja, može biti i znak podaničkog mentaliteta, autoritarne ličnosti ili prihvatanja stava da sila koja stoji iza zapovesti predstavlja prirodno ili legitimno stanje čija se dublja osnovanost ne ispituje. Shvatanje da je ovakvo pitanje nepotrebno i beznačajno najčešće je štetno, a može biti i pogubno po ljudske slobode i prava.³¹

Akademik Stanovčić je tako svojom originalnom teorijom legitimnosti naglasio njen normativni potencijal i ukazao na značaj legitimiteta za razvoj demokratske političke kulture i građanske samosvesti.

Sledeće veliko područje njegovih istraživanja jesu *problemi etniciteta*, gde je posebno naglašavao prioritet individualnih prava, vladavine prava i poliarhijske strukture države za multikulturalna društva. Isticao je važnost vladavine prava, „razumnog, umerenog, liberalnog” ustavnog sistema i odgovarajućeg institucionalnog aranžmana „sa tzv. podelom vlasti, ili još bolje sistemom 'kontrole i ravnoteže' (checks and balances) između grana vlasti”, liberalno-demokratske političke kulture i uvažavanja različitosti, prilagođavanja, kompromisa i dijaloga i razvijenog građanskog društva. Za multikulturalna društva je posebno važna liberalna politička kultura i to ona

koja bi bila povoljna za manjine i koju bi mi trebalo da negujemo i zagovaramo, (koja) nije u suštini demokratska (jer i demokratija, isto tako, može biti i totalitarna i autoritarna...) nego to mora biti liberalno-demokratska politička kultura, kultura tolerancije prema razlikama, uvažavanja raznoli-

³¹ Isto, 91.

kosti, kultura dijaloga, kompromisa, razumnosti u zahtevima i u izlaženju u susret zahtevima koji su razumni.³²

Kao predsednik Međudjeljnskog odbora SANU za proučavanje manjina i ljudskih prava, akademik Stanovčić je bar u izvesnoj meri realizovao svoju ideju o institucionalnoj potrebi istraživanja etniciteta, koju je zagovarao još od početka devedesetih, a jasnije formulisao 2002, predlažući stvaranje instituta za istraživanje etniciteta. Na čelu tog odbora je učestvovao u pisanju najliberalnijeg zakona o manjinama koji je usvojen na nivou savezne države 2003. godine i organizovao nekoliko skupova i uredio nekoliko zbornika.

Do ovog polja istraživanja stigao je preko bavljenja *istorijom i teorijom federalizma*. Kao stručnjak za federalizam, pored opšte teorije federalizma, puno je pisao o različitim federalnim aranžmanima i sistemima, a posebno o američkom federalizmu i o tzv. etničkom federalizmu. U vreme vrućih rasprava o federalizmu u Jugoslaviji osamdesetih godina prošlog veka, akademik Stanovčić je 1986. godine³³ ukazao na sve slabosti i nedostatke jugoslovenskog etničkog federalizma i nagoveštavao njegov slom, a krajem osamdesetih sa velikom zabrinutošću prognozirao da će njegov raspad biti bolan i uz puno ljudskih žrtava. Upravo zahvaljujući velikom istorijskom znanju, poznavanju načina nastajanja i propadanja političkih poredaka i poniranju u dubinu i složenost ljudske prirode, pravilno ocenjujući tadašnja politička i društvena događanja, akademik Stanovčić je pokazao i veliku dalekovidost.

U skladu sa njegovim bavljenjem normativnom političkom teorijom i negovanjem normativnog pristupa jeste i njegovo zalaganje za razvijanje liberalno-demokratske pravne i političke kulture otvorenog društva, čemu je posvetio celokupnu svoju naučnu i društvenu delatnost. Akademik Stanovčić nije bio „čovek kabineta”. Koristeći svoje teorijske uvide on se aktivno uključivao u procese za demokratizaciju društva, boreći se za slobodu govora, štampe i naučnog istraživanja i za odbranu ljudskih prava, a svojim nedogmatskim i slobodoumnim shvatanjima se u brojnim istupanjima na naučnim skupovima, stručnim savetovanjima i raspravama i u sredstvima javnog informisanja, sledeći ono što je sistematično isticao u svojim radovima, zalagao za slobodu, kritičnost i odgovornost, kao i za moralnu autonomiju u prosuđivanju. Tako je u njegovom celokupnom delovanju došao do izražaja kritički i stvaralački

³² „Političke nauke, vladavina prava i razvitak demokratije”, u: *Postkomunizam i demokratske promene: Demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema*, priredili Vučina Vasović i Vukašin Pavlović (Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke – Fakultet političkih nauka, 2002), 199.

³³ *Federalizam/konfederalizam* (Nikšić: Univerzitetska riječ, 1986).

stav u razmatranju stanja i pojava u društvu, a na osnovu bogate tradicije demokratske i slobodarske misli se zalagao da se u našem društvu uspostave konstitucionalizam i vladavina prava kao velika civilizacijska dostignuća. Uspostavljanje vladavine prava je za njega bila prva pretpostavka za demokratizaciju društva, uključujući sve ono što to podrazumeva, kao što su zaštita sloboda i prava, ograničenje vlasti, uspostavljanje pravne izvesnosti i sigurnosti, stvaranje koherentnog pravnog sistema i nezavisnog sudstva, disperzije moći i decentralizacije.

ZAKLJUČAK

Sve knjige i tekstovi akademika Stanovčića predstavljaju složene, idejama, opservacijama, saznanjima i zaključcima izuzetno bogate tekstove, koji ne samo da plene informativnošću i analitičnošću koliko i enciklopedijskom erudicijom, nego i svežinom, raznovrсноšću i bogatstvom analiza, komentara, tumačenja i preporuka. Istančanost analiza, suptilnost zaključaka, jednostavnost izlaganja, kao i umeće da se o vrlo složenim problemima piše i govori na jednostavan i razumljiv način, a da se ne gubi na stručnosti i analitičnosti, činila je njegove knjige i tekstove „čitljivim” i zanimljivim štivom i za širi krug čitalaca, tako da su njegovi radovi značajno doprinosili širenju demokratske kulture i tolerancije, a ne samo uvećavanju znanja i razumevanja političkih i društvenih fenomena. Ne samo naglašavanjem ljudskih prava, konstitucionalizma, demokratije, vladavine prava, slobodne rasprave i istraživanja, nego i odabirom tema, knjiga i mislilaca o kojima je pisao i predavao, akademik Stanovčić je u vreme suženih mogućnosti javnog iskazivanja kritičkih stavova do devedesetih godina prošlog veka uspevao da širi uzani prostor kritičke misli van službeno zadatog marksističkog pogleda na svet i tako labavio okvire jednog borniranog službenog mišljenja i ideologije. Praveći otklon u odnosu na marksistički dogmatizam i dijamat, etatistički socijalizam i birokratizam, profesor Stanovčić je od početka svog delovanja utirao put liberalizaciji, pluralizaciji i demokratizaciji društva. On je u marksističku društvenu teoriju unosiо probleme, teme i pristupe iz drugih teorijskih usmerenja i tako relativizirao okoštalu i dogmatizovanu misao, podstičući kritičko razmišljanje svojih studenata i čitalaca. U tom smislu je posebno zaslužan za afirmaciju liberalne političke misli kod nas, gde je radio na pojašnjavanju pojmova i kategorija, minucioznim istraživanjem njihovog porekla i razvoja, doprinoseći tako raščišćavanju ideološki opterećenih pojmova i afirmaciji kategorijalnog aparata bez koga je razvitak političke nauke nezamisliv.

Tekstove i knjige akademika Stanovčića odlikuje takva mera originalnosti koju je postigao malo koji politikolog kod nas. Originalnosti, uokvirene stalnim

kritičkim preispitivanjem aktuelnih i nasleđenih koncepata, ideja i principa, ali i samopreispitivanjem i samokritičnošću. Samosvojni istraživač i originalni poslenik u polju političke nauke, uvek je duboko kritički promišljao sve čime se bavio, pokazujući smelost ličnog uvida i snagu teorijske inventivnosti. Akademik Stanovčić je bio posvećenik knjige i neumorni čitalac, koji je ceo svoj život posvetio samoobrazovanju i obrazovanju drugih. Ne znam nikoga ko je bio svim bićem toliko posvećen profesiji i delatnosti teoretičara, pedagoga i društvenog poslenika.

BIBLIOGRAFIJA

- Stanovčić, Vojislav. „Danton i Mara: Odabrani govori i članci (Zagreb 1955)”. *Naša stvarnost* 10, br. 3 (1956): 344–347.
- . „Društvena uloga i etička i politička učenja osnivača velikih svetskih religija”. U: *Osnivači velikih religija – Mojsije, Buda, Konfučije, Isus, Muhamed*, 255–308. Beograd: Radnička štampa, 1978.
- . *Federalizam/Konfederalizam*. Nikšić: Univerzitetska riječ, 1986.
- . „Izvori teorija o državi blagostanja”. Pogovor u: Silvester Zavadski, *Država blagostanja*, 251–285. Beograd: Radnička štampa, 1975.
- . „Legalitet i legitimitet”. *Ideje* 17, br. 4 (1986): 69–81.
- . „Legitimnost i legalnost nove vlasti”. *Ekonomist* 29 (2000): 14–16.
- . *Macht Und Legitimität*. St. Gallen/Lachen: Dike Verlag AG, 2003.
- . „Modaliteti legitimiranja vlada i režima”. *Naše teme* 10–11 (1986): 1759–1783.
- . Pogovor u: *Kultura i religija*, 453–488. Beograd: Radnička štampa, 1981.
- . *Politička teorija. Tom I*. Beograd: Službeni glasnik, 2006.
- . *Političke ideje i religija, Knj. I i II*. Beograd: Udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, 1999.
- . „Političke nauke, vladavina prava i razvitak demokratije”. U: *Postkomunizam i demokratske promene: Demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema*, ur. Vučina Vasović i Vukašin Pavlović, 161–211. Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke i Fakultet političkih nauka, 2002.
- . „Politika kao predmet proučavanja”. Pogovor u: *Politika*, ur. Endrju Hejvud, 827–859. Beograd: Clio, 2004
- . Predgovor u: *Federalistički spisi*, ur. Aleksandar Hamilton, Džems Medison i Džon Džej, 5–189. Beograd: Radnička štampa, 1981.
- . „Problemi legitimnosti političke vlasti”. *Glas SANU* 26 (1992): 34–117.
- . *Razvitak političke misli*. Beograd: Justicija, 1993.
- . „Vladavina prava i demokratske ustanove”. U: *Postkomunizam i vlast*, ur. Vukašin Pavlović i Vojislav Stanovčić. Beograd: UPNS, FPN, 1996.
- . „Zašto se pravo ne ostvaruje? O prirodi pravne i moralne anomalije”. *Odgovornost* (1985).

Summary

Ilija Vujačić

Intellectual Biography and Scientific Contribution of Academician Vojislav Stanovčić

The article is about scientific contribution of academician Stanovčić to development of political thought in our contry and the world. In the first section is exposed his intelectual biography and given basic data about published books and articles. Second section is devoted to scientific and social contribution of academician Stanovčić to the development of social and political thought. In the first place it is pointed to three singularities of his research and working, and after that are singled out theerteen areas of his research in political science. Particularly are singled out the themes and problems with which he was specialy engaged and has given remarkable contribution to domestic, regional and international political thought: epistemological and methodological problems of political science; the role of political ideas in social development; the relationship between political ideas and religion; the relationship between ethics and politics; problems of constitutionalism, the rule of law and limitation of power; the problem of legitimacy; the problems of ethnicity; history and theory of federalism. At the end is explored the broadness and deepness of his devotion to the development of liberal-democratic legal and political culture.

Keywords: *political theory, political science, scientific and social contribution, constitutionalism, the rule of law, political ideas, legitimacy, ethnicity, federalism, political culture.*

Mijat Damjanović

Univerzitet Megatrend, emeritus

Sećanje na umnog, tihog i pouzdanog prijatelja

Apstrakt: *Ključna vrednost, ipak parcijalno sagledane, intelektualne zaoštavštine uvaženog kolege i prijatelja Vojislava Stanovčića, koju sam pokušao da u konciznoj formi saopštim, na osnovu njegovih pisanih ali i upamćenih usmenih iskaza, ogleda se kako u širini interdisciplinarnih kategorijalnih domena, kojima se tokom svoje duge karijere bavio, tako i u dubini analize, generalizacije i osobenosti istih. Privlačile su ga izazovnosti razumevanja ključnih institucija i organizacija, koje su se modifikovale tokom civilizacijskog razvoja, kao i akteri njihovih kreacija i korisnici njihovih misija, vrednosti i efektivnosti. Dočarao je, u svojim radovima, socijetalne uspone i padove, kroz evoluciju svih društveno-ekonomskih i društveno-političkih formacija, kada je čovek, kada su ljudi, bili najveća ali i najmanja vrednost. Poseban intelektualni kvalitet njegovog akademskog doprinosa ogledao se u skladu njegove pisane i usmene reči, plodotvornom prožimanju teorijskih i empirijskih ravni. Imao je sposobnost, urođenu i sticanu, da pažljivo sudi o vrednostima i intelektualnim dometima kako drugih tako i sopstvenim.*

Ključne reči: *civilizacija, uspon, kriza, kolaps, perspektiva, harmonija, imaginacija, 'infospace'*

Kroz gotovo četiri decenije imao sam privilegiju da povremeno saradujem sa podsticajnim i dragim prijateljem Vojom Stanovčićem i susrećem se sporadično i sa njegovom cenjenom porodicom. I kada su nam se, zbog profesionalnih obaveza, staze života povremeno razilazile, međusobne naklonosti nisu nestajale. Sa čovekom širokih akademskih interesovanja i dragocenih inicijativnosti svaka komunikacija bila je lagodna, inspirativna i plodotvorna. Cenio je vreme, taj neumitno ograničeni resurs, kojeg je upravo iz tog razloga nastojao da iskoristi na najracionalniji način. I u tome je uspevao, što dokazuje

skladan životni put njega i njegove porodice, kao i visoka vrednost njegove prepoznatljive profesionalne karijere, i to ne samo u našoj sredini.

Njegovo školovanje, usavršavanje i angažmani na svetski prestižnim univerzitetima, kao i kasnije profesionalne komunikacije u našoj bivšoj zajedničkoj državi Jugoslaviji, ali i u Evropi i SAD, učinili su ga izuzetno informisanim, kompetentnim i stoga veoma uvažavanim. Konačno, izbor naučnih disciplina kojima se prevashodno bavio – istorijom civilizacije na poslediplomskim studijama i istorijom političkih doktrina, teorija i empirije na osnovnim studijama – omogućili su mu pristup kapitalnim filozofskim, sociološkim i politikološkim kategorijama, fenomenima i fakticitetima. Prateće bibliografije u njegovim knjigama i tekstovima u domaćoj i inostranoj periodici nedvosmisleno upućuju na zaključak da je prepoznavao i koristio se proverenim, autentičnim i nadasve naučno respektabilnim i održivim izvorima.

Voja Stanovčić je svoj dinamičan intelektualni život istrajno obogaćivao u odnosu na ključne društvene fenomene, kategorije, odnose i procese, kako u odnosu na nacionalni tako i internacionalni ambijent. Pasionirano i brižljivo je, tokom svoje bogate naučno-istraživačke karijere, pratio selekcionirane biografije i bibliografije vodećih teoretičara i empiričara, iz širokog spektra njegovih osnovnih akademskih interesovanja, a prevashodno duge i bogate istorije političkih teorija. To se odnosilo kako na klasične teorijske studije tako i na referentne empirijske radove, po pravilu predstavnika najprestižnijih obrazovnih, istraživačkih i izdavačkih institucija i organizacija. Njegov fakultetski kabinet, kućna biblioteka, gepek četvorotočkaša, pa i njegova pozamašna „aktašna-harmonika”, uvek su bili puni knjiga i časopisa. Redovno je posećivao biblioteke i čitaonice institucija u kojima je neposredno radio, ali i sa kojima je povremeno sarađivao, tokom brojnih studijskih boravaka u domaćim i inostranim akademskim sredinama.

Njegova intelektualna znatiželjnost uzrokovala je veoma širok dijapazon njegovih profesionalnih preokupacija, teorijskih i empirijskih. Sa velikom pasioniranošću pratio je uspon i pad socijalizma, kao i krize i uspone kapitalizma, ishode i sudbine regionalnih i globalnih procesa. Da bi ove epohalne, kompetitivne razvojne projekcije bio u stanju da što verodostojnije tumači, pored njihovih teorijskih uporišta, uporno je tražio logiku i fakticitet, istinu u njihovim empirijskim verifikacijama. U nastojanju da zadovolji svoje prepoznatljivo skrupulozne kriterijume njihove evaluacije, tražio je i pronalazio saglasja i nesaglasja između njihovih teorijskih i empirijskih, ali i idejnih i ideoloških razvojnih postulata. Klonio se ishitrenih zaključivanja i nesmotrenih priklanjanja ideologiziranim kampanjskim svrstanostima, koja nisu bila strana i odbojna ni akademskim sredinama, privremeno i povremeno i u našem društvu.

Pripadao je onom krugu intelektualaca koji su sa nesumnjivom zebnjom pratili slom bloka socijalističkih država, ne toliko zbog njihovih realno ostvarenih doprinosa perspektivi i prosperitetu civilizacijskog razvoja, već prevashodno zbog nestajanja ideološkog kontrapunkta kapitalizmu, koji je time izgubio nužnu i potrebnu opciono-korekcionu dimenziju. Istovetnu zebnju naglasili su i neki od najistaknutijih teoretičara liberalnog kapitalizma, poput Majkla Volcera. S druge strane, slom naše negdašnje federalne države, a posebno način i dimenzije njene brutalne lančane destrukcije, prihvatao je sa neskrivenom indignacijom.

Bio je veliki znalac i kompetentni tumač razvojnih uspona, stagnacija i padova, dubokih kriza kapitalizma, pa i nestajanja socijalizma, onovremeno predviđanog kao perspektivni svetski proces i željeni domet budućnosti njegovih kreatora, podržavalaca i pristalica. Uporno i strpljivo tragao je za presudnim razlozima veće vitalnosti u preživljavanju kriznih stanja, koja su se sporadično javljala i u društvima kapitalizma, kako onih vodećih tako i onih u sledbeništvima, naročito u odnosu na svojevremenu obećavajuću optimističku prognozu o višedimenzionalnim prednostima i perspektivnostima, prevashodno „mekog” socijalizma.

Zanimala su ga i mnoga druga važna pitanja sa kojima su se susretale države, privrede i društva s kraja XX i početkom XXI veka, kada su se upravo odigravale socijetalne promene bez presedana, u odnosu na bum nauke, tehnologije i informatike (novi “infospace” realitet), koji će objektivno transformisati konfiguraciju i višedimenzionalna rangiranja civilizacijskih opcija i perspektiva. Kao iskusni znalac i agilni teorijski i empirijski istraživač, bavio se i komparativnim teorijsko-empirijskim analizama suštinskih socijetalnih odnosa, procesa i perspektiva, kako zemalja predvodnica u ovim razvojnim procesima tako i onih većinskih, sa manje ili više uspešnim sledbeništvima. Uvek je to činio – procenjivao i prosuđivao – preko objektivnih činjenica i proverenih saznanja, renomiranih institucija i najistaknutijih pregalaca, koji su objektivno pomerili spoznajne granice, kako u analizama minulih vremena tako i onih koji su se usuđivali da proniknu u razvojno disperzirano i ambivalentnu perspektivu društva budućnosti, kao i mesta i uloge čoveka, pojedinca i ličnosti u njemu.

Tokom nekoliko poslednjih decenija XX veka, od početka sedamdesetih do sredine devedesetih, profesor Stanovčić je bio revnosni učesnik u brojnim aktivnostima domaćih politikoloških udruženja (Srbije i Jugoslavije), ali i međunarodne asocijacije političkih nauka (IPSA). Konačno, učestvovali smo, mi onovremeni jugoslovenski politikolozi, a istrajno i profesor Stanovčić (u okviru radnih grupa, panela, specijalnih sesija) na više svetskih kongresa IPSA-e, intenzivnije po broju i reprezentativnije po profesionalnim profilima počev

od X kongresa 1976. u Edinburgu, sa generalnom temom „Vreme, prostor i politika”, potom tri godine kasnije (1979) na XI kongresu u Moskvi, sa relevantnim priložima za temu „Mir, razvoj, znanje: doprinos političkih nauka”. Na XII kongresu u Rio de Žaneiru 1982. profesor Stanovčić je imao prilog za opštu temu „Društvo pod državom osamdesetih”. XIII kongres u Parizu 1985. tematski je bio usmeren na njemu izazovnu temu „Preobražaj države i njene interakcije sa nacionalnim i internacionalnim društvom”. U Vašingtonu 1988. generalna debatna tema odnosila se na intencije globalne političke nauke, pokušaje identifikacije zajedničkih imenitelja kako uspešnih tako i neuspešnih država i društava. Na Kongresu u Buenos Airesu, 1991. godine, koji je bio poslednji zajednički nastup nas jugoslovenskih politikologa, raspravljalo se o „intrigantnoj” temi „Centri i periferije u savremenoj politici: međuzavisnosti i asimetrije moći”. Konačno, na XVI svetskom kongresu u Berlinu (1994) odziv politikologa iz sveta bio je do tada najbrojniji (1884 učesnika, sa svih kontinenta). Debatovalo se o civilizacijski važnoj temi „Demokratizacija” – ambiciozno, kroz široki spektar njenih teorijskih i empirijskih emanacija i perspektiva. Mi, bivši jugoslovenski politikolozi, učestvovali smo ovog puta pod zastavama novouspostavljenih država, ali sa iskazanom spremnošću da očuvamo komunikaciju i međusobno uvažavanje i poštovanje, u interesu struke i za dobro dolazećih generacija. Vreme je nesumnjivo pokazalo da smo u tome u značajnoj meri uspeali, pri čemu je doprinos kolege Stanovčića u toj misiji bio prepoznatljivo dosledan i plodonosan.

Za ovu priliku, od brojnih tematskih preokupacija kojima se kroz svoju dugu i respektabilnu akademsku karijeru profesor Stanovčić bavio, odlučio sam se za podsećanje na neke od njegovih prepoznatljivih stavova vezanih za teritorijalnu podelu organizacije vlasti – konstitucionalizam federalnog ustrojstva, čije su se teritorijalne i funkcionalne solucije zasnivale na različitim motivacionim, interesnim i razvojnim aspiracijama. Nedvosmisleno, to su pokazala i dokazala teorijska i empirijska iskustva federalnih država na svim kontinentima: SAD, Kanade, Brazila, Meksika, Indije, Malezije, Nemačke, Austrije, Švajcarske, Južnoafričke Unije, Nigerije, Australije, kao i „specifične” Bosne i Hercegovine (koja jedina u svojoj konstitutivnoj strukturi ima republiku i federaciju, sa posebnim administracijama, ali i jedinstvenu vladu na državnom nivou).

Iz mnogih razloga, u ovovrsno institucionalizovanim entitetima ne bi spadale „labave” i ciljno limitirane lige poput OUN i EU, što i nisu bile intencije njihovih idejnih proponenata, inspiratora i tvoraca, već pre posledice novonastalih realiteta dinamičnih organizacija i zajednica, koje su uzrokovali novu, specifičnu matricu institucionalizovanja i konstitucionalizovanja na kontinentalnom, pa i najširem, globalnom planu.

Baveći se različitim modelima konstitucionalne demokratije, posebnu pažnju posvetio je iskustvima nastanka i razvoja konfederalnih i federalnih država, prvenstveno onih izvornih, najuspešnijih i najrespektabilnijih. Da bi u tome uspeo, uputio se u potragu za izvornim, inventivnim i inovativnim tekstovima najistaknutijih, najprestižnijih autora, koji su proširivali i obogaćivali teorijske i empirijske sadržaje i forme federalističkog konstitucionalizma, kao i njihove uporedne, komparativne refleksije. Ovde bismo mogli delom navesti najveća imena, plejadu teoretičara i dragocenih empiričara, koji su dali esencijalni doprinos teoriji i empiriji konfederalizma i federalizma, a čije nam je radove – sadržaje, ideje i dileme – približio upravo u veoma značajnoj meri profesor Stanovčić: Hansa Kelzena, Karla Šmita, Harolda Laskija, Morisa Diveržea, Remona Arona, Roberta Mertona, Đovanija Sartorija, Karla Fridriha, Dejvida Aptera, Karla Dojča, Gabriela Almonda, Ralfa Darendorfa, Klause fon Bajmea, Dušana Šiđanskog.

Profesor Stanovčić, iz dokazano opravdanih razloga, nije verovao u dugu, pouzdanu i dugovečnu egzistencijalnost centralizovanih federalnih/federativnih državnih sistema. Zapravo, predviđao je da će se broj unitarnih država na planeti dramatično uvećavati, dobrim delom upravo usled razgradnje (kon)federalnih država, kao posledice razrešavanja nacionalnih, etničkih i ekonomskih rekonsolidacija, kako na izvornom kontinentalnom tako i na globalnom planu. Smatrao je da je za stabilnost i održivost takvih sistema neophodno njihovo kontinuirano prilagođavanje dinamici socijetalnih (političkih, ekonomskih, društvenih, kulturoloških) i drugih promena, koje često zbog nesaglasnih, pa i suprotstavljenih interesa dela(ova) i celine nije jednostavno održavati dugoročno u višedimenzionalnoj i višeinteresnoj funkcionalnoj koheziji i harmoniji. Ispostavilo se da je u mnogim primerima destruiranje federalnih aglomeracija bilo uzrokovano delom nasleđenih neravnomernosti i nesaglasnosti, a delom i novostečenih nekonsolidovanosti i diverzifikovanosti, te konačno različitih interesno razvojnih teritorijalno-funkcionalnih vizija. Veće rizike i veću ranjivost, kako je iskustvo pokazalo, demonstrirale su federacije sa različitom multinacionalnom kompozicijom, posebno sa nekonsolidovanim nacionalnim, etničkim, konfesionalnim konstituentima, kao i dubljim diverzifikacijama u njihovim osobenim društvenim, političkim, ekonomskim, kulturološkim i aksiološkim karakteristikama.

Iz pisane zaostavštine profesora Stanovčića lasno se može zaključiti da je smisleno i predano pratio i tumačio etapne metamorfoze jugoslovenskog federalizma, koje su bile pouzdan indikator mena – postepenog uspona a potom nezadrživog pada – (ras)pada jugoslovenske federacije, po čitavoj skali prepoznatljivih destrukcija. Pokušavao je da razume i objasni sebi i drugima, za neke očekivani a za neke neočekivani kolaps (!), višedimenzionalno samo-

destruiranje jedne države i jednog društva, uz tragičan raskol, iznad svega, zbog masovnih ljudskih žrtava i enormnih materijalnih razaranja. I to države, privrede i društva koje je kroz nekoliko decenija, od sredine druge polovine XX veka, bilo visoko vrednovano i inspirativno u evropskim i svetskim razmerama, delom i kroz vreme buma globalnog pokreta nesvrstanih.

Nije prihvatao, već je energično odbacivao teorije zavera prema našoj bivšoj zemlji, po kojima su prevashodno države kapitalizma želele slom jedne socijalističke zemlje, koja se zapravo sopstvenim reformskim politikama postepeno, predano i uspešno udaljavala od filozofije dogmatskog socijalizma i ustanovljenog vojnog Varšavskog pakta. Da ironija bude veća, kako je poznato, zemlje tog bivšeg vojnog saveza: Poljska, Čehoslovačka, aposteriorno preobražena u Češku i Slovačku, Mađarska, Rumunija i Bugarska su se ubrzano etablirale u EU, prevashodno iz poznatih strateško-političkih razloga širenja Unije, uz ciljano potiskivanje prisustva i uticaja Rusije, koja i zbog sopstvenih strateških i taktičkih nedoumica nije imala kapaciteta da očuva svoju pređašnju internacionalnu kompoziciju i njenu funkcionalnu interferenciju.

Za jedne neočekivanim a za druge očekivanim, ali u svakom slučaju mnogostruko tragičnim kaskadnim raspadom Jugoslavije, pre svega zbog ljudskih i materijalnih žrtava, njen razvijeniji deo, vođen idejno i ideološki preobraženim političkim elitama, takođe se postepeno usidrao u višedimenzionalni i multifunkcionalni EU projekat, te je tako Slovenija postala članica EU 2004, a Hrvatska 2013. S druge strane, Srbija, uz to sve izvesnije bez Kosova, i nadalje sa opterećenjem idejno-političkih podeljenosti sopstvenih spoljnopoličkih afiniteta i aspiracija, formalno ostaje na tom putu, s nadom onih koji su načelno za tu opciju da će se formalno pridruženje verovatno dogoditi do sredine treće decenije ovog veka. Naravno, po zadovoljavanju i ispunjavanju niza suštinskih uslova i tehničkih preduslova, koji su po racionalnoj pretpostavci nesumnjivo u obostranom interesu, kako Unije tako i Srbije. Ali, očekivano, ima i suprotstavljenih procena i predviđanja ove istorijske transformacije, primera radi, po logici „tvrdih” nacionalista, da se ista obavlja na trajnu štetu Srbije (ili kako bi rekli neki njeni umišljeni zaljubljenici „Srbijice”), a na korist „Unijetine” (kako zборе njeni istrajni mrzitelji). Nažalost, profesor Stanovčić nije doživeo razrešenje ove „epohalne enigme”, pre svega zbog stanja društvene svesti građana Srbije i njihove imaginacije društva, u kome bi se osećali bezbedno i lagodno, trivijalno usidreni kao svoji na svome. Uz iluziju da će se njemu vraćati oni koji su u najboljim godinama decenijama iz nje odlazili, tragajući za prihvatljivijim uslovima života i rada, radi sebe i svog potomstva.

Takođe, vredna pomena je i činjenica da je profesor Stanovčić onovremeno predviđao razgradnju i raspad velikih i mnogostruko kompleksnih federalnih

sistema, a time i sledstveno uzrokovano enormno uvećavanje broja država/državica na planeti, odnosno prinovljenih članica OUN-a. Naravno, ukazivao je i na činjenice, uzroke i posledice stanja koja su pogodovala takvim tendencijama: neostvarene aspiracije pojedinih nacionalnih entiteta, nekonsolidovane konfesionalne posebnosti i samoodržive tolerantnosti, usporene ekonomske transformacije, kulturološke podeljenosti i etičke nekonzistenosti.

S druge strane, smatrao je da tradicionalno ustrojene administrativne strukture/armature objektivno ugrožavaju modernizaciju ciljno orijentisanih, multifunkcionalnih i internacionalizovanih sadržaja i formi, ekonomskih asocijativnosti. Imao je održivu argumentaciju tumačenja postupnih dezintegracionih procesa u najvećim svetskim „imperijama”, što se delom ostvarilo tokom poslednjih decenija XX veka. Takve administrativne dekompozicije nesumnjivo su uticale i uticaće na međunarodne ekonomske i političke odnose, kao i na njihovu nepredvidivu dalju razvojnu perspektivu.

Posebnu analitičku pažnju profesor Stanovčić je posvetio raspadu SSSR i diverzifikovanim razvojnim perspektivama 15 novonastalih država, kao i kraju SFRJ i višesmernim ishodima osamostaljenih šest država jugoistočne Evrope. I u jednom i u drugom slučaju interne kohezione sile i prisile bile su preslabe da zaustave ova epohalna urušavanja, za čiju su tvorbu i emancipaciju prinete milionske ljudske žrtve. Tu nemoć pokušali su da zabašure krivotvorenjem izvornih i autentičnih uzroka koji su se stekli nesposobnošću i/ili nevoljnošću sopstvenih političkih elita, da u procesima razrešavanja kumuliranih kriznih stanja i situacija pronađu prikladnija i održivija rešenja, uz manje patnje i sa manje zla. Istine radi, među najeminentnijim intelektualcima na Zapadu bilo je izraženo žaljenje zbog urušavanja drugog, kompetitivnog, idejno-ideološkog „bloka”, kao i Jugoslavije, zemlje koja je svojevremeno stekla reputaciju otvorenog društva, spremnog na kreiranje sopstvene razvojne vizije, a posebno utemeljivanjem ideje „trećeg puta” kroz afirmaciju pokreta nesvrstanih.

Kaskadni raspad Jugoslavije odvijao se po (ne)očekivanom scenariju, kako je to razložno prepoznavao i uverljivo dokazivao Stanovčić, podsećajući na motivacije i interesne spekulacije uslovljene postojećim idejno-ideološkim dihotomijama, kulturološko-konfesionalnim osobenostima i empirijski prepoznatljivim aksiološkim diverzifikacijama njenih ambicioznih konstituenata, koji su aposteriorno, uz prispele nove generacije, otkrivali ozbiljne „konstrukcione greške” u bivšoj državnoj zajednici. Državi, koja je inače obezbedila najduži period mira svojim žiteljima u istoriji, koji su doveka ostali upitani da li da se svojih, ne malih, žrtava stide ili njima ponose. Rođeni mirotvorac tu nije imao dilema, navodeći primere vremena i naroda koji su veštima politikama svojih predvodnika izbegavali iskušenja ratovanja i neminovnog žrtvovanja, posebno najmlađih generacija, tog najdragocenijeg resursa.

Naš dragi kolega i prijatelj bio je zatečen i duboko razočaran imaginacijom tvorca novonastalih tumačenja o motivacijama, ideologiziranim i pristrasnim argumentacijama, isprovociranim netrpeljivostima, hazarderstvima i šovinizmima antagoniziranih republičkih, ne samo političkih elita, koje su olako žrtvovalе svoja dotadašnja nacionalna i internacionalna ubеđenja zarad, ispostaviće se, „profitabilnog” nacionalizma i primamljivih mamaca „independentizma”, kao i naslućeno isplativijih statusnih, grupnih i individualnih benefita. Oni pak, koji su svesno i savesno izbegli ova moralna posrnuća, obreli su se u marginalizovanim društvenim tesnacima, kao prokazani i neprijatni svedoci jednog skaradnog i ogavnog kalkulantskog političkog profiterstva. Procesi transformacije jugoslovenske države, privrede i društva nisu bili usmereni ka traganju za njenom suštinskom rekonsolidacijom i inoviranom stabilizacijom, već ka njenom pritajenom a potom otvorenom egzistencijalnom urušavanju, sa najtragičnijim ishodom, zloglasnim neprijateljstvima i destruktivnostima, za koje će se, kako se pokazalo, biti potrebno vreme i nove razvojne strategije, koje će se kreirati i odvijati pod budnim okom, ovog puta EU starateljstva, čije su se ključne članice, takođe aposteriorno, posvetile miru i produktivnijim misijama, posvećenih životu dolazećih generacija.

Imponovala je mnogima trezvenost i smirenost koju je ispoljavao profesor Stanovčić u nesumnjivo vehementnim političkim (ne)prilikama, koje nisu manjkale društvu u kojem su se počele prepoznavati neosposobljenosti za sputavanje i blagovremeno saniranje narastajućih konfliktnih stanja i situacija, koje će se pokazati kobnim za opstanak i perspektivu jugoslovenske zajednice. Bio je među onima koji su naslućivali njen kraj, a koji su bili nemoćni da se uspešnije suprotstave obuzdavanju gorljivih nacionalista, šovinsti i kalkulanta – političkih karijerista, uz to podržanih od strane agresivnih emigranata, posebno u okvirima najuticajnijih jugoslovenskih republika. Ovaj nemušti savez bio je i ostao koban po opstanak jugoslovenske zajednice. Ujedno, oni koji su se izjašnjavali kao jugosloveni, čiji je broj bio u porastu, „preko noći” su nestali, bili su ugroženi, pa i razoreni, dvonacionalni brakovi i višedecenijska porodična prijateljstva. To je bila cena tragičnog, nasilnog raspada jugoslovenske zajednice, koji je mnogo porodice unesrećio.

Ponirući u analizu splešnjavanja privrženosti ideji jugoslovenstva među svim njenim konstituentima, profesor Stanovčić je uočio da zapravo među njima nije bilo nužne i dovoljne konsenzualnosti oko prepoznavanja i razrešavanja konfliktnih situacija, koje su inače neminovnost u višenacionalnim zajednicama, nastalim pod različitim idejnim i ideološkim uticajima i preferencijama budućnosti. Prepoznavao je opasnosti i iluzornosti ovih (samo)zarobljenštava. Tu je posebno imao u vidu brojne i neprevaziđene samoustrojene ideološke, nacionalističke i populističke sapetosti, koje su se

pokazale kobnim za razvojne perspektive i plodotvornu saradnju ovih državnih i društvenih zajednica.

Na širokoj skali njegovih intelektualnih i profesionalnih interesovanja posebno mesto je zauzimao fenomen konstitucionalne demokratije koja je bila i ostala „intrigantna” tema za plejadu najistaknutijih mislilaca tokom XX i na početku XXI veka. Ostao je skeptičan prema perspektivi demokratije u novoj eri, zbog realnih pretnji narastajuće moći izvršne vlasti, politizacije sudske vlasti i kobnog udaljavanja sveta enormno bogatih i ekstremno siromašnih. Uspostavljao se ambijent koji nije pogodan za priželjkivanu perspektivu sveta međuupućenosti, saradnje i opšteg progresa. Demokratija nije postala karakteristika i stil javnog života modernog društva, već skup elementarnih ljudskih prava i sloboda, koja uz to ne sežu ne u sve, nego često ni u najvažnije sadržaje čovekovih formalno proklamovanih prava i sloboda.

Posebno su bila zanimljiva njegova lucidna zapažanja o testovima izdržljivosti realnih supstanci demokratije, u širokom dijapazonu njenih empirijskih verifikacija, kako onih koji kreiraju vlast tako i onih koji je operacionalizuju i onih čiji život i rad uređuju i/ili uneređuju. Drugim rečima, nije mali krug onih birača/glasača širom sveta koji ne mare mnogo za ličnu participaciju i uticaj u javnom životu, već za elementarne uslove preživljavanja i reprodukcije. Realnosti i iskustva u modernoj eri pokazala su da za pauperizovane ljude, sa niskim nivoima socijetalnih očekivanja, nije bitno postojanje izbora između autokratskog i demokratskog poretka.

Postajao je sve skeptičniji prema budućnosti demokratije, omeđivanoj i usmeravanoj po poznatim kriterijumima njene konstitucije, oživotvorenja i efektivnosti. Ta ocena bi važila kako za stare tako i za nove modalitete demokratske vladavine i upravljanja. Posebnu zebnju ispoljavao je prema mogućnostima širokih polja zloupotreba informacionih tehnologija, s obzirom na to da kreiranje i nadzor informacijskih setova podataka (“infospace”) postaje i ostaje jedan od najznačajnijih domena delanja i moći savremene države. Time se otvaraju i dodatne dileme, ne samo o novim granicama njenih suverenih prava i dužnosti, već i u odnosu na uži i širi međunarodni poredak sve integrisanijeg sveta.

Uvaženi kolega i prijatelj ostaje upamćen ne samo po svojim ličnim profesionalnim vrlinama već i po svom podržavajućem odnosu prema svojim kolegama, naročito prema onim mlađima, a posebno prema studentima, učenjem o posvećenosti pozivu, njegovom višeznačnom smislu i misiji. Vredan spomen za sobom ostavio je uvaženi profesor VojislavVoja Stanovčić i hvala mu na tom dobru.

Summary

Mijat Damjanović

Remembering a Smart, Quiet, and Trusted Friend

Albeit just partially perceived, the intellectual legacy of an honoured colleague and friend of mine Vojislav Stanovčić, which I've tried to communicate concisely based on his written statements as well as recollected sayings, has crucial value that reflects in a wide range of interdisciplinary categorial domains he had been occupied with during his long career, and in the depth of his analysis, generalization and perceiving peculiarities of those domains as well. He was drawn to the challenge of understanding key institutions and organisations that have been changing in the course of evolution of civilization, understanding actors that created them as well as understanding users of their missions, values and effectiveness. In his works, he shed light on societal ups and downs, through evolution of all socio-economical and socio-political formations, when man and mankind were the highest but also the lowest values. The remarkable intellectual quality of his academic contribution reflected in the coherence of his written and spoken words, fruitful interference of theoretical and empirical levels. He had a native and acquired ability to carefully estimate values and intellectual reach of others as well as his own.

Keywords: *civilization, upturn, crisis, collapse, perspective, harmony, imagination, 'infospace'.*

Jim Seroka

Auburn University USA, emeritus

Vojislav Stanovčić: A Scholar, Mentor, Colleague and Friend

I am honored to share with you some of my memories and impressions of Prof. Dr. Vojislav Stanovčić, my mentor, my colleague and a dear family friend. As an American scholar who has followed the political and social change in Southeastern Europe for many decades, I may be able to contribute a distinctively different perspective on Dr. Stanovčić's impact on the practice of international political science in the study of federalist systems, and I am privileged to share this with you.

A PROFESSIONAL AND A SCHOLAR

My formal professional contact with Professor Stanovčić began with the International Political Science Association Research Committee on Federalism. Dr. Stanovčić was a leader in the research group and was the first among this group of renowned scholars to give sustained scholarly attention to the formal and actual roles of federalism in non-western democracies and particularly in the former Yugoslavia. He encouraged me and others to examine how federal systems behaved, how they encouraged or discouraged political participation, and how ethnic and national divisions interacted with federal structures across levels of government.

Unlike his counterparts in the U.S., Canada, Australia, and West Germany who tend to look at political behavior and generally attempt to match behavior to theory, Dr. Stanovčić challenged us to begin with political theory, and from there work to explain the political performance of federal systems. In retrospect, Dr. Stanovčić's approach moved the international research committee members from looking at each federal system as a unique case, to a

perspective that permitted comparative analysis that advanced our scholarship significantly. Under his prodding, the research committee moved from being a disparate group of nation-based scholars all doing their own national studies to a true community of comparative, theory-based scholarship. This comparative, theory-based perspective within the international political science community is one of Professor Stanovčić's lasting legacies.

THEORY AND PRACTICE

Professor Stanovčić practiced a much broader perspective towards scholarship than many of his colleagues, including myself. When you examine his published scholarship on federalism, he would invariably go back to Plato or Aristotle, particularly Aristotle, to begin his argument and lay the foundation of his thesis. Then, he would follow-up with more recent theorists such as John Stuart Mill and conclude with contemporary scholars such as Robert Dahl or Arend Lijphart. For Dr. Stanovčić, this was not just an academic exercise. He would use the theoreticians to provide weight to his analysis of current political and institutional behaviors and trends, and then suggest necessary institutional changes to match real behavior more closely to the normative goals of federal political systems.

While Professor Stanovčić may not have been the first to argue that socialist federal systems, particularly Yugoslavia, had to reform their institutions and structures and accommodate national pressures to survive in the long term, he was, however, the first to lay out the theoretical argument underpinning the necessity for reform. Indeed, the later dissolution of the federations of the Soviet Union, Czechoslovakia, and Yugoslavia each underscore the correctness of his analysis.

Vojislav Stanovčić never pretended to be a political operative. He was committed to the belief that a strong argument, logic, and correct theory would prevail. I recall a time in the mid-1980s when Dr. Stanovčić was in the U.S. and gave a lecture at my university in Illinois. After the lecture, I discussed with him the political crisis then occurring in Slovenia where a group of young Slovene intellectuals were attempting to assert their constitutional rights to free assembly and free expression and expand the autonomy and jurisdiction of the Slovene republic vis a vis the federal authorities. Dr. Stanovčić patiently pointed out to me how the intractability of the Yugoslav authorities were creating an environment that would eventually lead to either the imposition of martial law or something similar, as in Poland at the time, or a widespread move for secession from Yugoslavia. What I remember from the discussion

was that the argument was fundamentally based on an understanding of political theory and human rights straight from John Stuart Mill. Afterwards, I remarked to my wife how impressed I was and that Vojislav Stanovčić was among the most brilliant men I had ever met.

A PERSONAL MENTOR

I think we all can appreciate that a man is judged not only by what he accomplishes, his books, his papers, etc. but also by how well he treats others. On this criterion, Vojislav Stanovčić was a giant among men.

Let me illustrate with a personal example. I had met Prof. Stanovčić briefly several times at the faculty here in Belgrade during the early 1980's as well as at IPSA and other professional conferences during those years. I knew who he was, but never really engaged with him at more than a polite level. At the time, he was just one of a group of senior professors at the Belgrade Faculty of Political Science. Then, one evening in 1986 I received a telephone call from Professor Vojislav Stanovčić out of the blue, and I am thinking – what did I do wrong? How much trouble am I in? However, the call was to invite me to a conference on federalism that he and Professor Djordjević were organizing in Niš, and he called me simply because he thought it would be a good experience for me.

This was interesting. He barely knew me, but thought it would be a good idea for this young American professor to interact with a wider community of scholars, lawyers, and practitioners who were outside my normal range of contacts at the faculty. It was an act of professional courtesy that set into motion a transformation of my professional career. This was a little thing, but it made a difference. That is the kind of thing Voja would do.

On a professional level, Prof. Stanovčić had extraordinarily high standards for himself, and became a model on what I wanted to achieve. I do not recall a single time that he lectured me or directly criticized my work. However, he had an uncanny ability to get me to rethink my position and argument and to reformulate it on a sounder theoretical foundation. As an American social scientist, my tendency was to look at political behavior, measure it, and then find a theory that would explain it. Voja convinced me to reverse that sequence – put theory first, then behavior and measurement.

PERSONAL REFLECTIONS

Each of you know Voja and have had different experiences to tell about him. I am sure that we all agree that Vojislav Stanovčić was a very good and kind person, a dedicated husband and devoted father. Although I was younger than he and certainly not his intellectual equal, Voja always treated me, my wife, and family with kindness, interest, and respect.

Vojislav Stanovčić was also a fun person to be around. Whenever possible when traveling abroad, he would take his family with him so they would share in the new experiences, and this was quite rare at that time for scholars from Eastern Europe. For example, when he would come to the U.S. he would rent an automobile, usually a big one, and as the commercial would say – he would “travel the USA in his Chevrolet”. He and his family definitively saw more of the USA than I have seen. I also recall that he told me not so long ago that he personally drove through 48 or 49 of the 50 states in the U.S. – Unfortunately, I cannot remember what state he missed.

Vojislav Stanovčić was not particularly interested in collecting or displaying wealth. For example, he drove an old VW Golf that was his pride and joy and that must have had more than half a million kilometers, and I don't think he ever considered trading it in for a newer model.

In my recollection, Voja collected two things. One was books, and his collection of books was huge and eclectic. More importantly though, Voja collected friends, and that is what I most remember and treasure about him.

Whenever I came to Belgrade, Voja and Mira would come out to see me. Whenever I spoke or gave a lecture in Belgrade he would come and discuss my talk with me. Whenever I brought guests with me to Belgrade, he would find the time to listen and help. It feels strange to be in Belgrade and he is not here. I miss him. I miss him very much.

Jovan Teokarević

Fakultet političkih nauka, Beograd

Starovremski metod i mladalački duh Vojislava Stanovčića

Apstrakt: *Jedna od najimpresivnijih karakteristika opusa profesora Stanovčića je jedinstvena kombinacija starovremeskog metoda koji je on primenjivao u političkim analizama, s jedne strane, i njegovog mladalačkog duha, s druge. Ove naizgled nespojive stvari su u njegovom slučaju funkcionisale savršeno. Iako nije pripadao nijednoj strogo definisanoj školi ili sektu u političkim naukama, njegov pristup bio je antropocentričan, kako ga je sam definisao, i umereno naklonjen slobodarskim idejama. Liberalizam je na vrlo jasan način bio idejni okvir koji je usmeravao njegov metod. Tradicionalni metod profesora Stanovčića, obogaćen njegovom radoznalošću i otvorenošću, rezultirali su radovima izuzetnog kvaliteta i nezaboravnom predavačkom karijerom.*

Ključne reči: *Vojislav Stanovčić, metod, liberalizam*

U bogatom opusu Vojislava Stanovčića uvek me je najviše impresionirala profesorova sposobnost da spoji dve naizgled teško pomirljive stvari: s jedne strane, mladalačku radoznalost i, s druge, vrlo tradicionalan istraživački metod. Znatiželja je bila i do poslednjeg dana ostala njegova karakterna osobina. Interesovale su ga mnoge teme i nije se bojao da im se posveti i u poznim godinama svog života. Po tome je bio i do kraja ostao večno mlad, tako drugačiji – i naravno superiorniji – od mnogih kolega mlađih po godinama i od njega mnogo bržih na peru, ali i zanemarljivijih u svakom pogledu, od glave do srca.

Što se metoda tiče, o čemu će ovde najviše biti reči, bio je najbolji predstavnik „stare škole”, u okviru koje je od kvantifikacije važnija kontekstualizacija, a od svođenja političkih fenomena na indikatore u matematičkim modelima važniji je – kako vidimo u njegovim radovima – složen i multidisciplinarni put do objašnjenja. Na takav teorijsko-metodološki okvir uticalo je svakako i njegovo

obrazovanje, političke i druge prilike vremena u kojem je živeo, ali i stepen razvijenosti političkih nauka kod nas, kao i činjenica da se o istoriji političkih ideja ranije uglavnom na takav način pisalo. Stanovčićeve uvek širom otvorene oči za najrazličitije informacije o društvenom životu čoveka ne podrazumevaju, naravno, neku sterilnu i neproduktivnu teorijsko-metodološku objektivnost. On sam dosta precizno određuje sopstveni pristup kao „antropocentričan i umereno naklonjen slobodarskim idealima”, jer se, kako kaže, „čovekov položaj uzima kao polazište u razmatranju političkih ideja i ustanova i u tome se oslanjamo na školu tzv. modernog liberalizma”.¹

Prof. Stanovčić nije pripadao nekoj od jasno omeđenih „škola i sekti” u političkim naukama, prema terminima iz jedne poznate analize Gabriela Almonda o stanju u političkoj nauci od pre trideset godina.² Liberalizam je, ipak, bio taj dominantni idejni okvir iz kojeg je on interpretirao političke ideje i crpeo inspiraciju. Naravno, on taj okvir nije menjao, od vremena kada je liberalizam bio smatran neprijateljskom ideologijom, pa sve do vremena kada je, sa njegovim navodnim trijumfom, proglašen „kraj istorije”.³

Ceo opus Vojislava Stanovčića ima jednu veliku temu: kako političke ideje utiču na politički život, institucije i položaj čoveka. On je političke ideje shvatao kao seme, a političke institucije kao plod i uvek je preporučivao da se i prema idejama i prema institucijama treba odnositi, kako on kaže, „kritičko-analitički i racionalno-skeptički”. Prema njegovom mišljenju, ideje i institucije se moraju procenjivati „na osnovu unutrašnje konsistentnosti, inherentnih svojstava (obeležja ili posledica koje logički slede, ili iskustvo potvrđuje da su nerazdvojno povezana i da proizlaze iz date vrste ideja), odnosa prema činjenicama na koje se odnose ili mogu primeniti, odnosa prema ranijim idejama i vrednostima, karakteru inovacija koje unose u politička shvatanja, odnose i institucije i, na kraju, iako to može dolaziti i na prvo mesto po značaju, kakve su moguće, a zatim na osnovu iskustva i stvarne posledice koje proizlaze”.⁴

Ove opšte napomene o teorijsko-metodološkom okviru Stanovčićevih istraživanja ilustrovaću – da bi bile jasnije – sa nekoliko primera iz njegovih tekstova nastalih u toku više decenija. O odnosu političkih ideja i institucija vredi

¹ Vojislav Stanovčić, *Politička teorija. Tom I* (Beograd: Službeni glasnik, 2006), 19.

² Gabriel A. Almond, “Separate Tables: Schools and Sects in Political Science”. *PS: Political Science and Politics* 21, No. 4 (1988): 828–842.

³ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York: The Free Press, 1992).

⁴ Stanovčić, *Politička teorija. Tom I*, 36.

najpre navesti jedan pasus u kojem se detaljnije objašnjava stav o tome da su ideje seme, a institucije plodovi:

... političkim institucijama, makar i u rudimentarnom obliku, obično prethodi ideja (zamisao) koja je najčešće u vezi i s nekom političkom teorijom ili ideologijom." [...] „Pojednostavljeno rečeno, ako političke ideje uzmemo kao seme, institucije predstavljaju plodove. Ideje se verifikuju i pokazuju svoju pravu prirodu i posledice svoje primene tek kad postanu institucije ili se primene u praksi, pa se prema tome i jedne i druge moraju i negovati i razvijati, ili menjati, a nekada i odbacivati ili rušiti. U važnim društvenim oblicima i tvorevinama, više nego u oblasti političkog, mnogo je veća uloga spontanosti, pa se takve tvorevine obično sporo razvijaju, a mogu veoma dugo da traju. Ali, i u oblasti političkog, naročito u pogledu zamišljenog ishoda, neizbežno, veliku ulogu igraju i spontanost i slučaj, pa čak i 'sreća' (Makijavelijeva ćudljiva 'fortuna').⁵

O značaju proučavanja političkih ideja ne samo za akademski, već i za politički život, Stanovčić je pisao ovako:

Političke ideje su kao mapa i kompas bez čijeg poznavanja i korišćenja čovek u političkom svetu može da zaluta. Nekoga ko bi ušao u visoku politiku, a ne bi poznao karakter različitih datih i mogućih institucija, ideja i ciljeva koji im prethode i daju im smisao, mogli bi figurativno predstaviti kao potencijalnog štetoinu ili slepca koji se našao na visokoj građevini tek u izgradnji, gde ima mnogo opasnih rupa tamo gde će možda jednog dana biti stepenice ili liftovi. Ukoliko nije na samom krovu hijerarhijske lestvice, vrlo je verovatno da će nastradati, ukoliko ne sedne na mesto koje mu se predlaže i da radi šta mu se kaže i čeka pomoć, odnosno instrukcije. Još je slika gora ako se građevina 'rekonstruiše', kao što je s političkim građevinama u politički trusnim područjima najčešće slučaj.⁶

Kao vodeći i posvećeni istraživač političkih ideja, profesor Stanovčić je sebi i kolegama koje se bave istim poslom nametnuo stroge kriterijume u radu. Uvek je naglašavao da se građa iz starijih i najnovijih vremena ne sme procenjivati iz perspektive potonjih vremena, već da mora da se „nepriistrasno prosudi”.⁷

Za takvo nepriistrasno prosuđivanje preporučivao je već pomenutu kontekstualizaciju:

⁵ Stanovčić, *Politička teorija. Tom I*, 16.

⁶ Isto, 212.

⁷ Isto, 20.

Radi razumevanja ideja ma koje vrste, neophodno je da ih stavimo u odgovarajući pojmovni (konceptualni) okvir i društveni ili prirodni kontekst, a kad se radi o političkim idejama, u kulturno-istorijski i politički kontekst u kojem su se rađale, odnosno bile izložene kao odgovor na izviesnu potrebu ili izazov, ili smišljene radi opravdanja postupaka ili postizanja nečega.⁸

Stanovčić je često i rado naglašavao potrebu za sagledavanjem ideja u njihovom istorijskom kontekstu. Evo još jednog citata iz njegovih radova o toj temi: „Analiza političkih teorija i institucija i praćenje njihove istorije [...] ne može se, naravno, dati – niti problemi njihovog razvitka razmatrati – izolovano od uslova u kojima nastaju i deluju. Ovo zapravo znači da ih je potrebno razmatrati u kontekstu stanja i razvitka drugih misaonih tvorevina, naročito onih koje su bliske političkim teorijama”.⁹ Među misaonim tvorevinama bliskim političkim teorijama on pominje: pravnu teoriju i pravnu filozofiju, sociologiju, historiografiju, učenja velikih svetskih religija...

Pre nego što nešto kažemo i o drugim inspiracijama i izvorima političkih ideja do kojih je profesor držao, vredi navesti njegovu pouku o potrebi da se u istraživanju političkih fenomena oči i um drže uvek otvoreni: „Neophodno je da kao istraživači i analitičari uložimo trud i napor da ovladavamo što širim konceptualnim okvirima, a naročito da budemo otvoreni prema činjenicama i koncepcijama koje su tokom dugih vremenskih perioda pokazivale svoju postojanost, čak i kad bi za neko vreme bile ugušene ili zamračene”.¹⁰

U delima istoričara ideja ponekad interpretacije pretegnu nad prikazom samih ideja. Stanovčićeva objašnjenja i povezivanje vremenski različitih političkih ideja bila su i ostaće dragocena, ali on je bio poznat i po tome što je autorima ideja o kojima je pisao i koje je komentarisao davao više prostora od mnogih svojih kolega. Evo kako on sam objašnjava razloge za to. Treba se, kaže on, držati toga da „govore ideje i dela onih o kojima je reč, a činjenice o stvarima o kojima pišemo, jer želimo da pokažemo čitaocima riznicu ideja i institucija, učenja velikih i uticajnih teoretičara, njihove koncepcije, kategorijalne aparate kojima su se služili, vrednosti ili vrednosne orijentacije koje su podržavali (ili osporavali)”.¹¹

⁸ Stanovčić, *Politička teorija. Tom I*, 221.

⁹ Isto, 41–42.

¹⁰ Isto, 473.

¹¹ Isto, 21.

Vratićemo se sada već pomenutom i verovatno najspecifičnijem elementu profesorovog opusa, a to je objašnjenje političkih ideja uz pomoć književnih dela. U tom okviru nastale su neke od najboljih stranica Vojislava Stanovčića – čoveka nenadmašne kulture i širine opšteg obrazovanja koje je uključivalo i književnost. Njegovo suvereno kretanje kroz književna dela u potrazi za političkim idejama istovremeno je autentično ali i različito od danas dominantne prakse u okviru koje mnogi istraživači, nažalost, ne čitaju ništa osim stručne literature, i to one najuže.

Profesor ovako objašnjava potrebu da politički teoretičari i u književnosti treba da nalaze inspiraciju i ilustraciju za ideje o kojima pišu:

Mislioci i pisci, od najstarijih istočnjačkih i najvećih antičkih filozofa, koristili su se, nalazili nadahnuće i crpeli ideje i podsticaje ili građu u jednoj vrsti izvora, kojom su dopunjavali svoje teorijske kategorije, pojmove i objašnjenja – slikama o pojavama političkog života. Te izvore predstavljaju velika dela tzv. lepe književnosti. Za potvrdu ispravnosti ovakvog postupka mogu se pozvati velika imena, pre svega Aristotel, koji je analizirao ovaj problem i dao tumačenje kako književna dela, baš zbog karaktera saznanja koje nam pružaju, zaslužuju da stanu na isti pijedestal sa filozofijom. Nas nije samo ovo filozofovo mišljenje podstaklo da kategorijalni aparat kojim se služe političke teorije i političke nauke dopunimo slikama i opisima konkretnog, kao i sudbinama junaka, koji često imaju karakter paradigmatičnih personifikacija političkih sudbina i kategorija. Na to nas je naveo veoma davno izveden zaključak da bi bila ogromna šteta ispustiti iz vida ono što nam za naš predmet može darovati književnosti svih vremena.¹²

A evo kako profesor objašnjava privilegiju koju književnost ima u odnosu na političku teoriju, kad je o političkim idejama reč:

Književni stvaraoci imaju privilegiju u odnosu na pisce rasprava što različita duševna stanja, ljudska rezonovanja, delanja, molitve, rasprave, monologe, dijaloge, svađe, izlive ljubavi i mržnje, scene odanosti, pritvornosti, podlosti, prevare, mogu pomoću slika prikazivati tako uverljivo, isprepletено i višeslojno, istovremeno i asinhrono, kao što u životu jeste, a da bude podignuto na jedan paradigmatički nivo kategorija i tipova ili izloženo kao singularno iskustvo. Uz to, imaju i privilegiju da anticipiraju ili nagoveste neke stvari, pojave, upozore na buduće opasnosti. Sve to

¹² Stanovčić, *Politička teorija. Tom I*, 222.

može biti razumljivo i relevantno ako je smešteno u odgovarajući životni ili imaginarni, ali ljudskoj logici shvatljiv kontekst.¹³

Možda će neki današnji ili budući čitaoci Stanovčićevog opusa profesoru zameriti što je, kako je već rečeno, tradicionalnu kontekstualizaciju smatrao važnijom od modernih kvantifikacija. Evo kako on sam objašnjava ovaj deo svog metodološkog pristupa, istovremeno ukazujući na prednosti pristupa „starih majstora” i ograničenja kvantifikacije:

Metodi i tehnika istraživanja 'starih majstora' bili su različiti i siromašniji od onih koje razvijaju i koriste moderne političke nauke i sociologija, a metodi anketiranja, statistike i uopšte kvantifikacije društvenih pojava jedva i da su im bili poznati. Pa opet su veliki mislioci iz dalje prošlosti (a pod tim bi mogli podrazumevati sve što je izloženo pre druge polovine XIX veka), kad se uzme u obzir dubina njihovog poniranja u probleme ljudskog života i društva – čovečanstvu u nasleđe ostavili pravo bogatstvo, iako je metodologija koju su koristili bila u tehničkom smislu relativno nerazvijena.¹⁴

A evo i profesorovog upozorenja da se kvantifikacijama ne mogu obuhvatiti svi aspekti ljudskog, pa i društvenog života:

Posmatranja, merenja, kvantifikacije, prognoziranja, eksperimenti gde je to u određenim mikrorazmerama primenjivo, kao i korišćenje modela (tj. obrazaca, a to se odnosi na 'formulare' u smislu opisivanih modela), može da pruži nove činjenice i osnove za zaključke. Ali, sve kvantifikacije mogu samo delimično obuhvatiti i to neke aspekte ljudskog, pa i društvenog života.¹⁵

Na početku pomenuti Stanovčićev „antropocentrični pristup” u proučavanju političkih pojava, kao i perspektiva modernog liberalizma koju je prihvatio kao opšti okvir, dolaze do izražaja i u pitanjima političkih vrednosti kojih se on stalno pridržavao. On to ovako kaže: „... humanizam i ljudske slobode u okviru razumnih i relativno pravednih zakona moraju se postulirati među najviše političke ciljeve i vrednosti”.¹⁶ U tom okviru, izuzetno je važan, stalno je naglašavao, i lični odnos čoveka prema vlasti:

¹³ Stanovčić, *Politička teorija. Tom I*, 224.

¹⁴ Isto, 463.

¹⁵ Isto, 464.

¹⁶ Isto, 20.

Da li će i koliko čovek u političkom društvu biti rob, meropah, sebar, pariya, podanik, puko sredstvo tuđe jače sile, kamenčić koji drugi uzidaju u zamak svoje moći, ili čovek-građanin s pravima koja su srazmerna dužnostima i zajedno obezbeđuju moralnu i političku autonomiju i dostojanstvo – zavisi od više činilaca, ali ne samo od statusa koji pojedincu namenjuje vlast i propisuje pravni sistem. To zavisi i od čovekovog ličnog odnosa prema vlasti: od njegove sposobnosti i hrabrosti da joj protivstavi moralni integritet zasnovan na intelektualnom traženju odgovora na pitanja koja proizlaze iz životnih činjenica i odnosa, i na moralnoj autonomiji u prosuđivanju o tome šta je dobro a šta rđavo, nezavisno od toga kakvi autoriteti nude stereotipe u okviru kojih bi trebalo da se opredeljujemo i svet objašnjavamo, menjamo ili stvaramo.¹⁷

Da „humanizam i ljudske slobode” zahtevaju više od statusa koji pojedincu namenjuje vlast i propisuje pravni sistem jasno je i iz sledećih profesorovih redova napisanih nakon demokratskih promena u Srbiji, kada se konačno dotadašnji autoritarni sistem počeo da menja:

Pogrešno bi bilo verovati da se pomoću prava može postići sve što se želi. Pravo kao sredstvo ima svoje granice. Moraju se ispuniti i izvesni vanpravni, tj. društveni, politički, ekonomski i kulturološki preduslovi. Za ovakav preobražaj institucija neophodna je i profesionalna etika i moralna autonomija. Moralna autonomija pravника je pretpostavka za slobodno sudijsko uverenje koje se ne odnosi samo na sudije. Mora pravnik biti spreman reći ne, ako ga profesionalno znanje i savest na to upućuju, pa i onda kad svi kažu 'da' ili 'aminuju'. Za to je potrebna i individualna građanska hrabrost i solidarna podrška ljudi iste profesije da bi se uspostavila legalnost, a zatim i vladavina prava.¹⁸

Takva moralna autonomija i građanska hrabrost bile su, naravno, i njegove temeljne karakterne osobine.

Oni koji profesora Stanovčića nisu poznavali lično ili koji nisu čitali njegove knjige teško će poverovati da je jedan čovek u stanju da tako znalački i zanimljivo piše o toliko mnogo tema, smeštajući ih u jedinstven misaoni i teorijsko-metodološki okvir. Mi koji smo ga bolje poznavali, slušali i čitali, i koji smo imali sreću da budemo njegovi učenici, nemamo nikakve dileme: ovakva

¹⁷ Stanovčić, *Politička teorija. Tom I*, 198.

¹⁸ Vojislav Stanovčić, „Kako rehabilitovati društvene institucije?”, *Prizma: mesečne političke analize* (maj 2002): 30.

dela ne nastaju često, niti u svim nacionalnim kulturama, a u našoj je njihov autor mogao da bude samo profesor Stanovčić.

A kada se njegova dela posmatraju zajedno ili kada se dobar deo njih stavi u jedan tom, kako je pre nekoliko godina učinjeno u profesorovoj knjizi *Politička teorija*, onda sve deluje kao velika sinteza i originalan enciklopedijski poduhvat.

I ova knjiga i ceo profesorov opus su istovremeno i detaljni analitički prikaz nekih od najvažnijih tema i sporova u političkoj nauci, ali i sasvim osobena istorija političkih teorija. Stanovčićeva dela mogu se razumeti – i u njima jednako uživati – i kao skup briljantnih i međusobno u jedinstveni sistem povezanih medaljona mudrosti, znanja i oštroumnih zapažanja, utemeljenih na višedecenijskom iskustvu nepristrasnog analitičara i – ovo bih posebno voleo da naglasim – neumornog gutača knjiga.

U današnjem akademskom svetu sve veće specijalizacije i sve isparcelisanijeg znanja – što neretko vodi do banalnih zaključaka – teško je Stanovčićev opus nazvati udžbenikom, ali on je upravo to, iako pokriva više disciplina političkih nauka. Zbog izuzetno širokog zahvata i ambicije, njegov opus zaista ima nešto staromodno, u najboljem smislu te reči, ako tako mogu da kažem, jer ne nudi instant odgovore i rešenja, već upravo ukazuje na svu složenost političkih fenomena i na različite načine na koji su oni u istoriji bili opisivani, analizirani i interpretirani. Stanovčićevo delo nije, dakle, udžbenik za zatvorene umove, iako će mnoge takve moći da otvori, niti za zarobljenike jedne ideje, iako mnoge takve detaljno obrađuje.

Reč je zaista o velikoj sintezi i enciklopediji, kao nekoj vrsti sistematski zaokruženog znanja ili obrazovanja. Na ovu definiciju enciklopedijâ, kao i na njihov značaj kao kamena temeljaca nauke i kulture, podseća nas sam autor u opširnoj odrednici-fusnoti o enciklopedijama, pred kraj knjige *Politička teorija*, gde možemo videti kakvu bogatu tradiciju Stanovčić sledi.¹⁹

Velika prednost profesorovog opusa je što se može čitati ne samo od početka do kraja, već kao i enciklopedije – od svakog poglavlja i teme na jednu ili drugu stranu, sa preskakanjem i vraćanjem na već pročitano. Uz pomoć njegovih širokih poteza kombinovanih sa smislom i brigom za detalj, kao i bogatih upućivanja na stručnu literaturu, ali i književne radove, čitalac se u problematiku uvodi sa više strana, uvek na privlačan način. Decenijama sticano znanje oseća se na svakoj stranici, ali ne opterećuje čitaoca, već je sintetizovano i izloženo tako da mu pomogne. Umesto razmetanja erudicijom (a profesor Stanovčić je, da je hteo, imao čime da se razmeće), on u stvari nepre-

¹⁹ Stanovčić, *Politička teorija*. Tom I, 823.

stano pokazuje i drugima implicitno preporučuje znatiželju i otvorenost – dve važne odlike same profesorove ličnosti. Bez njih ne nastaju ni knjige visoke vrednosti, ni nezaboravne profesorske karijere.

BIBLIOGRAFIJA

Almond, Gabriel A. "Separate Tables: Schools and Sects in Political Science". *PS: Political Science and Politics* 21, No. 4, (1988): 828–842.

Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press, 1992.

Stanovčić, Vojislav. „Kako rehabilitovati društvene institucije?” *Prizma: mesečne političke analize* (maj 2002): 19–31.

Stanovčić, Vojislav. *Politička teorija. Tom I*. Beograd: Službeni glasnik, 2006.

Summary

Jovan Teokarević

Vojislav Stanovčić's Old-fashioned Method and Young Spirit

One of the most impressive features of Professor Stanovčić's opus is a unique combination of the old-fashioned method he employed in political analysis, on one side, and a young spirit of his, on the other. These seemingly irreconcilable features worked perfectly in his case. While he didn't belong to any school or sect in political science, his approach was – anthropocentric, as he defined it, and moderately inclined towards libertarian ideals. Liberalism was clearly the framework of ideas that guided his method. Professor Stanovčić's traditional method, enriched with his curiosity and openness resulted with works of exceptional quality and an unforgettable teacher's career.

Keywords: Vojislav Stanovčić, method, liberalism.

Čedomir Čupić

Fakultet političkih nauka, Beograd

Vojislav Stanovčić – hodajuća biblioteka¹

Fizički nas je napustila hodajuća dobrota i telo koje nas je uvek obasjavalo u susretima kao sunce život. Ima ljudi koji su sazdana od dobrote. Dobrota kod njih izvire iz dubine njihovog bića, iz njihovog unutrašnjeg mikrokosmosa. Ona se pokazuje i pogledom i pokretom, i govorom i razgovorom. Dobrota se iz njih izliva i teče stalno, prirodno kao niz slapove vodopada. Navire i ne prestaje, nikada ne presušuje. To je, upravo, karakterisalo profesora Vojislava Stanovčića od kada sam ga upoznao na osnovnim studijama daleke 1968. godine. I kada je predavao i kada je ispitivao dobrota je iz njega stalno izbijala, nama na dar. Tražio je od nas studenata mnogo, ali još više je nama darivao. Pogledom je upirao i tražio naše najbolje mogućnosti i vrline. Tragao je za njima u nama da bi nas podsticao da se prema njima orijentišemo, koristimo i živimo. Profesor Stanovčić rođen je tamo gde je zvezdano nebo visoko, a dole more duboko. Njegov prvi pogled kretao se između lovcenskih i orjenskih visina i oštrina i izrezbarene zalivske pitomine Boke i Mediterana. To je prostor silaska i penjanja – prostor napora u kojem se silazi zbog potreba i iz radoznalosti, a penje sa tovarom životnih potrepština, znanja, ideja i inspiracija. Između neba i mora odvija se život jave i sna, mašte i realnosti. U njegovom kraju iz darovitih ljudi izletala je, poput munja, iskonska mudrost, dobar i dubok uvid u stvarnost, pouke proizišle iz nataloženog iskustva prošlih i sadašnjih generacija, okružene i osnažene dobrim običajima i još boljim namerama. Tu je oštro razdvajano dobro od zla, istina od laži, pravda od nepravde. Ljudske priče, u njegovom zavičajnom krajoliku, bile su natopljene junaštvom i herojstvom, karakterima i tragedijama, životnim dramama. Sve je tu bilo elemen-

¹ Prošireni oproštajni govor povodom smrti akademika prof. dr Vojislava Stanovčića izrečen na Komemorativnoj sednici na Fakultetu političkih nauka, 16. juna 2017. godine. Tekst je prvobitno objavljen u *Godišnjaku* Fakulteta političkih nauka XII, br. 19 (jun 2018): 201–205.

tarno i iskonsko. Duboko se sve to urezalo u Vojinu dušu i duh i uticalo da se kod njega izgradi kao posebno, bitno i značajno moralno biće. Ovo biće bilo je kod njega iznad svih ostalih. Sve ostalo se u njegovoj ličnosti orijentisalo oko njega i sa njim. Bio je nenametljiv i tihi uzor. Odlučan kada treba, a uvek otvoren i dobronameran. Nažalost, uz čestite, bio je okružen i zavidljivim i zlim ljudima punim mržnje i podlosti. Ali, njihovo zlo nikakvog traga na njegovu ličnost nije ostavilo iz jednog jedinog jednostavnog razloga: on je naprosto bio čovek bez mržnje i osvetoljubivosti. Na zlo je odmahivao rukom kao da otklanja od sebe zle duhove ili dosadne muve. Uvek je pomagao, a nikada odmağao. Družio se sa ljudskim vrlinama, a ne sa njihovim slabostima i manama. Profesor Vojislav Stanovčić rođen je u Ublinama, 2. jula 1930. godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Herceg Novom i Zagrebu. Na Pravnom fakultetu u Beogradu diplomirao je sa odličnim uspehom 1955. godine. Uporedo sa doktorskim studijama na Pravnom fakultetu, studirao je svetsku književnost na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. U toku doktorskih studija bio je i na postdiplomskim studijama na Fakultetu društvenih nauka u Lesteru u Velikoj Britaniji školske 1960/1961. godine. Doktorirao je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu u januaru 1965. godine na temu „Industrijska demokratija – shvatanja u britanskoj socijalno-političkoj teoriji”. Školske 1968/1969. godine izabran je za docenta na novoosnovanom Fakultetu političkih nauka u Beogradu za predmet Istorija političkih teorija, a iste školske godine na fakultetu predavao je i Uvod u pravo. Za vanrednog profesora izabran je 1974, a za redovnog 1979. godine. Profesor Stanovčić je među utemeljivačima političkih nauka, ali i Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. On je život potpuno posvetio nauci, svetom profesorskom pozivu i porodici. Usavršavao se na najznačajnijim i najpriznatijim svetskim univerzitetima – Harvardu i Jeju iz oblasti političke teorije. Upoznao je najznačajnije i najvrednije svetske teoretičare, mislioce i profesore u drugoj polovini 20. veka. Držao je predavanja na prestižnim američkim, evropskim i azijskim univerzitetima. Učestvovao je na međunarodnim naučnim i stručnim konferencijama na skoro svim kontinentima. Bio je u najboljem značenju putujući misionar nauke, poziva, prosvećenosti i humanizma. Od 1985. godine član je Međunarodnog udruženja za političke nauke. Učestvovao je saopštenjima i bio član tri Komiteta i Saveta Međunarodnog udruženja za političke nauke. Bio je član Udruženja za političke nauke Jugoslavije, posle raspada te zemlje, Srbije i Crne Gore i, na kraju, Srbije. Profesor Vojislav Stanovčić je prvi akademik s Fakulteta političkih nauka. Izborom za člana najznačajnije naučne i umetničke institucije u Srbiji odati je priznanje ne samo njegovom radu i njegovoj moralnoj kulturi već i političkoj nauci kao jednoj od najmlađih nauka u akademskoj zajednici, ali i Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Kao

akademik u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti (SANU) bio je sekretar Odeljenja za društvene nauke, predsednik Međuodjeljnog odbora za proučavanje manjinskih i ljudskih prava, predsednik Upravnog odbora Etnografskog instituta SANU i predsednik Upravnog odbora i član Naučnog veća Geografskog instituta SANU „Jovan Cvijić”. Izabran je i za člana Saveta za etničko sporazumevanje čuvene i prestižne Karnegijeve fondacije iz Njujorka. Profesor Stanovčić dobitnik je i značajnih i uglednih nagrada, uključujući „Zlatni pečat” Međunarodnog centra za etnoistoriju i antropologiju u Palermu 2010. godine. Ta nagrada smatra se najznačajnijom svetskom nagradom za etnologiju i antropologiju. Dobitnik je i nagrade „Vojislav Stojanović”, koju dodeljuje Udruženje univerzitetskih profesora i naučnika Srbije za 2010. godinu. Takođe, dobitnik je nagrade Fonda „Miodrag Jovičić”, koja se dodeljuje za doprinos proučavanju ustavnog prava i uporednih političkih ideja i sistema. Profesor Stanovčić dobio je i nagradu „Vitez poziva”, koja se dodeljuje za odbranu vrednosti i životnu doslednost. Treba istaći i nagradu Grada Beograda za 2007. godinu za najbolju knjigu iz oblasti društvenih i humanističkih nauka, odnosno za njegovo kapitalno delo *Politička teorija. Tom I*. Ova knjiga Vojislava Stanovčića pripada kapitalnim delima politikologije. Karakteriše je sistematičnost, analitičnost, širina i dubina uvida i analiziranja političkih teorija, ali i pristupi i sinteze u njihovoj obradi. Istraživački poduhvat akademika profesora Stanovčića je kako naučnog i filozofskog tako i enciklopedijskog karaktera. U njemu se ređaju ideje, saznanja, znanja, činjenice, istorijske i društvene okolnosti, filozofske i etičke koncepcije, moderne i savremene teme i problemi političkih teorija. Po otvorenosti, širini i pristupima, ovo delo pripada najboljim radovima iz oblasti političkih nauka. Stanovčić je u ovoj knjizi razmatrao i obradio izazove i odgovore koje su političke ideje i institucije tokom istorije provocirale i zahtevale od mislilaca i političara. Obrađeni su i temelji poredaka i civilizacija, odnosno učenja utemeljivača velikih svetskih religija i velikih političkih mislilaca. Poseban deo posvećen je učenjima o smislu istorije, u kojem su obrađeni pravci kretanja društava, istraživanje civilizacije i filozofije istorije, kao i kritički pristupi istoricizmu i determinizmu. Razmatrani su i problemi vezani za sukobe koji su bili proizvod političkih poredaka tokom istorije. Stanovčić je obradio i složene odnose između etike i politike, kako u teorijskom tako i u istorijskom kontekstu. Posebno je problematizovao čovekov odnos prema slobodi, odnosno čovekov položaj kao podanika ili kao slobodnog građanina u političkom poretku. Analizirao je dela značajnih istoričara i velikana književnosti u kojima su razotkrivani i opisani karakteri političkih pojava i poredaka. U knjizi su temeljno obrađeni oblici autoritarnih poredaka od „istočnjačkog despotizma” do zapadnoevropskog apsolutizma, odnosno bitne karakteristike despotizma, tiranije, diktature i oligarhije. Obradio je i probleme vezane za

„makijavelizam” i „državni razlog”. Posebna poglavlja u knjizi posvetio je političkom apsolutizmu i suverenitetu. Razmotrio je i probleme najboljeg političkog poretka, odnosno vladavine zakona, prema Platonu, Aristotelu i Ciceronu. Razmatrajući društvene promene i njihov uticaj na politiku obradio je puritansku, slavnu, američku i francusku revoluciju, odnosno političke ideje i koncepcije koje su inspirisale i vodile njihove protagoniste, kao i nastojanja post-revolucionarne konsolidacije. Posebno mesto u knjizi dobila je „sistemska” politička teorija, odnosno njene ideje, oblici i institucije. Na jedan pedagoški, analitičko-sintetički način obrađene su demokratija, legalnost, utopija i anti-utopija, elite, vladavina prava, federalizam, legitimnost, problem većine i manjine u demokratiji, totalitarizam, građansko društvo, populizam i konstitucionalizam, distribucija moći i podela vlasti, političke partije, država blagostanja i prava i slobode čoveka i građanina. U knjizi je popisana i obrađena najrelevantnija literatura iz političke filozofije, političke teorije, filozofije morala i različitih disciplina političkih nauka. Od mogućih pristupa u istraživanju političkih teorija profesor Stanovčić opredelio se za kombinovani. To je kombinacija teorijsko-komparativnog, istorijsko-komparativnog, sa monografskom obradom pojedinih političkih koncepcija najznačajnijih političkih mislilaca. U toj kombinaciji korišćen je kritički i monografsko-komparativni pristup. Na taj način postignut je dobar sklad između teorijskih i istorijskih uvida, empirijske građe i kritičkog preispitivanja. Posebna vrednost ovog kapitalnog Stanovčićevog dela je interdisciplinarnost i u pristupu i u korišćenju literature. Tako je ovaj rad, pored teorijskih i empirijskih slojeva, oplemenjen i saznanjima iz filozofije, istorije, antropologije, sociologije, prava, ekonomije, psihologije, kulturologije, teologije i književnosti. Formulacije u radu su precizne i jasne. Stanovčićevo delo plod je dugog bavljenja problemima istorije političkih i socijalnih ideja, političkih teorija i političke filozofije. On je od samog početka u svojim radovima bio iznad ideoloških obeležja i uvek je u njima do izražaja dolazilo ono što pripada najboljoj svetskoj baštini. Knjiga *Politička teorija* pisana je po uzoru na najbolje primere istaknutih političkih filozofa i teoretičara druge polovine XX veka. Ovo delo nije samo prilog naučnom, odnosno teorijsko-istraživačkom radu i pedagoškoj upotrebi, već i praktičnom obrazovanju za izgrađivanje kritičkog demokratskog obrasca mišljenja, delovanja i ponašanja.

Profesor Vojislav Stanovčić objavio je nekoliko stotina naučnih studija, članaka, eseja, enciklopedijskih odrednica, osvrti i prikaza knjiga iz filozofije, književnosti, društvenih i humanističkih nauka. On je, kada je u pitanju nauka, društvenim pojavama, odnosima, problemima i temama pristupao multidisciplinarno. Sve što je radio obrađivao je maksimalno i optimalno, nikada ne zapostavljajući i previđajući i ono minimalno, odnosno sve je to radio sa

snažnom imaginacijom i dostupnom argumentacijom. Profesor Stanovčić pripadao je malom broju velikih erudita sa enciklopedijskom širinom, preciznošću, uvidima i jasnoćom, ne samo u okviru društvenih i humanističkih nauka i disciplina, već i dobrim poznavanjem svega bitnog u prirodnim naukama. Imao je temeljnu filozofsku kulturu, kao i poznavanje i upućenost u svetsku i našu književnost. Kod njega je podjednako bila razvijena radoznalost i za teorijska znanja i pristupe, kao i za empirijske i praktične uvide, ali i lično praktično iskustvo. Razumevao se u tehnike i tehnologije i posedovao znanja za njihovu ličnu upotrebu i primenu. Aristotelovski se odnosio prema stvarnosti, a platonovski i hegelovski prema idejama. Na predavanjima je demonstrirao antičku i germansku metafizičnost i anglosaksonsku praktičnost, a iznad svega mediteransku raskošnost i finoću. U njegovom društvu uživalo se kao na osunčanim proplancima. U prijateljstvu je pokazivao izuzetnu osetljivost i prefinjenost. On je primer čoveka koji zna da treba stalno negovati prijateljstvo. To je moćno pokazivao i dokazivao. Bio je čovek časti i čašćavanja, blagosti i naklonjenosti, srčanosti i duševnosti. Prema drugima bio je čovek velikih vrlina – otvoren, pristupačan, spreman da se uživi i u probleme i nevolje drugih, da da savet, da pomogne, da ohrabri, da podstakne i da nesebično s drugima podeli svoja znanja i iskustva. U svetom profesorskom pozivu on se delio i u nama studentima na najbolji način i s najbogatijim plodovima umnožavao, a nas naučno i stručno rascvetavao. Profesor Vojislav Stanovčić bio je hodajuća, ogromna biblioteka. U deliću njegovog mozga smešten je lavirint polica na kojima je natrpano znanje i iskustvo, i svetsko i ovdašnje. Kad god ga za nešto zapitate, iz njegovih očiju kao iz bezdanskih dubina zasija neki dijamant znanja, a pokretom i govorom obasjavaju vas biserni i prosveteni sadržaji. Njegove objavljene knjige i one koje su u pripremi trajno će zračiti budućim generacijama akademaca, naučnika, profesora i stručnjaka. Profesor se odnedavno preselio svojom duhovnošću, duševnošću i delom na police biblioteka iz kojih će nas stalno podsticati, opominjati i bodriti njegove misli, znanje, stvaralaštvo i duh – da gradimo neke bolje ljudske odnose i prijateljstva.

Miloljub Albijanić

Univerzitet Metropolitan

Vojislav Stanovčić – logos i etika

Apstrakt: *U radu se osvetljava ličnost akademika Vojislava Stanovčića kao čoveka kojeg odlikuje intelektualna vrlina. On je naučnik i čovek koji povezuje istraživački rad i svoje delo sa najboljim ljudskim osobinama. Njegovu razboritost karakteriše dobra volja, a njegov naučni rad predstavlja plemenito delo za njega, njegove potomke i ceo ljudski rod.*

Ključne reči: *Vojislav Stanovčić, logos, znanje i vrlina*

BAŠTINA

Adam je dobio knjigu od arhanđela Arijela. Adam je knjigu zakopao, Enoh ju je ipak našao i tako je neposredno saznao što se zbilo u raj. Čovek u svim vremenima i podnebljima nosi sa sobom isto duhovno stanje – znanje o smislu života, o prirodi duše, o sudbini, o bogu. Čovekovo biće počiva na sistemu drevnih istina. Knjiga – na hebrejskom *Sefer*, otprilike kao što je na grčkom *logos*, znači i znanje i svetlost i smisao. Svakako nešto što je urezano i trajno. Svi narodi drevnih vremena znaju za ovo znanje, Jevreji ga nazivaju *Kabala*, Hindusi su ga čuvali u *Upanišadama*, ali su ga znali Kinezi i Kelti, a poznavali su ga u Meksiku i Peruu i na Uskršnjim ostrvima, Iranci su ga pripisivali Zaratustri, Grci Orfeju, i do nas je stiglo kao orfičko znanje – drevni smisao iz božije ruke.

Na ovoj, *a priori* duhovnoj bazi izgrađeni su nauka, umetnost, religija, društvo, poezija, moral. Drevno znanje naziva se *baština*. To je kultura čovečanstva, ali nije samo to. Kultura obuhvata ukupno naučno znanje, umetnička dela, pozorište i film, etiku, tehnologiju i dela kreativnog stvaralaštva. Uključuje stvaralačko izražavanje čoveka na svim poljima ljudske delatnosti. Čitanje dobrih knjiga omogućava nam da budemo deo kulturnog sistema. Pomaže nam da razvijamo saznanje, da produbljujemo svoje uvide, da postanemo deo uni-

verzalnog naučnog sveta. S druge strane, taj svet nam otvara nove perspektive, iz kojih možemo da razvijamo sopstvene potencijale i da sami dalje stvaramo i doprinosimo povećanju kulturne baštine. Akademik Vojislav Stanovčić pripada kulturi i kulturnoj baštini čovečanstva zahvaljujući svojim naučnim delima, izuzetno visokom nivou znanja i ukupnoj vrednosti svoga bića i bivstva, a što ga svrstava u ličnosti prvog reda.

ČOVEK INTELEKTUALNE VRLINE

Vojislav Stanovčić bio je čovek kog odlikuju intelektualna vrlina, znanje, inteligencija i pamet (praktična mudrost), ali bio je i čovek životne vrline, odnosno odlikovali su ga plemenita velikodušnost, duboka etika, držanje i ponašanje kakvo među nama retko srećemo. „Najvažniji pojam koji prožima grčku filozofiju jeste *logos*. Taj izraz između ostalog znači *reč* i *mera*. Na taj način tesno su povezani filozofsko raspravljanje i naučno istraživanje. Etička doktrina koja se temelji na toj vezi vidi dobro u znanju koje je rezultat nepristrasnog istraživanja.”¹ Za akademika Stanovčića, zbog nivoa i širine znanja, koje obuhvata ne samo političke nauke već i književnost, filozofiju i pravnu nauku, može se reći da je na ovim prostorima među poslednjima univerzalni predstavnik političke teorije. Spojio je *logos* i *etiku*.

Citiraću reči Hane Arent, koje odslikavaju i ličnost akademika Stanovčića:

Ako dobro i istinito razgraničimo kao ono što odgovara različitim moćima duha, pokazaće se da su oni veoma slični zato što su i jedno i drugo univerzalnog opsega. Kao što razum može da spoznaje univerzalno biće i istinu, tako i volja može da žudi za univerzalnim dobrim; kao što razumu rasuđivanje služi kao njegova podređena moć za ophođenje sa pojedinačnim stvarima, tako volji moć slobodnog izbora (*liberum arbitrium*) služi kao podređeni pomoćnik u razvrstavanju odgovarajućih pojedinačnih sredstava za univerzalnu svrhu/cilj.²

Lične osobine akademika Stanovčića jesu moralne vrline koje teže moralnim dobrima, kao što je dobrobit drugih. Pojedine vrline koje ga odlikuju

¹ Bertrand Rasel, *Mudrost Zapada* (Beograd: Dereta, 2003), 14. Prema rečniku (Viljem Riz, *Filozofija i religija. Istočna i zapadna misao* (Beograd: Dereta, 2004), *logos* je grčki termin koji znači *um, reč, govor, diskurs, definicija, princip ili racio*.

² Hana Arent, *Život duha* (Beograd: Službeni glasnik, 2010), 383.

jesu ljubaznost, poštenje, hrabrost, nepristrasnost, istrajnost, velikodušnost, razboritost i pouzdanost.

Istraživao sam da li se pojam znanja može na izvestan način definisati. Kako odrediti taj „neuhvatljivi” pojam? Bertrand Rasel kaže: „Znanje je istinito uverenje”. Da li je to dovoljno? Ako se bavimo istraživanjima, rezultati treba da služe na dobro svih ljudi i čitavog sveta. Tragajući dalje, došao sam do jednog određenja koje obuhvata i ovaj etički princip. „Znanje je verovanje koje proizlazi iz činova intelektualne vrline. Saznanje je kognitivni dodir sa realnošću koji proizlazi iz činova intelektualne vrline.”³ Upravo ovakvim istraživanjima se bavio i akademik Stanovčić.

ZNANJE I VRLINA

Pokušaću da opišem na koji način akademik Stanovčić analizira dela svet-ske baštine. Razmatrajući ovaj primer, videćete koliko zapravo govori o samome sebi:

Kod Bude, isto kao i kod Konfucija, osnovne crte učenja su *sticanje znanja* („radost u istini nadmašuju sve radosti; ko savlada žeđ savladao je sve patnje” – stoji u *Dhammapadi*), moralne vrline i put (osmostruka staza kod Bude, a kod Konfucija ritual kao modus ponašanja) kako da se postane plemenit. Putem znanja i moralnog postupanja ljudi bi ovladali sami sobom.⁴

Stanovčić nam prenosi da je služenje ljudima kod Konfučija pretpostavljalo služenje duhovima. *Onaj ko nije shvatio zapovest neba ne može postati plemenit čovek*. Konfučije je pokušavao da izbegne četiri stvari: samovolju mišljenja, dogmatičnost, uskogrudost i egoizam.

„Naša središna bit ili moralno biće (*čung*) je velika osnova postojanja, a harmonija ili moralni poredak (*ho*) je univerzalni zakon u svetu... Naći centralni ključ za naše moralno biće koje nas sjedinjuje sa univerzalnim poretkom

³ John Greco i Ernest Sosa, prir., *Epistemologija: vodič u teorije znanja* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2004), 136–137.

⁴ Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija 1* (Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije – Čigoja štampa, 2003), 217. Napomena: plemeniti osmostruki put o nestanku patnje kod Bude: (1) *ispravno shvatanje*, (2) *ispravna namera*, (3) *ispravan govor*, (4) *ispravna telesna aktivnost*, (5) *ispravan način života*, (6) *ispravan napor*, (7) *ispravna pažnja*, (8) *ispravna sabranost*.

zaista je najviše što čovek može postići.”⁵ Po kineskom pristupu, nama upravlja društveni *tao* (put). Prevod reči etika na kineski glasi *tao te*, što znači *putevi i vrline*. Konfučije je bio najpoznatiji mislilac klasičnog perioda. On je prenosio *li*, što označava obred, propisano ponašanje, manire, ceremonije i ispravnost. „Konfučije je stvarno formulisao negativnu verziju Zlatnog pravila. *Ono što ne želiš sebi ne čini drugima*. Ovo se može shvatiti i kao tumačenje uzajamnosti.”⁶ Osnova celog njegovog učenja jeste učenje o plemenitom čoveku (*čunce*). Govorio je o *istinskom čoveku, čovečnosti, uzvišenom čoveku, o humanizmu*. „Uzvišeni čovek je širok prema mišljenju drugih ljudi, ali se ne slaže potpuno sa njima... Uzvišen čovek je širokogrud prema svakome i nije isključiv...”⁷

Samo čovek najsavršenije božanske moralne prirode u stanju je da u sebi udruži brzinu shvatanja, razumnost, pronicljivost u razumevanje – osobine nužne za upravljanje; velikodušnost, plemenitost, dobrodušnost i nežnost – osobine nužne za strpljivost; originalnost, energiju, jačinu karaktera i odlučnost – osobine nužne za izdržljivost; pobožnost, plemenitu ozbiljnost, red i pravilnost – osobine nužne za kritičko rasuđivanje.⁸

Period oko šest vekova pre Hrista jeste granični period između *Zlatnog doba* i *Apokalipse*, između *drevnog čoveka* i *istorijskog čoveka*.

Zlatno doba je vreme mira, lepote, plodnosti... Kada su se duhovne i božanske sile slobodno i bogato prelivale u ljudsku sudbinu, u život zajednice, u prirodu i u materiju, prosvetljivale, posvećivale i činile potpunim sve što je živelo na zemlji. Vidljivi svet se na prirodan način dopunio nevidljivim. To je život učinilo bivstvom; to ga je učinilo celim, potpunim, jedinstvenim. To je obeležje zlatnog doba: bivstvo.⁹

Ono je predmet neprekidne žudnje u svakom čoveku i u svim vremenima. To znači blaženstvo spasenja. Voja Stanovčić je predstavnik takvih ljudi.

Otrprilike šesto godina pre Hrista u Kini su živeli Lao Ce i Konfučije, u Indiji Buda, u Iranu poslednji Zaratustra, u Maloj Aziji Heraklit, u Egiptu poslednji Tot, u Italiji Pitagora. Ali nisu svi ljudi takvi.

⁵ Stanovčić, *Političke ideje i religija 1*, 221.

⁶ Piter Singer, prir., *Uvod u etiku* (Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2004), 108.

⁷ Stanovčić, *Političke ideje i religija 1*, 222.

⁸ Isto, 227.

⁹ Bela Hamvaš, *Scientia Sacra I. Duhovna baština drevnog čovečanstva 1* (Beograd: Draslar partner, 2012), 15.

„A Lao Ce kaže:

Ljudi su napustili *Tao*¹⁰:
 Tako su nastali moral i obaveza.
 Javili su se pamet i poznavanje:
 Tako su nastale velike laži.
 Srodnici po krvi su se otuđili:
 Tako su nastali dužnosti dece i ljubav.
 Državama su zavladao neredi i neprilike:
 Tako su nastale verne sluge.”¹¹

Postoji *tao* – to je *put vrline*. Tim putem je hodao akademik Stanovčić. U duhu Njegoševih reči:

Treba služiti česti i imenu.
 Neka bude borba neprestana!
 Neka bude što biti ne može!

Pisanje akademika Stanovčića odlikuje potpuno poznavanje predmeta kojim se bavi, navođenje ogromnog broja naučnih bibliografskih jedinica, obogaćeno filozofskom osnovom i oplemenjeno književnim paralelama. Svoje naučne vidike produbljavao je na postdoktorskim istraživanjima na najprestižnijim univerzitetima sveta – Jeju i Harvardu. Induktivni metod istraživanja u teoriji podrazumeva proučavanje velikog broja izvora, na osnovu kojih se donosi tvrdjenje ili sud o određenom predmetu ili pojavi. Na osnovu zbira takvih tvrdjenja nastaje određena teorija. Istraživači koji proučavaju više takvih izvora donose preciznija tvrdjenja. Za akademika Stanovčića se može reći da je po broju obrađenih izvora bio jedan od vodećih istraživača kod nas. Ako ovome ne verujete, pokušajte da pročitate i obradite više knjiga i veću količinu naučne građe. Uz veliku posvećenost možda ćete u tom pokušaju i dostići njegov nivo, ali sa sigurnošću tvrdim da ćete pri tome postati učenici.

¹⁰ Tao znači *put – put vrline*.

¹¹ Hamvaš, *Scientia Sacra I*, 11.

VREDNOSTI

Ključne vrednosti koje odlikuju Vojislava Stanovčića jestu *pravičnost, sloboda, istina* i, na vrhu, *dobrota*. Po njegovim rečima, „moralno-pravni zakon, to jest pravilo ponašanja u smislu hinduističke *darme (dharma)* ili grčkog *nomosa*, za čije kršenje sledi sankcija, mnogi smatraju za najveći i najznačajniji od svih izuma ljudske vrste. Organizovana i regulisana 'raspodela vrednosti' u smislu pridavanja značenja – šta je šta, to jest šta je dobro a šta rđavo, šta je dozvoljeno a šta zabranjeno – predstavljala je veliko dostignuće ljudi”. Tako je nastala civilizacija, kaže nam Stanovčić. Kada citira druge stvaraoce on ističe svoje vrednosne sudove: „Ulpijan je u svoje vreme imao visoko mišljenje o ulozi prava, za koje je rekao da je to *nauka i veština o dobrom i pravičnom*”.

Pisana reč akademika Stanovčića o dva shvatanja legaliteta, povodom dobijanja priznanja Fondacije Miodrag Jovičić, delo je posebne vrste. Citiraču deo koji se odnosi na pravo: „Prvo shvatanje, tj. kako pravo najčešće shvataju profesionalni pravnici jeste pravno-pozitivističko shvatanje, stvaranje i primenjivanje prava. Primer te vrste bismo mogli upoređivati sa nemačkom koncepcijom pravne države (*Rechtsstaat*). Drugu koncepciju prava možemo kvalifikovati kao pravno-filozofsku, a u nju ulazi i politička filozofija (velikog niza političkih filozofa) i niz drugih disciplina (filozofija, etika, antropologija, ekonomija, u novije vreme i sociologija i druge discipline). Tu vrstu drugog shvatanja pravnog poretka i slučajeva ima visok stepen elemenata vladavine prava (*the Rule of Law*) koji je u Englesku uveo vrhovni sudija lord Brekton (Brackton) 1235, preuzimajući Ciceronovu sentenciju – *Non sub homine sed sub lege* („Ne pod čovekom, nego pod zakonom”), a Brekton je dodao „sed sub Deus et lege” („nego pod Bogom i zakonom”) i proklamovao druga važna načela na kojima se izgrađivao pravni sistem i poredak. Navedeno načelo postalo je poznato kao *vladavina zakona* ili *vladavina prava (the rule of law)*”. Osnov za političku obavezu građana i legitimnost jedne vlasti akademik Stanovčić usmerava na tri grupe činjenica: (I) skala *vrednosti* koja je izložena u deklaracijama i dokumentima; (II) instrumenti i *sredstva* da se te vrednosti ostvare – ustanove, prevani i ekonomski sistem; (III) postignuti *rezultati*.¹²

Svoju reč o slobodi dao je u mnogim svojim knjigama, ali posebno se ističe knjiga *Temelji moderne demokratije*, u izdanju Zavoda za udžbenike. U autorским tekstovima, od *Velike povelje sloboda* do *Atlantske povelje*, govori nam o dve vrste slobode: o slobodi kao odsustvu nečije volje za kontrolom i o slobodi kao postojanju čovekove vlastite volje da upravlja sobom. Navodi posebno Džona

¹² Vojislav Stanovčić, *Moć i legitimnost* (Beograd: Službeni glasnik, 2006), 98.

S. Mila i kaže: „za Mila sloboda izbora čini živo biće ljudskim”. Zatim dodaje: „Pravo na individualnosti i slobodu izbora čini osnovu moralnosti, jer se moralno postupanje ne postiže spolja nametnutim zahtevima, već usvajanjem i poštovanjem moralnih načela, koja postanu unutrašnja savest i deo strukture ličnosti koja ima autonomnu volju”.¹³

UMESTO ZAKLJUČKA

Akademik Vojislav Stanovčić u nauci se rukovodio isključivo *istinom*. Nosio ga je Sokratov ideal: *Vrlina je znanje*. Takvih naučnika Srbija ima i oni su svestionici naučnog istraživanja bilo da su u pitanju društveno-humanističke ili prirodno-matematičke nauke. Dobrobit nije kod njega bilo obično osećanje zadovoljstva, već je to težnja da se živi ispravno i da se dostignu ugled i trajna slava. To je život u kome čovekove postupke vodi vrlina. To su one osobine koje čoveku pomažu da svaki zadatak obavlja pravilno i na najbolji način, odnosno da ispuni svrhu ljudskog postojanja. Ponašanje akademika Voje bilo je u skladu sa vrlinom i predstavlja dobro, plemenito, lepo i ispravno ponašanje. On je čovek kojeg odlikuju aristokratija duha i karaktera.

Svoju duhovnu snagu i duševnu vrlinu ispoljavao je na svakom koraku. U svemu je pokazivao pravu meru. Mogao je to biti naučni skup najvišeg nivoa ili običan ljudski trenutak. Radovao se uspehu drugoga, što je veoma retko među nama. Prema meni je pokazivao pravu ljudskost. Rado je dolazio na skupove koje sam organizovao. Taj odnos među nama prerastao je u iskreno prijateljstvo. Imati prijatelja je nešto lepo, a mnogi smatraju da su dobar čovek i prijatelj sinonimi. Prijatelju se mora želeći dobro zbog njega samoga. Oni koji drugome žele dobro nazivaju se blagonaklonim, a ako je naklonost uzvraćena to je prijateljstvo. Susrete i druženje doživljavali smo kao nešto što je dobro po sebi, ili najviše dobro.

Kako je akademik Stanovčić sam rekao: „Vaspitan je da poštuje porodičnu tradiciju, ljudske vrline, poštenje, činjenje dobra, uvažavanje istine i pravde, čuvanje ljudskog dostojanstva i poštovanje dostojanstva drugog čoveka”. Vojislav Stanovčić – Voja bio je sjajan suprug, otac, dragi deda, profesor i akademik. Sa kakvom je ljubavlju pričao o tome kako je recitovao pesmu kada je upoznao svoju suprugu Miru i iskreno osvojio njeno srce! Iz ljubavi dvoje sjajnih ljudi nastala je čestita porodica, čiji su nosioci njihovi sinovi Ognjen i Jug. Imao sam

¹³ Dušan Mrđenović, prir., *Temelji moderne demokratije. Izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2011), 75.

priliku da upoznam lik i delo akademika Voje Stanovčića, da se sa njim družim, da razgovaramo, da diskutujemo i razmenjujemo misli o raznim temama. Naše prijateljstvo oplemenila su i porodična okupljanja.

Akademika Stanovčića karakteriše dužnost poziva u radu i u životu. Duh dužnosti poziva naglašava i citat iz Božanstvene komedije:

*Svom odgovornom znanju dela, dodaj veru,
dodaj vrlinu, strpljenje, umerenost, dodaj ljubav,
koji će se jednom zvati karitas, duša
svih njih: onda ti se neće ni militi da ostaviš ovaj raj, jer ćeš imati
jedan raj u sebi, mnogo srećniji.*

Postoji jedinstveni drevni spomenik, istinsko znanje, osnova ljudskog bića u svim vremenima, osnovna duhovna struktura i osnova života čoveka u budućnosti. Postoje ličnost i delo. Akademik Vojislav Stanovčić bio je ličnost koju odlikuje vrlina. On je i nama i drugima podario svoje delo.

BIBLIOGRAFIJA

- Arent, Hana. *Život duha*. Beograd: Službeni glasnik, 2010.
- Greco, John i Ernest Sosa, prir., *Epistemologija: vodič u teorije znanja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2004.
- Hamvaš, Bela. *Scientia Sacra I. Duhovna baština drevnog čovečanstva 1*. Beograd: Drugar partner, 2012.
- Mrđenović, Dušan, prir., *Temelji moderne demokratije. Izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2011.
- Rasel, Bertrand. *Mudrost Zapada*. Beograd: Dereta, 2003.
- Riz, Viljem. *Filozofija i religija. Istočna i zapadna misao*. Beograd: Dereta, 2004.
- Singer, Piter, prir., *Uvod u etiku*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2004.
- Stanovčić, Vojislav. *Moć i legitimnost*. Beograd: Službeni glasnik, 2006.
- Stanovčić, Vojislav. *Političke ideje i religija 1*. Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije, 2003.

Summary

Miloljub Albijanić

Vojislav Stanovčić – logos and ethics

This paper highlights the personality of academician Vojislav Stanovčić as a person who is characterized by an intellectual virtue. He is a scientist and a man who connects research work and his work with the best shell characteristics. His intelligence is characterized by good will, and his scientific work represents a noble work for him, his descendants and the entire human race.

Keywords: *Vojislav Stanovčić, logos, knowledge and virtue.*

II

Uloga političkih ideja u razvoju
društva i kulture

Pogled Vojislava Stanovčića na ideje osnivača svetskih religija

Apstrakt: Autor analizira poglede Vojislava Stanovčića o pet učenja osnivača velikih svetskih religija (Mojsije, Buda, Konfucije, Isus, Muhamed). U središtu njegove pažnje je međuzavisnost njihovih religijskih, etičkih i političkih koncepcija. Stanovčić je izvršio uporednu analizu fundamentalnih religijskih, etičkih i političkih ideja tih učenja. On je pokazao da ona opstaju u duhu paralelizama i da je moguća njihova teorijska sinteza. Utvrdio je kako se mogu prevladati njihove razlike i kako se stiže do njihove podudarnosti i sličnosti. U Stanovčićevom istraživanju etičkih i političkih učenja osnivača svetskih religija autor je prepoznao kulturu pamćenja i važne podsticaje za humanističke preobražaje i odbranu čovečnosti u savremenosti.

Ključne reči: religija, etika, politika, zlatno pravilo, judaizam, budizam, hrišćanstvo, islam

1.

Na temeljima saznanja iz više društvenih, kulturoloških, umetničkih i humanističkih disciplina, kao naučnik enciklopedijske obaveštenosti, u dvotomnom delu *Političke ideje i religija* Vojislav Stanovčić istražuje međuzavisnost verskih učenja i političke ontologije. Suočiti utemeljivače svetskih religija i značajne političke mislioce bio je veliki istraživački i teorijski poduhvat. To je bilo izuzetno i ambiciozno nastojanje utoliko pre što nauka i religija pripadaju različitim oblastima duha, različitim misaonim iskustvima. Izvršiti uporednu analizu fundamentalnih religijskih i političkih ideja, približiti ih i svesti a na istu teorijsku ravan predstavljalo je mnogo više od nesaglasnih paralelizama i teško rešivih metodoloških problema. Nastojanje da se prevladaju nepremo-

stive razlike između nauke i religije i da se pronikne u njihove podudarnosti i sličnosti mogao je uspješno da ostvari svestrani erudita, intelektualac temeljnih znanja i lucidne imaginacije kakav je bio Vojislav Stanovčić.

Po mišljenju Vojislava Stanovčića, od pet osnivača velikih svetskih religija – Mojsija, Bude, Konfucija, Isusa i Muhameda – jedino je Mojsije stvarao i stvorio novu religiju. Utemeljiti zajednicu na humanističkim osnovama bio je njegov najvažniji cilj. Ostali su osnivači velikih svetskih religija bili samo reformatori i popravljajući već postojećih religija. Učenja Bude i Konfucija, dva veka posle njihovog pojavljivanja, u Indiji i Kini, prihvaćena su kao opštedržavne religije. Važno je istaći da su se ova učenja malo bavila metafizičkim i teološkim pitanjima. Kod njih nema obećanja o zagrobnom životu i o nagradama na drugom svetu. Poznato je da kod Bude nema ni koncepta duše kao metafizičke konstante, koja je nezaobilazna u drugim religijama. Stanovčić ističe da je proces pretvaranja jednog učenja u religiju, sticajem okolnosti, često nezavisan od volje i namere kasnije proglašenog utemeljivača određenog religijskog učenja. On u ovakvoj tendenciji vidi otuđenje duhovnih tvorevina od njihovih tvoraca i podseća da je o sticanju tako ostvarene samostalne egzistencije duhovnih vrednosti pisao i mladi Hegel u svom radu *Pozitivnost hrišćanske religije*, u kojem se kritički odnosi prema evoluciji Hristove doktrine i prema hrišćanskoj religiji, koja je videla „moralni zakon kao nešto što postoji izvan nas, kao nešto dato, pa, dakle, mora nastojati da mu na drugi način pribavi poštovanje”. Hegel je, međutim, u svojim stavovima sledio Kanta, koji je smatrao da je u prirodi svakog moralnog zakona da moralni subjekt bude sam sebi zakonodavac, što je, svakako, nespojivo sa gubitkom slobode u moralnim opcijama. Kantovo saznanje da bez slobode nema morala pokazalo se životnijim od Sokratovog uverenja da je znanje podloga morala. Bez Kantovog *moralnog zakona* teško je promišljati i univerzalnost moralnih vrednosti i sistem moralnih normi. Teško je oživotvoriti moral kao regulativnu ideju, a još teže uspostaviti norme o moralnom ponašanju i ljudskim pravima. Gubitak slobode subjekta morala otuda istovremeno znači „gubitak samostalne upotrebe uma”. Tako je Hegel stigao do kategorije alijenacije, koju je Đerđ Lukač smatrao centralnim filozofskim pojmom *Fenomenologije duha*. Stanovčić je uveren da „otuđivanje” jednog učenja od namera njegovog stvoritelja uključuje i obogotvorenje samog tvorca tog učenja i nepotrebno stvaranje njegovog kulta.

2.

Kao verskom vođi i zakonodavcu, Mojsiju se, prema Starom zavetu i Kuranu, pripisuje proročka moć i pisanje „Petoknjižja”. Ustalilo se saznanje

i uverenje da je on prorok ne samo u judaizmu nego i u hrišćanstvu i islamu. Vojislav Stanovčić s analitičkom uverljivošću pokazuje kako je ovaj čudotvorac bio ne samo verski, nego i moralni i politički vođa Jevreja. Prema jevrejskim svetim knjigama i legendama, Mojsije je izveo Jevreje iz Egipta i jevrejski narod spasao od egipatskog ropstva. Pretpostavlja se da je Mojsije shvatio kao svoju obavezu da postane politički vođa svojih sunarodnika. Posredstvom verskog jedinstva i homogenizacije uspostavlja i političko jedinstvo. U procesu mukotrnog osvajanja „obećane zemlje” bio je neophodan i sistem ideja i religija poput ovovremene ideologije, kako bi obezbedili unutrašnju snagu, zapaža Stanovčić. To je bilo i vođino uporište. Srećna je okolnost bila i u tome što je Mojsije na faraonskom dvoru stekao veliko iskustvo u državnim poslovima. Umesto više bogova jevrejskih plemena dao im je samo jednog – Jehovu. Za državno i narodno jedinstvo monoteistička religija je bila značajno opredeljenje. Mojsije je uspešno sprečio nastojanja Izraelaca da se vrate mnogobožačkom verovanju. Na taj način i politički ciljevi su bili predominantni. Mojsije je, u stvari, postao prototip „proroka s mačem” koji se, u svojoj misiji ujedinitelja, nije libio kažnjavanja smrću, pa čak i istrebljenja nepokornih plemena, a sve zbog uspostavljanja nove religije i etničkog jedinstva i okupljanja jevrejskih plemena. Sve je to činio navodno isključivo u ime božje volje. Stanovčić smatra da je to, u suštini, bila primena načela koje je kasnije dobilo bliže određenje „makijavelizam”, sa idejom da cilj opravdava sredstva.

Kao veliki zakonodavac, Mojsije je shvatio da je za jednu političku teoriju izuzetno značajna važnost zakona, za njegovo trajanje, kompaktnost i karakter unutrašnjeg uređenja jevrejskog naroda, ističe Stanovčić. Pored toga, Mojsije nikad nije zaboravljao da svoju misiju u uspostavljanju *vladavine zakona* predstavi kao svoje posredništvo između boga i naroda. Same zakone je saopštavao narodu kao naredbu boga. Mojsije se predstavljao isključivo kao posrednik. Naš naučnik smatra da je jevrejski zakonodavac mudro shvatio da su vera i zakon pretpostavke za buduću egzistenciju i homogenost njegovog naroda. A što se tiče sadržaja verskih, moralnih i građanskih zakona, oni se, po mišljenju Stanovčića, mogu svesti na poznati „dekalog” – deset zapovesti. U „Drugoj knjizi Mojsijevoj” pod naslovom „Izlaz”, u glavi 20, data je prva varijanta deset zapovesti, a u narednim glavama dati su i zakoni o ropstvu, ubistvu, telesnom povređivanju (gl. 21). Tu su i zakoni protiv oštećenja bližnjega i tlačenja siromašnih (gl. 22), te zakon o pravdi i ljubavi prema bližnjem (gl. 23). U ovoj glavi nalazi se neočekivano, kako kaže Stanovčić, priča o isterivanju Hanajaca s njihovih ognjišta: „Pomalo ću ih odgoniti ispred dokle se ne namnožiš i zauzmeš zemlju”. Isterivanje drugih i drugačijih ponavlja se kao sporan istorijski čin i rđava beskonačnost do današnjeg dana.

Mojsije nije bio samo posrednik između Boga i naroda nego i strogi i neumoljivi pobornik zabrane da se imaju drugi bogovi. Zabrane pravljenja idola i obaveze svetkovanja sedmog dana deo su važnih Mojsijevih opredeljenja. U odredbama o porodičnim odnosima neizostavno je poštovanje oca i majke, nečinjenje preljube, kao i osnovne norme ponašanja kao što su ne ubij, ne kradi, ne svedoči lažno itd. U „Drugoj knjizi Mojsijevoj”, pored mnoštva uputstava o regulisanju i uređenju svakodnevlja, nalazimo i određenje prema došljacima – zabranjuje se činiti im krivo. Tu je i zabrana iznošenja lažnih glasina, uzimanja poklona prilikom obavljanja javnih funkcija i zvaničnih obaveza. Danas, nažalost, o svemu tome ne postoji ni kultura sećanja.

U „Drugoj knjizi Mojsijevoj” nalazimo: kad Mojsije saziva narodne starešine i saopštava im šta mu je Bog dao kao zapovesti, na to narodne starešine obećavaju da će bespogovorno činiti ono što im je bog naložio. Potom, Mojsije skuplja narod i saopštava mu sadržaj božijih zapovesti. Stanovčić u ovome vidi mudru tehniku vladanja, ali ona ne bi mogla danas umaći spektakularnim formama vladavine savremene političke elite i njihovom manipulisanju svojim podanicima. U maštovitom razigravanju ove „mudrosti” mogli bismo stići i do duha manipulacije u delu *Ribari ljudskih duša* Đura Šušnjića, u kojem se razrađuje ideja manipulacije i manipulacija idejama.

Polazeći od Mojsijevog iskustva u vladavini zakona, sankcijama i organizaciji života zajednice, Vojislav Stanovčić je došao do zaključka da je to iskustvo postalo izvor nekoliko značajnih ideja u kasnijoj političkoj filozofiji, kao što su ideje o društvenom ugovoru i narodnom pristanku, o federalizmu i konfederalizmu. Stanovčić je zapazio da su stara istočnjačka filozofsko-religijska i etička učenja uticala na mnoge evropske mislioce kao što su Berđajev i Niče, ali su bila inspiracija za ostvarivanje pojedinih koncepata u stvaralaštvu Maksa Vebera i Arnolda Tojnbijsa. Miloš Đurić je došao do zaključka da su ova učenja često i na Zapadu i na Istoku preuzimana i kad su se suprotstavljala evropskom i američkom duhu. Naš poznati helenista piše da se ostvarilo „prekomerno uživanje materijalnog blaga i staranje samo za ono što godi donjoj polovini čovekovoju”. Sve se to već dogodilo u stilu življenja savremenika, u vreme dominacije liberalnog kapitalizma i uspona potrošačkog društva.

Stanovčić smatra da su mnoga Mojsijeva shvatanja podložna etičkom osporavanju i ozbiljnoj kritici. To je pre svih talionski princip osвете, koji se nalazi na više mesta u Mojsijevim knjigama. Evo jednog takvog mesta, koje se nalazi u „Drugoj knjizi Mojsijevoj”: „Ako li se dogodi smrt, tada ćeš uzeti život za život. Oko za oko, zub za zub, ruku za ruku, nogu za nogu. Užeg za užeg, ranu za ranu, modricu za modricu”. Stanovčić smatra da je Mojsijev moralni kodeks hrišćanstvo suštinski dovelo u pitanje. Svakako, sve je to daleko od Kantovog *moralnog zakona*, bez koga je teško promišljati i univerzalnost

moralnih vrednosti i sistem moralnih normi, a posebno moralnu autonomiju i moralnu heteronomiju.

3.

U učenju Bude, osnivača budizma kao svetske religije, mudraca iz Šakje i pripadnika vladajuće kaste, našlo se vežbanje u ovladavanju umom i analiza patnje. Njegova nauka o plemenitim vrlinama i stazi oslobađanja od bola temeljna je preokupacija Vojislava Stanovčića, koji pokazuje da je ova orijentacija, kao i kod Konfucija, lišena božanskog posredništva. Njihovi moralni kodeksi su pre svega prožeti racionalnošću i humanošću. Suočavanje sa neposrednim životnim iskustvom Budi je pomoglo da svoje sledbenike odvraća od dogmatskog nasleđa i dogmatskog rasuđivanja. U tome su saglasni svi istraživači njegovog učenja. Kad se Buda suprotstavio tradiciji i kasti naišao je na otpor bramana, koji je usledio ne zbog religijskih već društvenih razloga. Za Budu je bila neprihvatljiva tradicionalna teorija spoznaje, ponajviše etika i metafizika, koje su bile osnovne grane tradicionalne filozofije. Osnov Budine etike bio je vezan za karmu, po kojoj sadašnji život, karakter i sudbina zavise od dela koje je čovek izvršio. „Naučavam samo jedno, danas kao i ranije: bol i iskorenjavanje bola”. Tako je Buda sažeo svoje učenje. Da bi to obrazložio ustanovljuje „četiri plemenitije istine”. Prva, koju naziva *dukkha*, označava da je život patnja. Druga, *tanhe*, ili „želja”, prepoznaje strasti kao vinovnika patnji. Treća je usmerena na oslobađanje od bola-patnje i to napuštanjem uskih granica samointeresa. Četvrta plemenita istina, bliže određena kao osmostruka staza na osmočlanom putu, sačinjena je od saveta kako stići do ispravnog znanja, ispravnih namera, ispravnog govora, ispravnog načina života, ispravnih napora, ispravnog korišćenja moći uma. Razumeti sebe, pribranošću i tehnikom meditacije, način je umicanja životnim problemima.

Stanovčić ističe da je Buda svoju nauku označio izrazom *Dhamma*, što se može prevesti kao „put vrline i zakona”. U njenom je središtu „ovladati samim sobom”. Budini sledbenici saželi su njegovo učenje (moralne norme) u pet osnovnih vrlina: ne ubijati nijedno dahom obdareno biće; ne uzimati ništa što nam nije dato; kloniti se razvratna života; odustati od laganja, pogrda i ogovaranja; suzdržavati se od opojnih pića. To što bi ljudi ovladali sobom uz pomoć znanja i moralnog postupanja, po mišljenju Vojislava Stanovčića, ista je ideja koja se nalazi kod grčkih sofista i kasnijih mislilaca. Naš naučnik smatra da je Buda bio otvoren prema empirijskom iskustvu i životnim činjenicama, da je bio tolerantan i nedogmatičan, da je kritiku video kao sredstvo dolaženja do istine, na sličan način kako je Platon video vrednost dijaloga u javnim raspra-

vama u kojima su argumenti odlučujući u osporavanju razlika u mišljenju. Stanovčić smatra da je Buda, kao i drugi veliki moralisti, svoje učenje uputio ljudima kao pouku o ponašanju radi boljeg ličnog života i lagodnijeg opstajanja u zajednici. Međutim, s obzirom na to da je osnovni sadržaj njegovog učenja, isto kao i Konfucijevog, okrenut individui, za njih se može reći da su zbog misaone usmerenosti ka pojedincu, prema mišljenju Vojislava Stanovčića, došli u vlastitu protivurečnost, u nesaglasnost sa harmoničnom zajednicom. Buda nije odustajao od takve orijentacije, pa je stoga i osnivao zajednice od onih koji su prihvatili takvo učenje. Prototip egzistencije koju je uspostavljao Buda zapravo je budistički manastir, a uloge njegovih pristaša nisu bile molitve već prosvjećivanje. Poznato je da je Buda svoje učenike preklinjao, kao da je živio u Evropi XVIII veka, da se služe svojim razumom. To je ona orijentacija, piše Stanovčić, koju je Kant smatrao prosvjećenošću. U budističkom manastiru svi su učestvovali u donošenju odluka, a onda su ih zajednički i ostvarivali. Otuda, nije bilo neočekivano što je Buda savetovao da se na takav način organizuje i život u državi.

I pored toga što Buda nije dao širu političku teoriju, indijski vladar Ašoka, koji je proširio Budino učenje kao religiju njegovog učenja, stvorio je pod ovim uticajem celovitu teoriju upravljanja zasnovanu na odricanju od osvajanja i agresije. On je sveskoliku državničku pažnju usmerio na donošenje opštih i obavezujućih zakona. Verovatno je i to bio jedan od razloga što je uspeo da pod svojom vlašću ujedini gotovo celu Indiju i da joj obezbedi ekonomski i kulturni prosperitet. A Budina „analitička teorija”, koja se našla u središtu njegove škole, i danas je velika enigma za istraživače njegovog dela.

4.

Po mišljenju istraživača onog perioda istorije koji se vezuje za Konfucija, to vreme se pamti po tome što je bio opao uticaj i božanstava i bogoslužjenja. Pouzdano se ne zna da li je i bilo konfucijevskog klera, ali se veruje da je konfucijevska shvatanja mogao da sledi i taoist i budist, ističe Tadeuš Žbikovski u studiji *Veliki kineski mudrac Konfucije*. Smatralo se da je u opštem rasulu toga vremena bila u usahnuću tradicionalna vera Kineza u božansku snagu neba, a Konfucije je uložio mnogo napora da veru u boga obnovi jer „onaj ko nije shvatio zapovesti neba ne može postati plemenit čovek”. Osnova celokupnog Konfucijevog učenja može se svesti na *učenje o plemenitom čoveku*. Ono se našlo u središtu njegovih etičkih kategorija, koje su temelj njegove skale vrednosti i njegovog humanizma, ističe Stanovčić.

Prema onome što su zapisali njegovi učenici, on je odbacivao četiri čovekova svojstva: samovolju mišljenja, dogmatičnost, uskogrudost i egoizam. Moralnost je kod njega ne samo etički nego i ontološki princip. Za čoveka je mera – čovek. Mogućnost da se bude istinski čovek zavisi od samog čoveka. U osmišljavanju idealnog, uzvišenog i plemenitog čoveka, kao bića *čovečnosti*, nastaje, po svedočenju njegovih učenika, i veoma bitno Konfucijevo *zlatno pravilo*: „Ne učini drugome što ne želiš da drugi učini tebi”. Kada su ga njegovi učenici pitali da li postoji jedna reč koja se provlači kroz celinu njegovog učenja, reč koja bi mogla da posluži kao princip ponašanja u životu, Konfucije je odgovorio: „Možda bi reč *reciprocitet* (*šu*) mogla da posluži”. U pridržavanju moralnih pravila, u njihovom upražnjavanju, u njihovom obznanjivanju kao izrazu ideala karaktera i ponašanja, po mišljenju Vojislava Stanovčića, postoji velika sadržinska sličnost između Konfucijevog i Kantovog shvatanja razloga za moralnost, koja je nezamisliva bez svesti o dužnosti. Kod Konfucija je naročito istaknuta svest o izvršenju dužnosti. Ta svest i navodi čoveka na moralno ponašanje i izdiže ga iznad životnih i zemaljskih nevolja. Konfucijevo učenje o brigama plemenitog čoveka i načelima njegovog nesebičnog postupanja Stanovčića podseća na Kantov etički formalizam i rigorizam. S razlogom nazvan „kineskim Sokratom”, Konfucije je nastojao da svoje moralno učenje, kao temelj humanizma, primeni istovremeno i na porodicu i na državu, verujući da bi na taj način došlo do oporavka moralne i društvene situacije u kineskom društvu, u kome su se tradicionalne vrednosti uveliko raspadale. Pošto se njemu prošlost činila kao „zlatno doba”, pokušao je da je koliko-toliko sačuva. Činio je to na taj način što je ono najbitnije iz tradicije, makar i preformulisano, nastojao da sačuva za buduće generacije. Stanovčić smatra da je Konfucije stvorio jednu od prvih *utopija* u istoriji socijalnih ideja. Ideja „države-porodice”, koja je bila vezana za staru kinesku državu i koja se odnosila na karakter države kao uvećane porodice, u Konfucijevo vreme više nije ni postojala niti je bila ostvarljiva. Konfucije je kvarenje starog zlatnog doba video ponajviše u kvarenju morala i rđavim postupcima vladara. To je bio i jedan od razloga što je težio ograničavanju apsolutne vladavine. Otuda i ima autora koji smatraju da je koncepcija „plemenitog čoveka” nastala iz nastojanja da se stvore pretpostavke za ograničavanje vlasti. Međutim, Stanovčić smatra da je uvidom u celinu Konfucijevog dela logičnije pretpostaviti da je njegov cilj bio da sve članove društva prožme prihvatanjem moralnosti, a u odnosu na vladare njegovi su zahtevi bili još veći i zbog toga što oni moraju nositi breme plemenitog čoveka i biti primer za ugledanje. Prema Konfucijevom učenju, vladar svoju vlast treba da vrši pod kontrolom neba (*tjen*) i naroda. Stanovčić stoga dokazuje da je Konfucijeva koncepcija države kao zajednice, sa mudrošću i pravednošću kao osnovnim ličnim i građanskim vrlinama, sa sposobnošću kao jedinim merilom na osnovu

kojeg se određuje svačiji društveni položaj i ograničava samovlašće umom i moralnošću, veoma slična Platonovim idejama izloženim u *Državi*. Kao moralne i religijske institucije i zakone, smatra Stanovčić, Konfucije je razumevao iste one socijalne i političke razloge koji su Platona naveli da napiše *Zakone* i još mnogo ranije Mojsija, koji je zakonima konstituisao politički identitet jednog naroda. Stanovčić zaključuje da je Konfucije stepenom razumevanja opštih problema društva i uvidom u individualna ponašanja u moralnom poretku kao univerzalnim vrednostima obezbedio značajno mesto među drevnim mudracima ne samo Kine nego i sveta kao celine.

5.

Vojislav Stanovčić naglašava da je Isus Hristos izuzetak među osnivačima velikih religija samim tim što su oni mogli da se priklone odricanju života u uživanju, ali su vođeni moralnim principima odabrali asketizam ili izrazitu skromnost. Za razliku od njih, Isus se uzdigao sa samog socijalnog dna, što je bio i razlog da ga defavorizovani slojevi bezrezervno prihvate. Stanovčić pokazuje da je za socijalnu istoriju i istoriju ideja njegov primer predstavljao podsticajno iskustvo za izučavanje i jednog učenja i jednog pokreta. U tome su važnu ulogu imali biografski segmenti njegovog životopisa ma koliko da su bili obavijeni maglovitošću, čudotvorstvima i mučeništvom. U njegovom slučaju, pokazalo se kako mučenik može postati simbol i kako snaga ideje postaje delotvorna kad je prihvaćena od onih koji u nju i veruju. U tu ideju veruju jer im je ona bliska.

I kad se pokuša probiti kroz tajnovitost i veo legende koja je prekrila i ličnost i život i učenja Hristova, Stanovčić ističe da se onda pojavljuje ponižavan i progonjen čovek, buntovnik koji se usprotivio krutim tumačenjima neracionalnih ritualnih elemenata u tradicionalnom judeizmu. On se duhom pravednika, u ime pravednosti, usprotivio nepravdama koje su činjene potlačenim, poniženim i ugnjetenim. I pored toga, Stanovčić smatra da Isus nije bio socijalni revolucionar. On pokazuje, takođe, da je Isusovo učenje po mnogo čemu suprotno tradicionalnom judeizmu i mojsijevstvu, jer uspostavlja jednu novu etiku, etiku ljubavi i mira među ljudima. Pritom, Isus, ipak, polazi od temeljnih postavki mojsijevstva. To se vidi i po tome što u svojoj besedi na Gori kaže da on nije došao da pokvari zakon „nego da ga ispuni”, da obezbedi više pravde. I pored nedostatka verodostojnih tragova i pouzdanih izvora, Stanovčić ističe da se pretpostavlja da je važan podsticaj u Hristovom učenju traženje socijalne pravde. On je postao protagonist jedne geografske i intelektualne sredine, koja je već bila zahvaćena duhom helenizma i kosmopolitizma. Polazeći od

tog iskustva, judeizmu je dodao nekoliko važnih elemenata, koji su pomogli kasnijem širenju Hristovog učenja, koje je bilo fokusirano na pružanje utehe siromašnima i ubogima, s obećanjem da će njihovo biti „carstvo nebesko”. U širokom spektru njegovog učenja, u samom centru našlo se učenje o opštoj ljubavi i miru među ljudima, što je i najizrazitija osobenost hrišćanstva kao doktrine, koja univerzalizmom opstaje nasuprot jevrejskog etnocentrizma i osobenosti jevrejskog Boga. To je bio put najšire prihvatljivosti Isusovog socijalnog i etičkog učenja. Učenje o ljubavi prema čoveku iziskuje samoodricanje do samonegiranja, primećuje Stanovčić. I skreće pažnju na to da u svakoj starozavetnoj zapovesti sledi dopuna, a u odnosu na neke od njih stiže i potpuna antiteza: „Čuli ste da je kazano: oko za oko, zub za zub. A ja vam kažem da se ne branite od zla, nego ako te neko udari po tvom desnom obrazu, obrni mu i drugi; i koji će da se sudi s tobom i košulju tvoju, podaj mu i haljinu”. U ime milosrđa traži se da se dâ onome koji ište, da se ne odrekne onome koji hoće da mu uzajmi. Kad se daje milostinja da se o tome ne trubi kao što čine licemeri, nalazimo u Jevanđelju po Mateju. Posebno je važno, smatra Stanovčić, što je Isus prihvatio jevrejski monoteizam, Pismo i zakone, s tim što im je dao novu interpretaciju. Bog je još u starojevrejskoj literaturi stekao atribut oca, oca narodima a ne svakom čoveku pojedinačno. Bio je to Bog zavidljiv i osvetoljubiv. A Isus ga je zamislio kao pravog oca porodice. S takvim Bogom svaki čovek može uspostaviti odnos bez posrednika, a to je značilo da je u pitanju najvažniji unutrašnji odnos a ne spoljni ritual. I dok je jevrejski Bog mogao sebi priuštiti makijavelističko postupanje, sve u njegovu slavu, Isusov Bog zahteva dosledno pridržavanje moralu. Zato Stanovčić i tvrdi da je kod Isusa bila važnija etička komponenta nego verska dogmatika. Opšta ljubav prema ljudima, mir, briga za bližnjega, milosrđe, neprotivljenje zlu, značilo je odbacivanje talionskog principa, odbacivanje kazne kao osvete – obznanjuju karakter takvog učenja. A tretiranje svih ljudi kao jednakih i kao braće, uz sve protivrečnosti, tvorilo je temelj humanističkog sadržaja ovog učenja. Mnogi su kritičari, ne bez razloga, u hrišćanskoj koncepciji služenja i trpljenja prepoznavali *etiku robovanja*. Međutim, za ovu tematsku orijentaciju, po mišljenju Vojislava Stanovčića, značajnija je analiza i kritika učenja koju je dalo prosvetiteljstvo. Tu spadaju, pored ostalih, velikani kao što su Spinoza, Volter, Holbah, Marks i Fojerbah. U svakom slučaju, Isusov život i učenje pružaju društvenoj i kulturnoj istoriji, kao i istoriji ideja, izvrstan primer nastajanja i snage jednog mita izniklog u određenim uslovima na zloj ljudskoj sudbini i patnjama koje je doživeo jedan čovek-pravednik samo zato što je imao apsolutno humane i čovečne ideje i što je sledio najbolje namere. Isusova sudbina pokazuje kakvu je snagu dobio i kakvu je istorijsku ulogu, ogromnu, odigrao pokret koji je na Isusovim idejama i oko njegove golgote nastao, zaključuje Vojislav Stanovčić.

6.

Učenju proroka Muhameda Vojislav Stanovčić posvetio je veliku pažnju. Srećna je okolnost što postoji bogata građa o njegovom učenju jer je delovao u vreme kad je o značajnim ličnostima i događajima sve zabeleženo – vodila se vrsta hronike ili anala, pa zato od svih osnivača velikih svetskih religija jedino o njemu ima dosta verodostojnih podataka i istorijskih činjenica. To nije bio dovoljan razlog da njegovo postojanje nisu pratile mnogobrojne legende i mistifikacije, koje su najviše širili njegovi sledbenici, muhamedanci ili muslimani, ali i njegovi neprijatelji, naročito srednjovekovni hrišćani, piše Vojislav Stanovčić. On zapaža da se islam od samog početka pokazao kao energična, agresivna i ekspanzivna religija i ideologija. Otuda je i shvatljivo što je za svega deset godina svoje verske i političko-državničke delatnosti Muhamed ispunio program versko-političkih reformi. Što je najvažnije, on je arapskim plemenima i beduinima dao jedinstvenu monoteističku religiju. Kao protagonista osnovnih verskih, etičko-političkih stavova i postulata nove religije, sadržane u Kuranu, koja mu se pripisuje kao Proroku. Poznato je da je konačna redakcija ovog spisa izvršena tek nakon njegovog trećeg naslednika, Osmana (644–656). Muhamed je jedinstvenu političku zajednicu osnovao isključivo polazeći od verskog učenja, ali i uz pomoć uslova koji su se temeljili na njegovom socijalnom i etičkom učenju i zakonu. Ova muslimanska država, u čijim je osnovama bilo Muhamedovo versko, etičko-političko i socijalno učenje, zahvaljujući unutrašnjem jedinstvu i spoljnoj ekspanziji za svega sto godina od njegove smrti proširila se na Siriju, Palestinu, Irak, Persiju, južne delove Male Azije, Egipat, Severnu Afriku, a u svom nadiranju na Zapad Arapi su stigli do Španije i Južne Francuske, konstatuje Stanovčić. On ističe da se Muhamed „pravio“ da ne zasniva novu veru nego samo saopštava šta mu je u snu saopštio Alah, a u stvari je utemeljio novu veru na kojoj je izrasla islamska civilizacija, kojoj danas u svetu pripada više od pola milijarde muslimana. Po analogiji sa jevrejskim i hrišćanskim prethodnicima, sebe je nazvao Prorokom, poslednjim prorokom.

Temelji Muhamedove vere svode se na pet glavnih tačaka: 1) vera u Alaha kao jedinog boga i u Muhameda, njegovog poslednjeg naslednika; 2) molitva koja bi trebalo da se obavi pet puta dnevno, čovekova malenkost i božja svećmoć (Alah akbar – Bog je najsvemoćniji); 3) milosrđe; 4) ramazan (post u mesecu Muhamedovog primanja božje poruke) – post dovodi do samokontrole, samodiscipline, do osećanja gladi i shvatanja čovekove zavisnosti; 5) hadžiluk, odlazak u Meku, na poklonjenje, bar jednom u toku života.

Vojislav Stanovčić smatra da je Muhamedovo socijalno-političko i etičko učenje naslonjeno na Isusovo zlatno pravilo – ljubi bližnjeg kao samog sebe – i na ideji da su svi ljudi braća. Po Kuranu, od čoveka se ne traži asketizam da bi

služio Alahu. Tako muslimanima nisu uskraćene životne radosti a Muhamed je video i značaj materijalnih sredstava za čovekovo postojanje, ali i da se bogatstvom omogući blagostanje većini ljudi. Neki od savremenih tumača društva prepoznavali su u tome neke ideje koje se vezuju za „državu blagostanja”. I pored toga, zapisano je da je Muhamed živio skromno i asketski, da je živio u kolibici od gline, da je svaki vernik mogao da ga poseti u bilo koje doba dana. Pred smrt, ušao je u mošeju, kako bi pitao narod da li je koga uvredio, spreman da njegova leđa otrpe udarce. Stanovčić je bio uveren da sve to pokazuje koliko je Muhamed bio snažna ličnost i koliko je iskreno verovao u opravdanost i smisao svoje misije.

U ostvarivanju ideje da su muslimani braća i da treba da žive u bratskoj zajednici nije zaboravljao na socijalne razlike, pa je radio na njihovom smanjivanju, na zaštiti sirotinje. Valjda je to bio i razlog što je uveo, kao versku obavezu, plaćanje poreza, a ne milostinje. Zna se da je Kuran zabranio kamatu, što se, manje-više, praktikovalo sve do XIX veka, a novac koji nije zarađen nije pripadao onome u čijim se rukama našao.

Stanovčić posebno apostrofira to da je islam uveo potpunu ravnopravnost među ljudima bez obzira na rasu. Težak položaj žene, koje su tretirane kao roblje, poboljšao je. Pre islama, arapske žene su živjele kao roblje, bez ikakvih prava.

Jedna od najspornijih tačaka Muhamedovog učenja odnosi se na versku dužnost vojevanja za pravu veru u svetom ratu (džihad) uz obećanje sigurnog mesta u raju onome ko u takvom ratu pogine. To je kontekst u kome je prisutna borbenost i vojni uspjesi muhamedanaca. Ne zaboravlja se da je Muhamed uveo mnoštvo vojno-tehničkih novina zbog kojih je slavljn za života kao sposoban vojskovođa, što je on, smatra se, iz skromnosti poricao. Stanovčić ističe da su muslimanski pisci pre naglašavali „miroljubive” dimenzije Muhamedovog učenja. Išli su čak toliko daleko da su tvrdili da se u islamu nalazi i onaj princip o podmetanju drugog obraza. Oni ističu da i sama reč islam dolazi od reči mir, pa otuda jedan od najvažnijih pozdrava muslimana, *Salam alaikum*, u prevodu glasi „neka ti bude mir”.

Više zapadnih autora od XIX veka naovamo podržavalo je islam i njegovog osnivača. Veliko razumevanje od novijih istoričara nalazimo u delima H. Dž. Velsa i A. Tojnbija. Oni su „krvavosti” i pljačke prilikom muslimanskih osvajanja smatrali da se moraju vrednovati merilima tadašnjih vremena. Kad se istorija ne bi ponavljala, poput nekadašnjih zločinjenja, onda bi i Velsova i Tojnbijeva mišljenja bila prihvatljivija.

7.

Vojislav Stanovčić svoja razmatranja o etičkim i političkim učenjima osnivača svetskih religija zaključuje uverenjem da su svetske religije nastajale u periodima velikih socijalnih, moralnih i političkih promena, značajnih previranja. „U traženju odgovora na pitanje zašto su neke religije, a takve su sve koje su napred tretirane, brzo nalazile sledbenike i širile se, ne možemo se ograničiti samo na neznanje i zablude ljudi. Uzroci nisu samo u čovekovim ograničenim sposobnostima za spoznaju i u nerazvijenom i oskudnom znanju s kojim je raspolagao u davna vremena. Uzroci su u mnogo većoj meri socijalne, a i individualno-psihološke ili, jednostavno rečeno, čovekove prirode. Religije su pružale kakve-takve odgovore i osnove za orijentaciju u situacijama koje su ljudima izgledale bezizlazne. One su išle za tim da na nekim doktrinarnim osnovama uspostave poredak, red, mir. One su, na njima svojstven način, sa elementima nade i utopističkog, stvorile sliku ne samo idealnog stanja u zagrobnom životu, nego i relativno idealnog i podnošljivog stanja koje se tiče ovozemaljskog sveta”. Tako je Vojislav Stanovčić priveo kraju svoje viđenje međuzavisnosti političkih ideja i religije. I ma koliko da su nauka i religija u načelnoj nesaglasnosti, ma koliko što verska učenja i politička filozofija egzistiraju na udaljenosti, mnogi misleći ljudi su pribežište nalazili u veri. Kjerkegor je smatrao da je putovanje po putu nauke slično spuštanju niz konopac u provaliju bez dna, a nigde tačke oslonca. Jedini način spasavanja sastoji se u odbacivanju i hvatanju za stenu sa strane. To bi simbolizovalo veru kao čvrst oslonac. U središtu Stanovčićevog istraživačkog organona prisutno je, u stvari, traganje za mogućnostima ljudi da na dostojanstven način žive zajedno, da se domognu slobode u svim formama egzistencije. Važne podsticaje za humanističke preobražaje i odbranu čovečnosti ovaj naučnik nalazi u etičkim i političkim učenjima osnivača svetskih religija. On ih nije proučavao samo zbog kulture pamćenja, već prevashodno stoga da vrednosti i iskustvo iz prošlosti koliko-toliko, kao vrednosnu vertikalu, uklopi u civilizacijske procese savremenosti, u kojima su najprisutnija anomična društva, u kojima vlada kaos, nasilje i bezakonje.

Društveni život – u kojem se više oblikovao duh religioznosti prema politici i autokratizmu, nego njegova racionalna i demokratska opcija – stvara atmosferu za obnovu religioznosti. Ako bi se ta obnova kretala ka samoostvarivanju čoveka, ako bi branila vrednosti postojanja i humanističku etiku, onda bi se i religija lakše prilagođavala modernim vremenima i pored toga što ima i novih pobožnosti i novih obmana. Emil Sioran je rekao da jedan narod umire kad izgubi moć da izmišlja nove bogove i nove mitove. U prevrednovanju značaja i značenja religije bilo bi neophodno vratiti se Hegelovom mišljenju koje je izneo u delu *Filozofija religije*. On tamo tvrdi da narod koji ima rđav pojam

o Bogu, ima takođe rđavu državu, rđavo upravljanje, rđave zakone! Zato bi bilo vrlo značajno radikalno prevrednovati položaj religijskog načina života i religijskog mišljenja u odnosu na politiku kao umetnost mogućeg i etiku kao *topos ljudskosti*. Na tragu takvog nastojanja našla su se tumačenja Vojislava Stanovčića etičkih i političkih učenja osnivača svetskih religija.

Summary

Ratko Božović

View of Vojislav Stanovčić on the Ideas of the Founders of World Religions

The author analyzes Vojislav Stanovčić's views on teachings of the founders of the five major world religions – Moses, the Buddha, the Confucius, Jesus, and Muhammad. At the heart of Stanovčić's attention is the interdependence of fundamental religious and their ethical and political concepts. He conducts a comparative analysis and shows that their theoretical synthesis is possible in the spirit of parallelism. Stanovčić discovers how to overcome differences in ethical and political concepts of those religions and congruence and similarity – came to light. In his study of the ethical and political teachings of the founder of major world religions, the author recognizes the culture of memory and instigations for humanistic transformations and the defense of humanity in modernity.

Keywords: *Religion, Ethics, Politics, Golden Rule, Judaism, Buddhism, Christianity, Islam.*

Dobrivoje Stanojević

Fakultet političkih nauka, Beograd

Ideje i književnost: konteksti izučavanja Vojislava Stanovčića¹

Apstrakt: *U radu se razmatra svojevrsna intertekstualna hermeneutika privida Vojislava Stanovčića, veoma retka u politikološkim istraživanjima. Reč je o delotvornoj veštini intertekstualnog pristupa onome što izgleda kao ono što nije. Ipak, konzistentnost u tumačenju ideja nije isto što i konzistentnost ideja koje se tumače. Stanovčić je pokazao da ideje ne liče na reči onoliko koliko reči mogu da zaliče na ideje. Česti nesklad između mišljenja i jezika, zasad, prema verovanju ovog istraživača, može da pomiri jedino umetnost. Lavirinti stroge teorije čine sve zamršenijim svoj veštački shematizam – sve do trenutka dok ne izgube smisao u nečitkoj aproksimatičnoj statistici. Otuda je književnost, osim ostaloga, tu da stotinu teorijskih igara razume i podstakne, oslika i preispita. Teorijske strategije se, na kraju, ipak, zapletu u sopstvene spekulacije. Književnost, sa svojim parafrazama i perifrazama, postojanim antimetaboličkim i oksimoronskim preokretanjem, rešava jedne teorijske nesporazume, druge produbljuje, a neretko treće naslućuje. Otuda književnost ima posebno i nezaobilazno mesto u svetu prikazivanja ideja Vojislava Stanovčića.*

Ključne reči: *književnost, hermeneutika, literosofija, politika, religija*

UVOD

U svom izučavanju političkih i religijskih ideja, Vojislav Stanovčić se često rukovodio bogatim uvidima u književnost. Izučavajući naznačene pojave, čuveni

¹ Rad je realizovan u okviru projekta „Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu” (br. 179076), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

profesor vodi svoga čitaoca prema skrivenim iznenađujućim suštinama tih ideja. Upravljaajući se posebnom dijalektikom, često preobraćajući *za* u *protiv* i *protiv* u *za*, kloneći se mnogih manipulativnih opasnosti redukcionizma i tzv. logičkog apriorizma, Stanovčić je uspevaio da se dohvati viših nivoa istine uz pomoć složenih interdisciplinarnih izučavanja. Služeći se umešnom obogaćenom parafrazom kao posebnim oblikom tumačenja, čuveni profesor je uspevaio da naučnu istinu osvetli sa više strana, imajući na umu njenu slojevitost. Pritom se njegove knjige mogu čitati i kao zasebne studije o istoriji i teoriji političkih i religijskih ideja, ali i kao male hrestomatije književnih poetika i posebnog imanentnog angažmana, pa i kao svojevrsne studije i antologije literarnih vrednosti. Neretko se ovaj istraživač uspešno vodio Aristotelovim geslom da je književnost ponekad „više filozofska i ozbiljnija stvar nego li istoriografija”.²

NAUKA I ALEGORIJA

Vrlo nadahnutom perifrazom, u skladu s pomenutim, Stanovčić dopušta u svojim razmatranjima i da se krene prividno sporednim zaobilaznim putem, znajući da je to ne samo neophodna pedagoška staza, već i duh skrivenog tragalaštva mnogih istaknutih prethodnika. Ipak, na kraju se istraživanje, gotovo nepogrešivo, a svakako iznenađujuće inspirativno, usmerava prema krajnjem cilju do kojeg se, ako je autentičan, češće i jedino može doći posrednim putem književnosti i umetnosti. Otuda, recimo, izučavanje „zajedničkih suština u učenjima utemeljivača svetskih religija i velikih političkih mislilaca” ide od Sokrata, preko kopenhaskog Sokrata Kjerkegora do Albera Kamija, Franca Kafke, Ive Andrića, Danila Kiša... Na taj način se utemeljenim pristupom filozofiji i, u ovom slučaju, poetici apsurdna pridaje čak svojevrsno alegorijsko svojstvo naučnosti. Sve pojave, naime, implicitno se saopštava, imaju i svoja druga značenja kojima se pokazuje neophodnost što celovitijeg pristupa (45–46).³

Stanovčićevo izučavanje apsurdna samo služi kao poseban plato za ispitivanje šireg kulturološkog i civilizacijskog prostora. U tom parcelisanju, deljenju i sabiranju istine, ima mnogo naučničke mudrosti i probrane metodičnosti. Uzdržanost od naglih zaključivanja se tako postavlja kao veoma važna u svakom istraživanju, a široko polje obaveštenosti ukazuje na neophodnu opreznost. Poštovanje ovog istraživača prema činjenici, pa i književnoj činjenici u

² Aristotel, *O pesničkoj umetnosti* (Beograd: Dereta, 2008), 72.

³ Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija 1* (Beograd: Udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, 2003), 45–46.

tinjanovljevskom smislu, jeste nesvakidašnje i zadivljujuće naročito ako se ima na umu glumljeni scijentizam dela srpske politikologije. U poljima, uslovno, srodnih istraživanja možda su isti senzibilitet gajili i gaje još samo retki poput Nikole Miloševića, Smilje Tartalje, Ratka Božovića, Đure Šušnjića, Čedomira Čupića, Dragana Stojanovića, Milana Brdara, Mila Lompара, Časlava Koprivice i drugih retkih mislilaca i javnih delatnika.

Zbog pretežno kratkog daha mnogih istraživanja, često se, u našim uslovima, zanemaruje celovitost ideja o kojima se govori. Međutim, studije Vojislava Stanovčića daleko su od nasilne sažetosti. Njegov heuristički duh ostvaruje se u efektnim celishodnim etapama koje se međusobno dopunjuju. Ponekad se čini kao da se ide i zaobilaznim putem, ali se nikada nema utisak da je taj put bio uzaludan. Kao da se Vojislav Stanovčić dosledno držao gesla Lava Šestova: „Ko hoće istinu mora se naučiti veštini čitanja umetničkih dela”. Jer književnost za Stanovčića nije samo ukrasna dopuna pri tumačenju ideja „već i predstavljanje ideja u slikama”, neretko i alegorijska „anticipacija mnogih novih ideja”. Pa i više od toga. Poznato je da su alegorijska predstavljanja ideja u Danteovom *Paklu* ili Sartrovoj *Mučnini* daleko bogatije predstavama od suvoparnih teoloških koncepcija.

LITEROSOFIJA

Razumevajući odnose u svetu ideja po sistemu naučnih alegoreza, Stanovčić je, u stvari, stvorio vlastitu heurističku metodu srodnu nečemu što bismo mogli, makar uslovno, nazvati *literosofijom*. Terminom, dakle, kojim se ujedinjuju različiti pristupi, najpre s obzirom na njihovu teleološkičnost, a ne sa stanovišta mogućeg nadmenog eklekticizma.

I dok se suvoparne studije obraćaju uglavnom malom broju čitalaca, Vojislav Stanovčić svojom metodom kao da bira svoje recipijente i stavlja ih na poseban kolosek literosofije. Mnoga su dela kojima se obraća ovaj istraživač: reč je o *Mahabharati*, *Bhagavad-Giti*, *Upanišadama*, *Vedama*, *Starom i Novom zavetu*, *Ilijadi*, *Odiseji*, delima Sokrata, Platona, Dantea, Vilijema Šekspira, Johana Volfganga Getea, Aleksandra Puškina, Nikolaja Gogolja, Fjodora Dostojevskog, Lava Tolstoja, Jevgenija Zamjatina, Sergeja Jesenjina, Vladimira Majakovskog, Vasilija Rozanova, Viktora Šklovskog, Josipa Mandeljštama, Isaka Babelja, Vladimira Vojnoviča, Albera Kamija, Franca Kafke, Oskara Vajlda, Andrea Marloa, Muzila, Oldosa Hakslija, Džordža Orvela, Petra Petrovića Njegoša, Ive Adrića, Branka Ćopića, Danila Kiša i mnogih drugih. Jer svakome se ne može poveriti ono što se istražuje. Istraživano se, za razliku od mišljenja nekih savremenih jednodnevnih metodologa-statističara, u društvenim naukama

nikada ne može do kraja istražiti. Uvek ostaje izvesno tajanstvo koje vodi u zanimljivu podrazumevajuću ezoteričnost i delotvornu hajdegerovsku „neegzaktnost”. Jer, kako je isticao jedan od anticipatora postmodernizma Martin Hajdeger (Martin Heidegger): „Sve duhovne nauke, čak sve nauke o životu, upravo da bi ostale stroge, moraju da budu neegzaktne. [...] Neegzaktnost istorijskih duhovnih nauka nije nikakav nedostatak, već samo ispunjavanje jednog za tu vrstu istraživanja suštinskog zahteva”.⁴

Stanovčićev stil, u skladu s tim, nije stil odbacivanja. Reč je o posebnom postupku prihvatanja svega, raznolikog, što upotpunjuje sliku o istraživanom predmetu. Tako se literosofski zaključuje da je, na primer, Fjodor Dostojevski svojim izučavanjima problema dobra i zla koje je „saopštavao preko lica svojih romana” veoma mnogo „uticao na utemeljivače pojedinih filozofskih škola, na pionire psihoanalize, etičare, teologe, religijske mislioce, reformatore”.⁵

Izuzimajući male pozitivističke nedomašenosti pri neodređivanju razlike između termina lice, ličnost i lik i mestimično potiskivanje teorije nužnog i dovoljnog uslova, poruka i ideja, sve ostalo je u tumačenju Stanovčića na tragu veoma modernih i korisnih promišljanja. Istina, povremeno neopozitivističko simplifikovanje književnosti ovog autora, međutim, retko kada ide na uštrb biranja pravih umetničkih vrednosti, mada poistovećenje likova Emanuela Goldštajna sa Lavom Trockim i Velikog Brata sa Staljinom sužava asocijativno polje tumačenja, iako predstavlja znak svojevrsnog teorijski neophodnog shematizma. U tu vrstu uslovnih ogrešenja ide i izjednačavanje „rodoljubivih obaveza” pri kojima se žrtvuje moral sa porodičnim odnosima oličenim u opomeni majke Jevrosime Marku Kraljeviću. Takođe, moralna načela kneza Lazara ne idu u istu ravan sa državičkim načelima amoralnosti jer se knez Lazar borio za oslobođenje, i nije, po teoriji Makijavelija, nikoga napadao. Uz to, nije sasvim jasno zašto bi moral i politika neizostavno išli odvojenim putevima, kad se zna da upravo to odvajanje, dugoročno gledano, vodi do samourušavanja.

Međutim, povremene asocijativne i analoške neskladnosti, kad je reč o književnim primerima, više jesu tu da podstaknu na razmišljanje i dovedu do novih grananja u tumačenju nego što su autentično nameravani paralelizmi. Ako Ivan Karamazov deluje polazeći od premise da je sve dopušteno, znači li to da je uslovna sloboda u demokratskim uslovima korak ka razularenosti, razobručenju i haosu. Naravno, reč je o tome ko treba nešto da dopusti. Pokazalo se da se u interpersonalnim odnosima dinamika ostvaruje unutar subjekata, a ne da dopuštenje, koje se lako može zloupotrebiti, dolazi odozgo.

⁴ Martin Hajdeger, *Šumski putevi* (Beograd: Plato, 2000), 63.

⁵ Stanovčić, *Političke ideje i religija 1*.

TEORIJA I PARABOLA

Da bismo razumeli retorički postupak Vojislava Stanovčića u nauci, trebalo bi da uporedo razumevamo paralelno pričanje teorijske priče i paraboličnost književnih tekstova na koje se poziva. Reč je, u stvari, o međusobnom produbljivanju značenja i oslikavanju različitih stilskih nivoa. Teorijska doslednost i akribičnost ponekad obmanjuju, naročito ako se odnosi u duhovnim oblastima shvate socrealistički kao „odraz”, a ne kao izraz (što se ponekad događa i u ovim tumačenjima); tako se za Kamija kaže: „Već naslov njegove prve knjige sećanja iz detinjstva i sa putovanja nosi odraz njegove dileme o pogrešnoj i ispravnoj strani”.⁶

Doslednost u nauci nije uvek ono što izgleda da jeste, naročito ako se zalazi prema analogiji sa klizavim poljem umetnosti. Česta poređenja i parabole, ponekad opasne u nauci, rađaju povremene nedoumice i delimično nepoverenje koje dolazi sa horizonta moguće ironije. Jer ideje u politici i religiji i ideje u književnosti često nisu ideje istoga nivoa. U teoriji, ideje su predmeti približno objektivizovanog posmatranja. U literaturi su ideje posebni književni likovi koji postaju polja često ironične zabune ili sumnjivog angažmana. Dok se u teoriji teži da se ideje posmatraju strogo i jednodimenzionalno, u umetnosti se nastoji da se one razobruče i razliju do subjektiviteta svakog recipijenta. Za književno delo je poželjno da svaki čitalac ima svoju ideju ideje, za teoriju je poželjno da se ideja odredi bez mnogo mogućnosti za dalju relativizaciju. U umetnosti ima onoliko ideja koliko ima recipijenata. Na taj način se spasava „ugroženi trenutak ljudskosti”.⁷ U teoriji, ideja, gotovo nužno, sledi singularitet svoga najnovijeg preobličioaca.

Slično je i sa paraboličnim terminom *poruka*, kojim se često služi Stanovčić, ne razgraničavajući dovoljno razliku u značenju na polju politikologije i teorije književnosti. Svaka ideja, bar načelno, podrazumeva izvesnu, većini prepoznatljivu, poruku iako se zna da značenje ideje podjednako, ponekad i više, zavisi od primaoca nego od pošiljaoca. Tako termin *poruka*, iako podstican od raznolikih komunikoloških nekritički orijentisanih delatnika, postaje jedan od najdiskutabilnijih termina. Gotovo da nema termina sa neodređenijim značenjem. Njegovo polje neodređenosti je toliko široko i shematično da je svako uspostavljanje okvira tumačenja nužno nasilno.

⁶ Stanovčić, *Političke ideje i religija 1*, 73.

⁷ Danijel Goleman, *Fokusiranost, neprimetni pokretač izuzetnosti* (Beograd: Geopoetika, 2015), 14.

U književnoj teoriji je termin *poruka* davno isteran kao nepodesan da se njime odredi suština semantičke polivalencije. Otuda su ideje pisca od drugo-razredne važnosti za umetničku vrednost književnosti. Ponekad čak i znatno smetaju ako je angažman previše vidljiv, nametnut i nedovoljno motivisan.

ZAKLJUČAK

Još u spevu *O prirodi* Parmenid razlikuje dva puta – put istine i put mišljenja. Stanovčić hrabro stupa i trećim putem. Reč je o putu imaginacije koji nam pomaže da posmatramo imaginarne okvire i šire kontekste izučavanja. Čak i kad ništa novo ne dokazuje, njime se potpunije uverava i razuverava. Demonske sile u sprezi sa elementima politike i morala jesu, svakako, čvor koji treba drešiti na sve moguće načine. Primeri iz književnosti kao paralelni put istraživanja nikako ne mogu biti ništavni, čak i kad su daleko od istine. Pomno izučavajući proizvodnju i zloupotrebu moći, Vojislav Stanovčić je, daleko, suvereno stao sa druge strane mogućih zabluda da je nauka uvek u pravu. Još uvek, čini se, nema ništa istinitije i dublje od umetničke istine kad je reč o ljudskoj prirodi.

Književno delo sa svim svojim analogijama nije gotovo nikakav naučni dokaz, to je isuviše jasno. Ipak, u čemu se još krije neodoljiva draž raspravljanja o umetničkoj imaginaciji, anticipaciji ili, čak, prekogniciji? Reč je, nesumnjivo, o ukazivanju na relativnu istinu koja je trajnija od mnogo toga što se izdaje kao Objektivno i Trajno. Umetnička istina nije ono što se nagoveštava kao da važi za sve, već nešto najbliže svakom pojedincu u neophodnoj množtvenosti pojedinačnih pristupa. To Nešto Drugo je zamena za metodološku uskogrudost, mnogo više od nagoveštene jednodimenzionalnosti zamišljene *poruke* čije značenje pojedinac može da ne razume, odbaci, čak i da prezre ili se okrene svemu suprotnom što je intendirano u poruci. Tu su uvek u igri Ingardenovi (Roman Ingarden) fenomeni „opalizacije” i Jausovi (Hans Robert Jaus) „horizonti očekivanja” koji imaju svoje opšte, ali i mnoge pojedinačne samosvojne smislenosti.

Vojislav Stanovčić je, kao retko koji istraživač u ovim oblastima, imao sluha za takozvanu „hermeneutiku privida”.⁸ Reč je o „veštini tumačenja onoga što izgleda kao ono što nije”. Ipak, konzistentnost u tumačenju ideja nije isto što i konzistentnost ideja koje se tumače. Stanovčić je pokazao da ideje ne liče

⁸ Vladimir Jankelevič, *Ironija* (Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1989), 53.

na reči onoliko koliko reči mogu da zaliče na ideje. Nesklad između mišljenja i jezika, zasad, prema verovanju ovog istraživača, može da pomiri jedino umetnost. „Milostiv prema jeziku”, „izbegavajući da izgovara fraze koje izgovaraju svi drugi”,⁹ Stanovčić je podrazumevao da lavirinti teorije čine sve zamršenijim svoj veštački shematizam, sve do trenutka dok ne izgube smisao u nečitkom lamentiranju. Otuda je književnost, osim ostaloga, tu da stotinu teorijskih igara razume i podstakne, oslika i preispita. Teorijske strategije se, na kraju, zapletu u sopstvene spekulacije. Književnost sa svojim parafrazama i perifrazama, postojanim antimetaboličkim oksimoronskim preokretanjem, rešava jedne teorijske nesporazume, druge produbljuje, a treće naslućuje. Otuda književnost ima posebno i nezaobilazno mesto u svetu ideja, baš kao što i Vojislav Stanovčić ima svoje istaknuto literosofsko mesto u tumačenju tih ideja.

BIBLIOGRAFIJA

- Aristotel. *O Pesničkoj umetnosti*. Beograd: Dereta, 2008.
- Goleman, Danijel. *Fokusiranost, neprimetni pokretač izuzetnosti*. Beograd: Geopoetika, 2015.
- Hajdeger, Martin. *Šumski putevi*. Beograd: Plato, 2000.
- Jankelevič, Vladimir. *Ironija*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1989.
- Snajder, Timoti. *O tiraniji. Dvadeset pouka iz dvadesetog veka*. Beograd: Dosije studio, 2018.
- Stanovčić, Vojislav. *Političke ideje i religija 1*. Beograd: Udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, 2003.

Summary

Dobrivoje Stanojević

Ideas and Literature: The Context of the Study of Vojislav Stanovčić

The paper discusses the hermeneutics of the simulacrum of Vojislav Stanovčić, which is very rare in political research. It's about "the skill of interpreting what

⁹ Timoti Snajder, *O tiraniji. Dvadeset pouka iz dvadesetog veka* (Beograd: Dosije studio, 2018), 47.

looks like what it is not". However, the consistency in the interpretation of ideas is not the same as the consistency of the ideas being interpreted. Stanovčić showed that ideas do not resemble words as much as words resemble ideas. The frequent discord between thinking and language, for now, according to the belief of this researcher, can only be reconciled throughout art. Labyrinths of theory make their artificial schematics more intricate – until the moment they lose their sense in illegitimate lamentation. Hence, literature, among other things, is there to give understanding of hundreds of theoretical games and encourage, image and re-examine them. In the end, the theoretical strategies get complicated in their own speculations. Literature, with its paraphrases and periphrases, constant antimetabolic and oxymoronal reversal, solves one theoretical misunderstanding and deepens the other, and gives an intuitive hunch for the third. That is why literature has a special and inevitable place in the world of Vojislav Stanovčić's ideas.

Keywords: *Literature, Hermeneutics, Literosophy, Politics, Religion.*

Marko Veković

Fakultet političkih nauka, Beograd

Religija i politika u delu Vojislava Stanovčića¹

Apstrakt: *U širokom naučnom opusu akademika Vojislava Stanovčića često se zanemaruje njegovo istraživanje u oblasti religije i politike. Nasuprot tome, u ovom radu ćemo pokušati da dokažemo da je Stanovčić dao važan doprinos ovoj oblasti istraživanjem etičkih i političkih učenja osnivača velikih religija i pogotovo istraživanjem odnosa između religije, sa jedne strane, i političke teorije i političkih ideja, sa druge. U skladu sa tim, u radu ćemo analizirati nekoliko važnih izvora u kojima se Stanovčić bavi ovim pitanjima, sa kritičkim osvrtom na potencijalni doprinos njegovog rada celokupnoj oblasti. Cilj rada jeste da pokaže da je Stanovčićev opus veoma važan za svakog istraživača u oblasti religije i politike zato što postavlja osnove za dalji rad u ovom važnom polju istraživanja.*

Ključne reči: *Vojislav Stanovčić, religija, politika, političke ideje, doprinos*

*Za osnivače svetskih religija
(Konfučije, Buda, Mojsije, Isus, Muhamed),
etički i politički koncept učenja primaran [je] u odnosu
na versko-dogmatični.*

Vojislav Stanovčić

Akademik Vojislav Stanovčić ostavio je dubok i neizbrisiv trag u našoj naučnoj zajednici. Širok spektar tema kojima se on bavio su i danas polazne tačke istraživanja u društvenim naukama, pogotovo u oblasti političke teorije.

¹ Rad je realizovan u okviru projekta „Civilno društvo i religija” (br. 179008), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

U ovom radu ćemo analizirati naučni rad akademika Stanovčića u oblasti religije i politike, koja je donekle (nepravedno) zapostavljena u analizi njegove zaostavštine. Nasuprot tome, u našem radu ćemo pokušati da pokažemo da je akademik Stanovčić iza sebe ostavio važan doprinos promišljanju i razumevanju odnosa religije i politike i važnosti religije za razumevanje politike, i to kroz njegove odgovore na dva važna istraživačka pitanja, koja bi se mogla definisati na sledeći način: *Koja su to etička i politička učenja osnivača velikih svetskih religija i šta je zajedničko religiji i političkoj teoriji?*²

Koliko je nama poznato, interesovanje akademika Stanovčića za odnos religije i politike datira još od kasnih sedamdesetih godina XX veka, tačnije od 1978. godine. Te godine objavljen je prevod važne knjige *Osnivači velikih religija: Mojsije, Buda, Konfučije, Isus, Muhamed*³ sa poljskog jezika. Akademik Stanovčić napisao je pogovor ove knjige, pod naslovom „Društvena uloga i etička i politička učenja osnivača velikih svetskih religija”.⁴ Ovo je prvi pisani trag iz oblasti religije i politike koji je iza sebe ostavio Vojislav Stanovčić. Pored toga, ovaj pogovor od izuzetne je važnosti za dalje razumevanje njegovog doprinosa izučavanju religije i politike našoj nauci i publicistici, i to iz bar tri razloga.

Prvi se odnosi na istorijski kontekst pisanja o odnosu religije i politike u drugoj polovini XX veka. Naime, u to vreme u društvenim naukama dominirala je „teza o sekularizaciji”, čiji je glavni argument bio da će religija, usled procesa modernizacije društva, neupitno nestati. Jedan od najtipičnijih predstavnika ove teze bio je sociolog religije Piter Berger, koji 1968. godine u članku “A Bleak Outlook is Seen for Religion” tvrdi sledeće: „Realno je za očekivati da će se vernici u 21. veku naći samo u malim sektama, okupljenim sa ciljem da se odupru svetski rasprostranjenoj sekularnoj kulturi”.⁵ Sa druge strane, treba

² Prvi i jedini susret koji smo imali sa akademikom Stanovčićem dogodio se u zimskom semestru 2010/11. školske godine, u okviru kursa „Moral i politika” na master studijama. Nakon predavanja na temu etičkih i političkih ideja velikih svetskih religija shvatili smo da želimo da se dublje i sistematičnije upoznamo sa njegovim radom iz oblasti religije i politike.

³ *Osnivači velikih religija: Mojsije, Buda, Konfučije, Isus, Muhamed* (Beograd: Radnička štampa, Beograd, 1978). Naslov originala: Jozef Keller, ed., *Od Mojžesa do Mahometa* (Warszawa: Iskry, 1969).

⁴ Vojislav Stanovčić, „Društvena uloga i etička i politička učenja osnivača velikih svetskih religija”, u: *Osnivači velikih religija: Mojsije, Buda, Konfučije, Isus, Muhamed* (Beograd: Radnička štampa, 1978), 255–308.

⁵ Peter Berger, “A Bleak Outlook is Seen for Religion”, *New York Times*, February 25th, 1968. Navedeno prema: Monica D. Toft, Daniel Philpott, Timothy S. Shah, *God’s Century, Resurgent Religion and Global Politics* (New York & London: W.W.

imati na umu da je ovaj pogovor objavljen u jednoj komunističkoj zemlji, sa specifičnim odnosom prema religiji, koji je uticao na to da religija bude zanemaren fenomen u društvenim naukama. Ono što je zanimljivo je da je zanemarivanje religije i njenog značaja u stvari bio svetski fenomen.⁶ Međutim, kako se pokazalo da teza o sekularizaciji nije u potpunosti tačna,⁷ religija je postala fokus politikoloških istraživanja tek kasnije, na prelazu iz XX u XXI vek, u okviru koje su se razvili i posebni pravci izučavanja odnosa religije i politike, kao što je politikologija religije.⁸ S tim u vezi, pokazuje se da je Stanovčić uprkos trendu zapostavljanja, pa i negiranja, religije u društvenim naukama ipak uvideo njen značaj za politiku, prevashodno za razvoj političkih ideja.

Drugi važan doprinos ovog pogovora odnosi se na specifičan pristup fenomenu religije, tj. politikološki pristup. Stanovčić ukazuje na činjenicu da je religija bila predmet proučavanja raznih disciplina, kao što su istorija, filozofija ili psihologija, ali zaključuje svoj pogovor rečima: „Njihova kritika (političkih i etičkih funkcija religije, prim. M. V.) se dugo koncentrisala oko gnoseoloških i ontoloških osnova religije. *A njih, pored ostalog, treba posmatrati i izučavati kao i svaku drugu socijalno-političku i etičku doktrinu*” (kurziv M. V.).⁹ On se, dakle, ne bavi samim fenomenom religije, već društvenim, etičkim i nadasve političkim posledicama koje one imaju. Posledično, on smatra da religiju treba proučavati kao i svaku drugu socijalno-političku doktrinu. Jedan takav zadatak, prema Stanovčiću, podrazumeva poznavanje istorije religije i religijskih ideja, za koje ispravno primećuje da je „veoma malo poznato”, kako u zapadnoj nauci, tako i kod nas.¹⁰ I pored velikog napretka na tom polju, čini se da i dalje postoji prostor

Norton & Company, 2011), 1. Kasnije je ovaj argument produbljen i razvijen u klasičnu sociologiju religije: Peter Berger, *The Sacred Canopy: Elements for Sociological Theory of Religion* (Anchor Books, 1969).

⁶ Steven Kettell, “Has Political Science Ignored Religion?”, *PS: Political Science & Politics* 45, No. 1 (2012): 93–100.

⁷ Peter Berger, *The Desecularization of the World: Resurgent of Religion and World Politics* (Washington DC, Michigan: Ethnics and Public Policy center and William B. Eerdmans Publishing Company, 1999).

⁸ Miroljub Jevtić, “Political Science and Religion”, *Politics and Religion Journal* 1, No. 1 (2007): 55–65. Ili raspravu o tome da li je potrebno razviti posebnu nauku o odnosu religije i politike, tj. politikologiju religije: Steven Kettel, “Do we Need a ‘Political Science Science of Religion’”, *Political Studies Review* 14, No. 2 (2016): 210–222.

⁹ Vojislav Stanovčić, „Društvena uloga i etička i politička učenja osnivača velikih svetskih religija”, 308.

¹⁰ Isto, 256.

za upoznavanje sa osnovama religijskih učenja kod nas, koje ne treba da bude ograničeno samo na studente bogoslovskih i teoloških fakulteta. S tim u vezi, Stanovčićev politikološki pristup problemu pomera fokus sa osnova religijskih učenja prema etičkom i političkom aspektu, pokazujući na taj način važnost religije za društvene, a pogotovo za političke nauke. Na primeru osnivača velikih religija on uspešno dokazuje da je u stvari *etički i politički aspekt njihovog učenja bio primarniji od religijsko-dogmatičkog* (kurziv M. V.).¹¹

I na samom kraju, smatramo da je pogovor „Društvena uloga i etička i politička učenja osnivača velikih svetskih religija” važan i zbog toga što je upravo na osnovu njega nastalo najvažnije delo akademika Stanovčića iz oblasti religije i politike i to u dva toma kao *Političke ideje i religija 1 i 2* (prvi put objavljeno 1999, drugo izdanje 2003. godine).¹² Mi čitamo ovo delo kao nastavak argumenta iznesenog dvadeset godina pre, koji je dodatno razvijen i učvršćen, čineći ovo delo nezaobilaznim za sve istraživače u oblasti religije i politike.

U knjizi *Političke ideje i religija 1 i 2* Stanovčić polazi od stava da politička teorija i politička filozofija, s jedne strane, i religija, s druge, imaju svoje razlike, ali da su istovremeno veoma isprepletane jer, kako on tvrdi, pokušavaju da daju odgovore na slična pitanja. Međutim, Stanovčića najviše interesuju odgovori političke teorije i religije na, po njemu, ključno pitanje – *kako da ljudi na najbolji način žive zajedno?* Dakle, on polazi od pretpostavke da su i politička teorija i religija nastale kako bi na što bolji način odgovorile na čovekovu prirodu *zoon politikona*, tj. društvenog bića koje po svojoj prirodi mora da živi i bivstvuje u zajednici. Specifičnost njegovog argumenta se nalazi u neverovatnoj sintezi znanja o osnovama verskih učenja, religijskih izvora, ali i književnih dela koja zajedno sa dubinskim poznavanjem političke teorije i političke filozofije, čine ovo delo u isto vreme veoma izazovnim za čitanje, ali i prosvetljujućim za čitaoca.

U svojoj analizi Stanovčić uvek kreće od istočnjačkih religija, vodeći se Hegelom i njegovim rečima da „svetska povest ide od Istoka ka Zapadu” i „prvo od čega treba početi jest Orijent”.¹³ U skladu s tim, on svaku svoju tvrdnju zasniva na primerima religija Istoka, za koje ispravno primećuje da nisu dovoljno izučavane u nas, pa tek onda nekim nama bližim primerima. Odnosno, argument kreće od drevnih religija Egipta i Mesopotamije, pa preko konfučijanizma i budizma, sve do monoteističkih religija jevrejstva, hrišćanstva i islama.

¹¹ Vojislav Stanovčić, „Društvena uloga i etička i politička učenja osnivača velikih svetskih religija”, 262.

¹² Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija 1 i 2* (Beograd: Čigoja štampa, 2003).

¹³ Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija 1*, 12.

Pored toga, smatramo da imamo razloga da verujemo da je određeni uticaj na nastajanje ovog dela imao i Đuro Šušnjić, sociolog religije. Naime, Šušnjić se u svom delu *Religija 1 i 2* naročito bavio funkcijama religije.¹⁴ Čini nam se da je i Stanovčić na tom tragu, jer kroz ceo tekst provejava ideja o različitim funkcijama religije.

Sublimacija Stanovčićeve analize etičko-političkih i religijsko-dogmat-skih sadržaja velikih religija se nalazi u prvoj glavi knjige *Političke ideje i religija 1*.¹⁵ Prema Stanovčiću, važnost religije za političku teoriju se pre svega nalazi u obezbeđivanju sankcije. S tim u vezi, on veli: „Religija je bila oblik u koji je socijalno učenje bilo umotano zbog obezbeđivanja sankcije”.¹⁶ Na pitanje zašto bi čovek bio uplašen božje sankcije on tvrdi: „Čoveku urođeni strah pred nepoznatim, neizvesnost života i izvesnost smrti, večna ljubopitljivost šta se dešava posle smrti, čovekov otpor da fizičku smrt primi kao konačni čin života – sve su to faktori koji su u epohi nerazvijenosti naučnog posmatranja sveta religijskom mišljenju obezbeđivali veliki uticaj. A preko njega i uticaj normi svetovnog karaktera ako bi na sebe uzele masku božje zapovesti”.¹⁷ Svoju tvrdnju dokazuje primerima Hamurabija, indijskog zakonodavca Manua i Mojsija, utemeljivača religije jevrejstva. Kada je u pitanju Hamurabi, tj. Hamurabijev zakonik, Stanovčić ističe činjenicu da je na kamenoj steli prikazan lik Hamurabija koji prima zakone direktno iz ruku boga sunca. S druge strane, Manuov zakonik, osnova zakonodavstva stare Indije, je, prema verovanju, delo boga Brame. I na kraju, Mojsije je pribavio „neosporivi autoritet” svom Dekalogu činjenicom da mu je taj zakon saopštio bog Jehova.¹⁸ Ovome treba dodati i da su islamski propisi iz Kurana, prema učenju islama, direktno dati, odnosno objavljeni, od Alaha.

Kad je u pitanju socijalno i političko učenje Mojsija, osnivača jevrejstva, Stanovčić uvodi jedan relativno novi ugao posmatranja njegovog delovanja. Naime, on smatra da je Mojsije bio „ne samo verski nego moralni i, *pre svega, politički vođa Jevreja* (italik M. V.)”.¹⁹ Pokazujući zavidno poznavanje izvora koji govore o Mojsiju kao figuri, dakle knjiga Starog zaveta i pre svega Pentateuha

¹⁴ Đuro Šušnjić, *Religija 1 i 2* (Beograd: Čigoja štampa, 1998). Pogledati pogotovo prvi tom u kojem se nalazi poglavlje „Funkcije religije”.

¹⁵ Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija 1*, 202–254.

¹⁶ Isto, 202.

¹⁷ Isto, 202–203.

¹⁸ Isto, 203.

¹⁹ Isto, 207.

(Mojsijeovog petoknjižja), Stanovčić tvrdi da je iskustvo života u Egiptu imalo veliki uticaj na razvoj Mojsijeve političke misli. Prema njemu, Mojsije je u Egiptu shvatio „značaj monoteističke religije za državno jedinstvo”, koje je pogotovo bilo korisno za razjedinjena jevrejska plemena. U paru sa tom idejom, vodio se i onom o „izabranom narodu”, koja je takođe pogodovala kasnijem političkom ujedinjenju Jevreja. Pored toga, Mojsije je, kako smo i ranije naveli, shvatio da je za jedinstvo naroda potrebna još jedna značajna stvar, koja je veoma važna za političku teoriju: „važnost zakona za trajnost, kompaktnost i karakter unutrašnjeg uređenja naroda”.²⁰ Da bi obezbedio poštovanje zakona, Mojsije ih saopštava narodu kao naredbu od samog Boga, čime obezbeđuje poštovanje istih. O analizi zakona koje je Mojsije (pre)dao narodu postoji veliki broj studija,²¹ međutim, za nas je bitnije da istaknemo jednu drugu važnu činjenicu. Naime, Stanovčić smatra da se u trenutku kada Mojsije predaje zakone svom narodu može naći izvor nekoliko veoma značajnih ideja za kasniji razvoj političke teorije i političke filozofije, pre svega ideja „*društvenog ugovora i narodnog pristanka*”, a neki tu nalaze i izvor ideja federalizma, odn. konfederalizma”.²² Ovde se govori o činjenici da je Mojsije u stvari posrednik između boga i naroda, te da „*Druga knjiga Mojsijeva*” govori o procesu u kojem Mojsije saopštava božje zapovesti narodnim starešinama, a kasnije i celom narodu, koji odgovara: „Činićemo sve što je Gospod rekao”.²³ Međutim, Stanovčić ne daje dodatno obrazloženje veze između Mojsija i ideja federalizma. Mi smatramo da se klica ideje o federaciji može pronaći u činjenici da relevantni autori govore o ujedinjenju jevrejskog naroda kao o „konfederaciji plemena koja su se ujedinila u veri u Jahvea”.²⁴ Uobičajen naziv za ovakvu konfederaciju jeste „amfiktionija”, grčki izraz koji označava savez za zaštitu svetilišta i brigu o njima. U jevrejskom slučaju, to je mesto gde je čuvan kovčeg Zaveta.²⁵

Za razliku od Mojsija, Buda i Konfučije nisu bili posrednici između Boga i naroda. Njihova učenja su imala veoma izraženu etičku stranu, međutim, vremenom su i oni postali važne političke figure. Kako Stanovčić primećuje,

²⁰ Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija 1*, 211.

²¹ Isto, 211–213.

²² Isto, 213.

²³ *Druga knjiga Mojsijeva*, 24:3. Ovde navedeno prema: Isto, 214.

²⁴ Dejvid Dž. Goldberg, Džon D. Rejner, *Jevreji, istorija i religija* (Beograd: Klio, 2003), 34.

²⁵ Marko Veković, „Političke funkcije jevrejstva u savremenom Izraelu”, u: *Komparativna politika – eseji*, ur. Zoran Krstić (Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, 2014), 144, fn. 17.

Budino razumevanje života i naročito odvracanje svojih učenika od dogmatskog rasuđivanja predstavljali su veliki izazov za kastu bramana. Centralni pojam Budine etike jeste pojam karme, odnosno načela po kojem naš sadašnji život, sudbina i karakter zavise od naših dela. Pored toga, Buda uči o „četiri plemenite istine”. Ukratko, ovo učenje se zasniva na sledećem: 1) ceo naš život prožet je patnjom; 2) uzrok patnje su naše strasti, želje i pobude; 3) postoji način da se zaustavi patnja i da se čovek oslobodi bola i 4) kako bi se oslobodili patnje, moramo da poštujemo Budine savete, odnosno „osmostruki put”.²⁶ Pored kvalitativne analize Budinog učenja, posebno se ističe Stanovčićeva sposobnost da uporednim metodom pravi paralele između različitih verskih učenja a pogotovo verskih učenja sa istorijom političkih ideja. S tim u vezi, Stanovčić tvrdi da postoje važne sličnosti između Bude i Konfučija, pogotovo u smislu isticanja ideje sticanja znanja i moralnog puta. S druge strane, smatra da se Budina ideja da će „ljudi ovladati sobom putem znanja i moralnog postupanja” nalazi i kod grčkih sofista. Sama činjenica da je Buda bio tolerantan i nedogmatičan u svom promišljanju, posebno ističući kritičko promišljanje kako bi se došlo do istine, dovoljan je razlog za Stanovčića da Budu uporedi sa Platonom i njegovom idejom da kroz dijaloške rasprave i razmenu argumenata sa svojim učenicima dolazi do istine. Na samom kraju, Stanovčić smatra da Buda nije ponudio širu političku teoriju, ali je težio da formira harmoničnu zajednicu ljudi koji bi prihvatili njegova etička načela i osnove učenja i koji se ponašaju u skladu s njima. Tako je Buda stvarao zajednice (*sanghe*) među svojim sledbenicima u okviru manastira. Zbog toga što je svoje članove „preklinjao da se služe razumom” i da svi učestvuju u donošenju odluka, Stanovčić duhovito primećuje za Budu da je toliko bio ispred svog vremena „kao da je živio u Evropi XVIII veka”.²⁷ Budino učenje postaje veoma važna komponenta države koju je nešto kasnije stvorio car Ašoka (273–232. p.n.e.) na teritoriji današnje Indije. Politička teorija cara Ašoke počivala je na „teoriji opšteg blagostanja kao cilja vladavine i na paternalističkom odnosu prema podanicima”.²⁸

Kung-fu-ce, ili Konfučije, predstavlja važan izazov za istraživanje istorijskog odnosa religije i politike. Njegov lični odnos prema religiji i do danas je ostao pod velom tajne dok i dalje traju rasprave da li se Konfučijevo učenje može uopšte smatrati za religiju. Međutim, ono što je sigurno tačno jeste činjeni-

²⁶ Pogledati detaljniju analizu Budine „četiri plemenite istine” u: Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija 1*, 216–217. *Enciklopedija živih religija* (Beograd: Nolit, 2004), 149–150.

²⁷ Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija 1*, 218.

²⁸ Isto, 218–219.

ca da je konfučijanizam imao veliki uticaj na politički život Kine. Pored toga, valja istaći nekoliko važnih činjenica za razumevanje Konfučijevog verskog i političkog delovanja. Tu pre svega mislimo na društveni i politički kontekst. Konfučije je živeo u periodu velikih socijalnih i političkih trvenja u Kini, odnosno u vremenu koje Stanovčić opisuje kao „opšte rasulo”. Još jedna karakteristika tog vremena bilo je opadanje vere Kineza u tradicionalnu božansku snagu neba i posledično veru u zemaljskog vladara kao „namesnika neba”. Prema Stanovčiću, Konfučijevo učenje moralo je u sebe inkorporirati obnovu ideje neba (*tjan*) i božanskih autoriteta kako bi na lakši način mogao da širi svoje učenje, ali i obezbedi sankciju, što je, kako smo i ranije naveli, zajedničko za osnivače velikih religija. Osnovne kategorije Konfučijevog učenja jesu etičke kategorije. Stanovčić ide dalje i tvrdi da je „moralnost kod Konfučija ne samo etički već i ontološki princip”.²⁹ Za razliku od drugih religija, za koje je moralan onaj čovek koji se pridržava verskih normi i zahteva, konfučijanizam traži više od čoveka. Centralna tačka njegovog etičkog učenja jeste ideja o plemenitom čoveku (*čunce*). Ideal karaktera i ponašanja jeste zlatna sredina, dok je osnovno pravilo ponašanja čoveka prema Konfučiju „ne učini drugome ono što ne želiš da drugi učine tebi”,³⁰ koje bi se moglo sažeti u jednoj jedinjoj reči – *reciprocitet*. Pored moralnog učenja, koje ima sličnosti sa Kantovim idejama, važnost Konfučijevog delanja prvobitno je političkog karaktera. Kako smo već naveli, Konfučije je živeo u vreme „opšteg rasula” u Kini. Stoga, on je pisao i govorio o prošlim vremenima idealizirajući ih i govoreći o njima kao o „zlatnom dobu”. Prema Stanovčiću, na taj način Konfučije daje jednu od prvih *utopija* u istoriji socijalnih ideja. Konfučije govori o „Velikoj zajednici naroda” kao o vremenu u kome je „veliki Tao prožimao sve [...] svet je bio zajednička država (nije pripadao nijednoj određenoj vladajućoj porodici), vladari su bili birani prema svojoj mudrosti i sposobnosti i cvetalo je uzajamno poverenje i mir”. Konfučije dalje kaže: „Ali sada veliki Tao više ne prožima sve i svet je podeljen na privatne porodice (ili postaje posed privatnih porodica) [...] Uspostavlja se nasledna aristokratija i razne države grade čvrste gradove, dižu spoljne utvrde i kopaju rovove radi odbrane”.³¹ Osnova Konfučijeve reforme države jeste ponovno razumevanje iste kao porodice, jer se u porodici nalaze odnosi kakvi postoje u državi. Prema njemu, postoji pet osnovnih vrsta odnosa, i to: „odnos oca i sina (pravednost), muža i žene (razumna uzdržljivost), starijeg i mlađeg brata (poštovanje), starijih i mlađih (iskrenost), vladara i podanika (lojal-

²⁹ Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija 1*, 221.

³⁰ Isto, 223.

³¹ Isto, 225.

nost)".³² Prema Stanovčiću, jedinstvo morala i politike jeste nit koja povezuje Konfučija i antičke mislioce, posebno analizirajući Konfučijeve misli o odnosu etike i politike. U ovom delu se posebno ističe Konfučijevo uverenje da je za trajnost i čvrstinu moralnih i društvenih uverenja od presudne važnosti čovekova moralnost. Pored toga, Konfučije posvećuje dosta vremena ideji kontrole vladara. Prema njemu, kontrolu vladara zajedno vrše nebo i narod. Kako smo već naveli, ideja neba koje kontroliše vladare jeste u svojoj osnovi veoma slična kasnijim hrišćanskim crkvenim teoretičarima koji su vezivali legitimitet vladara za njegovo delovanje u skladu sa prirodnim i božanskim pravima. Međutim, za kasnije političke posledice Konfučijevog učenja mnogo je bitnija ideja da narod kontroliše vladara. Ali, kako je to u kineskim uslovima bilo praktično nemoguće, taj zadatak je preuzela konfučijanski obrazovana elita. Na taj način, konfučijanski obrazovani ljudi su postali važan deo državne administracije. Nakon toga, konfučijanizam je postao državna religija Kine za vreme cara Vu-tija (140–87. godina p.n.e.). Konfučijeva koncepcija države kao zajednice, mudrosti i pravednosti kao osnovnih vrлина, sposobnosti kao jedinog merila na osnovu kojeg se određuje društveni položaj, kao i ograničavanje vlasti, veoma su bliske Platonovim idejama iznesenim u *Državi*.

Stanovčić ispravno primećuje da je Isus bio izuzetak među osnivačima velikih religija, i to iz bar dva razloga. Prvi se odnosi na to da su se ostali osnivači velikih religija u principu odrekli nečega u svom životu kako bi se posvetili ili asketskom životu ili bar skromnom životu u skladu sa verskim ubeđenjima koje su imali. Pored toga, za razliku od drugih osnivača velikih religija koji su umrli kao duboko poštovani članovi među svojim zajednicama, kao veliki mudraci i filozofi sa ugledom, Isus je osuđen i razapet na krstu od strane onih među kojima je propovedao svoje učenje. Pored toga, treba dodati da Isus nije nameravao da napravi novu religiju, već da transformiše i reformiše tradicionalno jevrejstvo. Ne treba zaboraviti Isusove reči: „Ne mislite da sam ja došao da pokvarim zakon ili proroke; nisam došao da pokvarim nego da ispunim”.³³ Ono što razlikuje Isusa od jevrejstva su, prema Stanovčiću, sledeće stvari: pružanje utehe siromašnima i ubogima da će njihovo biti „carstvo nebesko”; učenje o opštoj ljubavi i miru među ljudima, što je najizrazitija karakteristika hrišćanstva kao etičke doktrine; univerzalizam umesto jevrejskog etnocentrizma i ublažavanje karaktera i osobina jevrejskog Boga, što je omogućavalo da Isusovog Boga prihvati svako kome je odgovaralo njegovo etičko i socijalno učenje.³⁴ Isusovo

³² Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija 1*, 226.

³³ *Jevanđelje po Mateju*, 5:20. Ovde navedeno prema: Isto, 234.

³⁴ Isto, 234–235.

delovanje, iako versko, neodvojivo je od političkog. Naime, nakon Vavilonskog ropstva (6. vek p. n. e.) dolazi do obnove božanskih zakona. Ta obnova pogodovala je raznim jevrejskim sektama, recimo farisejima, koji su tvrdili da između jevrejskog Boga i ljudi treba da posreduju oni koji poznaju božje zakone. Na taj način, fariseji (između ostalih) su uspeli da nametnu svoju interpretaciju božjih zakona i postali apsolutna duhovna i svetovna vlast. Kako Stanovčić primećuje, fariseji su predstavljali upravljajući sloj najsličniji današnjoj birokratiji.³⁵ Pojava Isusa i njegovog učenja žestoko je uzdrmla njihovu vlast, jer je sam narod bio pod uticajem kako rimskog tako i domaćeg pritiska i terora. U takvim uslovima delovao je Isus, pa nije ni čudo da je narod brzo prepoznao njegovu misiju. Isusova ideja o dva carstva – božjem i zemaljskom – otvorila je put za kasniji razvoj hrišćanske političke teorije. U osnovi ove teorije, prema Stanovčiću, nalazi se „politička teorija o dva carstva, dve države, dve vlasti, dva prava i dvojnoj obavezi hrišćana prema crkvi i prema državi”.³⁶

Na samom kraju, iako najmlađa velika svetska religija po postanku, islam je verovatno najbolji primer neodvojivosti verske i političke ideje. Kako je prorok Muhamed živio i delovao u VI i VII veku, kada se već zapisuje relativno tačna i detaljna hronika, istorija islama postaje dostupna istraživačima. Međutim, Stanovčić primećuje da su se kasnije i oko Muhameda ispredale legende, priče i posebne interpretacije, koje nisu dolazile samo iz muslimanskih krugova već i od strane srednjovekovnog hrišćanstva. Snaga islama se vidi iz činjenice da je Muhamed za samo 10 godina svog delovanja kao versko-političkog vođe (622–632. g.) uspeo da sprovede duboke reforme na Arabijskom poluostrvu. Njegova versko-politička reforma počivala je na ideji da podeljena arapska plemena može ujediniti samo monoteistička religija (slično kao i kod Mojsija, kako smo ranije naveli). Ne treba zaboraviti činjenicu da je pre pojave islama na Arabijskom poluostrvu vladao politeizam (i pored činjenice da su i tada u većim gradovima živeli Jevreji i hrišćani). Pozivajući se na Bernarda Luisa, Stanovčić dodaje da je Muhamed „osnovao jedinstvenu političku zajednicu muslimana na bazi verskog učenja, ali su odnosi u njoj bili zasnovani na bazi njegovog socijalnog i etičkog učenja i zakona”³⁷. Propisi islamske religije sadržani u Kuranu i kasnije razvijeni kroz hadise i učenja islamske uleme, dali su jasne upute o ponašanju pripadnika ove religije. Sve zajedno, nakon smrti proroka Muhameda, versko-politička snaga ideje islama učinila je ovu religiju veoma brzo jednom od najdominantnijih svetskih

³⁵ Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija 1*, 237.

³⁶ Isto, 239.

³⁷ Isto, 243. Bernard Luis, *Arapi u povijesti* (Zagreb: Kultura, 1965).

religija. Stanovčić odaje „priznanje” Muhamedu na ideji da je on poslednji prorok – pokušavajući na taj način da učini islam poslednjom objavljenom religijom i, još bitnije, jedinom pravom religijom. Pored toga, priznavajući značaj svojih prethodnika, Islam ističe poseban značaj Jevrejima i hrišćanima, koji postaju na taj način „Ljudi knjige” (People of the Book). Na osnovu tog stava, ove dve grupacije imaju u određenom smislu povlašćen položaj u islamskim društvima (za razliku od politeista, ateista i veroodstupnika). Stanovčić se poziva na druge autore koji govore o islamskoj državi kao prvoj „državi blagostanja”, ali i navodi neke druge ideje koje je doneo islam od važnosti za političku teoriju. Između ostalog, to su: vođenje računa o socijalnim razlikama, ali ne u smislu njihovog ukidanja, već smanjivanja; uveo je obavezan porez za sirotinju; donosio je propise u cilju razvijanja solidarnosti i regulacije sticanja i raspodele bogatstva; islam je zabranio kamatu; uveden je princip potpune jednakosti ljudi u odnosu na rasu... Posebno se ističe problem položaja žena u islamskim društvima. Stanovčić ima zanimljiv pogled na ovaj problem. Iako je široko rasprostranjeno mišljenje da žene imaju veoma loš položaj u islamskim društvima,³⁸ Stanovčić smatra da je to tačno, ali ipak dodaje da je Muhamed i na tom polju napravio veliki korak napred u odnosu na vreme pre njega. Naime, pre islama žene su tretirane kao robnje bez ikakvih prava, a ubistvo ženske dece bilo je široko rasprostranjeno. Muhamed je ovo drugo zabranio i ženama dao određenja prava, što je, prema Stanovčiću, bio evidentan napredak. Islam je kritikovan od strane mnogih teoretičara, ali je u isto vreme nalazio na razumevanje, pa i divljenje drugih. Stanovčić ispravno primećuje da muslimanski pisci često preneglajuju u pozitivnim ocenama islama, dok u isto vreme neki drugi teoretičari preneglajuju u njegovim kritikama. Činjenica jeste da je islam danas osnova jedne velike civilizacije i kulture, čije razumevanje bez znanja islama i islamskih propisa nije moguće.

Prethodni redovi predstavljaju kratke isečke iz par izvora u kojima se akademik Vojislav Stanovčić bavio odnosom religije i politike. Kako su knjige *Političke ideje i religija 1 i 2* po našem sudu najvažnije u ovom smislu, njima smo posvetili najviše pažnje. Da je ovo bio dobar izbor potvrđuje i Đuro Šušnjić, koji u prikazu ove knjige tvrdi: „Njegova knjiga nadilazi uobičajeno obrazovanje za jednu struku i zahteva duhovno razvijenijeg čitaoca, da bi

³⁸ Postoje savremeni autori koji tvrde da je upravo položaj žena u društvu razlog demokratskog deficita u islamskim državama. Steven Fish, „Islam and Authoritarianism”, *World Politics* 55, No. 1 (2002): 4–37.

bila protumačena kako valja”³⁹. Ipak, i pored neosporne važnosti ovog dela, treba istaći i da postoje neke kritike istog. Recimo, u istom prikazu, Šušnjić kaže da u ovom delu postoje neki „sporni iskazi”. On se, recimo, ne slaže sa ocenom Stanovčića „Razum i vera su u načelnom sukobu”, argumentujući svoju kritiku tvrdnjom da nema sukoba između vere i razuma, već da se vera počinje tamo gde razum prestaje. Na istom mestu Šušnjić osporava stav da je religija često bila uzrok socijalnih konflikata između velikih grupa, tvrdeći da treba praviti razliku između religije i religijske ideologije. I na samom kraju, Miroljub Jevtić takođe kritikuje određene Stanovčićeve stavove po pitanju islama, naročito po pitanju rada i džihada. Jevtić tvrdi da Stanovčić nije u pravu kada kaže da su muslimani nastojali da obezbede dominaciju islama putem svetog rata uprkos stavu Kurana, tj. da su postupali suprotno propisima iz svete knjige.⁴⁰

Međutim, i pored nekoliko zamerki na rad Vojislava Stanovčića u oblasti religije i politike, smatramo da je i dalje neosporna činjenica da je njegovo delo veliki doprinos izučavanju ove oblasti u nas. Sama činjenica da Stanovčić prepoznaje religiju kao važnu komponentu politike dovoljan je razlog za izučavanje njegovog dela. Iako se ono ne bi moglo ubrojiti u savremenu literaturu iz ove oblasti, koja je prevashodno usmerena prema objašnjavanju političkog ponašanja verskih aktera i pojedinaca, smatramo da je ono ipak nezaobilazno za istraživače u ovoj oblasti jer daje jedan širok pregled, uvid i sintezu saznanja iz oblasti istorije religije i politike koja, zajedno sa politikološkim pristupom i analizom, čini osnovu za svakog istraživača.

BIBLIOGRAFIJA

- Berger, Peter. *The Desecularization of the World: Resurgent of Religion and World Politics*. Washington DC, Michigan: Ethnics and Public Policy center and William B. Eerdmans Publishing Company, 1999.
- Berger, Peter. *The Sacred Canopy: Elements for Sociological Theory of Religion*. Anchor Books, 1969.
- Enciklopedija živih religija*. Beograd: Nolit, 2002.
- Fish, Steven. “Islam and Authoritarianism”. *World Politics* 55, No. 1 (2002): 4–37.
- Goldberg, Dejvid Dž., Džon D. Rejner. *Jevreji, istorija i religija*. Beograd: Klio, 2003.

³⁹ Đuro Šušnjić, „Vojislav Stanovčić: *Političke ideje i religija*, knj. 1-2, Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije, 1999”, *Sociologija* 42, br. 1 (2000): 149–152.

⁴⁰ Miroljub Jevtić, *Islamska vizija sveta kod Ive Andrića* (Beograd: Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, 2013).

- Jevtić, Mirosljub. *Islamska vizija sveta kod Ive Andrića*. Beograd: Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, 2013.
- Jevtić, Mirosljub. "Political Science and Religion". *Politics and Religion Journal* 1, No. 1 (2007): 55–65.
- Kettel, Steven. "Do we Need a 'Political Science Science of Religion'". *Political Studies Review* 14, No. 2 (2016): 210–222.
- Kettell, Steven. "Has Political Science Ignored Religion?" *PS: Political Science & Politics*, 45, br. 1 (2012): 93–100.
- Luis, Bernard. *Arapi u povijesti*. Zagreb: Kultura, 1965.
- Osnivači velikih religija: Mojsije, Buda, Konfučije, Isus, Muhamed*. Beograd: Radnička štampa, 1978.
- Stanovčić, Vojislav. „Društvena uloga i etička i politička učenja osnivača velikih svet-skih religija”. U: *Osnivači velikih religija: Mojsije, Buda, Konfučije, Isus, Muhamed*, 255–308. Beograd: Radnička štampa, 1978.
- Stanovčić, Vojislav. *Političke ideje i religija 1*. Beograd: Čigoja štampa, 2003.
- Stanovčić, Vojislav. *Političke ideje i religija 2*. Beograd: Čigoja štampa, 2003.
- Šušnjić, Đuro. „Vojislav Stanovčić: *Političke ideje i religija*, knj. 1–2, Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije, 1999” *Sociologija* 42, br. 1 (2000): 149–152.
- Šušnjić, Đuro. *Religija 1 i 2*. Beograd: Čigoja štampa, 1998.
- Toft, Monica D., Daniel Philpott i Timothy S. Shah. *God's Century, Resurgent Religion and Global Politics*. New York & London: W.W. Norton & Company, 2011.
- Veković, Marko. „Političke funkcije jevrejstva u savremenom Izraelu”. U: *Komparativna politika – eseji*, ur. Zoran Krstić, 139–157. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, 2014.

Summary

Marko Veković

Religion and Politics in the Work of Vojislav Stanovčić

Due to his wide area of interests, work and legacy, contribution of Vojislav Stanovčić in the field of religion and politics is often ignored. However, in this paper I will argue that his work in this area is very important, particularly his research on ethic and political teachings of the founders of world religions and moreover, his work on the relationship between religion and political theory and political ideas. Therefore, in this paper I will analyze his work in this emerging area of study, with critical approach to his potential contribution to the field. Goal of this paper is to show that Stanovčić's work in the field of religion and politics

represents the cornerstone for researchers of religion and politics and the very basis for their future work in this emerging field of study.

Keywords: *Vojislav Stanovčić, religion, politics, political ideas, contribution.*

Nenad Kecmanović

Profesor emeritus

Sukobi, promjene i otpornost političke kulture

Apstrakt: *Politička kultura predstavlja važan, ali često zapostavljen dio politikoloških istraživanja. U današnje vrijeme dominiraju institucionalna i objašnjenja izvedena iz teorije racionalnog izbora, koja često zanemaruju značaj tradicije, običaja, međuetničkih odnosa, obrazaca ponašanja, mitova, emocija i strasti. Polazeći od definicije političke kulture akademika Vojislava Stanovčića, ovaj tekst ukazuje na primjeru savremene Bosne i Hercegovine značaj ovih elemenata u kontekstu gradnje nacije. Autor pokazuje da je nemoguće osloniti se samo na racionalne i institucionalne elemente u izgradnji države, prepisivati uspješne i manje uspješne recepte iz starih demokratija, a da se pri tom zanemari kulturni kontekst podneblja u kojem se praktične politike implementiraju. Rezultat takvog institucionalnog inženjeringa ne vodi u demokratiju nego u protektorat.*

Ključne reči: *politička kultura, racionalni izbor, institucije, BiH, Republika Srpska*

UVOD: TRI NAČINA DA SE OBJASNE PROMENE POLITIČKE ZAJEDNICE

Politička kultura (nacionalni mentalitet, duh naroda, kolektivni karakter itd.), gledano iz ugla istorije političke misli, više su dio evropske politikološke tradicije i nikada nisu imali veći uticaj na političku nauku u SAD. O tome poučno piše akademik Vojislav Stanovčić:

Teorijska i metodološka koncepcija političke kulture doprinosi razumevanju političkih ponašanja i (ne)funkcionisanja političkih institucija, a oslanja se na kritičko procenjivanje nasleđa klasične političke teorije [...]

Posle istraživanja tokom pedesetih i šezdesetih godina politička kultura se tretira kao temelj političkih ustanova. Jedna činjenica je tražila objašnjenje koje nije mogao pružiti institucionalističko-normativistički pristup, pa ni sistemski pristup. Ta činjenica je neuspeh određenih političkih ustanova kad bi iz bilo kojih razloga činjeni pokušaji da se one presade u drugu sredinu ili nakaleme na lokalne ustanove ili odnose druge vrste. [...] Politička kao i opšta kultura jeste nešto što se mora negovati, razvijati, unapređivati, a to sporo i teško napreduje, baš kao i menjanje nasleđene ili vremenom stečene političke kulture jednog društva.¹

I pored toga što je politička kultura temelj političke zajednice, u političkoj nauci su sistemski teorija, institucionalna teorija, teorija racionalnog izbora imale dominantnu poziciju u kurikulumima najvažnijih američkih univerziteta pa su uticale i na timove naučnih savjetnika i akademskih eksperata koji su pripremali dejtonski Međunarodni mirovni sporazum za BiH, koji je svojim brojnim aneksima, posebno Aneksom 4, bio mnogo više od uspostavljanja mira – cjelovit projekat konstrukcije nove države (State building). Ako se u savremenoj političkoj nauci mogu istaći tri dominantna pristupa izvedena iz institucionalne teorije, teorije racionalnog izbora i teorije o političkoj kulturi, oni su primijenili prva dva koji ni poslije četvrt vijeka nisu dali rezultat kojim bi se mogao pohvaliti američki spoljopolitički intervencionizam u Evropi.

Ukoliko u ovom izlaganju stavimo u zagrade praktičnopolitičke, odnosno geopolitičke motive američkog intervencionizma,² kreatori i menadžeri Dejtonskog sporazuma pošli su od institucionalne teorije po kojoj se postkonfliktno društvo može stvoriti/obnoviti izgradnjom institucija kao što su državno uređenje, ustav, zakoni, sistemski aranžmani. U narednoj fazi institucionalni pristup zamijenjen je pristupom teorije racionalnog izbora, a onda je uslijedio povratak institucionalizmu pomoću revizije dejtonskih rješenja.

Imali su na umu da je BiH nacionalno i vjerski duboko podijeljeno društvo koje je upravo bilo izašlo iz građanskog rata, te skrojili Ustav (Aneks 4), odnosno sistem koji je u političkoj teoriji poznat kao konsocijativna ili konsenzualna demokratija. Iskustva rodne Holandije, jedno vrijeme Libana i Austrije i danas

¹ Vojislav Stanovčić, *Politička teorija I* (Beograd: Službeni glasnik, 2006).

² Postoji više pretpostavki o skrivenim motivima angažovanja SAD u BiH: a) nakon evropskog priznanja Slovenije i Hrvatske, Sjedinjene Države su htjele da preuzmu vođstvo na Balkanu; b) sabotiranjem evropskih mirovnih inicijativa preko Izetbegovića, Amerikanci su htjeli da pokažu da je NATO neophodan Evropi i poslije pada Berlinskog zida; c) Bosna kao hronično žarište etničkih tenzija za SAD predstavlja detonator za daljnje izazivanje domino sukoba na tlu Evrope.

Švajcarske i Belgije, teorijski je uopštio američki politikolog Arent Lajphart. Priznate su (uz izvjesne korekcije granica) zatečene teritorijalno-etničke jedinice tri konstitutivna naroda (entiteti, kantoni, distrikt) i zaokružene zajedničkim organima na nivou BiH. Zajedničke instituciju su dobile minimalne nadležnosti, a sve ostale su pripale visokoj političkoj autonomiji teritorijalno-etničkih dijelova.

Secesija BiH od SFRJ, izvršena građanskim referendumom (jedan čovjek – jedan glas) protiv volje jednog konstitutivnog naroda, izazvala je secesiju zajednice srpskih opština od BiH (SAO) i građanski rat. Međunarodna zajednica, iako je priznala referendum i samostalnost BiH, u Dejtonu je ipak većinsku demokratiju zamijenila konsocijativnom. U tome se mogla prepoznati „naknadna pamet” da nacionalnoj strukturi BiH, u kojoj nijedan od tri naroda nema natpolovičnu većinu, ne odgovara unitarna država. Ali iz daljih poteza protektorata UN u BiH ispostavilo se da je konsocijacija instalirana samo kao prelazni oblik ka unitarnoj državi.

Zato se u narednoj fazi „međunarodna zajednica” (SAD i EU) oslonila na teoriju racionalnog izbora. U BiH je uputila najveću materijalnu pomoć u istoriji UN, ali je pri tome posebno nagradila integralističku politiku bošnjačke, pa i hrvatske strane. Četiri petine te rekordne spoljne pomoći adresirala je na FBiH, a samo jednu petinu na RS, koja je sa neskrivenim razočaranjem prihvatila nezavisnu BiH i odvajanje od „matice Srbije”. Računalo se da će se već u prvim godinama teško dočekanog mira, nakon trostranog stradanja i razaranja, ipak svi narodi okrenuti ekonomskoj obnovi i razvoju, te da će Srpska pohrliti ka razvijenijoj FBiH poput Istočne ka Zapadnoj Njemačkoj poslije pada Berlinskog zida i ujedinjenja. Ta pretpostavka teorije racionalnog izbora nije se, međutim, obistinila jer je FBiH olako proćerdala poklonjenu pomoć, dok ju je RS, uzdajući se u vlastite oskudne resurse, ubrzo ekonomski sustigla i prestigla, te stekla samopouzdanje u odbrani i maksimizaciji svojih entitetskih nadležnosti.

Tzv. međunarodna zajednica, odnosno SAD i vodeće članice Evropske unije predstavljene ambasadorima u Savjetu za implementaciju dejtonskog sporazuma u Sarajevu vratila se institucionalnom pristupu. Izvela je nasilnu reviziju Dejtona, pod firmom institucionalnih reformi koje jačaju centralnu vlast BiH. Lomeći legalni otpor RS uz pomoć „bonskih ovlašćenja” OHR je, posebno u mandatu v. p. Petriča i Ešdauna, slovo Dejtona pretvorio u „duh Dejtona”. Sistematsko oduzimanje nadležnosti, nametanje zakona i smjenjivanje izabranih funkcionera zaustavljeno je na „reformi” policije, tj. pokušaju da se mimo Dejtona i ova nadležnost centralizuje na nivou BiH. Efikasan otpor ohrabrio je političku elitu RS da ne samo odbije dalju reviziju Aneksa 4 (Ustava BiH), nego da krene u kontraofanzivu vraćanja ranije otetih nadležnosti putem

referenduma, skupštinskih rezolucija i sl. Nelegalna i nelegitimna revizija Aneksa 4 dovela je do kompromitacije spoljnog intervencionizma i pada autoriteta OHR-a. Entitetske vlasti su počele i same da slijede praksu „međunarodne zajednice” i praktikuju različite interpretacije Dejtonskog sporazuma.

Poslije ponovljenog neuspjeha institucionalnog menadžmenta i, u međuvremenu, neuspjeha teorije racionalnog izbora, u BiH se vodi mrtva trka između lokalnih snaga, na jednoj strani centralista i unitarista (bošnjačka politička elita) i na drugoj pristalica demokratske konsocijacije (srpska i sve više hrvatska politička elita). S tim što one prve otvoreno podržava međunarodni protektorat oličan u OHR-u, odnosno većina u Savjetu za implementaciju dejtonskog sporazuma.

Neuspjeh implementacije institucija konsocijativne demokratije može se objasniti odsustvom najbitnije predinstitucionalne pretpostavke, a to je bazični konsenzus. Tri konstitutivna naroda u BiH nisu nikad dobila priliku da se demokratski izjasne (referendum) da li uopšte hoće da žive u zajedničkoj državi. A bez toga izgradnja odgovarajućih institucija (proceduralni konsenzus) predstavlja kuću bez temelja. Taj propust, međutim, nije bio slučajna omaška. Naprotiv, bio je zasnovan na pouzdanoj procjeni da ono što su potpisali Tuđman i Milošević (u ime Hrvata i Srba u BiH) i Izetbegović (ispred Bošnjaka) u Dejtonu, i što je ovjereno u Parizu, ne bi prošlo ni kod jednog od tri naroda zakrvljena tek okončanim građanskim ratom. Operacija je zato ostavljena za kasnije „na hladno”, ali nacionalni antagonizmi u Bosni održali su se na tihoj vatri i u narednim decenijama, a BiH ni nakon bezmalo četvrt stoljeća nije postala funkcionalna država. U čemu je greška?

Legenda kaže da se predsjednik SAD, tokom rata u Bosni, dugo suzdržavao od vojne intervencije na srpske položaje jer je, pored različitih mišljenja savjetnika u kabinetu i oprečnih stavova Stejt departmenta, Pentagona, CIA-e i dr, pročitao knjigu Rebeke Vest *Crno jagnje i sivi soko* i tako otkrio značaj političke kulture naroda na „Zapadnom Balkanu”. Kasnije ga je, navodno, prelomila knjiga Noela Malkolma *Kratka istorija Bosne* – konstrukcija o idili bosanskog multikulturalizma, etničke tolerancije, tradiciji komšiluka – jednoj uspješnoj priči koju su ratom prekinuli Srbi i koju treba obnoviti uz pomoć američkog bombardovanja iz vazduha.

Bosna i Hercegovina, međutim, predstavlja tipičan primjer antagonističke koegzistencije više vjersko-etničkih (pod)kultura pod jednim „državnim” krovom. Naše dalje izlaganje će pokazati: 1) kako se, nakon post-komunističke demokratizacije te potkulture udaljavaju i jedna od druge i od zajedničke BiH; 2) kako se približavaju matičnim nacionalnim i religijskim kulturama; 3) kako se te (pod)kulture efikasno suprotstavljaju pravnim, političkim, ekonomskim i drugim strukturama.

ISTORIJA PRODUKUJE I REPRODUKUJE PERCEPCIJE

Složenost odnosa u BiH po mnogima je najbolje sažeo Ivo Andrić: „U Bosni je tanka granica između ljubavi i mržnje”. A mlađi istraživač savremene istorije BiH Neven Anđelić smatra da masovne emocije ljubavi i mržnje u Bosni nisu koegzistirale simultano nego naizmjenično: nekad ljubav – nekad mržnja.³ Koji je to bio period, ako ne baš ljubavi, ono bar najveće sloge ili miroljubive koegzistencije? Kraljevina SHS ne samo da nije uspjela da riješi nacionalne odnose prije svega između Srba i Hrvata i okončala je magnum krimenom nad srpskim narodom u konc-logoru Jasenovac u NDH. Komunisti su tvrdili da je „socijalistička Jugoslavija nacionalno pitanje riješila najbolje na svijetu”. Prije bi se reklo da je vrelu paru držala pod poklopcem Papenovog lonca. SFRJ je bila jednopartijska diktatura, bez slobode govora i političkog okupljanja, sa strogom cenzurom, koja je, kada se radi o BiH i o nacionalnim odnosima, bila rigoroznija nego u ostalim republikama.

Može da zbuni da se poslije socijalističke revolucije, koja se pozivala na klasnu borbu i na proleterski internacionalizam, vlast komunista u SFRJ kasnije toliko bavila nacionalnim pitanjem. No, poslije prelazne formule da je „revolucija bila i klasno i nacionalno oslobođenje”, težište je prebačeno na ovo drugo, a ono prvo zanemareno: „Svjesna svega toga, komunistička vlast je u BiH, više nego u bilo kojoj drugoj jugoslovenskoj republici, budno bdjela nad međunacionalnim odnosima, gotovo paranoično i u svemu i svačemu prepoznavala povampirenje starih omraza i drakonski sankcionisala svako odstupanje od partijske linije” (Kecmanović, 2007: 8). Poznat je primer da su, pošto je Tito zabranio Korčulansku ljetnju filozofsku školu koja je okupljala sve jugoslovenske i vodeće svjetske ljevičare, Arif Tanović i Muhamed Filipović pod mentorstvom vlasti u BiH formirali „Sarajevski filozofski krug”, koji je „napustio apstraktni humanizam Praksisovaca da bi se bavio realnim i konkretnim problemima bosanskog društva, a prvenstveno nacionalnim pitanjem”.

Tokom posljednje dvije decenije SR BiH, koju su zbog nacionalne složenosti nazivali „Jugoslavija u malom”, nije bilo nijedne godine u kojoj nije bilo po više nacionalističkih incidenata i drakonskih sankcija koji bi u svakoj demokratiji bili tretirani kao legalno pravo na iznošenje različitih mišljenja. Takve reakcije kompartije, državne bezbjednosti i pravosuđa svjedoče da je vlast znala da ispod mirne površine – ključa. I to upravo na planu nacionalnih

³ Neven Anđelić, *Bosna i Hercegovina – Između Tita i rata* (Beograd: Samizdat B92).

odnosa. Građanska opozicija komunističkoj ideologiji i socijalističkom poretku pogotovo u BiH praktično nije ni postojala.

POSTKOMUNISTIČKA RETRADICIONALIZACIJA

A kada je sa prvim višestranačkim izborima uspostavljena i samo minimalna demokratija, ispostavilo se da su Srbi bivši režim doživljavali kao političku represiju, a Hrvati, pa i Muslimani (Bošnjaci) kao srpsku dominaciju. Muslimani su se vajkali za pustim turskim, Hrvati isticali modernizatorsku ulogu Habsburga, Srbi se pozivali na svoje oslobodilačke zasluge u dva ustanka i dva svjetska rata. Srbi su htjeli demokratsku Jugoslaviju, ostali svoje nacionalne države. Koliko bi tu pomogle činjenice i argumenti da se uspostavi kolektivna „identifikacija sa BiH, kao društveno-političkim okvirom individualne i kolektivne egzistencije te emocionalno-psihološki doživljenim zavičajem“⁴ sve tri potkulture? Za nacionalnu političku kulturu je mnogo važnija kolektivna percepcija i selektivna memorija jer, kako kaže Benedikt Anderson, „nacija je zamišljena zajednica“.⁵ Ali za pripadnike jedne političke kulture to umišljeno, upamćeno, kao i zaboravljeno predstavlja viši oblik realnosti ili jedinu realnost. Politička kultura, sa kulturom sjećanja, obrascima ponašanja, tradicijom, običajima, legendama i mitovima, poput ideologije – orijentiše, mobilise, povezuje i ljudima olakšava snalaženje u prelomnim vremenima kada su stari institucionalno-sistemske krajputaši porušeni, a novi nisu sagrađeni.

Ako je BiH u periodu komunizma ostavljala utisak tri potkulture pod jednim paradržavnim (republičkim) krovom ispod koga su se, makar i prisilno, razvijale forme saradnje, preplitanja i osmoze, već sam trijumf nacionalnih stranaka na prvim slobodnim izborima, a zatim majorizacija nad Srbima u državnim institucijama i najzad građanski rat na nacionalno-vjerskoj osnovi pokazali su koliko je taj rudiment integracije kultura bio tanak, ranjiv i fragilan.

Tri uslovno rečeno potkulture u BiH su u ratnim i poratnim godinama procesom retradicionalizacije oživjele kao tri gotovo potpuno izdvojene i uzajamno isključive političke kulture. Dijalog srpske, hrvatske i bošnjačke kulture u BiH je potpuno zamro ili se iz oružanog rata pretvorio u rat riječima uzajamnih optužbi, a spektar razlika ili čak front razlika sistematski se širi. Kako to izgleda u svakodnevnom životu u BiH i da li se na takvoj političkoj kulturi, odnosno

⁴ Nenad Kecmanović, *Nemoguća država* (Banja Luka: Glas Srpske, 2007).

⁵ Benedict Anderson, *Imagined Communities* (London: Verso, 2006).

tri nepomirljive političke kulture uopšte može uspostaviti jedna funkcionalna državna struktura i bilo kakve zajedničke političke institucije?

Ispod transparentne političke površine u BiH, na kojoj nacionalni lideri i elite već 25 godina vode međusobnu bitku – jedni za „cjelovitu i jedinstvenu BiH”, drugi – za „izvornu Dejtonsku samostalnost Republike Srpske”, treći – za „obnovu Herceg-Bosne”, tri naroda se u svakodnevnom životu sve više međusobno udaljavaju i približavaju sunarodnicima u susjedstvu ili braći po vjeri u maloj Aziji, odnosno na Bliskom istoku. U sjeni politike, prava i diplomatije, kultura tiho radi na razlikama, i više i dublje i trajnije. Ili, preciznije rečeno, njena neadekvatna politička nadgradnja samo provocira neke pritajene unutrašnje, privremeno od osvajača i diktatora potisnute, energije koje dobijaju nove impulse unutrašnjim i spoljašnjim osporavanjima i blokadama.

I u socijalističkoj republici BiH Srbi, Hrvati i Muslimani bili su tri nacije i tri religije. Oni, koji se danas vajakaju da se tada nije znalo ko je koje nacije, obmanjuju i samoobmanjuju. Već sama činjenica da se poštovao nacionalni ključ pri izboru političkih funkcionera, direktora, dekana, šefova klinika, upravnika pozorišta, urednika medija i izdavačkih kuća svjedoči da je nacionalni identitet bio institucionalno i te kako respektovan.

Vjerska opredjeljenja bila su simetrična nacionalnim i većina je privatno obilježavala slave, božice, bajrame, bez obzira na to što je religija, kao „opijum za narod”, tokom poluvjekovne komunističke vlasti uglavnom bila praktično potisnuta i zanemarena u urbanim sredinama. U ruralnim sredinama nije bilo. Dok je seosko stanovništvo sa vlastitom kućom, bunarom i makar zemljišnim minimumom, te nešto sitne stoke bilo egzistencijalno nezavisno od države, socijalistička intenzivna urbana transformacija stvorila je u gradovima masu radnika i činovnika koji su društvenim stanovima, platama, profesionalnim napredovanjem bili potkupljeni za poslušnost. Selo je u poluvjekovnom periodu komunističke vlasti bilo čuvar vjere, nacionalnog identiteta i tradicionalnih vrijednosti kod sva tri naroda.

Danas, međutim, spektar razlika se proširio, te tri naroda dijeli i jezik, i pismo, i naučno, umjetničko i laičko vrednovanje događaja iz prošlosti i sadašnjosti, i praznici, i način odijevanja, i ishrana, i piće, i lična imena, i izbor bračnih partnera i način pozdravljanja, a praktikovanje vjere dobilo je prvorazredni javni značaj. U čemu se sve to ogleda?

a) Od jednog do tri jezika

Do rata su se svi služili jednim, srpskohrvatskim jezikom, s tim da ga je manjina legalno nazivala hrvatskosrpski. Poslije rata S-H, kako su ga skraćeno

zvali đaci, razdvojio se u srpski i hrvatski, a pojavio se i bošnjački jezik, pod nazivom bosanski. Najzad, odnedavno se javila ideja da se, kada već ime jezika ne odgovara imenu naroda, prirodan sklad uspostavi tako što će se Bošnjaci preimenovati u Bosance. U Haškom tribunalu su otkrili da se optuženi dobro razumiju iako govore tri jezika, pa su zbog uštede u prevođenju sve spojili u akronim be-ha-es. Nisu znali da je sve to, u stvari, jedan te isti Vukov srpski jezik, koji se koristio u istočnoj i zapadnoj varijanti, s tim što su do rata Muslimani koristili istočnu, poslije rata zapadnu, a sada su uvođenjem većeg broja turcizama i ubacivanjem glasa „h” (kafa – kahva, lako – lahko) taj isti jezik proglasili svojim zasebnim. Nisu ga nazvali bošnjački jezik, što bi prirodno proizlazilo iz imena nacije – Bošnjaci, nego „bosanski” da bi ga predstavili kao jedini jezik kojim se govori u Bosni. Priznanje da, u stvari, govore Vukovim jezikom i, recimo, tako podrže lingvističku reintegraciju BiH, Bošnjaci bi doživjeli kao nacionalni harikiri. Kakav bi to bio narod koji nema svoj jezik?! Za razliku od južnoslovenskih naroda koji su nacionalno podijelili na osnovu različite vjere, pa postoji simetrija vjere i nacije (Srbi – pravoslavci, Hrvati – katolici, Bošnjaci – muslimani), zapadnoevropski narodi su nacionalnu integraciju ostvarili uz pomoć jedinstvenog književnog ili službenog jezika. Zato su zapadni mirovnjaci tokom rata u BiH bili zbunjeni činjenicom da ratuju narodi koji govore isti jezik. A u Haškom tribunalu su sve materijale prevodili na tri jezika (srpski, hrvatski i bosanski) dok nisu shvatili da se radi o praktično istom jeziku i nadjeli mu ime BHS (bošnjačko-hrvatsko-srpski).

Nasuprot tome, Vil Kimlika (2002) tvrdi da se u multikulturalnim zajednicama nameće standardni (službeni, književni) jezik koji treba da odrazi etnokulturnu neutralnost. Ali pri formiranju država-nacija na Zapadu se kao jezička osnova standardnog jezika uzimao jezik najbrojnijeg naroda koji je bio pijemont okupljanja manjih, i pri tome su žrtvovani lokalni dijalekti. Kimlika tvrdi da će ti lokalni jezici kad li tad li oživjeti, ali za razliku od Slovenaca pa i Makedonaca, u slučaju Hrvata, a pogotovo Crnogoraca i Bošnjaka, nacionalni jezik se naknadno konstruiše kao ukras novih državnosti. Istina, „Deklaracija o hrvatskom jeziku” bila je uvod u Maspok (1971), koji nije uspio.

b) „Tri u jedan” – unitarna politička i književna istorija BiH

U isti mah izvršen je (jedno)partijski pritisak da se, umjesto srpske, hrvatske i muslimanske književnosti u BiH, stvori jedinstvena bosanska, kao i da se tri nacionalne istorije spoje u jednu zavičajnu i nadnacionalnu. Bilo je to u sukobu i sa književnom i istorijskom naukom, pa je ovaj politički pristup naišao na otpor srpskih i hrvatskih intelektualaca, a podršku dobio jedino od

kulturnih radnika iz reda Muslimana. Potonji Bošnjaci, koji su od 1971. priznati kao nacija, postali su glavni oslonac zvaničnog kursa u BiH. Indikativno, od toga su se distancirali najveći stvaraoci među njima, poput Mehmeda Meše Selimovića, Emira Kusturice, Izeta Sarajlića. Javno su deklarirali svoju pripadnost srpskoj kulturi, a Mehmedalija Mak Dizdar – hrvatskoj.

Na liniji opisanog političkog projekta, koji smo nazvali „tri u jedan”, komunistička vlast je od ANUBiH naručila i izdašno finansirala autorski i izdavački kapitalni poduhvat pisanja *Istorije BiH* i *Književne istorije BiH*. Prvi je okupio sve vodeće istoričare, ali je napisana samo predistorija, a projekat se raspao na sporu da li je osmanski period u Bosni bio „turska okupacija” (srpski i hrvatski istoričari) ili „turska uprava” (muslimanski istoričari). Književni poduhvat je urađen samo fragmentarno na nivou prikupljanja građe. Poslije 1995. nikom nije ni padalo na pamet da se vrati na započeto. Naprotiv, zagovornici jedinstvene, cjelovite i mutikulturne BiH požurili su da najprije naprave svoju nacionalnu istoriju.

c) Radno vrijeme i vjerski turizam

U proljeće 2018. Islamska zajednica (IZ) optužila je hrvatskog člana Predsjedništva BiH da opstruiše potpisivanje sporazuma sa Islamskom vjerskom zajednicom, kakav je još prije sedam godina potpisan sa pravoslavnom i katoličkom crkvom. Tokom medijske istrage o ovom „flagrantnom kršenju ravnopravnosti tri vjerske zajednice” procurilo je u čemu je zapravo problem. Islamska zajednica ispostavila je zahtjeve koji su sve u svemu neproporcionalni onome što su tražili i dobili pravoslavci i katolici. Bošnjaci traže radnu poštedu za vrijeme dva bajrama, iftara i sehure, zatim u vrijeme džuma-namaza svakog petka u podne, te za vrijeme puta i boravka na hadžu u Meki. Uz sve to IZ traži da se muslimani na radnom mjestu hrane, oblače i izgledaju „u skladu sa njihovim vjerskim uvjerenjima”, što znači da se ozakoni nošenje zara i feredže u javnim ustanovama, a vjerovatno uključuje i vehabijske troftraljke, kapice, bradice.

U ime vjerske i ravnopravnosti u ne/radu, i hrišćani bi takođe mogli da organizuju hodočašća na Hristov grob u Jerusalimu, pa posjete Hilandaru na Svetoj gori, odnosno Svetoj stolici u Vatikanu, pa onda Pečkoj patrijaršiji, Svetom Vasiliju Ostroškom, odnosno Gospi Međugorskoj, a sve u toku radne godine. Međutim, jedino kod muslimana postoji predmoderni preplitanje političke kulture i političke strukture i ultimativno uključivanje vjerske tradicije u sekularne forme društvenog života. „U Izetbegovićevoj Islamskoj deklaraciji jasno piše da muslimani, za razliku od Evropljana, smatraju da crkva nikada ne

treba da se odvoji od države i svetovna kultura od religiozne kulture. Naprotiv, to mora da bude jedinstvena zajednica u kojoj će sve biti uređeno po principima Kurana i šerijatskog prava⁶ – piše Mihajlo Marković. Dosljedno tome, društvena organizacija muslimana odmah je iz imena IVZ izbacila srednje slovo koje je ukazivalo na njen isključivo vjerski karakter.

Privatni poslodavci, koji će morati da plaćaju višemjesečne neradne dane i po nekoliko mjeseci prekidaju kontinuitet poslovanja, uzaludno protestuju jer u Bošnjaka je islamska kultura važnija i legitimnija od političkih struktura. Izvjesno je da će to proći u bošnjačkim kantonima, ali ne u RS i „H-B”.

d) Kantonalni, entitetski i „državni praznici”

Što se tiče praznika, nacionalno udaljavanje prešlo je čak u sukobljavanje. Samo je ona jedna godina između prvih slobodnih izbora i rata protekla u zajedničkom multikulturnom obilježavanju vjerskih praznika sa sve tri strane. Na slavlja koje su priređivale nacionalne stranke bili su gosti iz one druge i treće, ali i predstavnici ostalih stranaka, a po još važećem zatečenom komunističkom ustavu svečano su obilježavani i tzv. državni praznici. Tokom rata i poslije, svi novi datumi ponosa za jedne bili su poniženje za druge, veselja za jedne – tuge za druge, te se slave ili samo u jednom entitetu ili tek u pet kantona. Recimo, Srpska slavi dan potpisivanja Dejtonskog sporazuma, koji Bošnjaci, iako su ga potpisali Izetbegović i Silajdžić, smatraju legalizacijom genocida. Oni, opet, slave 1. mart, koji je datum referenduma o samostalnosti BiH, a pošto je održan protiv volje srpskog naroda Srbi ga smatraju danom kolektivne uvrede i poniženja. Onomad se ispostavilo da dvije bošnjačke opštine slave turski praznik pobjede na Galipolju u kojoj su stradale desetina hiljada bosanskih muslimana za interese bivšeg osmanskog okupatora. A o velikom simboličkom kapacitetu praznika za integritet političke zajednice pisali su još antički mislioci politike (Agis II, Numa Pompilije i drugi).

e) Nema više ni zajedničkog Deda Mraza

Islamska vjerska zajednica je još uoči 2008. i 2010. upozorila Bošnjake da je Nova godina hrišćanski a ne njihov praznik. Stari Izetbegović je povodom

⁶ Mihajlo Marković, „Uzroci rata u BiH”, u: *Početak rata u Bosni i Hercegovini: uzroci i posledice*, ur. Gojko Đogo (Beograd: Udruženje Srba iz BiH u Srbiji, 2001), 201.

burnih negativnih reakcija i kod samih Bošnjaka dometnuo da novogodišnji doček, kićenje jelke, Deda Mraz i prateće manifestacije ne pripadaju islamskoj kulturnoj tradiciji. Hrvati su odgovorili čokoladnom figurom Deda Mraza u prirodnoj veličini u izlogu kafane u zgradi HKD Napredak u centru grada u koju su često svraćali i Srbi, a pred njom su se i dalje jednako rado zaustavljala i bošnjačka djeca. Uoči početka 2019. raspravu je obnovila IVZ i sva je prilika da će u narednim godinama vjerujući Bošnjaci obilježavati hidžretsku novu godinu koja se vezuje za Muhamedov prelazak iz Meke u Medinu i pada tek u martu mjesecu. Za razliku od zajedničkog Deda Mraza, koji pod imenom Božić bate i Djeda božičnjaka, stiže zimi sa snježnog sjevera u sankama, Hidžret dedo dolaziće sa toplog juga i kostimiran u lakšu garderobu i drugi prevoz. U svakom slučaju, naredne generacije djece imaće jedno zajedničko veselje manje i već u ranoj socijalizaciji doživjeti multikuturno „bogatstvo u razlikama” koje dijele Bosnu i udaljavaju tri naroda.

f) Teritorijalno-etnička homogenizacija

Teritorijalno-etnička mapa BiH, koja je do 1992. podsjećala na šaru leopardovog krzna, mnogi su uzimali kao dokaz da su Srbi, Hrvati u Muslimani u BiH, uprkos svim iskušenjima, živjeli intenzivno izmješani i nikad se nisu prostorno koncentrisali u tri nacionalna bloka. Istina je, međutim, da je mješavina bila karakteristična prvenstveno za najveće urbane centre, dok su ruralna područja bila jasno diferencirana na srpska, hrvatska i muslimanska sela. Ali, istorijski tragovi svjedoče da su čak i u prijestonom Sarajevu nacionalne elite živjele u neformalno razgraničenim kvartovima i u XX vijeku: srpski „Tašlihan”, jevrejska „Jahudija”, hrvatski „Latinluk” i muslimanska „Bašćaršija”. Tome treba dodati da je na periferiji BiH habsburški okupator uoči napada na Srbiju iseljavao Srbe sa lijeve obale Drine kao potencijalne petokolonaše, te da su komunističke vlasti da bi podstakle preplitanje nacija-kultura prekrajale granice srezova i opština. To ipak nije bio nerješiv problem za Kutiljerovog kartografa Darvima da u pripremi Lisabonskog sporazuma povuče teritorijalno-etničke granice entiteta i kantona (Kecmanović, 2007: 65). Rat i uzajamna etnička čišćenja su, istina na najgori mogući način, rješili problem leopardovog krzna i stvorili tri nacionalno-jednoboje površine.

No, dok je u prvim poratnim godinama entitetske i kantonalne granice jasno prepoznavalo jedino lokalno stanovništvo, a ostali tek prema prvim grobljima uz puteve, danas su unutrašnje granice u BiH jasno obilježene tablama sa ispisanim dobrodošlicama namjenjenim turistima, ne i inovjernim susjedima. Tendencija je, dakle, da se unutrašnje međe podebljavaju, a sa navalom

migranata iz islamskih zemalja kojima, za razliku od Bošnjaka, RS i „H-B” nisu rade, valja očekivati i pogranične policijske patrole.

MEKA (SUPER)MOĆ KULTURNE DIVERGENCIJE

Za razliku od modernistički orijentisanih istraživača, jedan od vodećih savremenih teoretičara nacije Entoni Smit najvažnije formativne faktore nacije nije tražio u oblasti politike, ekonomije i države, nego religije i kulture, odnosno u simboličkim obrascima nacionalne identifikacije: „Ključni faktori u stvaranju nacija po Smitu su predanja, sjećanja, mitovi i simboli, koji su pred-modernog, pa i vrlo drevnog porekla. Ne može se govoriti o nastanku nacije tek u modernom dobu ni iz čega”.⁷ Postkomunistička retradicionalizacija išla je istorijski dalje od rehabilitacije moderne nacije u te mnogo dublje i trajnije kulturne korjene tri identiteta u BiH. Umjesto projektovane konvergencije tih kultura, sve više preplitanja i miješanja, ka nekoj integralnoj bosanskoj kulturi, proces odmiče u suprotnom smjeru.

Međunarodni i unutrašnji politički pritisci da se taj proces zaustavi i preokrene lome se pred mekom (super)moći kulturne divergencije tri naroda u BiH. Korak po korak, tri paralelna načina svakodnevnog života od potkultura evoluiraju tri kulture i jaz među njima postaje sve širi i dublji. Miris masla ili svinjetina na ražnju, „blatina” ili „kiseljak”, „U Stambolu na Bosforu”, „Vojvodo Sinđeliću” ili „Ustani bane” više se ne jedu, ne piju i ne pjevaju u istim kafanama pored puta „koje narodni život znače” i podebljavaju entitetske i kantonalne granice. Srpski nacionalizam se oslanja na lojalnost prema Srpskoj, hrvatski je vezan za obnovu Herceg-Bosne, bošnjački unitarizam traži uporište u bosansko-hercegovačkom patriotizmu, koji osjećaju bezmalo isključivo pripadnici tog naroda. Pokušaji travničkih vezira, Benjamina Kalaja, „Branka i Hamdije”, te sedam visokih predstavnika da stvore bosansku naciju iz koje bi izrastao Habermasov ustavni patriotizam, naprosto ne pije vodu. Na divergentnu kulturnu bazu ne može se dodati centralizovana ustavna i politička nadgradnja, nego jedino policentrična, kon/federalna. Naravno, kada će se uskladiti zavisi od društvenih okolnosti i može da čeka neizvjesno dugo, ali će dočekati svoju istorijsku priliku i lidera koji će joj to omogućiti. Kako je povodom građanskog rata još 1993. napisala Elen Karer d'Ankos: „Nije to progovorio tribalizam, nego

⁷ Miloš Ković, „Kosovski zavet i nacionalni identitet Srba”, *Srbski FBReporter*, 3. januar 2019. <https://facebookreporter.org/2018/02/12/milos-kovic-kosovski-zavet-i-nacionalni-identitet-srba/>.

je prekinuta istorija ponovo osvojila svoja prava. Istorija naroda koji, tražeći sebe, pokušavaju da uspostave kontinuitet sa prošlim vremenima, često kroz krvave sukobe”.

Tokom minulih četvrt vijeka promijenilo se na desetine predsjednika SAD, EU, Britanije, Francuske, a njihova politika prema BiH se nije promijenila. Ali i reislamizacija, turkizacija i arabizacija bošnjačke Bosne napreduje. Hrvati su, uprkos ustaškim zločinima, bolećivi prema NDH kao ostvarenju tisućljetnog sna o nacionalnoj državi, masovno se bune protiv Istanbulske deklaracije koja negira katoličke porodične vrijednosti. Deklaracija o opstanku srpskog naroda, podsjećanje na Jasenovac, komemoracija u Aleksincu, proslava srpskih ustanaka protiv Osmanlija, slavljenje „Mlade Bosne” i Gavrila Principa, samo su prirodna i neophodna reakcija.

Odvajkada je važno da su Srbi u BiH centrifugalni narod sa vječitom težnjom za ujedinjenjem sa maticom. Govorilo se da srpski seljak sije i žanje u Bosni, a vremensku prognozu gleda u Beogradu. Obje Jugoslavije su i za njih i za Srbe u Hrvatskoj bile rješenje i da budu sa Srbijom i da ostanu kod kuće. Hrvati nisu bili ništa manje centrifugalni, ali su oni rješenje vidjeli u „Hrvatskoj do Drine”, koja je ostvarena u toku Drugog svjetskog rata kao ustaška NDH (Nezavisna Država Hrvatska) i trajno kompromitovana marioneta fašističkog Trećeg rajha. Savremena varijanta ujedinjenja sa maticom ponuđena im je Vašingtonskim sporazumom po formuli Konfederacija bošnjačko-hrvatske Federacije (kasnije FBiH) sa Hrvatskom. Ispostavilo se da je to bio samo mamac da se odreknu Herceg-Bosne i uđu u zajednički entitet sa Bošnjacima, a nastavak pogodbe je zaboravljen. Od tada se Hrvati u BiH neprestano bore za Treći entitet, odnosno obnovu Herceg-Bosne, a protiv bošnjačkog centralizma i unitarizma. Za utjehu, oni su dobili poslaničku kvotu u Hrvatskom saboru, svi su po automatizmu dobili domovnice i putovnice države Hrvatske, sa tim dokumentima oni praktično koriste sve lične privilegije EU, granice sa Hrvatskom su porozne itd, ali to nije dovoljno.

Nasuprot centrifugalnim kulturama Srba i Hrvata, Bošnjaci od nacionalnog priznanja 1971. predstavljaju suprotan primjer centripetalne kulture, ali je i kod njih došlo do promjene koja bi se mogla vezati za neosomansku strategiju Erdoganove spoljne politike. Politiku „strateške dubine” formulisao je Erdoganov bivši ministar spoljnih poslova i premijer Ahmed Davutoglu, inače profesor međunarodnih odnosa, a svodi se na to da savremena Turska treba da iskoristi kulturne resurse koje je naslijedila od Osmanske imperije koja se prostirala na Balkanu i Bliskom istoku.

Najveći uspjeh u mobilisanju vjerskih, jezičkih (turcizmi) i širih kulturnih veza Erdogan je postigao u muslimanskoj Bosni. Kolektivna memorija Bošnjaka na zlatno doba islamizovanih predaka brzo je probudila samopo-

uzdanje da i oni imaju zaštitnika u regionalnoj velesili Turskoj. Uslijedile su emotivne izjave „Sultana” (Erdoganov nadimak) iz Stambola da mu je Alija ostavio Bošnjake i Bosnu u amanet, intenzivne saobraćajne, informativne, vjerske, pa i privredne i političke veze Sarajevo–Ankara. Ex reis Mustafa Cerić je izjavio da je Turska bošnjačka matica, što je u specifičnom značenju i tačno. Islamska kultura kod Bošnjaka postala je osnova uspostavljanja političkih veza i sa ostalim islamskim zemljama „od Maroka do Indonezije”. Sada za Bošnjake kažu da sjede u BiH i hoće u EU, a srce im kuca na Bliskom istoku. Nisu li oni u tranziciji od centripetalne ka centrifugalnoj političkoj kulturi? Kada je na predavanju u Sarajevu Davutoglu rekao da je „Osmanska imperija bila jedna uspješna priča koju bi trebalo ponoviti” bošnjačka elita je aplaudirala sa suzama u očima.

Kako Srbi i Hrvati preko Drine i Une, tako i Bošnjaci upiru pogled prema Bosforu. Grof Andrašić je neuspjeh svoga kolege u službi Habsburške monarhije da stvori bosansku naciju lakonski prokomentarisao: „Bosna ne može da bude jedna nacija jer nema jednu dušu”.

UMESTO ZAKLJUČKA: SUKOB POLITIČKIH KULTURA I DEJTONSKIH POLITIČKIH STRUKTURA

Nevolja građanističkih internacionalista i bošnjačkih socijaldemokrata je u tome što je njihov projekat, skrojen u kuloarima OHR-a u disonanci sa bosansko-hercegovačkom realnošću. Ljudi u BiH su tokom tri i po godine građanskog rata ginuli za naciju, vjeru i zemlju, a ne za multikulturalizam i globalizam i da bi teško osvojeni identitet i suverenitet utopili u EU i NATO. Na ovim prostorima su prodefilovali imperijalizam, monarhizam, fašizam, boljševizam, demokratija, protektorat, ali jedino se nacionalizam pokazao neuništivom konstantom, starijom i sa vjerom ili jezikom mnogo dublje ukotvljenom u kulturu, pa i političku kulturu naroda.

To su dobro znali i naši zapadni učitelji postkomunističke tranzicije i zato su uoči prvih demokratskih izbora podržali nacionalističke stranke koje su u društvu bez građanske klase jedine mogle snažno da se suprotstave restauraciji socijalizma. Pošto su sa dva izborna ciklusa osigurali da više nema povratka na stari poredak,⁸ na dnevni red je došla građanizacija, (neo)liberalizacija, multi-

⁸ Tranzitolozi smatraju da su dva izborna ciklusa, odnosno dve mirne smene vlasti dovoljna garancija da se u postkomunističkom društvu „minimalna demokratija” stabilizuje.

kulturalizam, globalizacija. Na tom poslu, a prema slovu Dejtonskog sporazuma, u Sarajevu je odmah bio angažovan Visoki predstavnik UN za BiH. Njegova kancelarija, Office of the High Representative (OHR), sa brojnim namještenicima, izvorno je bila zadužena da „prati, ohrabruje, savjetuje i usmjerava implementaciju Dejtonskog sporazuma”, što je primarno bio zadatak domaćih demokratskih institucija i snaga.

No kako se stvari nisu odvijale po planu „međunarodne zajednice”, nadležnosti visokog predstavnika i OHR-a su se neformalno širile sve do usvajanja „bonskih ovlašćenja” koja su im i zvanično dala protektorsku vlast, odnosno neograničena ovlašćenja. Djelovanje Vestendorpa, Ešdauna i Petriča postalo je predmet kritike i zapadnih analitičara i političara, te osporavanja Venecijanske komisije. Po ocjenama OHR-a, nacionalizam je odjednom postao problem svih problema u BiH. Sjetimo se, kada su u jesen 1990. prvi put slobodno birali, Muslimani, Srbi i Hrvati su listom glasali za SDA, SDS i HDZ, pa su izbori ličili na nacionalni popis, ali tada je Zapad takav ishod blagoslovio kao pobjedu nad komunistima.

Nakon komunističko-građanističkog bagatelisanja rezultata prvih slobodnih izbora kao „incidentne, trenutne, retrogradne, poražavajuće manipulacije nacionalnih lidera i stranaka”, liberalne stranke Rasima Kadića u FBiH i Miodraga Živanovića u Srpskoj brzo su se ugasile, a socijaldemokratske se nacionalizovale da bi mogle da opstanu kao relevantan faktor na nacionalnoj izbornoj sceni. Građanistička gerila se, međutim, prestrojila u spolja sponzorisani NVO sektor i u medije u kojim kontrolni vlasnički paket drže zapadne kompanije. Po NVO liniji rade na „prevaspitavanju” mladih, a po medijskoj na „promjeni svijesti” odraslih. Očito su otkrili da neoliberalni globalizam već 25 godina gubi izborne bitke sa nacionalnom političkom kulturom, odnosno drugačijim sistemom vrijednosti, obrascima ponašanja, narodnim vjerovanjima, istorijskim iskustvima, kolektivnim uspomenama i mitovima.

Bjukenen ih upozorava: „Zapadne elite bi mogle da se gade povratka nacionalizma. Ali, bolje bi im bilo da ga ne zanemare, jer čini se da će isticanja nacionalnog i plemenskog identiteta biti glavna stvar u budućnosti”.⁹ „Specijalne”, odnosno prirodne uzajamne veze Srpske i Srbije nadživjeće protektorat, visoke predstavnike, bonska ovlašćenja, a trajnije su i od državnih granica na Balkanu

⁹ Patrik Bjukenen, „Večna draž nacionalizma”. *Novi standard*, 27. februar 2018. <http://standard.rs/2018/02/27/vecna-draz-nacionalizma/>, pristupljeno 3. januara 2019.

koje će se, kako piše Gejl Stouks, učvrstiti tek kada se is crtaju po teritorijalno-etničkim linijama.¹⁰

Od zemlje sa tri nacionalne potkulture pod zajedničkim krovom, BiH sve više postaje zemlja sa tri ne samo uporedne nego i antagonističke nacionalne političke kulture koje koegzistiraju u tijesnom stanju, i to samo zahvaljujući obuzdavanju od strane spoljnog faktora ali i domaćih elita. Podzemni ili otvoreni, legalni ili ilegalni otpor tom obuzdavanju samo ih ojačava baš kao što je bilo i u prošlosti sa pokušajima Kalaja da stvori „bosansku naciju” i od kraja šezdesetih komunističkih političara da razviju bosanski nadnacionalni patriotizam. Divergentna kulturna baza radi svoje, uprkos reviziji izvornog Dejtonskog ustava BiH (Aneks 4) od strane Incka i prethodnika u OHR-u, te bošnjačkoj unitarističkoj politici u dvadesetogodišnjem intervalu od Alije do Bakira Izetbegovića.

Ne radi se o lokalnom ekscesu ratobornih balkanskih plemena, nego o planetarnom trendu. Izgradnja država (State building) na bazi stvaranja nacija (National building) u BiH definitivno nije uspjela jer je američki proizvod (made in USA), koji se slabo prima na Balkanu, pa i u Istočnoj Evropi. Štaviše, i iz Vašingtona stiže poruka:

„Amerika na prvom mjestu!” Kako piše Patrik Bjukenen: „Amerikanci su počeli da shvataju [...] da otvorene granice znače gubljenje zemlje u kojoj su odrasli. A u ovom svetu nema većeg gubitka [...] Otpor dosadašnjeg agendi sada se manifestuje svuda. Vidimo ga u engleskom proglašenju nezavisnosti od EU (Bregzitu). Vidimo ga u političkim trijumfima poljskih, mađarskih i čeških nacionalista, u anti-EU partijama širom Evrope, u secesionističkim pokretima Škotske i Katalonije i Ukrajine, u divljenju prema ruskom nacionalisti Vladimiru Putinu. Evropljani su počeli da sagledavaju sebe kao domorodno stanovništvo čiji Stari kontinent smrtno ugrožavaju stotine miliona osvajača koji dolaze preko Mediterana i očajnički nastoje da okupiraju njihove domovine”.¹¹

Izgradnja nacija nije izvodljiva ondje gdje su političke kulture divergentne, naprosto zato što se nacija u stvari oslanja i nadgrađuje na političku kulturu

¹⁰ Američki historičar Stouks smatra da „nije sporno da će se na Balkanu formirati nacionalno homogena država nego jedino na koji način će se to realizovati”. G. Stockes, „Rješavanje ratova jugoslovenske sukcesije”, u: *Jugoslavija i njeni povjesničari*, ur. N. M. Naimark i C. Holly, (Zagreb: Srednja Evropa), 165–177.

¹¹ Patrik Bjukenen, „Globalisti i nacionalisti: kome pripada budućnost?”, *Novi Standard*, 15. mart 2015. <http://standard.rs/2018/03/15/globalisti-i-nacionalisti-kome-pripada-buducnost/>, pristupljeno 3. januara 2019.

čiji gradivni elementi su stariji, dublji, čvršći i žilaviji. Proces postkomunističke tranzicije Istočne Evrope je to najbolje pokazao. Politička kultura nadživjela je i komunizam i integraciju u EU. Dvadeset godina poslije pada Berlinskog zida zemlje Višegradske četvorke ne prihvataju tzv. evropske vrijednosti u neoliberalno globalističkoj interpretaciji Brisela. Za to vreme, u institucijama EU razmišljaju da proces integracije prebace na više brzina, gde bi stare članice bile lokomotiva na čelu sa osovinom Berlin–Pariz. U to vrijeme im je najbolje išlo zato što je evropska struktura bila u skladu sa zapadnom kulturom. Preciznije, bila je i skrojena u skladu sa njom.

BIBLIOGRAFIJA

- Anderson, Benedict. *Imagined communities*. London: Verso, 2006.
- Anđelić, Nevenko. *Bosna i Hercegovina – između Tita i rata*. Beograd: Samizdat B92, 2005.
- Bjukenen, Patrik. „Globalisti i nacionalisti: kome pripada budućnost?” *Novi standard*, <http://standard.rs/2018/03/15/globalisti-i-nacionalisti-kome-pripada-buducnost/>. Pristupljeno, 3. januara, 2019.
- Bjukenen, Patrik. „Večna draž nacionalizma”. *Novi standard*, <http://standard.rs/2018/02/27/vecna-draz-nacionalizma/>. Pristupljeno 3. januara, 2019.
- Kecmanović, Nenad. *Nemoguća država*. Banja Luka: Glas Srpske, 2007.
- Ković, Miloš. „Kosovski zavet i nacionalni identitet Srba”. <https://facebookreporter.org/2018/02/12/milos-kovic-kosovski-zavet-i-nacionalni-identitet-srba/>. Pristupljeno 3. januara 2019.
- Marković, Mihajlo. „Uzroci rata u BiH”. U: *Početak rata u Bosni i Hercegovini: uzroci i posledice*, ur. Gojko Đogo, 201–207. Beograd: Udruženje Srba iz BiH u Srbiji, 2001.
- Stanovčić, Vojislav. *Politička teorija I*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Stokes, G. „Rješavanje ratova jugoslovenske sukcesije”. U: *Jugoslavija i njeni povjesničari*, ur. N. M. Naimark i C. Holly, 165–177. Zagreb: Srednja Europa, 2001.

Summary

Nenad Kecmanović

Conflicts, Changes and Resilience of Political Culture

Political culture is prominent approach in political science, albeit often ignored. With the dominance of rational choice theory and institutional theory, the importance of tradition, customs, interethnic relations, patterns of behavior, emo-

tion and passions are often put aside. Following the definition of political culture by academic Vojislav Stanovčić, this paper explores the relations in Bosnia and Herzegovina in nation state building context. The author shows the impossibility of using solely rational and institutional elements as building blocks of nation state and the direct application of more and less successful patterns taken from old democracies and ignoring the cultural context of the state in which practical policies are being implemented. The result of such institutional engineering leads not into a democracy, but in a protectorate.

Keywords: *political culture, rational choice, institutions, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska.*

III

Legitimitet, konstitucionalizam i vladavina prava

Konstrukt legitimiteta u političkoj misli Vojislava Stanovčića

Apstrakt: *Konstrukt legitimiteta pripada vodećim pojmovima političke teorije. U prvom koraku autor situira koncept legitimiteta Vojislava Stanovčića u šire polje vladajućih političkih familija. Definiše ga u pojmovima republikansko-liberalne političke teorije. U središnjem delu analizira se odnos demokratije kao univerzalnog legitimacijskog principa i konstitucionalizma. U završnom delu reflektira se odnos straha i legitimiteta.*

Ključne reči: *legitimitet, republikanizam, liberalizam, demokratija, konstitucionalizam*

U korpusu političkih ideja profesora Vojislava Stanovčića pojam legitimnosti pripada redu vodećih principa pomoću kojih se analiziraju priroda i kvalitet političkih poredaka. „Izgraditi moć, sestiti na neki tron ili u sedlo vlasti, ne znači da će ta vlast uživati podršku i poštovanje onih kojima se vlada i zapoveda im. Da bi se to postiglo, moć koja se poseduje mora biti preobražena u legitimnu vlast [...] Legitimnost je jedan od ključnih pojmova političke teorije”.¹ Uvodnim tekstom iz Rusoovog *Društvenog ugovora* u kome Ruso izlaže normativno jezgro demokratske legitimnosti („ni najjači nije toliko jak da bi zauvek mogao ostatek gospodar ne pretvoriti li svoju moć u pravo, a poslušnost u legitimnost”) dodatno se osnažuje ovo normativno stanovište. To upućuje da se Stanovčić ne bavi bilo kakvim pitanjima politike, već onim koja su najteža i najsloženija. S pravom je isticao Đorđe Tasić da je problem opravdanja političke vlasti „jedno od najsloženijih filozofskih pitanja”, a Harold Laski ga je označio kao pitanje na koje „nijedna politička filozofija do sada nije odgovorila”. Ima nečeg čude-

¹ Vojislav Stanovčić, *Moć i legitimnost* (Beograd: Službeni glasnik, 2008), 107.

snog u principima legitimnosti, da ponovimo jednu sjajnu opasku Benžamena Konstana, šta ga čini nedokučivim i do kraja nesavladivim. Lepa imena koja su pratila raspravu o legitimnosti u političkim teorijama Hjuma, De Mestra, Tokvila i Taljerana („znaci vremena”, „sveti principi političke zajednice”, „geni grada”) samo potvrđuju ovaj opšti normativni stav. Sporovi oko legitimnosti porodili su najsnažnije političke debate, a odgovori na pitanje čiji je *titulus* snažniji po pravilu je označavao najkrupnije promene u istoriji političkih društava. Kriza legitimnosti jedno je od najdramatičnijih stanja kroz koje jedno društvo prolazi („kada jedno društvo doživi krizu legitimnosti lako se ruši ili raspada”). Otuda se može reći (i to bi označili prvim normativnim čvorištem u političkoj teoriji legitimnosti Vojislava Stanovčića) da onaj ko spozna razloge i osnove političke poslušnosti, kako je svojevremeno pisao Spinoza, zna unutrašnju ontologiju političke moći. „Kada čovek počne da traga za odgovorom na pitanje zašto se mora pokoravati državnoj vlasti učinjen je prvi korak na putu čovekovog političkog sazrevanja”.² Ovo stanovište u korpusu političkih ideja Vojislava Stanovčića „deli” osnovna polazišta kanonske političke teorije. Dva su razloga podjednako teorijske i normativne naravi koja upućuju na usidrenost koncepta legitimnosti u „konvencionalnu političku teoriju” (Luman). Prvi se izražava u metodičkoj povezanosti problema legitimnosti i problema političke obligacije. „Pitanje osnova političke obaveze, najboljeg državnog uređenja i legitimnosti političke vlasti samo su, dakle, varijante postavljanja pitanja i traženja odgovora na istu dilemu koja već milenijumima ne prestaje da interesuje one koji posmatraju i nastoje da protumače i racionalizuju fenomen političke vlasti”.³ Ovo pitanje važno je utoliko što u političkoj teoriji nema jednoznačnog odgovora na pitanje o odnosu političke legitimnosti i obligacije. Opšte je gledište da ova dva snažna i normativno natopljena pojma pripadaju glavnim tradicijskim poljima političke teorije (kontinentalna vs anglosaksonska). No, spor je oko teorijske i normativne snage ovih pojmova. U sporu što ga vode dvojica nemačkih političkih teoretičara Vilhelm Henis i Peter Graf fon Kilmanzeg, ovaj poslednji je izložio stanovište koje naglašava da „pojam političke obligacije nije najpogodniji za istraživanje problema legitimiteta”. Henis je odgovorio na način koji više zadovoljava i koji se prepoznaje i kod Vojislava Stanovčića, a i nekih drugih važnih teoretičara kao što je Jovan Plamenac. U njemu se naglašava centralnost problema političke obligacije za čitavu tradiciju političkih ideja. Profesor Stanovčić deli ovo stanovište podjednako u uzajamnoj povezanosti razmatranja problema legitimnosti i pitanja o osnovama političke obligacije,

² Vojislav Stanovčić, *Moć i legitimnost*, 92.

³ Isto, 94.

u usidrenosti problema legitimnosti u predmodernim političkim kulturama (teorija legitimnosti u jednom strožem značenju označava se kao „kategorija građanskog društva”) i uvođenjem u raspravu problema građanske neposlušnosti kao sastavnog dela opšte rasprave o osnovama političke obaveze. Ovo se metodičko polazište najizostrenije otkriva u delu u kome Stanovčić analizira osnovne tipove legitimiziranja političke vlasti. Razmatraju se različite teorije i tipologije političke legitimnosti i pri tome se s pravom izdvaja teorija Karla Fridriha koju u nešto redefinisanoj formi Stanovčić i prihvata. Ona se izražava i u drugom osnovnom polazištu koje pitanja legitimnosti i političke obligacije razmatra u istom odeljku. Prihvatajući ovo opšte polazište analiziraju se tri tipa legitimiziranja političke vlasti (religija, pravo i političke formule): „Najvažnija sredstva racionalizacije vladavine bile su religija, pravo i raznolike političke i ideološke formule”.⁴ Ovakvo teorijsko polazište omogućava da se problem političke legitimnosti i obligacije razmatra na jednoj širokoj istorijskoj ravni koja uključuje podjednako predmoderne političke kulture i formule legitimiziranja (Egipat, Indija, Kina, Persija itd), kao i moderna politička društva. Delovi posvećeni egipatskoj formuli o „vladaru bogu” u kojem se harmonizuje mit o poreklu vladara sa mitom o utemeljenju političke zajednice i uspostavlja osobita osmoza religijske i političke obligacije, koja Egiptu daje dugovečnu stabilnost, kineska formula „nebeskog mandata”, legitimacijski učinci Epa o Gilgamešu, Hamurabijevog i Mojsijevog zakonika, predstavljaju najsnažnije opise legitimacijskih formula predmodernih političkih kultura napisanih u našoj političkoj teoriji. Na njih se oslanjaju opisi predmodernih formula legitimiziranja političke vlasti u istoriji evropskih političkih društava i rađanje moderne evropske države i ugovorne legitimacijske formule (Hobs, Lok, federalisti itd). Pojam političke formule koji Stanovčić recipira unutar Moskine političke teorije ima jedno uže i preciznije značenje i koristi se kao oznaka savremenih ideoloških formula. To na neki način izlazi iz polja konvencionalne teorije o legitimnosti u čijem je središtu uverenje o ispravnosti (istinitosti, pravednosti itd.) legitimacijskog titulusa i političkih odluka vladara.

Ako smo prvo temeljno polazište u razmatranju problema legitimnosti kod prof. Stanovčića uočili kroz povezivanje pitanja o temeljima političke poslušnosti i ontologije političke moći, drugo se važno polazište odnosi na centralnost problema stabilnosti i održivosti poretka. Stanovčić deli neku vrstu naklonosti kanonske političke teorije političkom poretku, na način na koji to dobro pokazuje Džordž Kateb. Kanonska je politička teorija, drži Kateb, sklona da bude na strani reda, a da uzroke nedaća traži u ograničenosti i pokvare-

⁴ Vojislav Stanovčić, *Moć i legitimnost*, 29.

nosti ljudske prirode. U političkoj teoriji Vojislava Stanovčića ovo se polazište otkriva u osobitom naglašavanju važnosti reda (poretka) za ljudske zajednice i osobitoj skepsi i kritičnosti prema ljudskoj prirodi. To je na neki način jedno stanovište koje dominira u liberalnoj tradiciji, osobito kod američkih federalista (Hamiltona). U teoriji legitimnosti to se otkriva podjednako u tezi da sve što doprinosi stabilnosti poretka i njegovoj trajnosti ima neku vrstu legitimacijskog opravdanja, pa tako: „iz praktičnih razloga naglašena je tendencija da se režimima koji se duže održavaju prizna neka, makar i ograničena legitimnost”. Ovo je stanovište najtemeljitiije zagovarao Hobsov učitelj Huker (Hooker) koji je držao da sve što ojačava poslušnost prema vlasti nosi određenu formu političkog racionaliteta.

Centralnost problema održivosti političkog poretka u teorijskoj konstrukciji Vojislava Stanovčića otkriva se u osobitom proširenom značenju legitimnosti koji obuhvata ne samo valjanost i dostojnost vladavinskog titulusa, već i komponentu proceduralnosti i efikasnosti. Ovo je segment Stanovčićeve teorije u kojoj se otkriva uticaj savremene systemske teorije legitimnosti koja svoju najsnažniju artikulaciju ima u političkoj teoriji Niklasa Lumana. U radu koji nosi paradigmatičan naslov, koji je snažno uticao na savremenu teoriju legitimnosti *Legitimacija kroz proceduru*, Luman izlaže kritici konvencionalno stanovište o dovoljnosti dostojnosti legitimacijskog titulusa u procesu legitimizacije političke moći. Dva su prigovora koja Luman iznosi u odnosu na klasično, konvencionalno stanovište o legitimnosti. Prvo je da je za pojedinca neracionalno da prihvati faktičke gubitke zbog kolektivnih dobitaka po meri opšteprihvaćenih vrednosti, i drugo, da je konsenzus o relevantnim sadržajima nemoguće ustanoviti u visokokompleksnim društvima.

Stav da pravno regulisane procedure doprinose legitimaciji pravno obaveznih odluka, ili da ove čak utemeljuju, pripada liberalnom razmišljanju o pravu, državi i društvu, koje je stupilo na mesto staroevropske tradicije. Poput kategorija ugovora na području društva, kategorija procedura, naizgled, na području države nudi čarobnu formulu kombinacije sigurnosti i slobode [...] proceduru shvatamo kao socijalni sistem posebne vrste, a legitimaciju kao uključivanje obaveznih odluka u vlastitu strukturu odlučivanja. Odatle niču mogućnosti da na osnovama systemske teorije i teorije učenja približimo liberalnu tezu empiričkoj proveriti.⁵

Ovo su pretpostavke koje će Lumanu poslužiti da izloži tezu o autolegitimaciji političkog sistema: „Vidi se da se legitimacija kroz proceduru ne može

⁵ Niklas Luhman, *Legitimacija kroz proceduru* (Zagreb: Naprijed, 1992), 23.

shvatiti kao delovanje jednog ili nekih uvreženih uzroka, već kao dostignuće sistema, koje ovisi o strukturama mnogo pretpostavki i zbog toga je vrlo kompleksno i nije bezalternativno determinisano".⁶ Konceptija političkog legitimiteta Vojislava Stanovčića ne prihvata do kraja ovako snažnu sistemsku radikalizaciju koncepta legitimnosti (teorija o autolegitimizaciji sistema). U njoj se razložno harmonizuju poticaji konvencionalnog staroevropskog shvatanja (supstantivna svojstva legitimacijskog titulusa) i sistemske analize i postignuća sistemske teorije (centralnost procedura i samolegitimacijski učinci sistema).

Legitimnost u razumevanju Vojislava Stanovčića počiva na tri temelja. Prvi je valjan, verodostojan i moralno opravdiv legitimacijski titulus (*ex parte tituli*). Pravovaljani dostojni legitimacijski titulus osnovni je kriterij koji nam omogućava da razlikujemo legitimne vladavine od uzurpacija i tiranija (*ex defectu tituli*). Drugi temelj legitimnosti je proceduralni (*ex parte exerciti*). Ovaj legitimacijski standard otkriva usaglašenost legitimacijskog titulusa i načina vršenja političke vlasti:

Teorija legitimnosti podrazumeva i polazi od izvesnih civilizacijskih dometa i iskustava. Ona zatim samerava koliko su konkretni politički sistemi ili režimi (ili pojedine mere i zakoni) u skladu sa principima do kojih se dolazi uporednim proučavanjem političkih oblika i izvesnih filozofskih, etičkih i pravnih i drugih principa, kao što procenjuje i racionalnost postupaka proučavanih režima. Milenijumima su dva pitanja bila u centru interesovanja: 1) ispravnost ili legitimnost nečijeg naslova (*titulusa*), tj. osnovanost pretenzije na vlast (nekada na osnovu nasleđa, izborom od strane staleških skupština, odgovarajućom investiturom, papskim priznavanjem i krunisanjem, a danas, po pravilu, demokratskim izborom) i 2) ispravnost načina na koji se vlada, tj. kakve su praktične strane te vladavine, odnosno kakve posledice s obzirom na date okolnosti donose za društvo i njegove članove.⁷

Mada ga posebno ne izdvaja, efikasnost i učinci političke vlasti sastavni su deo proširenog značenja legitimnosti kod Vojislava Stanovčića. Kako smo to i naznačili, izvorište ovakvog razumevanja pojma legitimnosti su u staroevropskoj perspektivi koja u osnovi rabi Ciceronovu distinkciju o dva osnova nelegitimne vladavine (*tyrannus absque titulo* i *tyrannus exercitio*). Prvi je tip nelegitimne, uzurpatorske vladavine onaj u kome vlastodržac nema valjani titulus (Pipinu Malom prigovarali su da su mu kola sa tri točka). Drugi je,

⁶ Niklas Luhman, *Legitimacija kroz proceduru*, 24.

⁷ Stanovčić, *Moć i legitimnost*, 13.

pak, onaj u kome vladar svojim ponašanjem urušava vladavinski titulus kojim opravdava pravo na vladanje. Ovom su konstrukcijom nelegitimne, tiranske vladavine – najpre Sveti Augustin, a posle njega osobito Stefanus Junius Brutus (*Vindiciae Contra Tyrannos*) – obrazlagali pravo tiranocida: „Kralj, kao što smo rekli, onaj je koji je zadobio vlast bilo nasleđem ili izborom i koji vlada i upravlja u skladu sa zakonom. Tiranin, nasuprot kralju, postoji kada se vlast prigrabi silom ili prevarom, ili kada je način vladavine kralja, koja mu je data slobodno, suprotna pravdi i pravičnosti i u neskladu sa zakonom i ugovorom prema kojima je dao svečanu obavezu”.⁸ Ako je vladavina rđava (tiranska), a zakoni nepravični, opravdivo je ukloniti, pa i ubiti vladara. Slavljen je onaj koji to učini. Teorija tiranocida, dakle, sastavni je deo jedne opštije teorije političke legitimnosti. Način na koji profesor Stanovčić povezuje teoriju tiranocida i savremenu teoriju građanske neposlušnosti ponovo pokazuje usidrenost njegovih političkih ideja u staroevropsku perspektivu. To čini osobitu vrstu otklona u odnosu na savremene teorije građanske neposlušnosti (Rols, Habermas itd.) koje ovaj koncept vezuju za formu konstitucionalnih demokratija. No, i u jednoj i u drugoj teoriji, koncept građanske neposlušnosti otvara složeno pitanje o uzajamnoj napetosti između principa legaliteta i legitimiteta i otkriva način na koji se pravno-politički pozitivitet nadgrađuje snažnijim standardima usidrenim u moralnim i političkim nazorima građana, a osobita asimetrija između principa legitimnosti i principa legaliteta. To se rešava „paradoksom vladavine prava”.

Principi vladavine prava i odnos konstitucionalizma i demokratije pripada redu centralnih pitanja u poznim radovima Vojislava Stanovčića. Analiza ovog složenog odnosa otkriva nekoliko teorijskih i normativnih polazišta koja otkrivaju Stanovčićev teorijski temperament. Prvo, Stanovčić otkriva da se radi o jednom složenom normativnom statusu ova dva ključna koncepta. I sam bliski saradnik Roberta Dala (Dahl), profesor Stanovčić prihvata jednu od centralnih ideja u Dalovoj knjizi *O demokratiji* da je demokratija univerzalni legitimacijski princip i da je pobedila sve svoje protivnike, podjednako tradicionalne (monarhija, aristokratija itd.) i savremene (nacizam, fašizam, militarne demokratije). Istovremeno, Stanovčić demonstrira osobitu formu liberalnog temperamenta upućujući na asimetriju konstitucionalizma i demokratije. U jednom od najsnažnijih sintetičkih tekstova koji je priložio povodom četrdeset godina osnivanja Fakulteta političkih nauka („Demokratija, konstitucionalizam i vladavina prava”) on otvara raspravu pitanjem „koji su uslovi da demokratija ne bude najgori politički poredak?” Polazište je autora da je demokratija

⁸ Milan Podunavac, *Politički legitimitet* (Beograd: Rad, 1988), 28.

najbolji konstitucionalni izbor u odnosu na despotske, diktatorske i totalitarne režime, no da bi demokratija ispunila mogućnosti za ostvarivanje individualne slobode ona mora imati oslon u pravnim i političkim instrumentima kojima se ograničava politička vlast.

Dva su uslova da bi jedan politički oblik bio „ispravan”. Prvi je da vladavina mora biti u skladu sa opštim interesima političke zajednice; drugi, pak, da politička vlast i volja upravljača mora biti u skladu s nekim opštim normama koje postoje u okviru političke zajednice i o kojima postoji opšta saglasnost u okviru društva. Ova dva uslova sažimaju se u principima legitimiteta i legaliteta. „Demokratija može da se uzme kao jedan nužan ali ne i dovoljan uslov za legitimnost vlasti i za valjanost postupaka, pa i sadržine zakona koje vlast donosi. Isto tako izbori daju titulus – pravo na vlast, pravo na vladanje onome ko je izabran. Ali i sam način vladanja i upravljanja mora biti legitiman i u skladu sa načelima vladavine prava”.⁹ Osnovno jezgro demokratije autor vidi u „vladavini većine” i posvećuje dosta prostora njenim strukturnim deficitima. Tri su osnovna, upućuje Stanovčić. Prvi je opasnost od „tiranije većine”, drugi u uvek potencijalnoj opasnosti da manjina „zarobi društvo i državu” i treća u osobitoj asimetriji moći i konsenzusa. Celinu pravno-političkih instrumenata usmerenih na kontrolu i ograničavanja političke vlasti V. Stanovčić definiše opštim pojmom konstitucionalizma. Pri tome, Stanovčićevo shvatanje konstitucionalizma nadilazi klasično liberalno razumevanje ovog pojma („negativni konstitucionalizam”) i definiše ga u pojmovnoj i normativnoj matrici liberalno-republikanskog značenja.

Konstitucionalizam u jednom užem i formalno pravnom smislu označava proces u kojem država utvrđuje ustav kao najvažniji (osnovni) zakon koji sadrži osnovne norme u kojima će se zasnivati ceo pravni sistem države, a da bi se uzimao kao realan ustav to podrazumeva da u osnovnim stvarima tom aktu korespondiraju realni pravni i politički odnosi. U širem smislu i političkom životu konstitucionalizacija je uvek značila utvrđivanje statusa građana, naročito odnosa građana i vlasti (u Likurgovom, Solonovom i nizu drugih ustava, u Velikoj povelji slobode itd.) s ciljem da se vlast ograniči garantovanjem prava i sloboda građana u osnovnim oblicima i strukturama vlasti (u demokratijama biranjem i mogućnošću smenjivanja odlučivanjem građana, tj. naroda) kao i regulisanjem načina na koji se vlast vrši.¹⁰

⁹ Vojislav Stanovčić, „Demokratija, konstitucionalizam, demokiratija”, u: *Država i demokratija*, ur. Milan Podunavac (Beograd: Službeni glasnik, 2010), 108.

¹⁰ Isto, 132.

U zaključnom delu ove obimne studije Stanovčić izlaže svoje normativno polazište upućujući na „sintezu liberalne demokratije, konstitucionalizma i vladavine prava”. Ova vrsta umerenog normativnog polazišta jedno je od temeljnih obeležja teorijskog temperamenta profesora Vojislava Stanovčića.

U zaključnom delu ove kratke analize razmotrićemo uzajamni odnos straha i legitimnosti. Ovo je pitanje u političkoj teoriji gotovo sasvim zatomljeno i teorijski nereflektirano. Mada ga profesor Stanovčić posebno ne izdvaja, on širokim izvodima i oslonom na dvojicu italijanskih autora – Mosku, a osobito Ferera, autora gotovo nepoznatog našoj političkoj teoriji – daje nekoliko vrlo snažnih poticaja o važnosti ovoga problema. Stanovčić, kako smo to pokazali u prethodnim delovima studije, veoma opširno interpretira Moskin pojam „političke formule”, označavajući je kao sistem religijskih, pravnih ili filozofskih verovanja, kojima se opravdava i olakšava politička vladavina. Utvrđujući da sila nije titulus, Moska upućuje na osobitu civilizacijsku funkciju formula legitimneta, koje podjednako i vlastodršce i podanike oslobađaju uzajamnih strahova i humanizuju ovaj temeljni politički odnos. Ferero je u radu *The Principles of Power* ovaj problem razvio još snažnije i u osobitoj kritici Tomasa Hobsa označio principe legitimneta kao one formativne principe koji političku vladavinu oslobađaju inherentnih strahova koje proizvodi politička vlast. Hobsovoj ideji da su država i političke institucije odgovor na egzistencijalni strah koji rađa pretpolitičko stanje (država je *defensor et cretor pacis*) Ferero odgovara idejom o civilizaciji kao „školi hrabrosti” i teorijskom konceptu legitimneta („principi legitimneta”) kao osobitoj formi društvenog ugovora političkih društava koji ga oslobađaju onih strahova koje proizvode same institucije. Utvrđujući da je i unutar principa legitimnosti uvek više moći nego prava, Ferero uvodi u raspravu pojam *kvazilegitimnosti*, pokazujući da su savremena društva više živela u ovim stanjima no u stanjima legitimnosti. Analizom, pak, „bonapartizma”, koji označava kao najregresivniju formu vladavine koju je tadašnja Evropa porodila („bonapartizam je čir na političkom telu Evrope”), Ferero upozorava da nasilne promene i politički i konstitucionalni diskontinuiteti u društvima zakonito rađaju diktature i nelegitimne forme političke vladavine. Ovaj Fererov metodički nalaz od velike je važnosti za političku teoriju, uključujući i političku teoriju u Srbiji. Ona je i poslužila autoru ove studije da, analizirajući političku formaciju koja se porodila u Srbiji osamdesetih godina prošlog veka, ovu političku leguru označi kao najregresivniju političku formaciju koju je evropsko društvo porodilo u drugoj polovini dvadesetog veka i definiše je u kategorijama diktatorske i kvazilegitimne vladavine. Vladavine koja poput „kuće na pesku” nikada ne može do kraja da se stabilizuje.¹¹

¹¹ Milan Podunavac, John Keane i Sparks Chris, *Politika i strah* (Zagreb: Politička kultura, 2008).

BIBLIOGRAFIJA

Luhman, Niklas. *Legitimacija kroz proceduru*. Zagreb: Naprijed, 1992.

Podunavac, Milan. *Politički legitimitet*. Beograd: Rad, 1988.

Podunavac, Milan, John Keane i Sparks Chris. *Politika i strah*. Zagreb: Politička kultura, 2008.

Stanovčić, Vojislav. „Demokratija, konstitucionalizam, demokratija”. U: *Država i demokratija*, ur. Milan Podunavac. Beograd: Službeni glasnik, 2010.

———. *Moć i legitimnost*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.

Summary

Milan Podunavac

Construct of Legitimacy in Political Thought
of Vojislav Stanovčić

The construct of legitimacy is one of the most important concepts of political theory. In the first step, the author places the concept of legitimacy of Vojislav Stanovčić in the broader field of main political families. The concept is further defined in the terms of the Republican-liberal political theory. In the central part, the analysis is centered upon the relationship of democracy as a universal legitimacy principle and constitutionalism. In the final part, the relation between fear and legitimacy is the object of reflection.

Keywords: *legitimacy, republicanism, liberalism, democracy, constitutionalism.*

Vukašin Pavlović

Fakultet političkih nauka, Beograd, emeritus

Odnos slobode i vlasti u naučnom delu Vojislava Stanovčića

Apstrakt: *Stanovčić je kao eruditski obrazovani mislilac političke teorije dao veliki doprinos mnogim oblastima političkih nauka. Prvi je među našim profesorima dao prednost liberalnoj teoriji nad marksizmom. Odnos vlasti i slobode je ključni motiv većine njegovih teorijskih dela. Taj odnos razmatra kroz pitanja ljudskih prava i pitanja legitimnosti vlasti. Njegov veliki doprinos političkoj sociologiji autor ovog teksta razmatra analizirajući sledeća pitanja: sukobi i poredak; moć i vlast; ideologije i utopije. U zaključnim napomenama se naglašava značaj javnog angažovanja profesora Stanovčića u odbrani ljudskih prava i zalaganju za vladavinu prava.*

Ključne reči: *politička teorija, liberalizam, vlast i sloboda, ljudska prava, legitimnost, sukobi i poredak, moć, ideologije, vladavina prava*

UVOD

Akademik Vojislav Stanovčić neosporno pripada grupi najuglednijih profesora Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Najveći deo svog radnog veka posvetio je našoj najznačajnijoj obrazovnoj instituciji u oblasti političkih nauka, novinarstva i socijalnog rada, na koju je došao još 1968, tj. u godini ulaska Fakulteta u sastav Univerziteta u Beogradu.

Glavni predmet krajnje sažetih razmatranja u ovom saopštenju (čiji je obim prostorno unapred opravdano limitiran) su četiri tematska pitanja. To su teme koje, po mom shvatanju, najvernije odslikavaju ličnost i delo profesora Vojislava Stanovčića. Prva se odnosi na značaj sveobuhvatnog poznavanja i uvažavanja klasičnih teorijskih temelja političkih nauka za savremeni razvoj sve većeg broja politikoloških disciplina. Druga se tiče vremena uspostavljanja

kritičkog stava prema marksizmu kao ideologiji i isključivoj teorijskoj poziciji i stepena uvažavanja zapadnih liberalno-demokratskih teorija. Treća razmatra odnos vlasti i slobode kao jedan od ključnih teorijskih lajtmotiva u svim njegovim delima. Četvrto pitanje se odnosi na sumiranje doprinosa koji je Vojislav Stanovčić dao političkoj sociologiji.

ERUDITSKI OBRAZOVANI MISLILAC POLITIČKE TEORIJE

Akademik Vojislav Stanovčić je bio jedan od najšire obrazovanih ličnosti u prvoj generaciji profesora na našem fakultetu. Stekao je široko obrazovanje tokom pedesetih godina prošlog veka na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, koje nije bilo samo pravničko. Zahvaljujući tadašnjim velikim profesorima poput Radomira Lukića, Mihajla Konstantinovića, Jovana Đorđevića, Milana Bartoša, Alberta Vajsa, Andrije Gamsa, Mihajla Đurića, Ivana Maksimovića i drugih, dobio je vrlo širok i kvalitetan uvid, kao i solidna znanja iz oblasti političke filozofije, sociologije, ekonomije i političkih nauka. Nakon diplomiranja prava, pokazao je interes i za studij svetske književnosti, pa ne iznenađuje što se u svojim teorijskim analizama često pozivao i na važna naša i svetska književna dela.

Zahvaljujući širokom teorijskom interesovanju i enciklopedijskom znanju, akademik Vojislav Stanovčić je u svojim mnogobrojnim naučnim radovima dao izuzetan doprinos razvoju mnogih oblasti političkih nauka na našem fakultetu. Tu je najpre široka oblast istorije političkih ideja i teorija, predmet koji je profesor Stanovčić predavao od svog dolaska na Fakultet političkih nauka. S pravom je smatrao da je dobro poznavanje razvoja političkih ideja i teorija najvažnija i najbolja osnova u obrazovanju politikologa. To se, nažalost, danas često gubi iz vida, jer fundamentalno teorijsko obrazovanje kao da uzmiče pred naletom fragmentiranog pragmatizma i uske specijalizacije u svim oblastima univerzitetskog obrazovanja, što ima najpogubnije posledice upravo po političke nauke i društvene nauke u celini.

Pored toga, profesor Stanovčić je pružio vredan doprinos i mnogim drugim teorijskim disciplinama bez kojih nije moguć studij političkih nauka. Kao pravnik po početnoj vokaciji, dao je značajan doprinos našoj teoriji i sociologiji prava i aktivno učestvovao u pravničkom obrazovanju politikologa, posebno se baveći nekim pitanjima ustavnog prava, kao i opštom teorijom konstitucionalizma. U toj oblasti davao je neospornu prednost načelima vladavine prava, koja su jedan od bitnih postamenata u anglo-američkom pravnom i političkom životu. Za razliku od anglo-američke političke i pravne tradicije, evropski pravni i politički prostor karakteriše tradicija i praksa zasnovana na principi-

ma pravne države. Profesor Stanovčić je, mislim s pravom, smatrao da pravna država može da bude zasnovana na arbitrarnim i nepravičnim zakonima koje donosi zakonodavac (ekstremni slučaj toga su specijalni zakoni, *lex specialis*), dakle, zakonima čiji smisao i primena ne moraju uvek da budu u skladu ni sa načelima vladavine prava, ni sa stvarnom demokratijom, a ponajmanje sa interesima većine građana.

Zbog konstantnog interesa za probleme ljudske prirode dao je veliki doprinos našoj političkoj antropologiji. Teorijski uvidi, ali i ponekad gorko praktično životno iskustvo, uveravali su ga da je pitanje ljudske prirode, pogotovu njene tamne i destruktivne strane, jedno od najsloženijih pitanja ne samo u političkim naukama, već i u društvenim i prirodnim naukama uopšte.

Da bi se bolje razumela kako ambivalentnost ljudske prirode tako i složenost društvenog i političkog života uopšte, profesor Stanovčić se u svojim teorijskim analizama oslanjao ne samo na najrelevantniju svetsku literaturu iz oblasti političkih i društvenih nauka, već i na najveća dela kako naše tako i svetske književnosti, od najstarijih epova i spevova poput *Mahabharate*, *Ramajane* i *Gilgameša*, pa do *Gorskog vijenca* i književnih dela iz naših dana. To posebno dolazi do izražaja u njegovoj dvotomnoj studiji *Političke ideje i religija*, kojom je dao neprocenjiv doprinos boljem razumevanju odnosa u složenom trouglu što ga čine društvo, religija i politika.¹

RANI OTKLON OD MARKSIZMA PREMA LIBERALNOJ TEORIJI

Među našim profesorima prve generacije Vojislav Stanovčić je, nadahnut idejama klasične liberalne teorije Džona Stjuarta Mila, kao i velikih revolucija modernoga doba, američke i francuske, i njihovim deklaracijama, među prvima učinio značajan otklon od klasičnog i dogmatski shvaćenog marksizma.

Zanimljivo je da je Vojislav Stanovčić odabirom teme doktorske disertacije „Industrijska demokratija – shvatanja u britanskoj socijalno-političkoj teoriji” (1965) nastavio onu internacionalnu liniju u akademskom obrazovanju koju je započeo profesor Najdan Pašić, čija doktorska disertacija je takođe imala za predmet temu iz istog socijalnog, političkog i teorijskog miljea: „Javne korporacije u Velikoj Britaniji”.²

¹ Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religije, 1 i 2* (Beograd, Udruženje za političke nauke Jugoslavije, 1999).

² Najdan Pašić, *Javne korporacije u Velikoj Britaniji* (Beograd: Kultura, 1958).

Vojislav Stanovčić je svojom disertacijom napravio vrlo produktivno i značajno pomeranje težišta od do tada kod nas vladajuće marksističke teorijske paradigme, s jedne strane, ka postulatima liberalne teorije, s druge. Liberalna teorija i tada, kao i sada, dominira u anglo-američkoj politikološkoj školi, kao vodećoj u svetskim okvirima u dvadesetom veku. Radeći na disertaciji upoznao se sa nastankom i razvojem britanskog laburističkog i sindikalnog pokreta, kao i sa idejama gildsocijalizma. Od posebne važnosti za našu političku nauku bili su njegovi uvidi u nastanak jedne od najčuvenijih institucija za izučavanje političkih nauka u Evropi, koju su pod nazivom Londonska škola za ekonomske i političke nauke formirali pripadnici čuvenog Fabijanskog društva Beatrisa i Sidni Veb. O tome je detaljnije pisao i u opširnoj uvodnoj studiji „Pluralističko shvatanje društva i slobode” koja prethodi srpskom prevodu knjige Harolda Laskija *Sloboda u modernoj državi* (publikovano u ediciji „Ideje” izdavača Radnička štampa).³ Može slobodno da se tvrdi da je akademik Stanovčić ne samo najtemeljniji poznavalac istorije političkih ideja i teorija među našim profesorima prve generacije, nego i najliberalniji teorijski mislilac u savremenoj političkoj nauci u nas.

Izuzetno je značajan doprinos profesora Stanovčića političkoj sociologiji, naročito u njegovim knjigama *Vlast i sloboda*⁴ i *Politička teorija I*,⁵ posebno u razmatranjima političke moći. Koristim priliku da kažem da sam ponosan što sam učestvovao u radu žirija koji je profesoru Stanovčiću 2007. godine dodelio Nagradu grada Beograda za knjigu *Politička teorija*, kao najbolje delo iz društvenih nauka objavljeno u 2006. godini.

ODNOS VLASTI I SLOBODE

Dve su ključne linije razmatranja ovog odnosa u Stanovčićevim delima. Prva linija obeležava širenje polja slobode kroz širenje ljudskih prava. Istina, u pogledu na ovo polje lako se uočava sve vidljiviji paradoks: broj različitih vrsta ljudskih prava se istovremeno i širi, ali se njihova primena u mnogim oblastima realno sužava. U knjizi *Vlast i sloboda* on kaže: „Jedna od najznačajnijih prepreka despotizmu, dominaciji, diktaturi, jeste da se svaka vlast dovede u položaj da područje ljudskih prava i sloboda bude zabran u koji vlast i njeni

³ Harold Laski, *Sloboda u modernoj državi* (Beograd: Radnička štampa, 1985).

⁴ Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda* (Beograd: Udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, 2003).

⁵ Vojislav Stanovčić, *Politička teorija I* (Beograd: JP Službeni glasnik, 2006).

organi ne smeju bez velikih i opravdanih razloga da zalaze. Ta prava i slobode su *ratio essendi* vlasti, a ne njen dar podanicima".⁶

Profesor Stanovčić u svim svojim delima, kada raspravlja o različitim političkim idejama i teorijama, pravi jasnu razliku između apostola slobode i apostola moći i poretka. „Apostoli slobode su uvek liberalno orijentisani i implikacije njihovih koncepcija vode sistemima u kojima su vlade ograničene u interesu slobode građana.” Analogna ovoj je komparacija koju pravi Karl Poper razlikujući prijatelje i neprijatelje otvorenog društva.⁷

Za našeg autora jedan od najvažnijih apostola slobode je Džon Lok, koji smatra da su ideje prava, sloboda i društva starije i primarnije od vlade i države, jer im prethode. Osnovna funkcija vlade je, po Loku, da štiti prava i slobode ljudi. Njena priroda i funkcije su u načelu ograničene. Temelj vlade je pristanak onih kojima vlada. Vlada je građanima i odgovorna u svakom trenutku. „Vlada koja ne bi ispunjavala one obaveze koje po prirodi političkog odnosa padaju na vladu, a to je zaštita prava i sloboda ljudi, gubi pravo da očekuje poslušnost”. I zaključuje: „Građani u slučaju tiranske vlade imaju i pravo na pobunu, odnosno revoluciju, tj. smenu vlade i njenu zamenu drugom, koja više odgovara njihovom poimanju karaktera vlade i koja uživa njihovo poverenje”.⁸

Druga linija razmatranja teme o odnosu vlasti i slobode u delu akademika Stanovčića usredsređuje se na odnos legalnosti i legitimnosti. Za tu vrstu razmatranja opet je od ključnog značaja njegova studija *Moć i legitimnost*.⁹ (koja se pojavila u renomiranoj biblioteci „Politika i društvo” (Službeni glasnik, 2006)).

Podsetiću na neke od najvažnijih stavova iz ove njegove knjige:

- „Za kategoriju legitimnosti vlasti važno je imati na umu da puka moć, tzv. gola vlast nije dovoljna da bi se ljudima vladalo i zadobila njihova poslušnost.”¹⁰
- „Nijedna vlast se ne može trajno održati ili pak ne može postići društvene rezultate ukoliko ne zadobije podršku. Zato je pitanje o legitimnosti vlasti od podjednako krupnog značaja i za građane (u smislu da li će imati dobru i poštovanja dostojnu vladu), ali i za vladu (da li će steći istinsku podršku onih kojima vlada)”.¹¹

⁶ Stanovčić, *Vlast i sloboda*, 23.

⁷ Karl Poper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* (Beograd: BIGZ, 1990).

⁸ Vojislav Stanovčić, *Moć i legitimnost* (Beograd: JP Službeni glasnik, 2006), 49.

⁹ Isto, 49.

¹⁰ Isto, 20.

¹¹ Isto, 21.

- „Problem legitimnosti je, u stvari, samo na drugi način postavljeno pitanje osnova ili principa političke obligacije građana. Na čemu doista nastaje čovekova obaveza da sluša državnu vlast? Da li je ta obaveza bezuslovna ili i vlast mora da se pridržava nekih principa i ispunjava neke funkcije i očekivanja da bi zadobila poverenje i dobrovoljnu poslušnost?”¹²

Populizam s kojim se često srećemo tokom istorije, a koji u mnogim zemljama, uključujući i našu, danas preovlađuje, pokazuje da demokratija koja nije ograničena i koja se ne pridržava zakona ili ih selektivno sprovodi može biti najgori oblik vlasti, baš kako je upozoravao Aristotel, nazivajući taj oblik političkog poretka ohlokratijom (vladavinom ološa). Stanovčić zaključuje: „Nijedna vlast se nikakvim izgovorima ne može legitimisati pred svetskom zajednicom [dodao bih ovde i pred sopstvenim građanima, V. P.] ukoliko sistematski, trajno i grubo krši osnovna prava i slobode svojih građana, bez obzira na izgovore”.¹³

Akademik Stanovčić pravi jasnu razliku između legalnosti i legitimnosti. Legalnost se može ticati pojedinih pravnih akata (zakona pre svega), ali u odnosu na čitav politički i pravni sistem smisleno je postavljati pre svega pitanje njegove legitimnosti. Legalnost sama po sebi nije dovoljna da na zadovoljavajući način reši pitanje vlasti i slobode, vlade i građana. Pišući o „tiraniji većine” na koju su ukazivali mnogi autori od Aristotela do Tokvila i od Džona Stjuarta Mila do Franca Nojmana, Stanovčić upozorava da „većina sama po sebi ne čini da njenom podrškom zlo postaje dobro”.

Tu ideju je najjasnije formulisao Franc Nojman u svojoj knjizi *Demokratija i autoritarna država*, kada je pisao „Zlo ne može postati pravednim samo zato što ga želi većina. Naprotiv, time zlo postaje većim”.¹⁴ Iz ovoga Stanovčić zaključuje „da su pristanak, učešće, masovna podrška i drugi slični izrazi prihvatanja i popularnosti vlasti samo neophodan, ali ne i dovoljan uslov za legitimnost jedne vlasti”.¹⁵

Ocenjujući da živimo u doba krize ili erozije legitimnosti političke vlasti, Vojislav Stanovčić predlaže jedan izuzetno značajan teorijski test utvrđivanja legitimnosti vlasti. Legitimacijski test vlasti on nalazi u kumulativnom ispunjavanju sledeća tri kriterija:

¹² Vojislav Stanovčić, *Moć i legitimnost*, 21.

¹³ Isto, 53.

¹⁴ Franz Neuman, *Demokratska i autoritarna država* (Zagreb: Naprijed, 1974), 177.

¹⁵ Stanovčić, *Moć i legitimnost*, 63.

1. U skali vrednosti koju neka vlast zagovara, obećava, izlaže u svojim deklaracijama, dokumentima, svečanim izjavama.

2. U analizi sredstava pomoću kojih se prethodna skala vrednosti ostvaruje.

3. Treći neophodan i najvažniji elemenat je analiza rezultata u ostvarivanju datih obećanja.

Predloženi legitimacijski test je toliko jasan i uverljiv da ne zahteva posebna objašnjenja. Važno je samo još jednom skrenuti pažnju na potrebu kumulativnog ispunjavanja svih napred navedenih kriterijuma, jer se u praksi legitimacija vlasti često traži i nalazi samo u obećanjima, a predložena sredstva kojima se neki od tih ciljeva treba da ostvaruju, kao i realna procena ostvarenih rezultata ostaju van vidokruga javnosti pred kojom se određena vlast legitimiše.

DOPRINOS POLITIČKOJ SOCIOLOGIJI

U mnogim svojim knjigama i člancima akademik Stanovčić se bavio temama koje su od bitnog značaja i za političku sociologiju. U ovoj prilici ukazaću samo na tri problemska kruga njegovih razmatranja, u kojima je on dao veliki doprinos našoj političkoj sociologiji. Ta tri teorijska kruga čine teme: a) sukob i poredak; b) moć i vlast i c) ideologije i utopije.

a) Sukob i poredak

Polazna tačka u razmatranju ove teme je stav, koji prihvata i Vojislav Stanovčić, da su „sukobi trajna crta svih epoha ljudske zajednice”. Zato sukobi, po njegovom mišljenju, „nikada nisu prestali da budu predmet interesovanja političkih mislilaca”.¹⁶ Stanovčić odbacuje ocene po kojima se isključivo na Makijavelija gleda kao na rodonačelnika takozvane „teorije realpolitike”, to jest teorijskog stanovišta koje u sukobima i ratovima vidi konstantu realnog života. On podseća da su takvo stanovište imali mnogi mislioci politike i pre Makijavelija i izričito pominje istoričara Tukidida. Stanovčić je u pravu jer znamo da postoji neobično širok i dug teorijski luk od Heraklita koji je tvrdio da je rat (*polemos*) otac svih stvari, pa do Fukoa, koji smatra da je diskurs rata

¹⁶ Stanovčić, *Politička teorija I*, 82.

zajednički imenitelj politike i u periodima mira i periodima ratnih sukoba i da je rat ne samo glavni proizvođač moći, nego i najvažnijih ljudskih institucija.¹⁷

Kao izuzetno važan kontrapunkt teorijama i misliocima koji u središte svojih razmatranja stavljaju problematiku rata, Voja Stanovčić ukazuje na znameniti spis Imanuela Kanta „Večni mir”. Slažem se sa ocenom Danila Baste da je ovaj Kantov projekat večnog mira kao najvišeg političkog dobra zadržao punu aktuelnost i do naših dana,¹⁸ pa sam slobodan da podsetim na neke od najvažnijih, kako preliminarnih, tako i definitivnih članova Kantovog predloga, koji su od koristi kako za globalni svet danas tako i za aktuelno stanje u našem regionu.

Iz odeljka o preliminarnim članovima ukazujem na sledeće:

1. „Nijedan ugovor ne treba smatrati mirovnim ako je sklopljen tako da prećutno sadrži povod budućeg rata.”; 2. „Nijednu samostalnu državu (bez obzira da li je ona velika ili mala) ne može druga država da stekne nasleđem, zamenom, kupovinom ili darivanjem.”; 3. „Stajaće vojske treba da vremenom potpuno nestanu.”; [...] 5. „Nijedna država ne sme se nasilno uplitati u uređenje i upravljanje druge.”; 6. „Nijedna se država u ratu s drugom ne sme upuštati u takva neprijateljstva koja bi u budućem miru nužno onemogućila međusobno poverenje [...]”.¹⁹

Drugi odeljak sadrži tri definitivna člana večnog mira:

1. „Građansko uređenje u svakoj državi treba da bude republikansko.”; 2. „Međunarodno pravo treba da se osniva na federalizmu slobodnih država.”; 3. „Pravo građana sveta treba da se ograniči na uslove opšteg hospitaliteta”, odnosno prava gostoprimstva koje znači pravo svakog stranca da u slučaju dolaska na tle nekog drugog ne bude od ovog primljen neprijateljski.²⁰

Svojim spisom Kant odgovara ne samo na nasušnu potrebu svoga vremena za uspostavljanje univerzalnog ugovora o miru, već i na potrebe našeg doba, naročito u pogledu rešavanja aktuelne migrantske krize i uspostavljanja humanijeg odnosa prema nevoljama stranaca, kako na globalnom tako i na regionalnom planu.

Stanovčić stoga s pravom skreće pažnju na činjenicu da veliki broj autora u oblasti političke teorije i političke sociologije smatra da je osnovna uloga politike rešavanje društvenih sukoba, a iz te grupe politikologa posebno izdvaja

¹⁷ Vukašin Pavlović, *Politička moć* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2012).

¹⁸ Danilo Basta, „Kant kao politički mislilac – uvod u Kantove političke spise”, u: Imanuel Kant, *Um i sloboda. Spisi iz filozofije istorije, prava i države* (Beograd: Ideje, 1974), 24.

¹⁹ Kant, *Um i sloboda*, 137–140.

²⁰ Isto, 142–149.

poznatog francuskog teoretičara Morisa Diveržea, koji je dao veliki doprinos, kako političkoj sociologiji tako i političkim naukama u celini.²¹

U raspravi o drugom elementu iz relacije sukob i poredak, akademik Stanovčić daje jedan sadržajan i zanimljiv osvrt na nekoliko kongresa Međunarodnog udruženja za političke nauke (IPSA), posebno se zadržavajući na sedamnaestom, održanom u Seulu 1997. godine, čija je glavna tema upravo bila „Sukob i poredak”. Iz uvodnog referata odlazećeg predsednika IPSA-e, francuskog politikologa Žana Lekaa, Stanovčić izdvaja i komentariše nekoliko značajnih ideja. Prva i polazna je ona „o trajnom dijalogu sukoba i poretka u svetu koji se menja”. Kao što ekonomisti i sociolozi imaju u svojim disciplinama koncepciju ravnoteže između konflikta i poretka, tako i politička nauka odgovor na pitanje ravnoteže između sukoba i poretka nalazi u izgradnji dobrih institucija. Leka takođe smatra da politička nauka pripada korpusu „mekih nauka”, za razliku od „tvrdih” kakve su prirodne i tehničke, i da zbog toga ima senzibilniji odnos prema znanju koje poseduje i kome teži. Zato, kaže Leka, samo je po sebi protivurečno tvrditi da danas možemo znati stvari koje u budućnosti mogu nastati kao posledica naših sadašnjih znanja u oblasti političkih nauka, jer su procesi i događaji u polju politike teško predvidivi ili uopšte nepredvidivi.²²

b) Moć i vlast

Po opravdanom mišljenju Vojislava Stanovčića, moć i vlast predstavljaju jedan od najvažnijih predmeta proučavanja u političkim naukama. On ukazuje da su, nasuprot uobičajenim mišljenjima, teme moći i vlasti bile proučavane mnogo pre u Aziji nego u Evropi.

Stanovčić sve različite teorijske pristupe moći i vlasti deli u dve velike grupe: jednu čine normativistički pristupi ovoj temi, a drugu realpolitički. Uz osvrt na široku literaturu koja postoji u svetu o pitanjima moći i vlasti od Tukidida pa do naših dana, Stanovčić se opredeljuje da posebno prikaže i analizira teoriju moći Bertranda Rasela, jednog od najuticajnijih autora na ovu temu.

Rasel smatra da je osnovni pojam društvenih nauka u celini, a političkih nauka posebno, pojam moći i to na isti onaj način na koji ključnu ulogu u fizici ima pojam energije. Kao i energija, i moć ima ne samo različite oblike ispoljavanja, nego i sposobnost transformacije iz jednog u drugi oblik. Istina, u pogledu

²¹ Stanovčić, *Politička teorija I*, 82–83.

²² Isto, 104–106.

osnovne definicije moći Rasel sledi Vebera i njegovo čuveno određenje da se moć može definisati kao sposobnost da se proizvedu nameravane posledice, odnosno efekti ponašanja. Želja za moći i slavom su, po Raselu, dve čovekove težnje koje nemaju granica. U svojim studijama o odnosu etike i politike Rasel se, između ostalog, bavi i pitanjima kako se mogu uspostaviti te granice.

Jedna od važnih Raselovih teza je da je „ljubav prema moći glavni pokretač koji dovodi do promena koje treba da proučavaju društvene nauke”.²³ Ljubav ili impuls prema moći ispoljava se, po Raselu, na dva načina: eksplicitno u vođama i implicitno u sledbenicima. Rasel takođe analizira karakteristike „gole moći” i revolucionarne vlasti nalazeći u njima i jednu zajedničku kariku: da je podanici najčešće respektuju isključivo zbog toga što je najjača moć i ni iz kog drugog razloga.²⁴ Najzad, Rasel daje neospornu i oštru kritiku tiranije i svakog drugog oblika autoritarne moći onih koji su se domogli vlasti i koji vrše pritisak na individue i grupe ograničavajući im mogućnosti razvitka i sužavajući im polje slobode.

Vojislav Stanovčić inače smatra da su u oblasti političkih nauka i politike kao prakse osnovni i trajni izazovi povezani s kategorijom moći, njenom prirodom, pojavnim oblicima i preobražajima, a naročito s vlastoljubljem i borbom za vlast i dominaciju. On podseća na poznatog teoretičara moći i politike Harolda Lasvela i rečiti naslov jedne njegove knjige, iz koga se vidi distributivna uloga i moći i politike, a koji glasi: *Politika: ko dobija, šta, kada i kako*.²⁵

c) Ideologije i utopije

Pitanja političke teorije, doktrine, ideologije i utopije predmet su rasprava u IV poglavlju kapitalnog dela Vojislava Stanovčića *Politička teorija I*. Za političku sociologiju prvenstveni značaj imaju njegova razmatranja o političkim ideologijama i utopijama.

Pojavu ideologija Stanovčić opravdano povezuje sa izlaskom brojnih masa na političku scenu krajem XVIII veka, a naročito u američkoj i francuskoj revoluciji. Sam termin je skovan od dve starogrčke reči koje označavaju, kako kaže, novu nauku o idejama. Poznat po tome što voli da ukaže na precizne podatke o temi o kojoj piše, Stanovčić navodi da je „autor ove kovanice bio francuski filozof i psiholog, Kondijakov učenik, grof Antoan Luj Klod Desti de

²³ Stanovčić, *Politička teorija I*, 414.

²⁴ Isto, 415.

²⁵ Harold Lasswell, *Politics: Who Gets, What, Wen, How* (New York, 1946).

Trasi (Antoine Destutt de Tracy, 1754–1836), koji je izraz upotrebio 1795”.²⁶ Grupu autora koju je predvodio De Trasi nadmeni Napoleon je pogrdno nazivao „ideolozima”, a razlog za to ležao je, po Stanovčićevom mišljenju, u činjenici da su se oni protivili Napoleonovim cezarističkim ambicijama.²⁷

Stanovčić smatra da ideologije mogu biti podeljene na dve velike grupe: one koje su okrenute čovekovom oslobađanju, dakle emancipatorske, i one koje mogu služiti njegovom porobljavanju, dakle, autoritarne i totalitarne. On, istina, upućuje i na analizu ideologija koju nudi naš izvrsni politički filozof Mihajlo Đurić, a koja je mnogo kompleksnija. On u svojoj knjizi *Mit, nauka, ideologija* smatra da, i pored svoje ambivalentnosti, „pojam ideologije spada među najznačajnije i najplodnije pojmove moderne nauke o politici i sociologije saznanja”.²⁸ Po Đuriću, preinačenje pozitivnog u negativno značenje pojma ideologije je „sproveo zakleti protivnik revolucije Šatobrijan (Chateaubriand), koji je pod ideologijom podrazumevao izopačen, iskvaren, svakojakim predrasudama opterećen način mišljenja”.²⁹

Đurić smatra da je „Marks najzaslužniji za stvaralačko preobražavanje i dalje razvijanje učenja o ideologiji”. On čak ocenjuje da Marksovo shvatanje zauzima ključno mesto u istoriji pojma ideologije.³⁰ U daljem toku svoje analize Đurić kritikuje pre svega Karla Manhajma, koji je krivo protumačio ili čak zanemario Marksovo mišljenje i kod koga kritika ideologija prerasta u svojevrсну sociologiju saznanja. Manhajm inače razlikuje partikularni od totalnog pojma ideologije. Kod partikularnog pojma reč je o nepoverenju prema ideologijama protivnika za koje se smatra da prikrivaju činjeničko stanje, da se služe ili svesnim lažima ili polusvesnim instinktivnim prikriivanjem i obmanjivanjem protivnika, kao i samoobmanjivanjem svojih pristalica. Totalni pojam ideologije po Manhajmu nastaje kada je u pitanju pogled na svet neke šire društvene grupe u dužem vremenskom periodu (veku ili epohi).³¹

Stanovčić skreće pažnju na važnost Đurićevog sagledavanja odnosa u troglu koji čine mit, nauka i ideologija. „Kao preteća sablast našeg modernog života, ideologija je specifično novovekovna pojava, konstatuje Đurić i doda-

²⁶ Stanovčić, *Politička teorija I*, 394.

²⁷ Isto, 394.

²⁸ Mihajlo Đurić, *Mit, nauka, ideologija, Sabrana dela*, knjiga 6 (Beograd: JP Službeni glasnik), 338.

²⁹ Isto, 338.

³⁰ Isto, 340.

³¹ Isto.

je da je pojam ideologije pre svega i u prvom redu istorijski posredovan”.³² Upoređujući nauku i ideologiju Đurić kaže da ideološko tumačenje „nije prvenstveno usmereno prema istini, već se, štaviše, nalazi u službi životne prakse” ili drugačije rečeno, „ideologija je više sredstvo vladavine nego sredstvo spase-nja”.³³ Upoređujući filozofiju i ideologiju, Đurić veli „da je ideologija iskrivljen, izopačen oblik metafizike, da je to zapravo senka metafizike u doba tehnike”. I dalje: ideologiju, za razliku od filozofije, „ne uznemirava pitanje o pravoj stvarnosti”, ona ne teži „da metodski osigura istinu”, već samo „da mobilise duhovne energije, da podstakne i učvrsti spremnost za borbu”. I još: „ideologija služi stvari volje, a ne stvari mišljenja. Štaviše, ona parališe, guši i onemogućava svaki misaoni pokušaj”.³⁴

S obzirom na to da joj nije stalo do istine, svaka ideologija ne samo da krije svoje pravo lice nego se i obrušava na svaku kritiku braneći se svim sredstvima koje joj stoje na raspolaganju. Zato su ideologije na vlasti još opasnije.

Ideologije postoje u množini, govore različitim jezicima, osporavaju se međusobno i oštro sukobljavaju u ratu do istrebljenja. Uprkos svemu tome, umeju i da se lako udružuju, kako protiv kritičkog mišljenja kao zajedničkog neprijatelja, tako i kad se bore da dođu na vlast, ili pak kada su ugrožene i preti im odlazak s vlasti. To je posebno vidljivo u naše vreme kad iz prethodno navedenih razloga kao da prisustvujemo sveopšte prisutnom i globalnom fenomenu pojave hibridnih ideologija.

Na kraju ovih svojih analiza Đurić formuliše zaključak koji je teško osporiti. On zaključuje da je stvarni cilj ideologije „da omogući i osigura totalnu vladavinu volje, svejedno da li u oblasti tehnike ili politike”. Njena glavna taktika je „da se zamaskira težnja za bezgraničnim povećanjem moći koja čini suštinu našeg modernog postojanja [...] i da se prikrije besciljnost i besmislenost života u kojem vlada volja koja hoće samo sebe i ništa drugo”.³⁵

Ovde je pravi trenutak da se dotaknemo i poslednjeg najavljenog pitanja u osvrtu na doprinos Vojislava Stanovčića političkoj sociologiji. Reč je o mestu i značaju teme o utopijama u političkim i književnim raspravama.

Profesor Stanovčić je u pravu kada konstatuje da se pri pomenu imena utopija najpre posmisli na čuvenu istoimenu knjigu engleskog humaniste Tomasa Mora, koja se pojavila 1516. godine. No, on podseća da je utopijskih spisa bilo i mnogo ranije, u antičkoj Grčkoj kod Platona, a par vekova pre toga u Aziji kod

³² Mihajlo Đurić, *Mit, nauka, ideologija, Sabrana dela*, knjiga 6, 341.

³³ Isto, 342.

³⁴ Isto, 344.

³⁵ Isto, 345.

Konfucija (obojuca imaju slične utopije o davno prošlom zlatnom dobu). Bez obzira na sadržaj i idejnu orijentaciju, utopije, po Stanovčiću, „predstavljaju jedan vid zamišljanja onoga što nije, ali bi bilo dobro kad bi bilo ili kad bi moglo biti”.³⁶ Zanimljivo je i njegovo ukazivanje na dva moguća etimološka značenja reči utopija, koja zavise od prefiksa za reč *topos* (mesto), da li mu prethodi grčko *ou* (izgovara se kao *u*) u značenju negacije, ili prefiks *eu* (u značenju *dobro*), sa pozitivnim značenjem utopije kao dobrog, idealnog mesta za život.³⁷

Naš autor smatra da su političke utopije bile inspirisane težnjama da se uspostavi mir, jednakost ljudi i život u blagostanju. Utopije, kao i ideologije, mogu biti utopije slobode, ali i utopije autoritarnog reda i poretka. U ovom drugom slučaju približavamo se relativno novom žanru utopija koje se uobičajeno nazivaju antiutopijama ili crnim utopijama. Tu Stanovčić s pravom navodi Jevgenija Zamjatina (*Mi*), Džordža Orvela (*1984* i *Životinjska farma*), Oldosa Hakslija (*Vrli novi svet*).

Poslednjih pola veka se govori i o kraju utopije. To govore i naslovi mnogih knjiga od kojih izdvajam dva autora: Herbert Markuze, *Kraj utopije, Esej o oslobođenju* (1967, 1969) i Rasel Džekobi, *Kraj utopije* (1999). Dijagnoza ove novije knjige je „da se radi o padu utopijske vizije koja je nekada prožimala levičare i liberale”.³⁸

Ne mogu a da osvrtno na prethodnih nekoliko pasaža o utopijama ne završim jednom rečenicom Jirgena Habermasa, od koje često polazim kada se raspravlja na ovu temu. Dakle, Habermas kaže: „Kada utopijske oaze presuše, širi se pustinja banalnosti i bespomoćnosti”.³⁹

³⁶ Stanovčić, *Politička teorija I*, 389.

³⁷ Isto, 390. Čini mi se verovatnijim prva navedena etimološka varijanta, jer bi se u drugom slučaju imenica *utopija* izgovarala kao *eutopija* (slično kao izgovor imena za boginju dobrih zakona ili dobrog poretka: *Eunomija* (sastavljena od prefiksa *eu*, kao i grčke reči za zakon *nomos*).

³⁸ Rasel Džekobi, *Kraj utopije* (Beograd: Beogradski krug, 2002), 44.

³⁹ Uzeto za moto odeljka pod naslovom „Od sumraka do obnove utopije”, u: *Društveni pokreti i promene*, ur. Vukašin Pavlović (Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije i Fakultet političkih nauka, 2003), 139.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

U poglavlju IV svog dela *Politička teorija I*, u kojem razmatra političke teorije, doktrine, ideologije i utopije, akademik Stanovčić raspravlja i o pitanju učešća u praktičnoj politici onih koji su opredeljeni samo da je izučavaju. Ovo pitanje se često postavlja u kolokvijalnom obliku i kao pitanje da li naučnici uopšte, a posebno naučnici koji se u svom akademskom životu bave društvenim, a pogotovu političkim naukama, moraju da ostanu izolovani u svojim kulama od slonovače ili mogu, kao i svi drugi građani, da aktivno učestvuju u javnom životu. Vojislav Stanovčić, koji je imao briljantnu akademsku karijeru i uspeo da na najrelevantnije teorijske teme napiše izuzetno zapažene knjige i druge mnogobrojne naučne radove, nije se ustručavao da se angažuje i na poslovima od javnog značaja. Kao profesor na fakultetu, pored savesnog ispunjavanja svojih nastavničkih dužnosti, bio je prodekan za poslediplomske studije, učestvovao je na brojnim naučnim konferencijama u zemlji i inostranstvu gde je na najbolji način predstavljao našu akademsku sredinu. Bio je član redakcija u nekoliko časopisa, zatim jedan od najaktivnijih članova našeg udruženja za političke studije. Kao dugogodišnji predsednik međudržavnog odbora SANU za ljudska prava i prava nacionalnih manjina učestvovao je u izradi bitnih konstitucionalnih rešenja za tu oblast. U javnosti se uvek zalagao za vladavinu prava i građanske slobode. U tegobnim devedesetim godinama bio je član upravnog odbora beogradskog Fonda za otvoreno društvo, dakle u vreme kada je ova fondacija bila izložena ozbiljnim političkim napadima.

Želim takođe da ukažem na značaj podrške koju je profesor Stanovčić pružio mojoj generaciji, posebno tokom tegobnog perioda raspada Jugoslavije. Tu najpre mislim na njegovu ključnu ulogu u sprečavanju pokušaja da se naše udruženje za političke nauke isključi iz IPSA-e, Međunarodne asocijacije za političke nauke.

Njegovo učešće u projektu o potisnutom civilnom društvu, koje smo radili sa kolegama iz Londona (a to je, polovinom devedesetih, bio jedan od retkih međunarodnih projekata u oblasti društvenih nauka), doprinelo je da se bar delimično izmeni crno-bela slika koja je tada dominirala o procesima raspada jugoslovenske federacije.

Najzad, lično sam mu neizmerno zahvalan što nam je, kao jedan od osnivača i kodirektora Međunarodne letnje škole za demokratiju, izuzetno mnogo pomogao u realizaciji ovog obrazovnog projekta u kome je tokom petnaest godina njenog trajanja uzelo učešća oko 450 postdiplomaca iz čitavog regiona Jugoistočne Evrope, uz par desetina profesora iz naše zemlje, kao i iz inostranstva. Polaznici ove škole su bili fascinirani erudicijom i bogatstvom sadržaja

predavanja profesora Stanovčića, a kolege profesori iz Evrope i Amerike su u njemu uvek imali sagovornika koga su izuzetno cenili i uvažavali.

Na samom kraju želim da ukažem da je traganje za mudrošću, u koje je profesor Stanovčić uložio čitav život, predano istražujući bogate riznice ideja sadržanih u filozofiji, istoriji velikih političkih teorija, religijama i književnosti, dovelo do načela koje je Konfucije nazvao „zlatnim pravilom”, a koje glasi: „Ne čini drugome ono što što ne želiš da tebi drugi učine”. Tom načelu se pre Konfucija približio Solon idejom eunomije ili pravednog poretka. Pola milenijuma posle Konfucija, po navodima Stanovčića, hrišćanski vernici to načelo nalaze u Isusovoj propovedi na Gori: „Sve što hoćete da čine ljudi vama činite i vi njima”. Najzad, dvanaest vekova nakon propovedi na Gori Rastko Nemanjić, odnosno Sveti Sava, sveo je to zlatno pravilo na jednu jedinu ali veliku reč: ljudskost.

Ovo nisu samo teorijski nalazi ili puke reči koje možete naći u Vojinog knjizi *Političke ideje i religija*. To su načela ili zlatna pravila po kojima je akademik i profesor Vojislav Stanovčić proveo svoj časni život. Ostaje nam u trajnoj uspomeni i sećanju, kao svetao i uzvišen primer koji služi na čast kako našem fakultetu tako i akademskoj zajednici u celini.

BIBLIOGRAFIJA

- Basta, Danilo. „Kant kao politički mislilac – uvod u Kantove političke spise”. U: *Immanuel Kant, um i sloboda, spisi iz filozofije istorije, prava i države*. Beograd: Ideje, 1974.
- Đurić, Mihajlo. *Mit, nauka, ideologija. Sabrana dela*, knjiga, 6. Beograd: JP Službeni glasnik, 2009.
- Rasel, Džekobi. *Kraj utopije*. Beograd: Beogradski krug, 2002.
- Neuman, Franz. *Demokratska i autoritarna država*. Zagreb: Naprijed, 1974.
- Pavlović, Vukašin. *Politička moć*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2012.
- Poper, Karl. *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*. Beograd: BIGZ, 1990.
- Stanovčić, Vojislav. *Moć i legitimnost*. Beograd: JP Službeni glasnik, 2006.
- Stanovčić, Vojislav. „Pluralističko shvatanje društva i slobode”. U: Harold Laski, *Sloboda u modernoj državi*. Beograd: Radnička štampa, 1985.
- Stanovčić, Vojislav. *Politička teorija I*. Beograd: JP Službeni glasnik, 2006.
- Stanovčić, Vojislav. *Političke ideje i religije, 1 i 2*. Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije, 1999.
- Stanovčić, Vojislav. *Vlast i sloboda*. Beograd: Udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, 2003.

Summary

Vukašin Pavlović

Relationship between Power and Freedom in the Vojislav Stanovčić's Scientific Work

Professor Vojislav Stanovčić, as an erudite educated thinker of political theory, made a great contribution to many areas of political science. He gave priority to the liberal theory as the first one among our professors. The relationship of power and freedom is a key motive for the most of his theoretical books. This relationship is being addressed through human rights issues and the question of the legitimacy of the government. His great contribution to political sociology is considered by the author of this text by analyzing the following issues: conflicts and order; power and government; ideology and utopia. In the concluding remarks, the importance of public participation of Professor Stanovčić in the defense of human rights and advocacy for the rule of law is emphasized.

Keywords: *political theory, liberalism, power and freedom, human rights, legitimacy, conflicts and order, power, ideology, rule of law.*

Slaviša Orlović

Fakultet političkih nauka, Beograd

Ograničavanje vlasti i pretpostavke slobode u delu Vojislava Stanovčića

Apstrakt: *U ovom tekstu bavim se problemima ograničavanja vlasti i pretpostavkama slobode u delu Vojislava Stanovčića, koji je jedan od naših poslednjih enciklopedista i prosvetitelja. Nit koja u značajnoj meri reflektuje njegovo stvaralaštvo je ključni politički odnos vlast – pojedinac, odnosno kako vlast ograničiti i osigurati i obezbediti slobodu čoveka – pojedinca. Rasprava na ovu temu traga za pravom merom između načela autoriteta i načela slobode. Na jednoj strani je teorija državnog razloga, na drugoj teorija društvenog ugovora (prirodnog prava); to se još može posmatrati u relacionim odnosima 'apostola reda' (poretka) i 'apostola slobode', državocentrizma i antropocentrizma, tradicije autoritarizma i liberalno-demokratske tradicije. U određenju pojma moći Stanovčić polazi od Bertranda Rasela čijim delom je bio inspirisan i sa kojim se može porediti. U istoriji političkih ideja i teoriji demokratije identifikovano je nekoliko načina i mehanizama ograničavanja vlasti i moći. To su ljudska prava i slobode, vladavina prava, konstitucionalizam, kulturna i etička strana vlasti, civilno društvo i podela vlasti. Danas bismo dodali i vremensko ograničenje vlasti, opoziciju i javnost. Ako bi trebalo izdvojiti pojam ili koncept kojem je Vojislav Stanovčić pridavao najviši značaj, ili ga najčešće koristio na konferencijama, u javnim nastupima, predavanjima i u svojim tekstovima, to je pojam – vladavina prava. Za Stanovčića, 'Pravo je verovatno najvažnije sredstvo ograničavanja politike i to u oba svoja značenja: kao skup normi u jednom sistemu prava koje odnose moći i vlasti regulišu, i kao skup individualnih prava (prava u subjektivnom smislu) koja takođe predstavljaju granicu svakoj vlasti koja takva prava poštuje'. Stanovčić je u svojim delima posebnu pažnju posvetio umerenosti, ideji slobode, traganju za suštinom 'političkog', vladavini prava, značaju demokratske političke kulture,*

i neophodnosti vrednovanja. Najveći kompliment koji je dobio još za života je kada su ga nazvali 'enciklopedija koja hoda'.

Ključne reči: *vlast, moć, sloboda, vladavina prava, konstitucionalizam, podela vlasti*

Akademik, prof. dr Vojislav Stanovčić je naš poslednji enciklopedista i prosvetitelj. Čitavog života je tragao za pravom merom, za zlatnom sredinom, držeći se umerenosti, odmerenosti, razumnosti, razložnosti i mudrosti. Mudro je govorio i mudro je postupao. U njegovom opusu, koji nije čitav ni publikovan, malo je tema iz političke nauke i, pre svega, iz političke teorije i istorije političkih ideja, o kojima nije promislio i pisao. Ako ne spada u red osnivača, sasvim sigurno, on je jedan od utemeljivača Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

ODNOS VLASTI I POJEDINCA

Ako bi trebalo da svedem jednu liniju ili jednu nit koja u značajnoj meri reflektuje njegovo stvaralaštvo to je ključni politički odnos vlast – pojedinac, odnosno kako vlast ograničiti i osigurati i obezbediti slobodu čoveka – pojedinca. Taj odnos nije nimalo jednostavan, niti jednoznačan, jer se radi, kako bi on rekao, o „sudbini čoveka naspram moćnika i velikaša”. Ovim višedimenzionalnim odnosom nastojao je istražiti i pokazati u kakve je sve okvire vlast sputavala čoveka i kakve granice treba postaviti vlasti da bi se obezbedila i sloboda pojedinca i poredak zajednice. Problem je u tome što je napredovanje ideje o slobodi simultano praćeno usavršavanjem tehnika vladanja i manipulisanja ljudima. Rasprava na ovu temu u delima Vojislava Stanovčića traga za pravom merom između načela autoriteta i načela slobode, kako vlast ograničiti i slobodu garantovati. Istražujući dvostranost ovih složenih odnosa koji karakterišu vekovne ljudske borbe i patnje, ali i zanose i stremljenja, posebno se ispituju dva oprečna pristupa i njihove različite racionalizacije: prvi, koji polazi od stava da je država (vlast) sve, a pojedinac ništa i čija je politička posledica da se „država tovila, a narod mršao”; i drugi, koji čoveku obezbeđuje takav položaj, prava i slobode da se može govoriti o „poretku slobode”. Na jednoj strani je teorija državnog razloga, na drugoj teorija društvenog ugovora (prirodnog prava); to se još može posmatrati u relacionim odnosima „apostola reda” (poretka) i „apostola slobode”, državocentrizma i antropocentrizma, tradicije autoritarizma i liberalno-demokratske tradicije. Ovaj relacioni odnos između vlasti i slobode Stanovčić proučava i analizira iz više perspektiva i u više svojih knjiga (*Vlast i sloboda, Politička teorija, Političke ideje i religija*).

DVE TRADICIJE U ISTORIJI POLITIČKIH IDEJA

U istoriji političkih ideja mogu se identifikovati dve oprečne tradicije. Jedna tradicija ili struja političko-pravnih mislilaca naglasak je stavljala na poredak, autoritet, red, disciplinu, jednoobraznost, a druga pak, na slobodu, asocijacije, pluralizam, savest, individualni izbor, alternative, opcije, ograničavanje vlasti, uslovnu poslušnost autoritetima. Ovim tradicijama odgovaraju adekvatni politički oblici i to, prvoj – despotizam, dominacija, autoritarizam, diktatura, apsolutizam, totalitarizam i dr., a drugoj – liberalno-demokratski poreci. Dve struje mišljenja, kako naglašava Stanovčić, od kojih jedna više naginje autoritarizmu, socijalnoj kontroli i stabilnosti, a druga više liberalnom poretku političke organizacije, na samom početku prezentuju dva velikana političke filozofije, Platon i Aristotel. U engleskoj političkoj filozofiji XVII veka ona će svoje antipode imati u Hobsu i Loku, odnosno u Nemačkoj, na prelasku iz XVIII u XIX vek, u Hegelu i Kantu. Gotovo da u svakoj epohi imamo parove značajnih mislilaca koji pripadaju jednoj ili drugoj struji mišljenja. Načelne razlike u shvatanju mislilaca o karakteru ljudskih zajednica dovele su do podela među velikim misliocima na *apostole poretka (reda)*: Hobs, Hegel, Staljin, kao i mnogi konzervativni politički mislioci i ideolozi fašizma, i *apostole slobode*: Aristotel, Toma Akvinski, Lok, Monteskje, Džeferson, Konstan, Mil, Spenser i drugi.¹ Nužno je istaći da struja koja stavlja naglasak na slobodu, podseća ovaj autor, ne negira potrebu za autoritetom, „ali ga je nastojala konstituisati na demokratskim osnovama uz učešće ili pristanak onih nad kojima on ima uticaj ili vlada”.²

U XV i XVI veku država je u centru pažnje s teorijom „državnog razloga” (Makijaveli i Gvičardini), ali i sa teorijom suvereniteta (Žan Boden i Tomas Hobs), kojom se opravdava njen autoritarni karakter. Novi vek donosi i drugačiji trend u razvoju političke misli. Na pretpostavci prirodnih prava i društvenog ugovora razvijaju se teorije ograničavanja vlasti kako bi ona služila svrsi za koju se pretpostavlja da je uspostavljena. Politička misao koncentriše se na teorije demokratije, ograničenja vlasti, vlade po pristanku (Lok), vladavinu većine. Ako država ne štiti prirodna ljudska prava na život, slobodu i svojinu, pravo je građana da je svrgnu revolucijom. Ove liberalne ideje od Altuzijusa, Loka, Monteskjea, „federalista”, našle su svoj praktični izraz u Američkoj i

¹ Vojislav Stanovčić, *Politička teorija*, tom I, Beograd (Beograd: Službeni glasnik, Biblioteka Sinteze, 2006), 37, 263 i 687.

² Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda* (Beograd: Udruženje za političke nauke, Čigoja štampa, 2003), 113.

Francuskoj revoluciji, koju su i inspirisali. Od druge polovine XVIII veka počinje nova faza u razvoju političkih ideja s Kantom, Fichteom i Hegelom, koji, kako ističe Stanovčić, daju gotovo poslednji pokušaj da se na sistematičan način obuhvate filozofija prirode, društva, prava i politike u stilu klasične političke filozofije. Neposredno nakon toga počinje period ideologija. Kako ističe autor, „u popularnim tumačenjima novije istorije društvene misli – XVIII vek je često tretiran kao doba *razuma*, XIX vek kao *doba ideologija*, a XX vek kao *doba analize*“. Međutim, po Stanovčiću, iako se XX vek s pravom naziva vek analize, ipak su u praksi političke ideologije više došle do izražaja nego u prethodnim vekovima.³ Sledeći tok misli Vojislava Stanovčića, možemo se pitati da li je dvadeset prvi vek „doba endizma“ – kraj ideologije, kraj istorije, kraj ideologije, kraj kulture, kraj istine, (*post-istine*)?

POLITIČKE IDEJE I INSTITUCIJE

Vojislav Stanovčić ideje i ustanove tretira kao odgovore na izazove političkog života, a prati i proces preobražaja ideja i teorija u institucije, pri čemu se nameće misao da prve imaju u ulogu „semena“, a ustanove „ploda“, koji može biti i sladak i gorak, pa i otrovan.⁴ Knjiga *Politička teorija* i počinje razmatranjem političkih ideja i institucija kao odgovora na izazove kakve predstavljaju trajni problemi političkih zajednica. I već na početku upućuje da su među najvećim izazovima oni koji se tiču političke vlasti i borbe za vlast i premoć, a sve to u vezi i sa povezanošću karaktera političkih zajednica sa društvenom prirodom čoveka (*zoon politikon*). Ali, knjiga je multidisciplinarna i gotovo da nema relevantne teme iz oblasti društvenih nauka kojoj nije posvećena zaslužena pažnja. U knjizi *Politička teorija* Stanovčić razmatra ulogu ideja i ustanova, njihovo rađanje, rušenje i umiranje, vršenje uticaja i podložnost promenama, evolutivnim ili naglim i nasilnim putem, tokom dugog vremenskog perioda, od najstarijih početaka do današnjih dana (pri čemu se naglašava trajna tendencija da se ideje ovaplate u institucije, kao relativno trajne obrasce ponašanja).

Stanovčić ukazuje i na paradoksalnu stranu ideja. Iako je nekada očigledno da su ideje bile zamišljene da u datim situacijama donesu poboljšanje ili opšte dobro, pravdu, jednakost, slobodu ili da učvrste vrline, u stvarnosti su one često postajale izvor ili uzrok nevolja, stradanja, terora (crnog, belog

³ Stanovčić, *Politička teorija*, 643.

⁴ Vojislav Stanovčić, *Politička teorija*, poglavlje knjige pod naslovom „Panoptikon političkih ideja“, 15–245.

crvenog, zelenog), do te mere da ih se zgražavao i sam autor koji ih je stvarao. Prema svim idejama i institucijama, Stanovčić se odnosi kritičko-analitički i racionalno-skeptički.

OPOJNO DEJSTVO MOĆI

Pojam moći i vlasti i njihovog ograničenja spadaju među ključne teme kojima se bavio Vojislav Stanovčić. Moć se razmatra u kontekstu različitih situacija i svih epoha, a i najveći broj političkih izazova uzrokovan je prirodom moći i borbom za njeno sticanje i održavanje.⁵ Svaki oblik vlasti spada u to područje, pa velikim delom i država, mada, pored vlasti i političkog, nju karakterišu i druge društvene uloge, koje ipak ispunjava političkim i pravnim sredstvima. Tokom istorije političke misli, više političkih pisaca razmatralo je pojam moći, njenog osvajanja, vršenja, zloupotrebljavanja, ali i ograničavanja. Ipak, jedan autor je posebno uticao na Stanovčića, a njegovim delom je inspirisan i može se porediti sa njim. To je Bertrand Rasel. Po Raselu, žudnja za moći glavni je pokretač koji dovodi do promena koje treba da proučavaju društvene nauke: „od neograničenih želja čovekovih, glavne su želja za moći i slavom”.⁶ Problem je u tome što se žeđ i želja za moći ne može ugasiti njenim dosezanjem, već glad i žeđ za njom postaje sve veći i veći, kao što se žeđ ne može ugasiti slanom vodom. Može se reći da što je moć vladodržaca veća, to je njihov osećaj sigurnosti manji, jer su u strahu od podvlaštenih.

Od Platonovih elitističkih koncepcija o filozofima – upravljačima, preko teorija o božanskom poreklu kraljevske vlasti, ili predodređenosti aristokratije, do savremenih mehanizama izbora i predstavničke demokratije, postavlja se uvek aktuelno pitanje ko bi trebalo da vlada. Stanovčić piše: „Ko treba da vlada? Kakve osobine taj treba da poseduje? Kako se vrši selekcija onih koji upravljaju? Po kojoj osnovi dolaze na vlast (nasleđem, izborom, uzurpacijom, obrazovanjem, pa putem birokratskih lestvica ili penjanjem kroz oligarhiju političkih partija i drugim putevima), kako se odabiraju (po poreklu, znanju, snazi, viteštvu, junaštvu, čojstvu) pripadnici vladajuće elite ili se nameću svojom veštinom, agresivnošću, lukavstvom, krađom izbora, podrškom uticajnih

⁵ Videti poglavlje: „Moć/vlast kao predmet političkih teorija”, 405–420. u knjizi *Politička teorija*.

⁶ Stanovčić, *Politička teorija*, 417; o Raselovoj teoriji moći Stanovčić je pisao u tekstu: „Koncepcija moći u političkoj i društvenoj teoriji Bertranda Rasela”, *Gledišta*, br. 9 (1992): 26–37.

grupa, uključujući one koji raspoložu bogatstvom, medijima ili silom (vojskom, tajnom policijom, paramilitarističkim formacijama)".⁷

Još je Plutah upozoravao da „nema bešnje zveri od čoveka kada se u njemu udruže strast i moć”.⁸ Niče je rekao da čovek teži slobodi dok ne zadobije moć; kada stekne moć teži nadmoćnosti. Svaka koncentracija moći, a naročito ako nije kontrolisana, pretnja je ljudskoj slobodi. Svako povećanje moći povećava mogućnost kvarenja (korumpiranja) moćnika. Na ovu tendenciju su upozoravali mnogi, ali najalarmantnije odzvanjaju reči Lorda Ektona: „Svaka moć (vlast) je sklona kvarenju a apsolutna moć kvari apsolutno” (*Power tends to corrupt, absolute power corrupts absolutely*).⁹ Vojislav Stanovčić ističe da je „borba za političku moć, odnosno vlast, glavni izbor demonskih i arkanskih sila i pojava u politici”, da su „žudnja za postizanjem što veće, nekontrolisane, neograničene moći i vlastoljublje, koje deluje opojno, politički činioци od prvorazredne uloge i glavni pokretači mnogobrojnih političkih zločina” i dodaje: „Kad igra moći (*power game*) jednom počne, onda tu počinje i delovanje mehanizama i aparata moći”.¹⁰ Stanovčić nas podseća na određenje moći Harolda Lasvela i kaže:

Jedna u našem veku data i uticajna definicija pojma institucionalizovane političke moći otprilike glasi da je to (autoritativna) alokacija, tj. raspodela vrednosti (dobara). Među osnovne, na uobičajenoj skali vrednosti, spadaju moć, bogatstvo, uticaj, zdravlje, ugled, ali među nekoliko značajnih ubrajane su i žene. Borba za poželjne, a ograničene vrednosti

⁷ Stanovčić, *Politička teorija*, 646.

⁸ Plutarh, *Marko Tulije Ciceron*, str. 46, prema: Kosta Čavoški, *O neprijatelju* (Beograd: Prosveta, 1989), 12.

⁹ „Jer, ako i najboljeg popnemo na presto, on će promeniti svoju ćud – Herodot; „Dugotrajnost moći može iskvariti i najiskrenijeg čoveka” – Džon Milton; „Većito iskustvo da je svaki čovek koji ima vlast sklon da je zloupotrebi i zloupotrebjava je sve dok ne naiđe na granice” – Monteskje, *Duh zakona*; „Posedovanje moći neizbežno umanjuje slobodni sud razuma” – I. Kant; „Prema istorijskim izvorima, mnogi od najvećih tirana počeli su svoju vladavinu na najispravniji način. Ali je istina da ova neprirodna moć kvari srce i razum” – Edmund Berk; „Moć se uvek zloupotrebjava ako nije ograničena i uravnotežena” – Džon Adams; „Sva vlast u ljudskim rukama sklona je zloupotrebi” (i) „moć, gde god da je smeštena, sklona je, manje ili više, zloupotrebi” – Džeјms Medison, prema, Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode* (Novi Sad: Global book, 1998), 379.

¹⁰ Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija, II deo* (Beograd: Čigoja štampa, 1999), 77.

(resurse), predstavlja trajnu crtu ljudske prošlosti, sadašnjosti i (sasvim sigurno) budućnosti".¹¹

TRAGANJE ZA MEHANIZMIMA OGRANIČAVANJA MOĆI

Za kontrolu i ograničavanje moći i vlasti ljudi nisu zainteresovani sa takvom žestinom i strašću kojom su rukovođeni na putu ka njenom osvajanju. Da je težnja za osvajanjem slobode (od prinude) ili za ograničavanjem moći bila i upola manja od težnje za osvajanjem moći svet bi danas, verovatno, drugačije izgledao.¹² U istoriji političkih ideja i teorije demokratije identifikovano je nekoliko načina i mehanizama ograničavanja vlasti i moći. To su ljudska prava i slobode, vladavina prava, konstitucionalizam, kulturna i etička strana vlasti, civilno društvo i podela vlasti. Danas bismo dodali i vremensko ograničenje vlasti, opoziciju, javnost i drugo.

Ograničavanje moći pravom i ustavom

Za razliku od antičke političke misli, u okviru koje je pojam pravda središnji, novovekovna politička misao unosi novinu, stavljajući težište na pojmove moć, vlast, suverenitet. U drugom delu knjige *Vlast i sloboda*, pod nazivom „Ograničavanje vlasti”, u tri posebna poglavlja razmatraju se pitanja čovekovih prava i sloboda, institucionalizacije i konstitucionalizacije i vladavine prava.

Ljudska prava i slobode

Postepeno napredovanje u oblikovanju ljudskih prava i sloboda, njihovo osvajanje i proširivanje, prati se od akata koji su prethodili deklaracijama i ustavima, od *Magna charta libertatum* (1215) do danas. Razmatraju se četiri velike grupe ideja (teorija) koje nadahnjuju i inspirišu deklaracije o pravima. Na prvom mestu su ideje o društvenom ugovoru i prirodnim pravima. Druga

¹¹ Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija, II deo*, 82.

¹² Serž Moskovisi: „Da je iskušenje slobode bilo jače, svet bi danas imao drugačiji izgled od onoga koji poznajemo”, *Doba gomila, knjiga 1* (Beograd: Biblioteka XX vek, 1997), 302.

grupa su teorija britanskog konstitucionalizma (principi opšteg prava, *Common Law*), značaj valjanog postupka u primeni prava (*due process of law*) i izvesno uravnotežavanje snaga između vlasti i građana kroz postepeno prihvatanje da, pored vlade, deluje i opozicija. Temelj britanskog konstitucionalizma bilo je razvijanje ideje o vladavini prava (*Rule of law*), umesto vladavine bilo koje ličnosti. Treći izvor predstavlja prosvetiteljstvo započeto u Engleskoj, koje se uzdiglo do vrhunca u Francuskoj u drugoj polovini XVIII veka (Ruso i Monteskje), a koje je imalo specifične predstavnike u uticajnim američkim političarima (B. Franklin i T. Džeferson). Četvrti i prevashodni uticaj imale su ideje liberalizma – političke ideologije koja je u sam vrh političkih vrednosti stavila čovekovu slobodu i, kao osnov ustava, ponudila jedan, u ljudskoj istoriji, novi koncept čovekovih prava.¹³

Hegel samu istoriju poima kao „napredovanje u svesti o slobodi”, od starog Istoka u kojem je slobodan samo jedan, preko antičkog sveta, u kojem je slobodna nekolicina, do modernog zapadnoevropskog društva u kojem su slobodni svi.¹⁴ Ova orijentacija pisca *Političke teorije* u istom duhu, rekli bismo, kulminira u šestom poglavlju („Čovek: podanik ili građanin”), gde se sloboda povezuje sa samosvešću i moralnom autonomijom kao elementima slobode i uslovima da se ona izbori.¹⁵ A dostizanje i održanje i jednog i drugog (moralne autonomije povezane sa samosvešću i slobode) uslovljava se i odgovarajućim obrazovanjem i vaspitanjem čoveka i građanina. Stanovčić navodi i još jedan uslov koji je Perikle isticao kao garant slobode, a to je hrabrost.

Hajek postavlja slobodu kao potencijalno vezivno tkivo između liberalizma i demokratije. On kaže, ako je demokratija u konfliktu sa slobodom onda ja nisam demokrata, odnosno „ako je demokratija sredstvo da se sačuva sloboda, onda je sloboda pojedinca ništa manje suštinski uslov za funkcionisanje demokratije”.¹⁶

Jasno je da se ljudska sloboda, za razliku od političke, ne može ni normirati ni determinisati. Jednostavno, da bismo slobodu imali i uživali u njoj nužno ju je deliti sa drugima, jer je ona univerzalna vrednost.¹⁷ Ističući značaj ideje vladavine prava, Vojislav Stanovčić ističe da su „veliki pobornici slobode pisali

¹³ Stanovčić, *Vlast i sloboda*, 179–181.

¹⁴ G. W. Hegel, *Filozofija povijesti* (Zagreb: Naprijed, 1996).

¹⁵ Stanovčić, *Politička teorija*, 183–220.

¹⁶ Hajek, *Poredak slobode*, 379, 105.

¹⁷ Ratko Božović: „U svojoj opsežnoj knjizi 'Nevidljiva ruka', Ralf Eperson pokazuje da niko ne može imati slobodu ako nije spreman da je deli sa drugima.”, Ratko Božović, *Razbijeno ogledalo* (Novi Sad, Savana – Prometej, 1996), 91.

o slobodi u okviru zakona, o priznavanju slobode drugima kao granice svoje sopstvene slobode i o zakonu kao granici vlasti i garantu slobode”.¹⁸

Vladavina prava

Ako bi trebalo izdvojiti pojam ili koncept kojem je Vojislav Stanovčić pridavao najviši značaj, ili ga najčešće koristio na konferencijama, u javnim nastupima, predavanjima i u svojim tekstovima to je pojam – vladavina prava. Sistem normi koji pretenduje da se zove pravo ne sme raskinuti s kategorijom pravde. To znači, vladavina prava obuhvata i metappravna načela, sistem predvidivih pravila koja suzbijaju svaku mogućnost diskrecionosti i arbitrarnosti, pri čemu je dozvoljeno sve ono što nije zbog nekog posebnog razloga zabranjeno. Na taj način zadovoljava se jedna, u čoveku duboko usađena potreba za poretkom i izvesnošću – nomičnošću, za razliku od anomalije, koja nije samo stanje bezakonja, već i iskvarenosti poretka. Ova pravna pravila daju smisao, unose red i omogućavaju predvidivost i očekivanje određenih efekata. U knjizi *Politička teorija*, nakon poglavlja o moći/vlasti dolazi poglavlje „Pravo i politika”. Prema sadržini i piščevim osnovnim idejama lako je zaključiti da ovo poglavlje ne dolazi slučajno posle raspravljanja o prirodi moći. U poglavlju o *odnosu prava i politike* postavlja se pitanje da li je pravo ono što je pravedno (*ius quod iustu est*) ili ono što je naređeno (*ius quod iussum est*).¹⁹ Za Stanovčića, „Pravo je verovatno najvažnije sredstvo ograničavanja politike i to u oba svoja značenja: kao skup normi u jednom sistemu prava koje odnose moći i vlasti regulišu i kao skup individualnih prava (prava u subjektivnom smislu), koja takođe predstavljaju granicu svakoj vlasti koja takva prava poštuje”.²⁰ Međutim, pravo ima i distributivnu ulogu. Takođe, norme, ako su racionalne, mogu biti interiorizovane i ljudi ih prihvataju kao deo svesti i tradicije, čak i ako su nepisano pravo. Predstave i svest o pravu znatno će uticati na ostvarenje tog prava.²¹ Stanovčić u *Političkoj teoriji*, kao i u više drugih radova, analizira protivrečnu ulogu prava, koje je, s jedne strane, sredstvo sprovođenja političke volje, a s druge, jedno od najracionalnijih sredstava ograničavanja svake vlasti i naročito njenih zloupotreba. On piše i kako su u trajnom sukobu *pravni ratio* i *politička volja, pravo i sila*.

¹⁸ Stanovčić, *Vlast i sloboda*, 256.

¹⁹ Stanovčić, *Politička teorija*, 40.

²⁰ Isto, 423.

²¹ Isto, 510.

Postoje autori koji su smatrali da su moć i sila ispred prava. Oni koji raspolažu izvesnom moći smatraju pravednim sve ono što se njom može postići. Stanovčić, svojom erudicijom, spaja pojam pravde – jedan od središnjih pojmova antičke političke misli i pojam moći – jedan od središnjih pojmova novovekovne političke misli, kada kaže:

Već sama ideja pravde podrazumeva određenu (autoritativnu) raspodelu (distribuciju, alokaciju) i preraspodelu (redistribuciju) vrednosti (dobara) što se uzima kao osnovni elemenat definisanja političke moći. Ovom se definicijom zapravo podrazumeva ili dotiče i autoritet i sloboda, odnosno njene granice, zajednica u kojoj se raspodela vrši i grupa (oligarhija) koja je vrši.²²

Moć može biti instrumentalna vrednost, uz pomoć koje se može dobiti neka druga vrednost, ali može predstavljati i vrednost same za sebe (*per se*). S obzirom na strast kojom je obavijen put ka moći, čovek je spreman na mnoge izazove i iskušenja. Mnogo vrednosti se podređuje tom cilju. Sredstva se u toj igri obično ne biraju. Cilj opravdava (ili određuje) sredstva. Često se „prodaje i duša đavolu” u zamenu za moć. Od ovoga nisu imuni ni „sveti” pozivi. Stanovčić ukazuje da su nauka i tehnika u svim periodima ljudske istorije instrumentalizovane i stavljanje u službu moći: „Čak je i jedan Leonardo da Vinči nekoliko godina bio *ingegnere generale* u štabu Čezara Bordžije, u vreme kada je i Makijaveli u tom štabu bio izaslanik Firentinske republike”.²³

S obzirom na to da se moć najčešće ne raspodeljuje pravedno, već moćnici prigrabljaju sebi poželjna dobra i vrednosti, moć i pravda su u permanentnom sukobu. Ako smo rekli da vlast (moć) ima piramidalnu strukturu, zakoni su gotovo uvek u obliku levka. Najpre, najširi deo sa opštim odredbama jednakim za sve, kojim se garantuju široka prava i slobode, ali do konačne primene bivaju jako suženi i redukovani.

Konstitucionalna vlast

Vojislav Stanovčić nastoji i uspeva da pokaže da su vekovna politička iskustva, s raznim tipovima autoritarnih poredaka i sve sofisticiranijim načinima na koje je vlast uspevala da se nametne pojedincu, kao i politička teorija, koja je analizirajući ta iskustva davala odgovore univerzalnog značenja, proizveli

²² Stanovčić, *Političke ideje i religija, tom I*, 35.

²³ Isto, 80.

ideju konstitucionalne vlasti, kao jedinog garanta relativne ravnoteže slobode i prinude. Taj evolutivni put išao je od lične vlasti ka bezličnim zakonima. Pokazujući na nizu primera da su ljudi u istoriji često zapadali u slavljenje „konačnog oslobođenja” i zavedeni velikim idejama pravde, istine, jednakosti, slobode i demokratije, darujući bezgranično poverenje vođama i „oslobodiocima”, autor upućuje na neophodnu dozu skepse i opreza, čiji je izraz i njegovo uverenje da su institucionalizacija moći, ograničenje vlasti i vladavina prava neophodne pretpostavke slobode.

Posebna pažnja posvećena je doprinosu demokratskih revolucija, holandska, dve engleske i naročito Američka i Francuska revolucija. Prema Stanovčiću „iako su izvorne inspiracije revolucijama u Americi i Francuskoj bile vrlo slične, njihovi ishodi bili su različiti zbog načina ustavnog uobličavanja i konstitucionalizacije, odnosno nastojanja da se neka od polaznih načela uobliče u trajne političke i pravne ustanove i pre svega u ustav. Američka revolucija svoj adekvatan izraz imala je u *Deklaraciji nezavisnosti* iz 1776. godine, a Francuska revolucija u *Deklaraciji o pravima čoveka i građanina* iz 1789. godine. Od ovih revolucija, „prava i slobode postaju jedan od kriterijuma za ocenu i kvalifikaciju političkih režima”. Među najvažnijim doprinosima ovih revolucija navode se odgovorna i ograničena predstavnička republikanska vlada, vladavina prava, odobravanje i stroga kontrola državnih finansija, podela vlasti, sudska kontrola uprave, nezavisno sudstvo, u nekim državama i federalizam i dr. Ove dve revolucije pokazale su koliki je značaj institucionalizacije i konstitucionalizacije vlasti. O konstitucionalizmu autor govori kao o „obliku i sredstvu organizovanja, regulisanja i ograničavanja vlasti, ali i kao sredstvu (pre)raspodele društvene moći i pravnog sankcionisanja (od prvih „ustava” do danas) te preraspodele”,²⁴ dok se pod institucionalizacijom podrazumeva zamena lične vlasti, odgovarajućim ustanovama i pravnim poretom. Kako rezimira autor, „ovaj aspekt podrazumeva jedan od možda, istorijski gledano, najvažnijih transfera ili tranzicija vlasti – tranziciju, pretvaranje lične vlasti u instituciju”.²⁵

Kulturološka i etička strana ograničavanja vlasti i moći

Pored ovih pravno-političkih pitanja ograničenja vlasti kao neophodnog uslova za otvaranje prostora slobode, autor razmatra i političko-psihološku,

²⁴ Stanovčić, *Vlast i sloboda*, 216.

²⁵ Isto, 218.

kulturološku i etičku stranu ovih odnosa i načine na koje se pojedinac od svoje prirodne datosti uzdiže do ličnosti. Polazeći tako od čovekove dvostrukosti kao individualnog i društvenog bića, autor postavlja pitanje šta pojedinac može da uradi sâm, a šta udružen s drugima, da bi tiraniji i tiranima onemogućio da mu nagrizu svest (i savest) i da ga tako i iznutra osvoje. Da bi živio pod vlašću zakona, a ne pod vlašću drugog čoveka, „neophodno je da se čovekovim slabostima i žudnji za vlašću nad drugima stave raspoložive institucionalne prepreke i garantije koje su u toku vekova otkrili veliki mislioci”,²⁶ ali i da čovek izađe iz, kantovski rečeno, samoskrivljene nezrelosti i da izgrađuje moralnu autonomiju i političku samosvest.

Jedan od problema za istraživača i pisca jeste propitivanje ili, bolje reći, ispitivanje temeljnih pitanja čoveka i savremenog društva, ne samo sa strogo naučnog, nego i sa moralnog stanovišta. Tako u uvodu knjige *Politička teorija*, koji nosi naziv „Panoptikon političkih ideja”, najpre naglašava normativne, metappravne temelje poredaka i civilizacija, kao i značaj normi za zajednički život i za „dodeljivanje značenja” političkim pojavama, pojmovima i ljudskim radnjama,²⁷ a zatim, u petom poglavlju koje je naslovljeno „Etika i politika” i koje čini gotovo 75 stranica Uvoda, daje jednu panoramu shvatanja pravde od Trasimaha do Rolsa.²⁸ Pri tome, u oslanjanju na Aristotela i brojne kasnije mislioce sve do današnjih, Stanovčić naglašava značaj i zalaže se za obnovu „filozofije ljudskih stvari” (kojom je filozof obuhvatao etiku i politiku), pa u prilog tome na niz mesta daje argumente kao podršku svome stavu. „Filozofija ljudskih stvari” zahteva da se, pored uloge naučnog, nauke (episteme) i u ljudskim stvarima koje zavise i od ljudske volje i shvatanja, mora do izražaja doći razumnost, mudrost (*fronezis*) i ljudski razlozi. Piščeva shvatanja ove problematike naročito dolaze do izražaja u njegovom razmatranju „etike ciljeva i sredstava” i u kritici „novog političkog morala” koji on tretira i na drugim mestima, kao makijavelizam.

Autor temelje poredaka i civilizacija nalazi u normativnim, religijskim i moralnim, metappravnim, potom pravnim porecima na kojima počivaju civilizacije i služe kao osnova za socijalizaciju i očovečavanje ljudi. Poziva se i na druge pisce i mislioce koji najvećim ljudskim izumom smatraju *normu*, tj. pravilo civilizovanog ponašanja za čiji prekršaj sledi sankcija. To je u osnovi početak rasprave o značaju vladavine prava.

²⁶ Stanovčić, *Vlast i sloboda*, 22.

²⁷ Stanovčić, *Politička teorija*, 49–59.

²⁸ Isto, 109–182.

Kod Stanovčića je uvek iznova prisutan odnos etike i politike. To je jedna od optika kroz koje posmatra ulogu ideja i ustanova, a podjednako koristi i druge kao što je odnos slobode i autoriteta, odnosno on bi rekao autoriteta zakona, jer i vladavina zakona, kao vladavina prava, čini ovo trojstvo kategorija normativne prirode kroz koje posmatra i filtrira ideje i ustanove. No, ovo ne znači da autor ne poklanja pažnju onim idejama i institucijama koje ne bi izdržale njegovu kritiku i optiku. Baš naprotiv, on upravo posebnu pažnju poklanja idejama i institucijama koje dolaze pod njegovu kritiku. Zato autor naglašava: „Predmet i zadatak koji smo pred sebe postavili nalažu da, radi celovitosti i objektivnosti i drugih naučnih i pedagoških razloga, posvetimo pažnju različitim idejama i teorijama, pa i onima koje možemo označiti kao humanističko-utopističke, koje su zbog svog karaktera često potiskivane”.²⁹

Autor ukazuje da, i ako se praktična politika ogлуši o moral, proučavanje politike se mora činiti sa stanovišta moralnih vrednosti. Platon je još u *Državniku* ukazivao da vladar mora da raspolaže s dve vrste znanja: teorijskim i praktičnim, a praktično znanje uključuje i veštinu primene teorijskog znanja. Kantovo upozorenje glasi: „Radi tako da bi mogao zahtevati da maksima tvoga ponašanja postane opšti zakon”. Za odgovor na pitanje šta raditi u sličnim situacijama nije dovoljno samo čisto naučno znanje (*episteme*) već i mudrost, razboritost, razločnost. U *Nikomahovoj etici* Aristotel piše da je „praktična mudrost (*fronesis*) sposobnost pravilnog rasuđivanja u radu na onome šta je dobro za ljude”.³⁰

Imajući u vidu da se danas ideje i ustanove moraju proučavati i ocenjivati sa stanovišta značaja koji imaju za položaj i ulogu čoveka i građanina, u odnosu na „antropocentrizam”, koji je izražavan od sofista naovamo, više je onih koje su izražavale „državocentrizam”. To znači da politika ima dve strane, a „naučnici imaju pravo ili obavezu da obe strane osvetle i ocene, ali među teoretičarima, naravno, nema saglasnosti o tome da li praviti razliku ili obe strane podjednako tretirati”.³¹ Na primer, da li tiraniju i demokratiju jednako tretirati?

Civilno društvo

Autor naročito naglašava i analizira teorijsko razdvajanje društva od države koje se vezuje za teorije društvenog ugovora (od XVI veka naovamo), kojima

²⁹ Stanovčić, *Politička teorija*, 37–38.

³⁰ Isto, 288.

³¹ Isto, 39.

se nastojalo stvoriti jedno autonomno polje čovekovog delovanja, relativno nezavisno od nosilaca vlasti. Od takvih premisa su polazili Lok u XVII veku i Monteskje u XVIII veku. Građansko društvo je „neiscrpan izvor zahteva upućenih vladi”.³² O postojanju jedne sfere odvojene od države slikovito govori Norberto Bobio:

U istoriji čiji smo neposredni naslednici država nije sve i u svakoj epohi uvek je, pored države, postojala neka nedržava u vidu religioznog društva suprotstavljenog političkom društvu, ili u vidu kontemplativnog života suprotstavljenog aktivnom životu ili čak samo skup ekonomskih odnosa, zatvorenih u okvire porodice ili otvorenih ka tržištu, različitih od odnosa čiste prevlasti kojima se odlikuje država.³³

Po Stanovčiću, bez autonomije društva u odnosu na državu, čovek sam naspram države ne može izboriti svoje slobode, niti zaštititi svoju ličnost.

Podela i kontrola vlasti

Usled saznanja da svaka vlast teži da postane apsolutna i da građane pretvori u podanike i sluge, kao i zbog kvarljive prirode vlasti, politička i pravna filozofija novog veka u velikoj meri je bila zaokupljena ovom problematikom. U lokovsko-monteskjeovskoj tradiciji nastala je teorija da samo vlast može ograničiti vlast i teorija o podeli vlasti. Ograničavanje vlasti je neophodno zbog njene kvarljive prirode, jer svaka vlast bez uspostavljene kontrole i ograničenja teži da bude apsolutna i sklona je kvarenju. Iako je ideju o protivtežama i ravnoteži vlasti među prvima u novom veku razvio Džejms Herington,³⁴ najpoznatiji po doprinosu teoriji podele vlasti su Džon Lok i Šarl Monteskje, a zatim, pod njihovim uticajem, u Americi Tomas Džeferson i Džejms Medison. Lok u *Drugoj raspravi o vladi* piše da „jedini pravi lek za silu bez ovlašćenja je da joj se suprotstavi sila”. Po Loku, može da postoji samo jedna vrhovna vlast koju predstavlja parlament.³⁵ Monteskje u svom delu *O duhu zakona* naglašava da „samo vlast zaustavlja vlast”. On je, u stvari, Lokovu izvršnu vlast podelio (ispravno) na izvršnu i sudsku.³⁶

³² Norberto Bobio, *Budućnost demokratije* (Beograd: Filip Višnjić, 1990), 34.

³³ Isto, 77.

³⁴ Stanovčić, *Vlast i sloboda*, 201.

³⁵ Isto, 232.

³⁶ Isto, 333.

Stanovčić ističe četiri dimenzije podele vlasti. Prva, horizontalna (funkcionalna), na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, druga, vertikalna (prostorna) podela između različitih nivoa vlasti (federalizam, regionalizam, lokalna samouprava, decentralizacija, dekoncentracija, načelo supsidijarnosti i odgovarajuća podela nadležnosti). Treća i četvrta dimenzija obuhvataju socijalnu i političku podelu vlasti, pri čemu su različiti akteri u društvenoj moći različite društvene grupe, klase, partije, organizacije, pokreti i slični subjekti. U ovom smislu, podrazumeva se „društveni, ekonomski, politički i kulturni pluralizam, kao i otvoreno civilno društvo sa liberalnom političkom kulturom, koja podrazumeva uvažavanje razlika, takmičenje (kontestaciju, osporavanje), toleranciju, dijalog i kompromis kao način dolaženja do sporazuma”.³⁷ Reč je o onom što je Robert Dal podrazumevao pod pojmom „poliarhija”. Monteskejove predstave o podeli vlasti u biti su opisane u 6. odeljku njegove 11. knjige *O duhu zakona*, koja se prvi put pojavila u Ženevi 1748. godine. Ovde se nalazi i jezgro njegovog učenja, koje se uvek citira: „Sve bi bilo izgubljeno kada bi samo jedan jedini čovek ili jedno telo, bilo da ono pripada moćniku, plemiću ili narodu, imalo sledeće tri vlasti: vlast donošenja zakona, vlast javnih zaključaka i provođenja zakona, kao i vlast da sudi za prekršaje ili za lične svađe”.

Ovo važi i za američki Ustav koji u zapadnom svetu važi kao primer gde je zahtev za raspodelom vlasti najviše ispoštovan. Amerikanci retko govore o raspodeli vlasti (*separation of powers*). Oni često naglašavaju princip *checks and balances* (sistem kočnica i protivteža) i na taj način stavljaju elemente raspodele vlasti i elemente pomešane vlasti jedne do drugih.

Kritikujući Rusoa i njegov koncept jedinstva vlasti, odnosno njene nedeljivosti, Bendžamin Konstan u *Principima politike* naglašava da suverenost naroda ne može biti ni neograničena – kako smatra Ruso, ni apsolutna – kako je mislio Hobs, niti je tačno da celo društvo ima nad svojim članovima neograničenu suverenost. Konstan smatra da je i podela vlasti bez ograničenja uzaludna: „Uzalud ste podelili vlast, ako je ukupna suma podeljenih vlasti neograničena; podeljene vlasti treba samo da naprave savez i despotizmu nema leka”³⁸, i dodaje, „svaka od podeljenih vlasti mora ostati u svojim granicama, pri čemu im treba odrediti nadležnost, prirodu i obim, odnosno ograničiti ih. Uz javno mnjenje, to ograničenje će biti zajemčeno, preciznije „raspodelom i ravnotežom vlasti”.³⁹

³⁷ Stanovčić, *Vlast i sloboda*, 252.

³⁸ Bendžamin Konstan, *Politički principi i drugi spisi* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2000), 20.

³⁹ Isto, 23

Američki ustav je pisan, inspirisan idejama Loka i Monteskjea, sa centralnim mestom principa podela vlasti, odnosno kočnica i protivteža. R. E. Nojštad (R. E. Neustadt) je tvrdio da američki očevi osnivači nisu stvorili vladu „razdvojenih vlasti”, nego, umesto toga, „vladu razdvojenih institucija koje dele vlast”.⁴⁰ Čarls O. Džons ga ispravlja: „Sada imamo vladu razdvojenih institucija koje se takmiče da bi delile vlast”.⁴¹ Sartori precizira: „Razdvajanje se sastoji u 'odvajanju' izvršne vlasti od parlamentarne podrške, dok podela vlasti podrazumeva da izvršni rukovodilac opstaje na položaju zahvaljujući podršci parlamenta, odnosno pada sa položaja onda kada podršku izgubi”.⁴²

OSOBENOSTI DELA VOJISLAVA STANOVČIĆA

Traganje za najboljim poretkom

Analiza političkih teorija i institucija i praćenje njihove istorije ne može se pratiti bez uslova u kojima one nastaju i deluju. U tom smislu, oni se razmatraju u kontekstu stanja i razvitka sa drugim misaonim tvorevinama koje su bliske političkim teorijama, kao što su pravna teorija, pravna filozofija, sociologija, istorija, etika, delimično i učenja velikih svetskih religija. Kao jedna dodatna, slikovita ilustracija onoga što je pojmovima političke teorije i naučnim postupkom saopšteno, dolazi osvrt na oblasti nauke koje se bave jednkrotnim pojavama konkretnog (a to je istorija), a na osnovu iskustava koja nam pruža istorija – politička teorija izvodi, izvesnim uopštavanjem, svoje pojmove i zaključke, pa i posebne kategorije i teorije, koje mogu imati i paradigmatičan značaj i karakter.

Dosta pažnje u knjizi *Politička teorija* Stanovčić posvećuje kako antičkim, koji su to počeli, tako i savremenim autorima, koji ponovo razmatraju proble-

⁴⁰ R. E. Neustadt, *Presidential Power* (New York: Wiley, 1960), 33, prema Đovani Sartori, “Nither Presidentialism nor parliamentarism”, in: Linz Huan J., Arturo Valenzuela, eds., *The Failure of Presidential Democracy*, Vol. 1 (Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1994), ili „Ni predsednički sistem, ni parlamentarizam”, u: *Politikološke teme* (Beograd: Magna Agenda, 2002), 187.

⁴¹ Charles O. Jones, “The Separated Presidency”, in: *The New American Political System*, ed. A. King, (Washington DC: AEI, 1990), 3, prema Đovani Sartori, *Nither Presidentialism nor parliamentarism*, ff. 7, 116, ili, u prevodu, *Ni predsednički sistem, ni parlamentarizam*, ff. 7, str. 187

⁴² Sartori, *Nither Presidentialism nor parliamentarism*, ff. 7, 116, ili, u prevodu, *Ni predsednički sistem, ni parlamentarizam*, ff. 7, 187.

matiku najboljeg društvenog uređenja (nakon što je ta tematika u političkoj nauci XX veka bila potisnuta), a više savremenih teoretičara, kao što su Volcer, Rols, Nozik, Dvorkin, zaokupljeni su tom temom (v. poglavlje *Etika i politika*). Kako piše Stanovčić: „Razmatranja o najboljim političkim oblicima predstavljala su opšte mesto u velikim delima političke filozofije”.⁴³ U vezi sa ovom tematikom nastale su brojne kontroverze i veliki sporovi, a potom je pozitivizam u nauci XX veka odbacio traženje najboljeg uređenja, kao nauci neprimerenu temu. Ali pisac ove knjige pokazuje kako su najviši antički mislioci u traženju „najboljeg” političkog oblika došli do izvesnih paradigmi koje se i danas mogu, ako ne preporučiti, ono upozoriti da se na njih ne zaboravi kad se neka politička pitanja rešavaju. Jer, kako Stanovčić piše pozivajući se na Slobodana Jovanovića, postoje svega dva izuma novih političkih institucija za koje Grci i Rimljani nisu znali, a to su predstavnička demokratija i federalizam.

Vojislav Stanovčić se osvrće i na jedno veoma aktuelno pitanje teorijskog interesovanja i praktične politike koje se podvodi pod pojam *konstitucionalno-institucionalni inženjering*, kojim su se bavili mnogi autoriteti empirijske političke teorije, koji su se već oprobali u oblasti normativnih političkih teorija (Robert Dal, Džejms Bjukenen, Vinsent Ostrom, Danijel Elazar). Naime, normativna teorija i normativni ideali jesu polazna pretpostavka inženjeringa u oblasti ustanova, ustavnih i političkih sistema, bez obzira koliko oni beže od vrednosti i značenja s kojima su povezane društvene pojave i društvene nauke. Institucije se ne mogu jednostavno nakalemiti, nezavisno od tradicije i konteksta. Dve, relativno nove discipline političkih nauka – politička kultura i politička antropologija, najbolje potvrđuju da „iste ustanove u različitim političkim kulturama daju različite rezultate, a još veću ulogu imaju u proučavanju političkog ponašanja i uslova koji na njega utiču”.⁴⁴ Zato je veoma važna uporedna dimenzija i uporedno proučavanje političkih ustanova (institucija). Institucionalizacija ostvarivanja dobra trebalo bi da bude deo dobre politike.

Korišćenje lepe književnosti

Autor je veoma ubedljiv u argumentima u prilog uključivanja u rad sedmog poglavlja Uvoda *Političke teorije* gde se govori o ulozi koju istorije i dela lepe književnosti mogu imati u razumevanju političkih pojava. Autor je poput Žana Mejnoa i Majkla Volcera, i sa oslanjanjem na mnoge autoritete koji su

⁴³ Stanovčić, *Politička teorija*, 378.

⁴⁴ Isto, 600.

se pozivali na književna dela, na stanovištu da se u književnosti i književnim opisima nalazi bogata građa o shvatanjima politike, data u slikama kojima se dopunjuje ono što nauka daje pojmovima i tako predstavlja doprinos potpunijem razumevanju. Citira i Lava Šestova: „Ko hoće istinu mora se naučiti vštini čitanja umetničkih dela”.⁴⁵ Vojislav Stanovčić to kaže sledećim rečima: „Književnost nam punoćom i slikovitošću konkretnog nije samo dopunjavala političko-teorijske koncepcije, koje su predstavljale uopštavanja i dogradnju na iskustvima, nego otvarala dveri *ljudskog sveta i života*, u svim oblicima nje-gove lepote i veličanstvenosti, ali i u svojevrsnoj bedi, niskosti i gadostima”.⁴⁶ Stanovčićev postupak i ukazivanje da se kompetentnim korišćenjem istorije i lepe književnosti može doprineti razumevanju nekih političkih fenomena Danilo Basta je ocenio rečima „da pisac ove knjige ide u red sasvim retkih pripadnika naše političke nauke koji su jasno spoznali i otvoreno pokazali da je velika književnost dubok izvor dragocenih saznanja o političkim fenomenima, u prvom redu, razume se, o vlasti, njenoj prirodi i dijaboličnosti. Doduše, psihologija vlasti bi se nekako i mogla zamisliti bez uporišta u značajnim književnim delima u kojima je ona sagledana s raznih strana, ali bi u tom slučaju neminovno bila osuđena na plitkost i oskudnost, beskrvnost i beživotnost, dakle na onu hladnu i rđavu apstraktnost od koje jedva da može biti kakve saznajne koristi. To je Stanovčić, zacelo, dobro znao kada je u epistemološki ram svoje *Političke teorije I* uključio i razmatranje pod naslovom (koji se svakako mogao formulisati spretnije!) „Dela značajnih istoričara i lepe književnosti o karakteru političkih pojava”.⁴⁷ Pri tome, nije podlegao iskušenju da između metodski stroge, jasno profilisane teorijsko-političke analize i književnih dela „obojenih” političkim temama olako stavi znak jednakosti. S druge strane, opet, uverljivo je pokazao u kojoj meri se saznanje političke nauke ili uvidi političke filozofije mogu oploditi, obogatiti, pa i produbiti – posezanjem za delima velikih pisaca poput, recimo, grčkih tragičara, Šekspira, Dostojevskog, Kafke, našeg Andrića i drugih. Ukratko, Stanovčiću je uspelo da se u razmatranju međusobnog odnosa političke teorije i književnosti ne nagne previše na jednu stranu. To je bilo moguće stoga što nijednog trenutka nije izgubio iz vida njihovu različnost, tj. nesvodljivost jedne na drugu.”⁴⁸

⁴⁵ Stanovčić, *Politička teorija*, 225.

⁴⁶ Isto, 244.

⁴⁷ Isto, 221–245.

⁴⁸ Danilo N. Basta, „Politička teorija s tragovima praktičke mudrosti”, u: *Samopoštovanje i puzavost* (Beograd: Pravni fakultet i Dosije, Biblioteka „Politika i društvo”, 2007), 291–297.

Sistematska teorija se izlaže kroz analizu odgovarajućih koncepcija i osnovnih kategorija, a ona je u I tomu *Političke teorije* tek nagoveštena kroz nekoliko paradigmi, dihotomija i antinomija: poredak (vlast) i sloboda; teorija i praksa, normativna i empirijska teorija, činjenice i vrednosti, „apostoli reda” i „apostoli slobode”.

Danilo Basta u prikazu Stanovčićeve knjige *Politička teorija* dobro primećuje:

Nije hteo da objavljuje po svaku cenu, koristeći brže-bolje svaku, pa i najnezatniju priliku. Naprotiv, strpljivo i istrajno, s posvećenošću koja se, pogotovo kod nas, ne susreće tako često, radio je u oblasti svoga naučnog i duhovnog zanimanja, proničući u središnje političke fenomene kao što su vlast, legitimnost, država, sloboda i dr., i ponirući u bezobalne tokove političke misli od antičkog do modernog doba.⁴⁹

Vrednovanje

Posebnu pažnju u proučavanju političkih pojava i problema autor posvećuje *vrednovanju* – „svako pitanje najboljeg političkog i društvenog uređenja podrazumeva vrednovanja”.⁵⁰ Reč je o razlikovanju indikativnih i vrednosnih sudova, odnosno onoga što *jeste* i onoga što *treba*. Ovo je posebno važno ako se ima u vidu da ima nemali broj autora pozitivističke orijentacije koji za model društvenih nauka uzimaju prirodne nauke i smatraju da iz političke teorije treba izbaciti vrednosne sudove i vrednovanje, koje po njima pripada moralnoj filozofiji, a ne nauci. Po Stanovčiću, „vrednovanje nije prisutno samo pri interpretaciji i objašnjenju stvarnosti, odnosno činjenica, već i pri izboru predmeta istraživanja, selekcije podataka, organizaciji istraživanja, određivanju težine pojedinih *činjenica*, što opet metod istraživanja i istraživački postupak dovodi u izvesnu vezu s teorijom koja je u osnovi istraživanja”.⁵¹ Činjenice zahtevaju i adekvatnu interpretaciju i kontekstualizaciju.

Stanovčić je isticao da neki biografski elementi iz života političkih mislilaca, pojedinih državnika ili verskih reformatora mogu biti značajni za razumevanje nekih ideja: „Na primer, utisak koji je na Šopenhauera ostavio

⁴⁹ Danilo N. Basta, „Politička teorija s tragovima praktičke mudrosti”, u: *Samopostovanje i puzavost*.

⁵⁰ Stanovčić, *Politička teorija*, 439.

⁵¹ Isto, 479.

prizor zatvorenika okovanih na galijama u Marseju; ili ona čuvena scena kad Niče posmatra kočijaša koji bičuje iznemoglog konja”.⁵² Zanimljiva su takođe izvesna upućivanja na značajne detalje kako je Adam Smit, kao sunarodnik i sugrađanin podržavao Hjuma, a ovaj uticao na Kanta. Džon Stjuart Mil je napisao prikaz prvog toma Tokvilove *Demokratije u Americi*, „i istovremeno se raspitivao kod svojih francuskih prijatelja ko je čovek koji tako piše i šta on predstavlja u Francuskoj, da bi se posle otprilike mesec dana Tokvil i Mil sreli u Engleskoj i postali prijatelji”.⁵³ Ovaj detalj ima i dublje značenje, ako se zna da je ideju o „tiraniji većine” Mil preuzeo od Tokvila i na nju nadovezao ideju „tiranije mnjenja” u svom delu *O slobodi*. Stanovčić ne propušta priliku ni da nas upozna da je Džon Lok bio Raselov filozofsko-politički uzor, a Džon Stjuart Mil mu je bio kum. Stiče se utisak da je Bertrand Rasel imao značajan uticaj na Vojislava Stanovčića.

ZAKLJUČNA OCENA

Ono po čemu se razlikuje i izdvaja delo Vojislava Stanovčića jeste široka lepeza ideja i raznovrsnost pristupa. Stvaralački opus Stanovčića karakteriše tečnost stila, enciklopedijsko obrazovanje i erudicija ovog autora. Bez teleoloških pretenzija, ali s jasnim normativnim stavovima, autor zauzima naglašenu humanističko-emancipatorsku, ali nikako paternalističku poziciju. Kako sam pisac knjige kaže, u svom radu sledio je antropocentrični pristup „umereno naklonjen slobodarskim idejama, jer se čovekov položaj uzima kao polazište u razmatranju političkih ideja i ustanova i u tome se oslanjao na školu tzv. „modernizovanog liberalizma” (što je najbliže poimanju slobode kod Džona Loka i Džona Stjuarta Mila)”. Iako je i ranije bilo značajnih političkih ideja, po Stanovčiću, „tek sa Platonom i Aristotelom počinje sistematsko proučavanje karaktera političkih pojava, kao i ranijih političkih ideja, kao sistematsko izlaganje misli o politici, tj. izlaganje političke teorije, i to u dva njena, i danas najvažnija vida – normativne i empirijske političke teorije”.⁵⁴ Nakon prikazivanja shvatanja niza drugih političkih mislilaca dolazi do Kanta da bi istakao kako je on određivao teoriju kao „ukupnost praktičnih pravila, koja su shvaćena kao principi u određenoj opštosti i koja su stoga apstrahovana od mnoštva uslova koji ipak utiču na njihovo formiranje”. Ovaj filozof je isticao da je teorija bez

⁵² Stanovčić, *Politička teorija*, 671.

⁵³ Isto, 679.

⁵⁴ Isto, 364.

prakse „prazna” a praksa bez teorije „slepa”. U XIX i XX veku bilo je više onih koji su ponavljali uzrečicu da nema ništa praktičnije od dobre teorije.

Ako se može izneti sopstveno čitanje ovog dela ne bismo mogli a da ne primetimo da je autor imao nekoliko ideja vodilja, koje mogu biti adekvatan orijentir, vodič i putokaz za dalja proučavanja i istraživanja u oblasti političkih nauka:

Prvo, on se i lično i autorski rukovodi antičkom vrlinom – *umerenošću* koju potkrepljuje apelom Dositeja Obradovića, „čuvati se misli preteranih”.

Drugo, osnovna nit koja se provlači u delu jeste *ideja slobode*, koju je Hegel u *Filozofiji istorije* opisao kao napredovanje „svetskog duha”, od situacije u kojoj je samo jedan bio slobodan (istočnjački despot), preko situacije kada je veći broj, ali ipak samo manjina slobodna (u antičkim gradovima-državama), do zapadnih država u kojima su svi slobodni kao građani.

Treće, traganje za suštinom „političkog”. Po Vojislavu Stanovčiću, „suštinu političkog” čini traženje modaliteta zajedničkog života, a to znači i ustanova, obrazaca, 'boljih' i 'najboljih oblika' i niza elemenata koji se tiču regulisanja i usmeravanja života u zajednicama”.⁵⁵

Četvrto, ideja po kojoj je u odnosu na svako upravljanje i vladanje ljudi (nad ljudima) bolja vladavina zakona, odnosno *vladavina prava*, imajući u vidu ideje ograničavanja vlasti, od prirodnih prava, društvenog ugovora, podele i kontrole vlasti, do konstitucionalizma i ljudskih i građanskih prava i sloboda. Kako piše autor, „dobra pravila nije lako smisliti, ali ih je daleko teže primeniti. Tome se suprotstavljaju mnogobrojne slabosti ljudske prirode”.⁵⁶ Nije lako obezbediti da zakoni budu dobri, niti izabrati one koji bi bili dobri zakonodavci – napisao je citirajući Aristotela.⁵⁷

Peto, *značaj političke kulture*. Stanovčić poručuje: „Politička kultura, kao i opšta kultura, jeste nešto što se mora negovati, razvijati, unapređivati, a to sporo i teško napreduje, baš kao i menjanje nasleđene ili s vremenom stečene političke kulture jednog društva”.⁵⁸

Šesto, *neophodnost vrednovanja* normativne političke teorije uporedo s empirijskom i razlikovanje karaktera društvenih od prirodnih nauka. Raspravljanje o društvu teško da može isključiti vrednovanje kako to zahteva stroga nauka, nadahnuta tzv. vrednosnim neutralizmom. „Moramo, međutim, napomenuti da se vrednosnim sudovima ne može *pokriti*, niti opravdati pristrasnost koja

⁵⁵ Stanovčić, *Politička teorija*, 354.

⁵⁶ Isto, 56.

⁵⁷ Isto, 139.

⁵⁸ Isto, 696.

nema činjeničnu podlogu”.⁵⁹ Stanovčić se drži pravila po kojima teoretičar mora uvek preispitivati svoja stanovišta i otkrića, jer „filozof prestaje biti filozof onog trenutka kad *subjektivna sigurnost* u jedno rešenje nadvlada svest o problematičnosti takvog rešenja” (Blez Paskal).

Od akademika, prof. dr Vojislava Stanovčića, uz mnoge vrline i veštine, ogromnog znanja i dragocenih saveta, mogao sam da učim i kako se vaspitavaju deca. Imao sam prilike da prisustvujem brojnim njegovim radostima vezanim za njegove sinove Juga i Ognjena kao kada sam, po povratku sa studijskog boravka u SAD (za koji mi je prof. Stanovčić napisao preporuku), posetivši Juga u Kanzasu, doneo slike unuka, Ane i Aleksandra, za kojeg su kolege primetile da liči na deda Voju. Ili kada je unuka Mara, od sina Ognjena, dobila ime po Vojinoj majci koju je mnogo voleo i o kojoj je rado pričao. Najveća radost bila su mu njegova deca i unuci, a najveća podrška, supruga Mira. „Čika Voja” je u lepom sećanju ostao i mojim sinovima.

Najveći kompliment koji je dobio prof. Stanovčić je kada su ga kolege iz SAD (mislim da je to bio *Josep Julian*) nazvale „enciklopedija koja hoda”. Akademik, prof. dr Vojislav Stanovčić je svojim životom i svojim delom, više nego mnogi drugi, popunio prostor političke nauke u nas, a utoliko je veću prazninu ostavio svojim odlaskom.

BIBLIOGRAFIJA

- Basta, Danilo N. „Politička teorija s tragovima praktičke mudrosti”. U: *Samopoštovanje i puzavost*. Beograd: Pravni fakultet i Dosije, Biblioteka „Politika i društvo”, 2007.
- Božović, Ratko. *Razbijeno ogledalo*. Novi Sad: Savana – Prometej, 1996.
- Bobio, Norberto. *Budućnost demokratije*. Beograd: Filip Višnjić, 1990.
- Čavoški, Kosta. *O neprijatelju*. Beograd: Prosveta, 1989.
- Hajek, Fridrih A. *Poredak slobode*. Novi Sad: Global book, 1998.
- Hegel G.W. *Filozofija povijesti*. Zagreb: Naprijed, 1996.
- Konstan, Bendžamin. *Politički principi i drugi spisi*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2000.
- Lok, Džon. *Dve rasprave o vladi*, knjiga I, 1. i 2. Beograd: NIP Mladost, 1978.
- Mil, Džon Stjuart. „Razmatranja o predstavničkoj vladi”. U: *Izabrani politički spisi*, Zagreb: Informator, Fakultet političkih znanosti, 1989.
- Moskovisi, Serž. *Doba gomila, knjiga 1*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1997.

⁵⁹ Isto, 385.

- Sartori, Đovani. "Neither Presidentialism nor parliamentarism". In: Linz, Juan J., Arturo Valenzuela, eds., *The Failure of Presidential Democracy, Vol. 1*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1994.
- Sartori, Đovani. „Ni predsednički sistem, ni parlamentarizam". U: *Politikološke teme*. Beograd: Magna Agenda, 2002.
- Stanovčić, Vojislav. „Konceptija moći u političkoj i društvenoj teoriji Bertranda Rase-la". *Gledišta*, br. 9 (1962): 26–37.
- Stanovčić, Vojislav. *Politička teorija, tom I*. Beograd: Službeni glasnik, Biblioteka Sin-teze, 2006.
- Stanovčić, Vojislav. *Političke ideje i religija, II deo*. Beograd: Čigoja štampa, 1999.
- Stanovčić, Vojislav. *Vlast i sloboda*, Beograd: Udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, 2003.

Summary

Slaviša Orlović

The Constraints of Government Authority and the Assumption of Freedom in the Work of Vojislav Stanovčić

In this text, I tackle the problem of the constraints on government authority and assumption of freedom, as it is discussed in the vast volume of works of Vojislav Stanovčić, who is one of Serbia's last encyclopedist and enlighteners. The thread of thought that is, in a significant way, representative of his entire oeuvre concerns crucial political relationship between the government authority and the individual, that is, the manner of constraining government and ensuring freedom of a man – an individual. The discussion of this topic seeks the right measure between the principle of authority and the principle of freedom. On the one hand, we have the theory of state reason, and on the other the theory of social contract (natural law); this can also be perceived in the relationship between “a disciple of order” and “a disciple of freedom”, between statism and individualism, the tradition of authoritarianism and the liberal democratic tradition. When defining the power, Stanovčić draws on Bertrand Russell, with whose work he has been inspired, and with whom he can be compared. Several ways and mechanisms of constraining authority and power have been identified in the history of political ideas and theory of democracy. These are human rights and freedoms, the rule of law, constitutionalism, cultural and ethical aspects of government authority, civil society and division of power. Today we would add time constraints on holding a public office, government opposition, and the public opinion. If we would have to single out one notion or concept to which Vojislav Stanovčić attached the highest importance or/and used most often in his confer-

ence presentations, public appearances, lectures and texts, it would be – the rule of law. For Stanovčić, “The law is the most important tool for constraining politics, and in both meanings: as a set of norms in a system of rights which regulate the relations of power and authority, and as a set of individual rights (rights in the subjective sense) that also represent a constraint on any authority that respects such rights”. In his works, Stanovčić has paid special attention to moderation, the idea of freedom, the search for the essence of “the political”, the rule of law, the significance of democratic political culture, and the necessity of valuation. One of the greatest compliments he had received, even during his lifetime, was that he was “a walking encyclopedia”, which he indeed was.

Keywords: *government authority, power, the rule of law, constitutionalism, division of power.*

Goran Bašić

Institut društvenih nauka, Beograd

Vladavina prava i multikulturalizam u političkoj teoriji Vojislava Stanovčića

Mudrac se ne pokazuje, zato ga svuda vide. Ne definiše se, zato je razgovetan. Ne ističe sebe i zato uspeva. Ne hvališe se svojim poslom, zato traje. Ne spori se i upravo iz tog razloga niko na svetu ne može da se s njime spori.

Lao Ce

Apstrakt: Rad je posvećen mestu fenomena multikulturalnosti u političkoj teoriji akademika Vojislava Stanovčića. U prvom delu rada ukazuje se na glavne tokove u tradicionalnoj i liberalnoj političkoj teoriji o problemima multikulturalizma i njemu pripadajućeg fenomena etniciteta. Nakon toga se ukazuje na Stanovčićev doprinos razumevanju ovih pitanja u savremenim teorijskim i političkim prilikama. Monokulturalni nazor koji crpi iz tradicionalne liberalne političke teorije Stanovčić prevazilazi povezujući zamke multikulturalnosti sa humanističkim porukama velikih religija i slavni revolucionari. Takav pristup ga ne zavodi u idealističke konstrukcije društva već, naprotiv, omogućava mu da sagleda svu složenost i splet kulturnih i etničkih odnosa u istorijskim i savremenim prilikama. Treći deo rada podseća na Stanovčićev naučni, stručni i ljudski doprinos prevazilaženju i rešavanju problema uspostavljanja najboljeg mogućeg poretka u složenim multietničkim državama.

Ključne reči: Vojislav Stanovčić, vladavina prava, multikulturalizam, javne politike

GLAVNI TOKOVI TEORIJSKE RASPRAVE O MULTIKULTURALNOSTI

U našim društvenim naukama pojmovi multikulturalnosti i etniciteta se proučavaju sporadično, a najčešće u kontekstu istraživanja drugih tema – demokratije, vladavine prava, ljudskih prava. Izuzetak su etnološka istraživanja koja ove probleme razmatraju ređe s holističkog i interdisciplinarnog stanovišta, a češće na nivou naučne deskripcije tradicija i običaja etničkih grupa. U političkoj teoriji i srodnim disciplinama političkih nauka ovi pojmovi su izvor argumentacije za analizu i objašnjenje različitih političkih i društvenih pojava, a retko su predmet neposrednog promišljanja i proučavanja.

S druge strane, savremena literatura pojmovima etniciteta i multikulturalnosti posvećuje pažnju koju oni imaju u globalnim, regionalnim i lokalnim društvenim i političkim odnosima.¹ Međutim, interesovanje za politikološke aspekte ovih višeslojnih i složenih fenomena nije novo i u političkoj teoriji možemo lako pratiti nit koja nas vodi do različitih provenijencija savremenih teorija multikulturalnosti i etniciteta. Drugi kraj niti nas vodi u klasične filozofske i političke spise, ali i do Jevanđelja, Kurana, Petoknjžja i drugih religijskih izvora.

U vezi sa korenima istraživanja i objašnjenja života u multikulturalnim društvima trebalo bi ukazati na to da je u nasleđu političke teorije ostao je skrajnut doprinos Đanbatista Vika (Giambattista Vico), koji je koncepcijom kulturnog pluralizma iskoračio iz monističke koncepcije društvenih odnosa svoga vremena. Viko je uočio posebnost i karakteristike pojedinih društava i doveo ih u vezu s istorijskim, geografskim i psihološkim aspektima razvoja. Prirodu su ljudi počeli da baštine u istim uslovima, ali su je menjali i prilagođavali joj se na različite načine. Različitosti među grupama ljudi rezultat su promena ljudskog duha koji je, s jedne strane, povezivao različite individualne sposobnosti, verovanja, običaje, potrebe, ideale, a s druge, utvrđivao razdvajajuću liniju među grupama koje Viko, dosledan dobu prosvetiteljstva kojem istorijski i misaono pripada, naziva nacijama. Sa stanovišta savremene političke teorije, Vikova teorija kulturnog pluralizma je idealistička, pojednostavljena i može se osporavati s više stanovišta, ali najozbiljniju kritiku nalazimo u njegovoj zatvorenosti za vanevropske i nehrišćanske kulture. Za Vika do *doba ljudi* (ljudske umne prirode), kao najvišeg oblika političke i državne organizacije, civilizacija je stigla kroz dinamičan kulturni razvoj čije korene nalazi

¹ Goran Bašić, *Multikulturalizam i etnicitet* (Beograd: Institut društvenih nauka, 2018), 54.

u Rimskoj republici, a paradigmu društvenosti u hrišćanskoj tradiciji u čijem središtu je savršena ideja Boga.²

Viko je možda prvi, ali svakako nije jedini među misliocima koji je, razvijajući ideje kulturnog pluralizma, dospao u ćorsokak kulturnog monizma.³ Među ranim i potonjim liberalima uočljiva su mišljenja koja ukazuju na izvesne kontroverze unutar ove ideologije u vezi sa kulturnim pluralizmom. Pisac dela *O večnom miru*, Imanuel Kant, pored toga što je sa stanovišta monokulturnog redukcionizma sudio o hinduizmu i hinduističkoj tradiciji⁴ i sumnjao u moralnu ozbiljnost Tahićana,⁵ u svom odgovoru putopiscu i etnologu Forsteru (Johann Georg Adam Forster) o mogućnosti opštih migracija iskazuje po svakoj naučnoj definiciji rasistički stav prema američkom domorodačkom stanovništvu (Indijanci): „Ali da njihova narav nije dospela ni do kakve potpune podesnosti za bilo koju klimu može se videti i odatle da se teško može navesti neki drugi razlog zašto ta rasa, suviše slaba za težak rad, suviše nehajna za onaj koji zahteva marljivost i nesposobna za svu kulturu [...] stoji čak još niže od crnca, koji inače zauzima najniži među svim ostalim stupnjevima koje smo nazvali rasnim razlikama”.⁶ Najzad, u Kantovoj etici, u kojoj je sadržana i kritika evropske politike kolonijalizma, evropski narodi, koji potiču iz

² Viko je po mnogo čemu bio mislilac koji je promišljao stvarnost izvan granica doba u kojem je živio. Mnogi u njegovom delu, a naročito u maksimi *Verum esse ipsum factum* (istina sama po sebi je činjenica), kojom se, u svom delu iz 1710. godine „O najvećoj drevnoj mudrosti Italijana otkriveno iz italijanskog jezika” (*De antiquissima Italorum sapientia, ex linguae latinae originibus eruenda*) suprotstavio Dekartovoj tezi *Cogito, ergo sum*, nalaze elemente konstruktivizma. Za razliku od Dekartovog redukcionizma, Viko smatra da su znanje i delanje isto, a u njegovom životnom delu *Scienza Nuova* (1725. godina), koje je na engleskom objavljeno pod nazivom *New Science*, a u Zagrebu 1982. godine kao „Načela nove znanosti”, koreni su modernih društvenih nauka i filozofije istorije. U ovom delu Viko u vladavini ljudi, kojoj prethode vladavine bogova i heroja, nalazi poredak u kojem su svi jednaki u zakonima, kako i odgovara ljudskoj prirodi. Viko, ne dovodeći u pitanje filozofske osnove hrišćanske dogme, čoveka stavlja u središte istorije, odnosno u teocentrični pogled na svet uvodi antropocentričnu viziju razvoja Furio Šuran, „Vicova 'Nova Znanost' između filozofije i moderne znanosti”, *Filozofska istraživanja* 30, br. 1–2 (2010): 163.

³ Milan Mesić, *Multikulturalizam* (Zagreb: Školska knjiga, 2005), 4.

⁴ Gayatri Chakravorty Spivak, *A Critique of Postcolonial Reason* (Harvard, 1999), 6.

⁵ Bhikhu Parekh, „A Veried Moral World”, in: *Is Multiculturalism Bad for Women?*, eds. Joshua Coen et al. (Princeton: Princeton University Press, 1999), 69.

⁶ Citat je preuzet iz rada Goran Rujević, „Kantov naučni rasizam”, *Arhe* 11, br. 22 (2014): 173–91.

najumerenijeg podneblja i koji su razvili najbolje uređene društvene sisteme, predodređeni su da uvedu „evropski red stvari” i na drugim delovima planete.⁷ Zagovarajući ideju univerzalne kosmopolitske države u kojoj bi evropsko, hrišćansko nasleđe bilo inspiracija opštih zakona Kant je posredno negirao kulturni i verski pluralizam.

Džon Lok (John Lock), čije su ideje sa samog izvorišta liberalne ideologije, prenebregao je činjenicu da privatna svojina nije samo osnova progresa već i da je giljotina kulturnim grupama u čijem sistemu vrednosti svojina nema značenje. Označavajući privatnu svojinu kao najviše dobro, Lok je teorijski utemeljio kolonizaciju Amerike. Američki domoroci nisu ogradili zemlju, a još manje su je racionalno kultivirali tako da su je beli doseljenici mogli smatrati slobodnom i prisvojiti je. Neracionalno ponašanje domorodaca ogledalo se u nezainteresovanosti za gomilanjem dobara i tržišnom proizvodnjom. Licemerje Lokovog gledišta se ogleda u tome što je kolonizaciju, koja je okončana genocidom domorodaca, smatrao korisnom za njih jer je povećavala udobnost života, snižavala cene, omogućavala zaposlenost, čime se u biti zadovoljava i pravo domorodaca za jednakošću. Kolonizaciju je Lok opravdavao i zbog toga što domorodačko društvo nije bilo politički organizovano. Nije postojala centralizovana i unificirana struktura vlasti utemeljena na zakonu; teritorije nisu bile jasno razgraničene, a nije postojao ni kolektivni osećaj identiteta niti jedan jezik. U doba kolonizacije domoroci nisu bili na višem stepenu prirodnog razvoja, odnosno još uvek su bili pred političko društvo tako da za njih nije važilo međunarodno pravo koje se odnosi na države i nacije i zaštitu njihovih kultura identiteta. Lok nije mogao shvatiti, ni prihvatiti da je domorocima ideja posedovanja zemlje bila strana, te da im je zvučala kao svetogrđe. Primetio je da su vodili miroljubive i zadovoljne živote, da su bili slobodni od žurbe i brige, da se nisu svađali oko imovine, a nesporazume su rešavali mirno i bez ikakvog središnjeg ustrojstva prisile. Međutim, ni takav karakter međuljudskih odnosa kojima se inače divio, nije pokolebao njegovo monističko i kulturno pristrasno mišljenje o načinu života domorodaca⁸.

Za Džona Stjuart Mila (John Stuart Mill) različitost je važna poluga razvoja kako pojedinca tako i društva. Smatrao je da je za nesavršeno ljudsko biće korisno da postoje različita mišljenja, da je neophodno da se iskušaju različiti načini života kako bi se raznolikosti karaktera mogle razvijati na širokom području u granicama kojima ne čine nepravdu ostalima. Mil se zalagao za društvo

⁷ Robert Bernasconi, “Kant as an Unfamiliar Source of Racism”, in: *Philosophers on Race: Critical Essays*, eds. Julie Ward and Tommy Lott (Blackwell, 2002), 148.

⁸ O kulturnom monizmu Džona Loka videti kod Mesić, *Multikulturalizam*, 18–19.

snažnih duhom slobodnih individua, kao zamajce svakog napretka. Smatrao je da je najveća slabost demokratije u osrednjosti i da bi se ona ublažila neophodno je da se osiguraju raznovrsni uslovi duhovnog razvoja, jer ne mogu svi zdravo živeti u jednako moralnoj klimi. Analogno razvoju individue mora se voditi računa kako o primeni univerzalnih vrednosti političke filozofije (liberalizma) tako i o pitanjima „nacionalnog karaktera”. Pored stava da je bogatstvo Evrope u kulturnim različitostima njenih naroda, Mil je i među zagovornicima stapanje kultura, odnosno mešanja nacija, pod uslovom da u tom procesu primat ima naprednija nacija. Smatrao je da je za Bretonca ili Baska u Navari ili Velšanina i Škota u Britaniji korisnije da se utope u maticu ideja visokorazvijene kulture francuske, odnosno britanske nacije. Koliko je bio u zabludi ovaj lučonoša liberalizma govori, kako buđenje identiteta etničkih grupa, za koje je smatrao da će se, ukoliko se ne utope u identiteta nacija na višem stepenu kulturnog razvoja, utopiti u vlastitom blatištu arhaizama, tako i nacionalni pokreti Kvebečana, kanadskih frankofona, koji su dugotrajnom borbom za priznavanje etno-kulturnog identiteta ne samo demantovali samog Mila koji je smatrao da je njihov glavni interes u potčinjavanju vladavini engleske većine, već i inspirisali reformatore liberalizma da se polovinom prošlog veka počnu udaljavati od dugo čuvanog mita o etnički neutralnoj državi.

Mit o etnokulturnoj neutralnosti, koji je doveo do mnogih teorijskih zabluda i nedorečenosti, konstruisan je iz načelnog opredeljenja liberalne demokratske države o neutralnosti prema grupnim identitetima. Jedna od ovih zabluda se odnosi na podelu nacija na liberalne građanske (*civic nations*) i na neliberalne etničke (*ethnic nations*). Etničke nacije smatraju reprodukciju određene etnonacionalne kulture i identiteta jednim od primarnih zadataka. S druge strane, građanske nacije su neutralne prema etnokulturnim identitetima građana – pripadnost naciji ovde se definiše isključivo u terminima prihvatanja određenih principa demokratije i pravde.⁹ Jedna zabluda najčešće vodi drugoj, tako da je uprkos tome što mnoge zapadne zemlje imaju dugu i ponekad krvavu istoriju bavljenja etničkom heterogenošću, unutar liberalno-demokratskog konstitucionalnog okvira sve donedavno nije bilo pokušaja da se lekcije ove istorije artikulišu u teoriju, pa su tako stvarni principi i ideali kojima se rukovode zapadne demokratije ostali ambivalentni, čak i za one koji su svakodnevno uključeni u praktično upravljanje etničkim odnosima.¹⁰ Talkot Parsons je smatrao da je liberalna država dosegla razvoj na kojem je moguće da etničke zajednice integriše u socijalnu sredinu, odnosno da su zahtevi za

⁹ Vil Kimlika, „Etnički odnosi i zapadna politička teorija”, *Habitus* 0 (1999).

¹⁰ Isto, 19.

priznavanjem grupnih etničkih identiteta u defanzivi u odnosu na državljanstvo kao novi „inkluzivni” *credo*.¹¹ Marksistička teorija, iako s različite teorijske paradigme, izvela je zaključke slične Parsonsovom strukturalnom funkcionalizmu – etnicitet je fenomen koji će svoje istorijsko mesto ustupiti drugim oblicima povezivanja ljudi zasnovanim na solidarnosti i jednakosti.

Uprkos tome što je etnicitet bio progresivna snaga koja je početkom dva-desetog veka razrovala monarhističko načelo legitimiteta, ispoljio je i drugu, rušilačku i destruktivnu stranu svoje prirode, čime je podstakao razmišljanja koja su u prvi plan isticala ideje o društvenom razvoju u čijem središtu je slobodni, autonomni pojedinac koji svoja uverenja i životne planove gradi na osnovu razuma, a ne na osnovu osećanja pripadnosti grupi i njenim verovanjima i unutrašnjem sistemu vrednosti. Celokupni razvoj modernog liberalizma bio je zasnovan na emancipaciji individue od posebne kulturne zajednice, ali taj proces nikada nije do kraja dovršen, štaviše, nije bilo ni moguće dovršiti ga jer je kulturna ukorenjenost pojedinca objektivna datost. U tom smislu, savremene teorije multikulturalnosti su etnicitet i druge srodne kategorije kolektivnih identiteta vratile u žižu rasprave unutar liberalne teorije. U tom smislu, većina savremenih autora je, protivrečivši „linearnom razvitku transkulturne unifikacije”¹², ukazala na ograničenosti teorija i prakse taljenja i iskorenjivanja kulturnih različitosti i obnovila raspravu o njihovoj afirmaciji,¹³ priznavanjem kolektivnih identiteta¹⁴ i grupno specifičnih prava.¹⁵

Na tragu ideja pomenutih autora, ali i brojnih savremenika, različitih, često oprečnih, škola mišljenja – (Natan Glazer, Alvin Šmit, Brajan Beri, Antonio Apaja, Semjuel Friman, Simon Kanej, Čandran Kukathas...), počelo se i govoriti i van učionica i akademskih rasprava o tome da je najveći problem u vezi sa principom etnokulturne neutralnosti u tome što ignoriše svaki manjinski zahtev za posebnim pravima koji prevazilazi standardni korpus individualnih građanskih prava. Tradicionalna liberalna država i njeni „branioci” smatraju

¹¹ Talcott Parsons, *Individual Autonomy and Social Pressure: An Answer to Dennis H. Wrong, Psychoanalysis and the Psychoanalytic Review* (1962); “Racial and Religious Differences as Factors in: Group Tensions”, in: *Unity and Differences in the Modern World*, eds. L. Finkelstein et al. (New York: 1945).

¹² Mesić, *Multikulturalizam*, 48.

¹³ Bhikhu Parekh, *Nova politika identiteta* (Zagreb: Politička kultura, 2008), 51.

¹⁴ Čarls Tejlor, *Priznavanje građanskog društva* (Beograd: Beogradski krug, 2000), 42.

¹⁵ Vil Kimlika, *Multikulturalno građanstvo* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003), 52.

da bi priznavanje političkih prava manjinskim grupama ugrozilo ne samo mit o etnokulturnoj neutralnosti već i same postulate liberalne države. Za liberale verne tradicionalnom stanovištu građanstvo je uvek inherentno individuama i njihovom stanju jednakosti pred zakonom. Za njih su zahtevi za priznanjem kolektivnih prava u direktnoj suprotnosti sa principom građanstva. Rols, u jednom trenutku, postavlja pitanje: „Kako je moguće da postoji stabilno i pravедno društvo u kome su slobodni i jednaki građani duboko podeljeni suprotstavljenim, pa čak nepomirljivim religijskim, filozofskim i moralnim doktrinama”?¹⁶ U suštini, za većinu liberalnih kritičara koncept priznanje grupno diferenciranih prava predstavlja nepremostivu prepreku integrativnim funkcijama principa građanstva u liberalnim demokratijama. Po njima, ako je građanstvo diferencirano onda nema osećaja privrženosti zajednici i stvaraju se uslovi za dekonstrukciju liberalne države.

Međutim, u međuvremenu su se razvile škole teoretičara koji su blagovremeno uočili da se liberalna država u savremenom dobu mora „otvoriti” prema etnokulturnim zahtevima građana jer su interesi na kojima oni insistiraju egzistencijalno važni za veliki broj manjinskih identiteta širom sveta. Pri tome, oni su u vidu imali uglavnom identitete etnokulturnih manjina u razvijenim zapadnim društvima. U tom smislu, Tejlor smatra da u svetu postoje brojne manjinske zajednice koje imaju temeljnu potrebu za priznanjem, a da se one manjinske etnokulturne zajednice kojima nisu priznata prava osećaju nevidljivim.¹⁷ Raz smatra kako članstvo u grupi igra vitalnu ulogu u obezbeđivanju samopoštovanja pa da stoga zaslužuje javno priznanje i podršku.¹⁸

Kimlika smatra da su rasprave i mišljenja koje su zagovarali liberalni teoretičari poput Tejlora i Raza doprineli razotkrivanju mita o etnokulturnoj neutralnosti liberalne države. U okviru svoje teorije o etnokulturnoj pravdi Kimlika otvoreno kritikuje stav da su liberalno-demokratske države, odnosno građanske nacije etnokulturno neutralne i tvrdi da je ovakvo stanovište bilo pogrešno i u istorijskom i konceptualnom smislu. Model religije, zasnovan na striktnoj razdvojenosti crkve i države, potpuno je neprihvatljiv kao osnov za razumevanje odnosa između liberalno-demokratske države i etnokulturnih

¹⁶ Rols će odgovor na ovo pitanje naći u „preklapajućem konsenzusu”. John Rawls, *Political Liberalism* (Columbia University Press, 1993), 168.

¹⁷ Čarls Tejlor, „Politika priznanja”, u: *Multikulturalizam*, ur. Ejmi Gatman (Novi Sad: CMK, 2003).

¹⁸ Joseph Raz, “Multiculturalism: A Liberal Perspective”, *Dissent* (Winter 1994): 67.

grupa.¹⁹ Nastojeći da svoj stav opravda i pojača argumentaciju, a oslanjajući se na severnoamerička, naročito kanadska iskustva sa multikulturalizmom, Kimlika ističe da je za svaku etnokulturnu zajednicu koja drži do toga da odolji asimilaciji od suštinske važnosti da se njen jezik upotrebljava u službenoj komunikaciji – obrazovanju, sudstvu, administraciji... Da bi se ovo i ostvarilo neophodno je da manjinska kultura, odnosno njen jezik bude priznat od strane javnih institucija, koja u tom slučaju ima obavezu da finansira obrazovanje na tom jeziku. Na taj način stvaraju se uslovi za očuvanje, odnosno prenošenje jezika i tradicije na sledeće generacije.

Uzimajući raširenost standardizovanog i obaveznog obrazovanja, visoke zahteve za pismenošću na radnom mestu, kao i rasprostranjenu komunikaciju svih građana sa državnim službama, svaki jezik koji nije javni jezik postaje marginalizovan u tolikoj meri da će najverovatnije biti sačuvan samo unutar uske elite, ili u ritualizovanom obliku, ili u izolovanim ruralnim oblastima, a ne kao živi i dinamični jezik koji predstavlja osnov jedne prosperitetne kulture. Državne odluke o jeziku javnog obrazovanja i javne administracije u stvari su odluke o tome koja će lingvistička grupa preživeti.²⁰

Dakle, kod Kimlike, a može se slobodnije reći i „od Kimlike”, je razrešena osnovna dilema – mit o etnokulturnoj neutralnosti u savremenom dobu je demistifikovan, a osnovni okvir u kojem bi liberalna država trebalo da traži model upravljanja različitostima je stvaranje istih uslova za manjine i većinu prilikom procesa izgradnje nacije. Za njega nema dileme koja još uvek muči većinu liberalnih teoretičara o smislu priznavanja grupno specifičnih prava manjinama, naime, ona ne predstavljaju poseban kvalitet prava u odnosu na prava kojima raspolažu pripadnici većine u procesu izgradnje nacije. Grupno specifična prava nisu ništa drugo do korektivni mehanizam pomoću kojih manjine zauzimaju bolju pregovaračku poziciju i mehanizam su za postizanje etnokulturne pravde. Dakle, manjine su specifične grupe ljudi kojima se zbog specifičnih istorijskih, socijalnih, ekonomskih i drugih činilaca, pored građanskih, individualnih prava, priznaju i specifična kolektivna prava čija je svrha zaštita nacionalnog, odnosno etnokulturnog identiteta grupe.

¹⁹ Kimlika, „Etnički odnosi i zapadna politička teorija”, 21.

²⁰ Isto, 23.

ETNICITET U MULTIKULTURALNOJ PARADIGMI SAVREMENE POLITIČKE TEORIJE U SRBIJI – DOPRINOS VOJISLAVA STANOVČIĆA

Zanimanje za proučavanje fenomena etniciteta profesor Vojislav Stanovčić nagovestio je u radovima iz političke teorije u kojima je tokom sedme i osme decenije XX razmatrao: **nacionalizam** („Univerzalističke teorije i nacionalizam”, *Filozofija* XI, 3 (1967): 55–60); **federalizam** („Teritorijalni i funkcionalni aspekti federalizma”, *Federalizam i nacionalno pitanje* (Beograd: Savez udruženja za političke nauke, 1971): 106–110; „Federalizam višenacionalne države” *Naše teme* XXX, 7–8 (1986): 979–990; *Federalizam/Konfederalizam* (Titograd: Univerzitetska riječ, 1986); “Federalism and Pluralism in a Democratic Society”, in *American and Yugoslav Views on the 1990s*, eds. Predrag Simić, William Richey and Mirko Stojčević (Belgrade: Institute of International Politics and Economics, 1990), 25–43); **legitimizaciju vlasti** („Modaliteti legitimiranja vlada i režima”, *Naše teme* 10–11 (1986): 1759–1783; „Većina i manjina u demokratiji”, u: *O demokratiji*, ur. Božidar S. Marković et al. (Beograd: Izdavačka Zadruga „Politika i društvo”, 1995), 96–109).

Međutim, istraživanju fenomena etniciteta u političkoj teoriji i položaju etničkih grupa u savremenom društvu akademik Stanovčić je više pažnje posvećivao proučavajući načelo **vladavine prava** („Preteče ideje o vladavini prava: Platon – Aristotel – Ciceron”, *Arhiv za pravne i društvene nauke* br. 3–4 (1986): 563–586; „Владавина права и/или владавина већине”, у: *Успјостављање модерне демократијске и њравне државе у Србији* (Beograd: САНУ, 1997), 43–66) i **fenomen religije** (*Društvena uloga i etička i politička učenja osnivača velikih svetskih religija – Osnivači velikih religija. Mojsije, Buda, Konfučije, Isus, Muhamed* (Beograd, Radnička štampa, 1978; str. 255–308; „Drama ateizacije”, *Gledišta* XXVI, 7–8 (1985): 137–148; *Političke ideje i religija* (Beograd: Čigoja štampa, 1999)).

U pomenutoj monografiji *Političke ideje i religija* akademik Stanovčić piše:

Misao izložena u religijskim učenjima i pravna filozofija nisu nigde toliko tesno povezani koliko u razmatranju ideje o vladavini prava: šta sve ta uloga podrazumeva, kakva je uloga božje i zemaljske pravde, kakav je odnos ljudskog pozitivnog prava prema drugim normativnim porecima (verskim, moralnim, običajnim, pravno-filozofskim i etičkim koncepcijama), šta za pravo znače neke vanpravne aksiološke kategorije, uključujući religijske i teološke, šta ta ideja ljudima donosi i šta se od njene primene može očekivati u rešavanju složenih problema suživota u ljudskim zajednicama?²¹

²¹ Vojislav Stanovčić, *Političke ideje i religija* (Beograd: Čigoja štampa, 1999), 272.

Vladavinu prava tumačio je na način, a to je rado i nenametljivo isticao, kako ju je pojmiio Dejvid Hjum (David Hume), da privredni i društveni razvoj nisu neophodni za demokratiju, ali vladavina prava jeste jer bez nje nije moguće postići razvoj, niti uspostaviti demokratiju. I Milton Fridman, koji je smatrao da su tržište i konkurencija preduslovi rešavanja problema razvoja, u knjizi *Capitalism and Freedom* ukazuje na značaj vladavina prava za ukupne ekonomske i socijalne reforme.²²

U radu *Demokratija u višetničkim društvima: populizam, bonapartizam, vladavina većine ili ustavna poliarhija?*, koji je 1996. godine objavio u Zborniku za društvene nauke Matice srpske jasno ukazuje da je načelo „vladavine prava” starije od principa „državnog razloga”, odnosno državne vlasti: „Vladavina prava pretpostavlja izvesnost prava i obaveza, trajnost i poštovanje stečenih prava”²³, što garantuju nezavisno sudstvo,²⁴ podela vlasti i uspostavljanje ravnoteže među njenim granama. Vladavina prava, piše profesor Stanovčić u ovom radu, može biti „prepreka i smetnja onima koji smatraju da predstavljaju volju naroda koju tumače kao neograničenu i zato se mogu nekada osetiti pozvanima ili obaveznim da u cilju sprovođenja narodne volje prekrše zakon”.²⁵

Uređenje odnosa većine i manjine zasnovano na načelu vladavine prava Stanovčić je smatrao *sine qua non* uređenja multietničke demokratske države. Zbog prirode i složenosti odnosa među njima uputno je da:

većina ispuni određene uslove, svojstva, zadovolji neke 'kvalifikacije', a isto tako i da neke manjine, ukoliko ispunjavaju izvesne posebne uslove, budu određene izvesnim privilegijama, odnosno obavezama i kao takve opštom konstitucijom odnosa ili posebnim merama zaštićene”, a ako se donosi odluka o nekoj važnoj stvari, piše Stanovčić u radu *Demokratija i vladavina prava*, „koja se tiče karaktera ili čak sudbine države, onda se za takve odluke mora predvideti kvalifikovana većina, obično dvotrećinska

²² Milton Friedman, *Capitalism and Freedom* (Chicago: University of Chicago, 1962), 161.

²³ Vojislav Stanovčić, „Demokratija u višetničkim društvima: populizam, bonapartizam, vladavina većine ili ustavna poliarhija”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 100 (1996): 25.

²⁴ Sudstvo i sudije Stanovčić ne vidi jedinim braniteljima nezavisnosti profesije. Po njemu, moralna autonomija pravnika preduslov je slobodnog sudijskog uverenja, a ona se ne odnosi samo na sudije već i na sve one koji pripremaju, donose i primenjuju zakone – pravnik mora biti spreman da kaže „Ne!” ako ga profesionalno znanje i savest na to upućuju, pa i onda kada svi kažu „Da”. Isto, 26.

²⁵ Isto, 24.

ili većina koju čine znatne većine svih sastavnih delova. Mogu postojati ideološke, političke, nacionalne, verske, jezičke manjine, manjine koje se javljaju oko izvesnih interesa, pogleda, regiona, to jest i manjine koje u sociološkom smislu čine neku grupu (npr. bogataši, piloti, lekari, zaposlene žene, hendikepirana lica itd.). Odnos ovakvih manjina i većina zaista je složen i ne može se uvek svesti na prost odnos aritmetičke većine i manjine niti je uvek linearna 'vladavina većine' ili donošenje odluka od takve 'većine' preporučljivo rešenje, a najmanje ako većina nije ograničena pravom, tj. ustavom ili je bezobzirna u svom poimanju pravâ koja proizlaze iz činjenice da trenutno jeste većina.²⁶

Profesor Stanovčić se protivio isključivosti koju majorizacija, preglasavanje manjine, može da izazove bez obzira na to što su ispoštovane demokratske procedure na osnovu kojih su određene odluke donete. Da bi se izbegle posledice majorizacije pribegava se različitim rešenjima – uspostavljanje višepartijskih koalicija, primena principa saglasne većine i mehanizma usaglašavanja. Na taj način su afirmisana i legitimisana prava manjina za koja Stanovčić smatra da su i nužna i pravična, odnosno da je potrebno priznati i garantovati zaštitu manjina, ali i upozorava „da su iskustva sa zaštitom manjina do sada loša – njima nije pružena efikasna zaštita, a države su se mešale u unutrašnje stvari drugih država pod vidom zaštite manjina”.²⁷

Isto kao što utemeljenje načela vladavine prava vidi osnovom dobro uređenog poretka, Stanovčić korene prirode multikulturalnih društava vidi u tradicionalnim religijskim učenjima i njihovim izvorima. U tom smislu, Stanovčić, bez obzira na to što od sedamdesetih godina XX veka prati liberalni diskurs u političkoj teoriji ostaje na poziciji konzervativnog monizma. U izlaganju saopštenom na konferenciji „Doprinosi verskih zajednica u SR Jugoslaviji o pomirenju, poštovanju različitosti, demokratiji, ljudskim pravima, zaštiti manjina, saradnji i stabilnosti u jugoistočnoj Evropi” (Beograd, 14-15. decembar, 2001) profesor Stanovčić se približio stavovima nastalim na tragu savremene konzervativne političke misli: „Mnoge velike religije sveta čine osnovu širokih civilizacijskih krugova kojima danas može pripadati nekoliko ili mnogo država. Dok su u prošlosti verski ratovi dominirali u čitavim epohama, njih su, u potonjim vekovima, 'zamenili' ratovi koji su se vodili iz nacionalnih, ideoloških ili rasnih 'razloga' ili radi takozvanih 'državnih razloga' ili 'razloga nacionalne bezbednosti' u obliku preventivnih ili na sličan način opisanih ratova. Na jednoj strani, mora se uzeti u obzir uloga velikih svetskih religija u civiliziranju

²⁶ „Demokratija i vladavina prava”, *Anali* 53, br. 2 (2005): 43.

²⁷ Isto, 53.

ljudi i pružanju okvira koji su ih približili jedne drugima i time im omogućili da žive zajedno ili da čak ujedinjuju grupe u šire političke celine. Otud, religije su stvarale šire osnove identiteta radi integracije većih grupa ljudi nego što su ih mogle objediniti nacionalne države. Na drugoj strani, međutim, integriranjem grupa, religije su mogle suprotstaviti tako velike grupe sa nekim drugim grupama drugačije vere ili drugačijeg tumačenja istog verskog učenja...". Istini za volju, Stanovčić ne preuzima konzervativni pesimizam, neki bi rekli pragmatizam, Samjuela Hantingtona (Samuel Huntington), po kojem religije, kao i civilizacije prožete njima, sadrže snažne potencijale za konflikt, jer religije, kako je mislio profesor Stanovčić, nisu nikad, poput nacionalnih država zadojenih nacionalizmom, izazvale globalne konflikte. Uprkos tome što priznaje da su religije „mogle igrati izvesnu ulogu u masakrima koji su se odigrali u oba rata, a posebno u Drugom svetskom ratu (holokaust i genocid nad nekim drugim grupama)” one su odista i „suštinske komponente mnogih kultura i civilizacija”.

Stanovčić u učenjima različitih religija nalazi humanističke pouke i vodi ih u vezu sa antičkim, renesansnim i modernim političkim teorijama. U indijskim svetim knjigama (Upanišade) i epu „Mahabharata”, naročito u poemi „Bhagavad-Gita”, Stanovčić ukazuje na to da su principi o opštem moralnom delanju ljudi razmatrani prvo u religijama, a tek potom u filozofskim i etičkim delima. Sledeći stav da, nasuprot običajima i razlozima „višeg reda”, opšta moralna i verska načela visoko vrednuju mir, Stanovčić, preko Bhišme (Mahabharata) i Trazimaha (Platon) do Bizmarka, prati preko dve hiljade godina staru misao da je „pravo tugaljiva stvar i da na ovom svetu sila ide ispred prava”. Kod Stanovčića nema idealizma u odnosu na ulogu religija koje su one imale u moralnim sunovratima kojima je ljudski rod sklon, ali to ga ne sprečava da uvidi zlatnu nit koja povezuje ideje utemeljivača velikih religija sa političkom filozofijom i vladarima. Na tim idejama Stanovčić je tragao za kriterijumima za uspostavljanje dobre političke zajednice, za moralnim ciljevima koje bi trebalo slediti, kako uspostaviti dobre odnose među različitim ljudima i grupama u zajednici.²⁸

Na tim tragovima profesor Stanovčić usvaja paradigmu pojma multikulturalnosti izvedene iz monokulturalnog nazora:

Multietničnost (tj. multikulturalnost) podrazumeva različite sisteme vrednosti i na različite načine ostvaruje te vrednosti. Istoričari i drugi društveni naučnici znaju da to može dovesti do tenzija i sukoba, i da sukobi oko interesa mogu da se pomire mnogo lakše nego sukobi oko sistema

²⁸ Stanovčić, *Političke ideje i religija*, 14.

identiteta i vrednosti. Multinacionalizam, multikulturalizam, višereligioznost, ili bolje radi naše teme koristiti jedan termin koji pokriva sve pomenute, multietničnost, može biti plodno tle za ideologije i pokrete koji, pod određenim uslovima, mogu postati prepreka ka demokratiji, pretnja miru i mogu da izazovu etničke sukobe.²⁹

Stanovčić, uprkos tome što je bio svestan prirode i vrednosti multikulturalnih društava („Multikulturalizam svakako znači kulturno i društveno bogatstvo, pluralizam iskustava i vizija. Slikovito rečeno, on obećava životno šarenilo umesto nekakvog jednoobraznog sivila), ističe da multikulturalizam može biti i prepreka demokratiji i građanskoj državi: „Kada vlade sa sumnjičavošću gledaju na grupe koje se razlikuju od većine ili najbrojnije grupe, kao i onda kada manjine postanu instrumenti za mešanje drugih država ili teže secesiji u okviru države u čijim su okvirima duže vremena živeli – onda se teškoće povećavaju”.³⁰ Nastojeći da potkrepi mišljenje o zlokobnom janusovskom licu multikulturalizma Stanovčić ukazuje i na istraživanja Pjera Van den Berga (Pierre Van der Berghe) u višetničkim afričkim državama, u kojima su perspektive demokratije direktno srazmerne stepenu saglasnosti (konsenzusu) o osnovnim vrednostima, a obrnuto srazmerne stepenu kulturnog pluralizma, te da su u uslovima maksimalnog kulturnog pluralizma šanse za demokratiju ozbiljno smanjene.³¹

Šanse za višetničke države da uspostave demokratski poredak Stanovčić vidi u konsocijaciji, ali pod uslovom da je obezbeđena vladavina prava, da postoji dogovor (konsenzus) oko osnovnih društvenih vrednosti³² i da postoje kanali između etničkih grupa koji omogućavaju tolerantnu komunikaciju. U radu *Demokratija i manjine u Jugoistočnoj Evropi* pomenutim uslovima za uspostavljanje stabilne demokratije u višetničkim društvima Stanovčić dodaje

²⁹ “Democracy in: Multi-Ethnic Societies, Problems and Principles of Consociation: How to Live Together?”, in: *Democracy and Multiculturalism in South East Europe*, ed. Goran Bašić (Belgrade: Ethnicity Research Center, 2003), 16.

³⁰ Vojislav Stanovčić, „Vladavina prava i suživot etničkih grupa”, u: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, ur. Miloš Macura i Vojislav Stanovčić (Beograd: SANU, Odeljenje društvenih nauka, 1996), 53.

³¹ Pierre Van der Berghe, “Pluralism and the Polity: A Theoretical Exploration”, in: *Pluralism in Africa*, eds. Leo Kuper and M. G. Smith (Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1969), 74.

³² Goran Bašić, „Društveni identitet i etnokulturna politika”, u: *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji*, ur. Vojislav Stanovčić (Beograd: SANU, Odeljenje društvenih nauka, 2007), 101.

i usvajanje razumnog, umerenog, liberalnog ustavnog sistema i odgovarajućih institucionalnih aranžmana, uspostavljanje političke kulture tolerancije i uvažavanja različitosti, prilagođavanja, kompromisa i dijaloga i razvijeno građansko društvo u kojem živi kako većinska grupa tako i sve manjinske grupe. Sve to može da se postigne samo ulaganjem sistematskih napora u tom pravcu tokom dužeg vremenskog perioda, uz istovremeno vođenje mudre politike rukovođene valjanim načelima. To su opšti uslovi, koji, ako se postignu, veoma doprinose i poboljšavanju položaja manjina, no to poboljšavanje i izlaženje u susret izvesnim razumnim zahtevima manjina podrazumeva i druge promene u političkom i pravnom sistemu.³³

Konsenzus je Stanovčić isticao kao jedan od ključnih političkih principa koji prethodi uspostavljanju stabilnog i demokratskog političkog sistema. Da bi se konsenzus ostvario potrebno je da postoji pristanak (dogovor) građana u vezi sa barem dva osnovna pitanja: prihvatanje državne zajednice i saglasnost oko određene forme političke organizacije. Ukoliko ne postoji konsenzus oko ovih osnovnih pitanja, država i ustav ne ostvaruju potrebni i odgovarajući identifikacioni kapacitet. Ništa manje značajna primedba je ona koju Stanovčić upućuje u vezi sa značajem civilnog društva u višeeetničkoj državi. Civilno društvo vidi kao razvijenu mrežu odnosa i institucija, odnosno različitih podsistema u kojima se zadovoljavaju odgovarajuće potrebe ljudi i grupa, doprinosi lakšem razrešenju konflikata na nižim nivoima organizovanja, čime se smanjuje pritisak i izbegava politizacija sukoba i kumulacija problema na višim nivoima, odnosno na višim sferama političke organizacije.³⁴ Najзад, u javnom mnjenju i javnosti rada video je važan činilac u procesu oblikovanja i funkcionisanja političkih institucija. Bez javnog mnjenja, odnosno provere rada pred „licem naroda” institucije koje bi trebalo da su stubovi demokratskog poretka postaju „mrtvi kapital” formalne demokratije.

Konsocijativnu demokratiju smatra jednim od najboljim oblika političke zajednice višeeetničkih država, posebno društava u kojima postoji rizik u vezi sa održanjem stabilnosti. Stanovčić prihvata Altuzijusovo (Johannes Althusius) shvatanje konsocijacije u čijoj osnovi je pristanak ljudi (građana) da žive zajedno u okviru određenih institucionalnih aranžmana na osnovu kojih se svim društvenim grupama omogućava da učestvuju u odlučivanju i vlasti. Za uspostavljanje konsocijativne demokratije u savremenoj pluralnoj državi važnim je

³³ Vojislav Stanovčić, „Demokratija i manjine u Jugoistočnoj Evropi”, u: *Perspektive demokratije u državama Zapadnog Balkana*, ur. Goran Bašić (Beograd: Centar za istraživanje etniciteta, 2004), 21.

³⁴ Stanovčić, „Vladavina prava i suživot etničkih grupa”, 42.

smatrao odgovorne elite različitih etničkih i drugih društvenih grupa i načine na koje se, u okviru ovakvog demokratskog poretka, uspostavlja poverenje – inkluzivnim (proporcionalnim) izbornim sistemom, širenjem različitih oblika autonomije (personalna, kulturna, teritorijalna) i samouprava, raspodela političke moći na ključnim državnim pozicijama (zastupljenost manjina u predstavničkim telima, izvršnoj vlasti i pravosuđu). Čini se da je Stanovčić izdvajanjem poverenja kao ključnog mesta konsocijativne demokratije, nasuprot principu tolerancije kao osnovi za postizanje suživota u većinskom demokratskom modelu, bio najbliži da iskorači iz kulturnog monizma sa kojeg je teorijski široko i preciznim pravno-političkim metodom sagledavao, objašnjavao probleme etničkih manjina u složenim društvima.

RAD AKADEMIKA VOJISLAVA STANOVČIĆA U ODBORU ZA PROUČAVANJE LJUDSKIH I MANJINSKIH PRAVA I KOMISIJI ZA PROUČAVANJE ŽIVOTA I OBIČAJA ROMA SANU

Vojislav Stanovčić je za dopisnog člana Srpske akademije nauka i umetnosti izabran 1988, a za redovnog dvadeset jednu godinu kasnije – 2009. godine. Sa akademikom Milošem Macurom osnovao je 1989. godine Međudeljenjski odbor za proučavanje srpske nacionalne manjine u susednim zemljama, a ubrzo se i pridružio radu kolega u Komisiji za proučavanje života i običaja Roma. Rad u ovim Akademijinim radnim telima vremenski se poklopio sa objavljivanjem njegovih značajnih radova iz političke teorije u čijem središtu je fenomen multikulturalizma³⁵, ali i sa njegovim stručnim doprinosom uobličavanju

³⁵ “History and Status of Ethnic Conflicts”, in: *Yugoslavia: a Fractured Federalism*, ed. Dennison Rusinow ((Washington: The Wilson Center Press, 1988), 23–40); “How Political and Constitutional Institutions Deal with a People of Ethnic Diversity: The Yugoslavia Experience”, in: eds. Robert A. Goldwin, Art Kaufman, and William A. Schambra, *Forging Unity Out of Diversity* (Washington: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1989), 369–410 & discussion: 420–422, 424–426, 427, 428; „Положај јужнословенских народности у Мађарској – извештај са студијског путовања”, *ГЛАС ССCLXVI* ((Београд: САНУ, 1992), 281–377); “Problems and Options in Institutionalising Ethnic Relations”, *International Political Science Review*, Vol. 13, No. 4 (October, 1992): 359–379; “National Self-Determination and Secession: Ideas and Problems”, *Архив за правне и друштвене науке* br. 4 (1993): 747–762; “Concerning Constitutional Frames of a Multi-ethnic State”, referat podnet Четвртom svetskom kongresu međunarodnog udruženja za ustavno pravo, Tokio, 25–28 sept. 1995, objavljen u Miodrag Jovičić (ur.), *National reports for the Fourth International Congress of the IACL* (Београд: Удружење за

politike multikulturalizma u Srbiji. Iako takva politika, uprkos ustavnim jamčenjem i brojnim propisima zaštite prava nacionalnih manjina, još nije dovršena, Stanovčićev doprinos utemeljenju njenih nespornih vrednosnih osnova i konstitucionalizaciji prava manjina je značajan.

U vezi sa Stanovčićevim radom u Akademijim odborima, koji se u širem i užem smislu bave istraživanjima multikulturalnosti, trebalo bi pomenuti bar tri faze. Prva se odnosi na period nakon što je napisao izveštaj sa studijskog putovanja posvećenom položaju južnoslovenskih narodnosti u Mađarskoj, objavljen u Glasu Odeljenja društvenih nauka SANU (CCCLXVI, 1992). Reč je o verovatno poslednjem zajedničkom naučnom poduhvatu stručnjaka iz različitih univerzitetskih centara i akademija u državama jugoslovenske federacije koji su sa stanovišta različitih naučnih disciplina (demografija, sociologija, pravo, etnologija, političke nauke) istraživali probleme položaja nacionalnih manjina. Do obnavljanja takve vrste saradnje na nivou nacionalnih akademija i univerziteta nije došlo do danas, a nastojanje da se kroz „Akademska mrežu za saradnju u Jugoistočnoj Evropi”³⁶ takva saradnja obnovi nailazi na mnoštvo administrativnih i suštinskih prepreka sa kojim se jugoslovenski stručnjaci nisu suočili prilikom obilaska srpske, hrvatske, bunjevačke i šokačke zajednice u Mađarskoj. Izveštaj koji je Stanovčić napisao o svojim zapažanjima sa ovog studijskog putovanja umnogome je doprineo unapređenju metodologije multidisciplinarnog istraživanja srpske dijaspore u SANU i šire. Ukazivanjem na istorijske okolnosti, društvene prilike, kulturu i običaje tadašnjih jugoslovenskih manjina, njihov politički i pravni položaj Stanovčić je uticao na razvoj istraživanja arhivske građe, jezika, običaja, kulture i umetnosti, političko-pravnog položaja Srba u Mađarskoj i u Rumuniji. Etnografska istraživanja

ustavno pravo, 1995), 75–104; “Etnički federalizam i demokratija”, *Arhiv za pravne i društvene nauke* XLIX, br. 2 (1993): 287–306; “Concerning the Association of Ethnic Groups”, in: *Nationalism and Minorities* (Belgrade: Institute of Social Sciences & University of Essex, 1995), 26–34); „Civilno društvo i vladavina prava u višenacionalnim zajednicama”, u: *Potisnuto civilno društvo*, ur. Vukašin Pavlović (Beograd: Eko centar, 1995), 107–130; „Владавина права и суживот етничких група”, у: *Положај мањина у Савезној Републици Југославији*, ур. Милош Маџура и Војислав Становчић, научни скупови, књ. LXXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 19 (Београд: САНУ, 1996), 49–71; “The Rule of Law in Multireligious Communities: the Importance of Establishing It” (Copenhagen – Maribor: The Danish Cultural Institute – Institut for Ethnic and Regional Studies, 1998), 177–194; *Проблеми и дилеме/алтернативе правној регулацији заштитне мањина* (Београд: Институт за упоредно право, 2002), 11–44) i drugi radovi.

³⁶ Goran Bašić, Mitja Žagar i Siniša Tatalović, *Multiculturalism in Public Policies* (Belgrade: Institute of Social Sciences & Academic Network, 2018).

(Etnografski institut SANU) i istraživanja umetničke i crkvene zaostavštine Srba u Rumuniji i Mađarskoj (Odeljenje za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu) koja su bila u toku, nakon Stanovčićevog izveštaja, dobila su strateški naučni smisao i uključena su u rad Odbora za proučavanje položaja srpske nacionalne manjine SANU.

Druga faza je spontano nastala nakon što je akademijin Međudodeljenjski odbor za proučavanje ljudskih prava i nacionalne manjine organizovao međunarodnu naučnu konferenciju „Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji” (11. do 13. januara 1995. godine) i objavio istoimeni zbornik. Rasprava o položaju nacionalnih manjina u tada dvočlanoj jugoslovenskoj federaciji organizovana je u vreme dok je u Bosni besneo jedan od najstrašnijih etničkih obračuna njenih naroda, a događaji u Hrvatskoj i na Kosovu građanima nisu nagoveštavali rasplet koji će trajno izmeniti političku i demografsku sliku regiona i položaj Srbije i srpskog naroda u njemu. Teret organizacije ovog skupa izneli su akademik Miloš Macura i tada dopisni član Akademije Vojislav Stanovčić, koji u predgovoru Zbornika piše sledeće:

U referatima (i raspravi) do punog izražaja došao je pristup da se mnogi od problema međuetničkih (međunacionalnih) odnosa danas moraju razmatrati i rešavati u kontekstu demokratskih preobražaja države i upotrebom demokratskih metoda. Više referata pokazuje da su u našim pravnim izvorima prihvaćeni i ozakonjeni principi i rešenja koji su iznad prihvaćenih međunarodnih i evropskih standarda, koji se često pominju, ali isto tako da društvena i sudska praksa ostvarivanja ustavom garantovanih prava, karakter zaštite koja se pri uživanju prava može obezbediti, odnos političkih nosilaca moći i prava, kvalitet svakodnevnog života, sigurnost života i imovine svih građana bez obzira kojoj grupi, većini ili manjini pripadaju, nisu na visini normativnih ideala i rešenja.³⁷

Na ovom skupu, čijem sadržaju je Stanovčić dao upečatljiv doprinos, okupljene su sve škole mišljenja o problemima multikulturalnosti i položaja manjina, a prvi put u našoj akademskoj zajednici raspravljalo se o trostepenoj autonomiji nacionalnih manjina, manjinskoj samoupravi, položaju grupa koji su nakon raspada države od konstitutivnih naroda postali nacionalne manjine, demokratskom ustrojstvu multietničke države i njenim odnosima sa susedima. Nakon ovog skupa rad u Odboru nenametljivo je onemogućen i održavan je isključivo kroz istraživanja srpske autohtone dijaspore. Međutim, doprinos

³⁷ Vojislav Stanovčić, „Pluralističko shvatanje društva i slobode – Predgovor”, u: *Sloboda u modernoj državi*, ur. Harold Laski (Beograd: Radnička štampa, 1985).

ove rasprave i zbornika radova na razvoj istraživanja u drugim akademskim centrima, sazrevanju ideja o politici multikulturalnosti zasnovane na liberalnoj paradigmi bio je veoma značajan.

Najzad, treća faza se poklopila sa odlukom profesora Stanovčića da predvodi tim stručnjaka koji je pripremio Nacrt zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji. Zakon³⁸ je, sa nešto izmenjenim rešenjima u odnosu na ona koje je predložio stručni tim, usvojen u tadašnjem jugoslovenskom parlamentu u februaru 2002. godine i izvršio je ogroman uticaj prvo na vrednosti i standarde zaštite nacionalnih manjina u Srbiji, a potom i na konstitucionalizaciju tih prava. Ovim Zakonom i uticajem koji je on izvršio na pravni život i društvenu praksu, a čije osmišljavanje i pisanje je Stanovčić obeležio snažnim ličnim doprinosom, bar su u vrednosnom smislu utemeljene u politici multikulturalizma kroz institute vladavine prava, konsocijativne oblike demokratije, autonomije, važnih poluga Stanovčićeve političke teorije. Štaviše, čini mi se da nijedan drugi zakon u novijoj istoriji Srbije nije imao snažniji podsticaj na njen demokratski razvoj od Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina – utvrđena je definicija nacionalnih manjina; pravno su utemeljeni instituti kulturne autonomije, manjinske samouprave, afirmativnih mera, definisan je sadržaj kolektivnih prava, a njegov duh i rešenja koja su korespondirala sa liberalnim načelom „etnokulturne” pravde uticali su na demokratizaciju društva i razvoj ljudskih prava u zemlji.

UTICAJ VOJISLAVA STANOVČIĆA NA ISTRAŽIVANJA MULTIKULTURALNOSTI I NA NJEGOVU IMPLEMENTACIJU U JAVNIM POLITIKAMA U SRBIJI

U političkoj teoriji Vojislava Stanovčića pojmovi multikulturalizam i etnicitet ne zauzimaju ključno mesto. To je uočljivo i u njegovom životnom delu „Politička teorija”³⁹, u kojem multikulturalizam i multikulturalno imaju efemernu ulogu u razmatranju različitih pitanja u političkim učenjima. Najčešće, Stanovčić ih razmatra u vezi sa humanističkim porukama svetih knjiga ili političkim porukama slavnihih revolucija, pitanjima federalizma i slično. S jedne strane, Stanovčićev pristup multikulturalizmu izvire iz monokulturalne paradigme, ali, s druge, niko više od njega u društvenim naukama u Srbiji nije uticao

³⁸ *Službeni list SRJ*, br. 11/2002; *Službeni list SCG*, br. 1/2003 – Ustavna povelja; *Službeni glasnik RS*, br. 72/2009 – dr. zakon i 97/2013 – odluka US.

³⁹ Vojislav Stanovčić, *Politička teorija* (Beograd: Službeni glasnik, 2006).

na proučavanje multikulturalnosti u različitim disciplinama društvenih i humanističkih nauka – politikologiji, pravu, etnologiji, antropologiji. Brilljantnim delom, u kojem je ukazivao na političke i socijalne vrednosti, snažno je razvijao holistički duh u društvenim naukama pomoću kojeg su se i pitanja multikulturalizma i iz njega izvedenog pojma etniciteta komotno širila.

Ono što Stanovčić nije uspeo u biti nije zavisilo od njega. Naime, njegovo profesionalno nastojanje i intelektualno stremljenje da u javne politike ugradi vrednosti i principe koji daju šanse srpskom multietničnom društvu da uspostavi liberalno pravilo jednakih šansi za sve nisu imali trajno utemeljenje jer nakon početnog odjeka 2002. godine i blistavog nagoveštaja srbijanske politike multikulturalnosti u Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina sledi njen sunovrat, čije posledice proizlaze iz kontinuirane nezainteresovanosti ili možda strategije države da ne uredi ova pitanja.⁴⁰ Potpuno odustajanje od principa, koji su uspostavljeni možda i najviše zahvaljujući profesoru Stanovčiću, usledilo je 2018. godine izmenama Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina preduzetim radi usklađivanja njegovih rešenja sa evropskim vrednostima. Zakon koji je u ustavna rešenja o ljudskim i manjinskim pravima u Srbiji uneo evropske, liberalne, demokratske vrednosti devastiran je svojim antipodom – unošenjem u njegov sadržaj partokratskih interesa koji za cilj imaju učvršćivanje retrogradnog segregativnog multikulturalizma u kojem je bazična vrednost, kako kaže Đuro Šušnjić, princip učinak: „Učini ti meni, pa ću učiniti ja tebi i bićemo obojica zadovoljni”. Opredivši se za ovakav pristup nastavljen je kontinuitet politike u kojoj su vladavina prava i demokratija paravan iza kojeg se vlada autoritarnim ili populističkim metodama.

BIBLIOGRAFIJA

- Bašić, Goran. „Društveni identitet i etnokulturna politika”. U: *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji*, ur. Vojislav Stanovčić. Beograd: SANU, Odeljenje društvenih nauka, 2007.
- . *Iskušenja demokratije u multietničkom društvu*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta, 2006.
- . *Multikulturalizam i etnicitet*. Beograd: Institut društvenih nauka, 2018.
- Bašić, Goran i Marijana Pajvančić. *Od segregativne ka integrativnoj politici multikulturalnosti*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta, 2015.

⁴⁰ Goran Bašić, *Iskušenja demokratije u multietničkom društvu* (Beograd: Centar za istraživanje etniciteta, 2006), 65–88; Goran Bašić i Marijana Pajvančić, *Od segregativne ka integrativnoj politici multikulturalnosti* (Beograd: Centar za istraživanje etniciteta, 2015), 113–146.

- Bašić, Goran, Mitja Žagar, and Siniša Tatalović. *Multiculturalism in Public Policies*. Belgrade: Institute of Social Sciences & Academic Network, 2018.
- Bernasconi, Robert. "Kant as an Unfamiliar Source of Racism". In: *Philosophers on Race: Critical Essays*, eds. Julie Ward and Tommy Lott: Blackwell, 2002.
- Chakravorty Spivak, Gayatri. *A Critique of Postcolonial Reason*. Harvard, 1999.
- Friedman, Milton. *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago, 1962.
- Kimlika, Vil. „Etnički odnosi i zapadna politička teorija”. *Habitus* 0 (1999).
- . *Multikulturalno građanstvo*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003.
- Mesić, Milan. *Multikulturalizam*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- Parekh, Bhikhu. *Nova politika identiteta*. Zagreb: Politička kultura, 2008.
- . "A Veried Moral World". In: *Is Multiculturalism Bad for Women?*, eds. Joshua Coen at al. Princeton: Princeton University Press, 1999.
- Parsons, Talcott. *Individual Autonomy and Social Pressure: An Answer to Dennis H. Wrong, Psychoanalysis and the Psychoanalytic Review*. 1962.
- . "Racial and Religious Differences as Factors in Group Tensions". In: *Unity and Diferences in the Modern World*, eds. L. Finkelstein et al. New York, 1945.
- Rawls, John. *Political Liberalism*. Columbia University Press, 1993.
- Raz, Joseph. "Multiculturalism: A Liberal Perspective". *Dissent* (Winter 1994).
- Rujević, Goran. „Kantov naučni rasizam”. *Arhe* 11, br. 22 (2014): 173–91.
- Stanovčić, Vojislav. "Democracy in Multi-Ethnic Societies, Problems and Principles of Consociation: How to Live Together?" In: *Democracy and Multiculturalism in South East Europe*, ed. Goran Bašić. Belgrade: Ethnicity Research Center, 2003.
- . „Demokratija i manjine u Jugoistočnoj Evropi”. U: *Perspektive demokratije u državama Zapadnog Balkana*, ur. Goran Bašić. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta, 2004.
- . „Demokratija i vladavina prava”. *Anali* 53, br. 2 (2005).
- . „Demokratija u višeetničkim društvima: populizam, bonapartizam, vladavina većine ili ustavna poliarhija”. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 100 (1996).
- . „Pluralističko shvatanje društva i slobode – Predgovor”. U: *Sloboda u modernoj državi*, ur. Harold Laski. Beograd: Radnička štampa, 1985.
- . *Politička teorija*. Beograd: Službeni glasnik, 2006.
- . *Političke ideje i religija*. Beograd: Čigoja štampa, 1999.
- . „Vladavina prava i suživot etničkih grupa”. U: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, ur. Miloš Macura i Vojislav Stanovčić. Beograd: SANU, Odeljenje društvenih nauka, 1996.
- Šuran, Furio. „Vicova 'Nova znanost' između filozofije i moderne znanosti”. *Filozofska istraživanja* 30, br. 1–2 (2010).
- Tejlor, Čarls. „Politika priznanja”. U: *Multikulturalizam*, ur. Ejmi Gatman. Novi Sad: CMK, 2003.
- . *Priznavanje građanskog društva*. Beograd: Beogradski krug, 2000.
- Van der Berghe, Pierre. "Pluralism and The Polity: A Theoretical Exploration". In: *Pluralism in Africa*, eds. Leo Kuper and M. G. Smith. Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1969.

Summary

Goran Bašić

Rule of Law and Multiculturalism in the Political Theory of the Academician Vojislav Stanovčić

The paper will focus on the place of the phenomenon of multiculturalism in the political theory of the Academician Vojislav Stanovčić. The first part of the paper will point out the key issues of multiculturalism and the phenomenon of ethnicity associated with it in mainstream traditional and liberal political theory. Further, the paper will identify Stanovčić's contribution to the understanding of these issues in contemporary theoretic and political circumstances. Stanovčić overcomes the monocultural outlook, which draws from traditional liberal political theories, by linking the traps of multiculturalism with humanistic messages of the great religions and famous revolutions. This approach does not mislead him into idealistic structures of society, but rather enables him to grasp the whole complexity and weave of cultural and ethnic relations in historic and contemporary situations. The third part of the paper recalls Stanovčić's scientific, professional and personal contribution to overcoming and resolving the problem of organising the best possible order in complex multiethnic states.

Keywords: *Vojislav Stanovčić, rule of law, multiculturalism, public policies.*

Marko Simendić

Fakultet političkih nauka, Beograd

Konzervativne paralele: ljudska priroda, istorija i mešoviti poredak kod Berka i Cicerona

Apstrakt: *Oslanjajući se na dva važna rada akademika Vojislava Stanovčića, bavim se u ovom tekstu sličnostima ideja dvojice autora, Edmunda Berka i Marka Tulija Cicerona. U radu se ukazuje na podudarnosti u njihovom pristupu proučavanju društvenih prilika i političkih ustanova, sličnosti u viđenju ljudske prirode, te na njihov odgovor na pitanje o najboljem i najstabilnijem političkom poretku – dobro odmerenom i prirodno nastalom mešovitom obliku zasnovanom na vladavini zakona.*

Ključne reči: *Edmund Berk, Ciceron, konstitucionalizam, mešoviti oblik, konzervativizam*

Izdanje *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj* (2001), objavljeno na srpskom jeziku, prati opsežna studija akademika Vojislava Stanovčića koja po svom obimu, sadržajnosti i sveobuhvatnosti prevazilazi uobičajene predgovore ili pogovore domaćih prevoda klasičnih dela političke filozofije. Na blizu devedeset stranica Stanovčić analizira Berkovu biografiju, njegova *Razmišljanja* ali i druge spise, kao i glavne pravce prijema i kritike Berkovog dela. Berk se prepoznaje kao konstitucionalista, a koren ove ideje Stanovčić istražuje u svom radu *Preteče ideje o vladavini prava: Platon – Aristotel – Ciceron* (1986). Iako posvećuje više pažnje Aristotelovim i Platonovim idejama nego Marku Tuliju Ciceronu, Stanovčić poznatog rimskog autora nedvosmisleno svrstava među konstitucionaliste i, analizirajući *Zakone* i *Državu*, odgovara autorima koji poistovećuju Ciceronovo učenje o (pozitivnom) pravu sa njegovim idejama o pravdi, ukazujući na to da Ciceron „sam najbolje demantuje ovakvo iden-

tifikovanje”.¹ Cilj mog rada je da, nadgrađujući konstitucionalističko čitanje Berkovih i Ciceronovih ideja, ponudi jednu skromnu dopunu Stanovčićevom komentaru, poredeći ideje Edmunda Berka i Marka Tulija Cicerona i nastojeći da ukaže na niz paralela u delima dvojice velikih besednika, autora i političkih delatnika koje razdvaja blizu dvadeset vekova.

Savremena literatura ne uspostavlja samo jasnu vezu između Berkovog i Ciceronovog dela, već i između biografija dvojice autora. I Berk i Ciceron su mislioci koji su, makar u odnosu na druge značajne učesnike u političkom životu, imali relativno skromno poreklo, ali koji su uprkos tome uspeali da se nađu na veoma uticajnim pozicijama i da u političkom polju sarađuju sa onima koji su činili (prirodnu) aristokratiju.² Berk je takođe bio veliki poznavalac Ciceronovog dela, a posebno spisa *O dužnostima (De Officiis)*, knjige koja je činila nezaobilazni deo kurikuluma na mnogim fakultetima, uključujući i Berkov Trinititi koledž u Dablinu.³ Ciceronov uticaj na Berka ne staje ovde, te Hauard Kanter nudi temeljnu analizu Berkovog besedništva na suđenju Vorenu Hejstingsu, guverneru Indije, poredeći njegov retorski nastup sa Ciceronovim govorima na suđenju Gaju Veru, korumpiranom upravniku Sicilije.⁴ Stanovčić naglašava da je Berk ovde štitio interese lokalnog stanovništva, smatrajući da „činovnici imaju dužnost da rade za dobrobit naroda kojim upravljaju”.⁵

Klasični (iako ne neposredno Ciceronov) uticaj na Berka vidljiv je već u njegovom opštem pristupu proučavanju političkih pitanja. Berk smatra da su „majstorije našeg uma slabe i podložne greškama”⁶ i odupire se „ekstravagantnim i pretencioznim spekulacijama”⁷ francuskih revolucionara.

¹ Vojislav Stanovčić, „Preteče ideje o vladavini prava: Platon – Aristotel – Ciceron”, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 72, br. 3–4 (1984): 584.

² Na primer, Elizabeth R. Lambert, *Edmund Burke of Beaconsfield* (Newark: University of Delaware Press, 2003), 50–51. Geoffrey Carnall, „Burke as Modern Cicero”, in: *The Impeachment of Warren Hastings*, eds. Geoffrey Carnall and Colin Nicholson (Edinburgh: University of Edinburgh Press, 1989).

³ Paddy Bullard, *Edmund Burke and the Art of Rhetoric* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 68.

⁴ H. V. Canter, „The Impeachments of Verres and Hastings: Cicero and Burke,” *The Classical Journal* 9, No. 5 (1914): 199–211.

⁵ Vojislav Stanovčić, „Edmund Berk i ideja konzervativizma”, u: Edmund Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj* (Beograd: Filip Višnjić, 2001), 323.

⁶ Edmund Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj* (Beograd: Filip Višnjić, 2001), 45.

⁷ Isto, 49.

Revolucionarima nedostaje „praktično iskustvo“⁸ u državnim poslovima, a takvi, „koji nikada nisu videli državu ni na slici“ osmelili su se da „jednim potezom stvore potpuno nov ustav za veliku kraljevinu“.⁹ Stanovčić suprotstavlja Berkove ideje idejama „apstraktnog, geometrijskog racionalizma“¹⁰ i ukazuje na njegovo oslanjanje na iskustvo i tradiciju, odnosno „okretanje pojedinačnom i neponovljivoj, a ne opštem“. Ovakav pristup Berka stavlja u društvo njegovih savremenika koji su baštinili ideje kritičkog racionalizma, poput Dejvida Hjuma i Adama Smita,¹¹ ali ga takođe čini delom jedne duže tradicije koja posmatra dobre političke ustanove kao nastale na spontan način u dugom vremenskom periodu i koja politička pitanja gleda kao na partikularna, kontekstualizovana i nerešiva načelnim, univerzalnim i apstraktnim promišljanjima. Ocenu da poseban kvalitet ustavima donosi njihov spontani, prirodni nastanak i razvoj nalazimo već kod Polibijeve analize rimskog ustava, a tu ideju prihvata i Ciceron.¹² Ciceron, oslanjajući se na Katona, nudi ideju postupnog razvoja rimske države i u tome sledi Polibija. Tako on želi da „državu prikaž[e] u njenom razvoju – kako se rađala, rasla, sazrevala, napokon osnažila i stasala u svojoj punoj moći – a ne da vam kao Platonov Sokrat, prikaž[e] neku državu koju [je] izmislio“.¹³ Izbegavanje priče o „izmišljenoj“ državi ukorenjeno je na pretpostavci koju dele i Berk i Ciceron, a to je da se „nikad nije rodio takav um niti je postojao čovek kome nešto ne bi promaklo, niti bi, bez iskustva i suda vremena, svi umovi sakupljeni u jednom čoveku mogli da u jednom momentu predvide i obuhvate sve“.¹⁴ Pošto su ljudi pogrešivi i to bar onoliko koliko umeju da budu pretenciozni, Berk predlaže da se oslonimo na predrasude, iskustvo i tradiciju.

Veza iskustva i političkog rasuđivanja učvršćena je još od Aristotelovog proučavanja razboritosti i praktičke filozofije. Prema tome, „razboritost ne može pružiti nikakve opšte i nužne istine, nego samo govoriti u naznakama

⁸ Edmund Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*, 52.

⁹ Isto, 58.

¹⁰ Stanovčić, „Edmund Berk i ideja konzervativizma“, 360–361.

¹¹ Ilija Vujačić, *Politička teorija: studije – portreti – rasprave* (Beograd: Čigoja, 2002).

¹² Marko Simendić, „Prirodno je bolje od planskog: dva modela mešovitog ustava iz Polibijevih Istorija“, *Politička misao* 53, br. 2 (2016): 87–101.

¹³ Ciceron, *Država* (Beograd: Plato, 2002), 62.

¹⁴ Isto.

ili grubom obrisu”.¹⁵ Ne možemo naučiti nekoga da donosi dobre političke odluke onako kako ga možemo naučiti da reši matematički zadatak. Iskustvo je za politiku od ključne važnosti i jedini način da ga prenesemo drugima je tako što ćemo ponuditi veliki broj konkretnih primera prošlih političkih postupanja. Ovu stvar jednako znaju i Ciceron i Edmund Berk, ali i Nikolo Makijaveli, bez obzira na to da li za potonjeg mislimo da važnijim smatra *tehne* ili *phronesis*. Za Berka je višegeneracijsko iskustvo riznica dobrog političkog postupanja na koju se moramo osloniti. Političke stvari su nesigurne i promenljive, a na znanje ljudi se možemo osloniti jednako teško kao i na njihov moral. Promena je zato jedina stalna i prirodna odlika politike kao dela „poretka u svetu”, gde se stvari kreću „promenljivim pravcem neprestanog raspadanja, propasti, obnove i napretka”.¹⁶ Ukoliko je ova Berkova i Polibijeva misao tačna, ako su promene prirodne i neminovne, a naše razumevanje njihove dinamike oskudno, utoliko je Berkovo upozorenje da „[d]ržava koja nema načina da izvrši neku promenu nema načina da se sačuva” dramatičnije.¹⁷ Makijavelijev vladalac je suočen sa sličnim nedaćama kada se Fortuna ponaša kao nabujala reka i ruši sve pred sobom, ali kada nastoji da je obuzda naoružan je oružjem na koje se oslanja i Berk – dobrim ustanovama, iskustvom i razboritošću.¹⁸ Berk smatra da izazovi stabilnosti ustava dolaze iz prirodne promenljivosti sveta koji nas okružuje, a odgovor je usklađivanje naših ustanova sa prirodom. Pošto mi prirodu u svojoj njoj složenosti ne možemo do kraja spoznati, možemo se osloniti samo na prethodna iskustva i ideju da, u kontekstu stalnih izazova koje nameću neizbežne promene, trajnost određene ustanove koja odoleva prirodnim promenama svog okruženja predstavlja snažno svedočanstvo o njenom kvalitetu.

Ishod Berkovog pristupa proučavanju politike sličan je onome koji nudi Ciceron: živ, prirodno nastali mešoviti ustav utemeljen na partnerstvu staleža i usidren u dominantnoj političkoj ulozi aristokratije. I Berk i Ciceron prepoznaju državu kao polje isprepletanih društvenih interesa. Tako Berk piše o „raznolikim, kompleksnim spoljašnjim i unutrašnjim interesima od kojih se sastoji ona raznovrsna tvorevina koja se naziva državom”.¹⁹ Različiti slojevi imaju različite interese i prvi zadatak dobrog poretka je da ove prirodne

¹⁵ Vujačić, *Politička teorija*, 30.

¹⁶ Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*, 45.

¹⁷ Isto, 30.

¹⁸ Niccolo Machiavelli, *The Prince* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 84.

¹⁹ Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*, 57.

razlike harmonizuje. S druge strane, za obojicu autora nema goreg ishoda od prevlasti demokratskih interesa. Ciceron svojim spisima, jednako kao i političkim aktivnostima, reaguje na istupanje populara u Rimu i nastoji da očuva aristokratski (kritičari bi rekli i oligarhijski) predznak republikanskog ustava od demokratskih zahteva. Zato on u *Državi* ponavlja Platonovu kritiku demokratije i, poput Aristotela, ukazuje na tiranske aspekte neobuzdane vladavine mnoštva.²⁰ Slične opise pronalazimo i kod Berka. Demokratija koja nije ograničena zakonom je „najbesramnija stvar na svetu”.²¹ Ona, poput apsolutne monarhije, nije opravdani oblik vladavine jer „većina građana može da vrši najsuroviju represiju nad manjinom”, te Berk tvrdi, pozivajući se na Aristotela, da demokratija ima „neizbežnu tendenciju ka grupnoj tiraniji”.²² Stanovčić posebno ističe konstitucionalistički aspekt Berkovog dela i povezuje ga sa strepnjom od demokratije koju su delili i američki očevi osnivači.²³ Ovakav sentiment očigledan je i u Ciceronovom delu, kada rimski autor tvrdi da „gospodarenje mnoštva [...] ukoliko [narod] nije objedinjen saglasnošću po pitanju prava [...] liči na tiranina, i kao da predstavlja jednu osobu, pa je čak i odvratniji, jer od te zveri, koja podražava oblik i ime naroda, nema ničega strašnijeg”.²⁴ Idejama koje tvore Ciceronovu definiciju države vrat ćemo se nešto kasnije.

Razlike među ljudima su za Berka prirodna činjenica, „prava nejednakost koja se nikada ne može ukloniti” i zbog njih će ljudi zauzimati nejednake položaje u društvu, ali to ne znači da će biti nejednako srećni,²⁵ niti ih prirodne razlike čine nejednako poželjnim članovima društva. Demokratija je loša zato što je nepravedno nejednakima dato jednako i tim se stavom Berk pridružuje glavnom toku u istoriji političke misli. Berk tako navodi da „oni koji nastoje da poravnaju nikada ne izjednačavaju”.²⁶ Revolucionarni „poravnjivači”, kako Berk piše, „samo menjaju i kvare prirodni redosled stvari; oni opterećuju društveno zdanje gradeći u vazduhu ono što bi radi čvrstine konstrukcije moralo biti na

²⁰ Za ovu i druge antičke kritike demokratije videti: Đorđe Pavićević, Marko Simendić, *Disciplinovanje demokratije: klasične kritike i moderna sporenja* (Beograd: Fabrika knjiga, 2016)

²¹ Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*, 112.

²² Isto, 148–149.

²³ Stanovčić, „Edmund Berk i ideja konzervativizma”, 372.

²⁴ Ciceron, *Država*, 108.

²⁵ Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*, 48.

²⁶ Isto, 62.

zemlji. Udruženje krojača i drvodelja od kojih se sastoji (na primer pariska) republika ne može biti doraslo situaciji”.²⁷

Društva Berk vidi kao heterogena, izuzetno složena i prožeta sukobljenim interesima. Ipak, ona su u određenoj meri svodiva na staleže, te Berk navodi da su francuski staleži sadržali „raznovrsne elemente koji odgovaraju različitim kategorijama od kojih je [francuska] zajednica bila srećno sazdana”.²⁸ Staleški sistem obezbeđivao je prirodnu harmoniju u društvu čiji su deo, jednako prirodno, sukobljeni interesi, te su tako Francuzi „imali u celosti onu kombinaciju i suprotnost interesa: akciju i kontrakciju koje, u svetu prirode i politike, kroz međusobnu borbu nesložnih sila, stvaraju harmoniju univerzuma”.²⁹ Ishod dobrog političkog sistema koji uvažava prirodne nejednakosti ljudi je kompromis, umerenost, a „opšta sloboda nalazi onoliko zaloga koliko ima različitih mišljenja u većem broju društvenih slojeva”.³⁰

Međustaleški kompromis o kome Berk govori očitava se u viđenju države kao partnerstva različitih slojeva. Berk je u vezi sa tim eksplicitan i za njega je država „partnerstvo u svoj nauci, partnerstvo u svoj umetnosti, partnerstvo u svakoj vrlini i svom savršenstvu”.³¹ On potom izlaže svoje viđenje društvenog ugovora koji spaja žive, nerođene i umrle članove političke zajednice. Taj je ugovor deo šireg prirodnog poretka u kome se „sve što je fizičke i moralne prirode drži na mestu koje mu je određeno”.³² Ovakvo viđenje nudi i Ciceron i ono se takođe oslikava u viđenju države kao partnerstva.

U svom spisu *O dužnostima* Ciceron upućuje na to da moralno delanje podrazumeva ponašanje u skladu sa (prirodnim) položajem svake osobe. U tom smislu, podela na četiri različite vrste društvenih uloga (*personâ*): 1) treba da nas usmeri na to da se ponašamo kao ljudi (a ne kao životinje); 2) sugeriše da kvalitete kojima nas je priroda obdarila negujemo, a karakterne nedostatke korigujemo; 3) odredi naše dužnosti prema drugim ljudima i državi u skladu sa društvenim statusom koji imamo; 4) uputi na odabir profesije u skladu sa svim onim za šta Ciceron smatra da spada u naše prirodne karakteristike, uključujući i društveni položaj.³³

²⁷ Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*.

²⁸ Isto, 46.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

³¹ Isto, 116.

³² Isto.

³³ Marko Simendić, „Ciceronova država – između prava, korisnosti i dužnosti”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 9, br. 14 (2015): 65–66.

Prema tome, Ciceron veruje da nam priroda nameće dužnost da učestvujemo u vlasti tek ukoliko (i tek koliko) nam to naš društveni položaj dozvoljava.

Kako Elizabet Asmis ubedljivo argumentuje, Ciceron smatra da je država zasnovana na partnerstvu staleža. Ovo partnerstvo, kao što je to slučaj i u Berkovoj teoriji, „tretira društvenu nejednakost kao prirodnu činjenicu, a njome uslovljenu raspodelu vlasti i državnih resursa postavlja kao normativni ideal”.³⁴ S obzirom na to da ljudi nisu međusobno jednaki, a da su društva pre sačinjena od staleža nego od pojedinaca, najbolji državni oblik je onaj koji uvažava interese manjine i mnoštva, bogatih i siromašnih, onih koji imaju više vlasti i onih koji je gotovo i nemaju. I Ciceronovo i Berkovo rešenje za obuzdavanje neumerenih težnji mnoštva, jednako kao i vlastoljubivosti pojedinaca, nalazi se u mešovitom obliku. Mešoviti ustav je politička artikulacija onoga što i Berk i Ciceron vide kao prirodnu podelu društvenih uloga među različitim slojevima. Berk piše da apsolutnu vladavinu, bilo da je u pitanju monarhija ili demokratija, „ne treba smatrati zakonitim obli[kom] vladavine”.³⁵ Kao što je apsolutna vlast pojedinca neopravdana, a ustavna monarhija korisna, tako su i pripadnici trećeg staleža „dobri i korisni kao deo, ali moraju biti štetni ako prevladaju i praktično postanu celina”.³⁶

Dobra, ustavna vlast oslikava se u mešovitom obliku vladavine koji, u engleskom iskustvu, čine tri elementa. Aristokratski element vidljiv je u Gornjem domu parlamenta, demokratski u Donjem, a monarhijski u kruni. Berk tako piše da su u Ujedinjenom Kraljevstvu odlučni da „zadrže [...] ustanovljenu monarhiju, ustanovljenu aristokratiju i ustanovljenu demokratiju, svaku u onom stepenu u kom postoji i ništa većem”.³⁷ Tri grane vlasti se međusobno ograničavaju, što omogućuje građanima više slobode. Ukoliko bi se jedna grana vlasti ukinula, makar bila to i monarhijska vlast, „nadležnosti i vlast [bi se] brzo izmešale i jedini zakon bila bi volja nadmoćne snage”.³⁸ Prema tome, ukidanje monarhije dovelo bi do apsolutne vlasti parlamenta, jednako kao što bi ukidanje parlamenta dovelo do apsolutne monarhije. Ni jedan ni drugi ishod nije dobar, te je mešoviti poredak garancija slobode i umerene vlade. Ciceronovu republiku takođe čini mešoviti oblik, „spoj ona tri osnovna državna poretka”

³⁴ Isto, 67; Elizabeth Asmis, “The State as a Partnership: Cicero’s definition of *Res Publica* in His Work *On the State*”, *History of Political Thought* 25, No. 4 (2004), 569–98.

³⁵ Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*, 148.

³⁶ Isto, 57.

³⁷ Isto, 106.

³⁸ Isto, 30.

– monarhije, aristokratije i demokratije.³⁹ Dalje, mešoviti poredak i za Cicerona pospešuje slobodu, obezbeđujući „veliku ravnopravnost bez koje slobodni ljudi jedva da mogu duže da opstanu”, kao i stabilnost, pošto se „one osnovne državne forme lako [...] izokrenu u svoju suprotnost i zlo”.⁴⁰ Ciceron piše da „[n]ema razloga preokretu kad je svako sigurno smešten i drži svoj položaj, kad nema prilike da se nekud strmoglav i sunovrati”.⁴¹ Na kraju, Berkov zahtev za pravom merom u raspodeli ovlašćenja među sastavnim elementima mešovitog oblika takođe pronalazimo kod Cicerona koji govori o „zduženom i *odmereno izmešanom* državnom poretku” (moj kurziv).⁴²

Ciceronove i Berkove ideje počivaju na još dvema podudarnim osnovama. Prva se ogleda u oslanjanju na korisnost kao element određenja države, a druga u prirodnom pravnom temelju takve države. Ciceronova definicija države obuhvata oba elementa: oslanja se (na prirodnom zakonu zasnovanim) pravu i pravdi (*iuris consensus*), ali i na zajedničkoj koristi (*utilitas communione*).⁴³ Tako Ciceron u *Državi* nudi sledeću definiciju: „Država je svojina naroda, a narod nije bilo koji skup ljudi okupljen na bilo kakav način, već je to skup mnoštva objedinjen zajedničkom odlukom da prihvati propise i uživa zajedničku korist”.⁴⁴ S druge strane, kako u *Zakonima*, tako i u *Državi*, Ciceron insistira na vladavini zakona. Stanovčić podvlači tu činjenicu i piše da Ciceron „pod zakonima nije smatrao pisana pravila koja se naturaju državnom prinudom, već je, za razliku od pozitivističkog, imao prirodnom pravni pristup ideji i sadržini zakona i može se tretirati kao jedan od preteča ideja o vladavini prava i o metapravnoj osnovi legitimiteta”.⁴⁵

Slično Ciceronu, Berk upućuje na instrumentalni karakter državnih ustanova, određujući vladu kao „majstoriju ljudskih za obezbeđenje ljudskih potreba”.⁴⁶ Takođe, iako kritikuje ideju prirodnih prava, Berkova država je deo šireg „poretka u svetu”, odnosno „harmonije univerzuma”⁴⁷ koji počiva na ljudskim prirodnim odlikama, za razliku od neprirodnih, „geometrijskih”, ideja

³⁹ Ciceron, *Država*, 58.

⁴⁰ Isto, 59.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Simendić, „Ciceronova država – između prava, korisnosti i dužnosti”, 55–69.

⁴⁴ Ciceron, *Država*, 43.

⁴⁵ Stanovčić, „Preteče ideje o vladavini prava”, 586.

⁴⁶ Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*, 74.

⁴⁷ Isto, 45–46.

francuskih revolucionara. Ovi Berkovi stavovi, kao i ideje iz njegovih drugih dela, naveli su autore, od kojih je među najznačajnijima Piter Stenlis, na to da se usredsrede na prirodno-pravni okvir Berkove političke misli.⁴⁸ S druge strane, Berkov pragmatizam i usmerenost na korisnost ustanova veoma je rano prepoznata kao odlika utilitarističkog pristupa i Stenlis reaguje na ideje koje iznose autori poput Džona Morlija,⁴⁹ a u kojima se Berk predstavlja kao protivnik ideje prirodnog zakona. Ovde nećemo dalje razmatrati ova dva međusobno suprotstavljena čitanja. U cilju poređenja sa Ciceronovim određenjem države, dovoljno je reći da se oba elementa – korisnost i prirodno pravo – mogu prepoznati i u Berkovim *Razmišljanjima*, bez obzira na to u kakvoj su oni međusobnoj vezi.⁵⁰

U ovom sam radu nastojao da ukažem na nekoliko paralela u delima dvojice autora koje akademik Stanovčić s pravom svrstava među konstitucionaliste: Edmunda Berka i Marka Tulija Cicerona. Saglasnost u idejama dvojice autora počiva na deljenom konzervativnom svetonazoru koji obuhvata poverenje u postepeni razvoj ljudskih ustanova i nepoverenje u domete ljudskog razuma i preterano ambiciozne političke poduhvate racionalističkog karaktera. Takođe, oba autora dele pretpostavku o tome da je svet koji nas okružuje (i fizički i duhovni) izuzetno složen i prepun raznovrsnosti, te da je za snalaženje u njemu, a još više za njegovu spoznaju, potrebna udružena mudrost više generacija. Ljudi su deo ovog složenog sveta i utoliko je njihova osnovna odlika upravo ta da su međusobno različiti – kako po karakteru i sposobnostima tako i po namerama. Nauk dvojice autora je da stabilan politički sistem uvek uvažava ove brojne razlike, te i Ciceron i Berk, svaki na svoj način i svaki za svoje vreme, vide prirodno nastali i uravnoteženi mešoviti ustav kao kočnicu preteranoj samovolji i osnov stabilnosti države i društva. Samo takav poredak ostvaruje oba cilja koja pred sobom ima svaka ljudska zajednica: zajedničku korist za one koji u njoj žive, ali i vladavinu prava i pravde, što je centralna tema dela akademika Stanovčića.

⁴⁸ Peter J. Stanlis, *Edmund Burke and the Natural Law* (New Brunswick and London: Transaction Publishers, 2003).

⁴⁹ John Morley, *Burke* (London: Macmillan, 1907); John Morley, *Edmund Burke: A Historical Study* (London: Macmillan, 1867).

⁵⁰ Jedno od rešenja ove napetosti je upravo ono koje predlaže Ciceron. Sledeći Platona, za njega ne može biti nesklada između prirodnog i korisnog, pošto je korisnost uvek utemeljena u prirodnom pravu, te greše oni koji razdvajaju (opšte) dobro od (sebi) korisnog.

BIBLIOGRAFIJA

- Asmis, Elizabeth. "The State as a Partnership: Cicero's definition of *Res Publica* in His Work *On the State*". *History of Political Thought* 25, No. 4 (2004): 569–598.
- Berk, Edmund. *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*. Beograd: Filip Višnjić, 2001.
- Bullard, Paddy. *Edmund Burke and the Art of Rhetoric*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Canter, H. V. "The Impeachments of Verres and Hastings: Cicero and Burke". *The Classical Journal* 9, No. 5 (1914): 199–211.
- Carnall, Geoffrey. "Burke as Modern Cicero". In: *The Impeachment of Warren Hastings*, eds. Geoffrey Carnall and Colin Nicholson. Edinburgh: University of Edinburgh Press, 1989, 76–90.
- Ciceron. *Država*. Beograd: Plato, 2002.
- Elizabeth R. Lambert. *Edmund Burke of Beaconsfield*. Newark: University of Delaware Press, 2003.
- Machiavelli, Niccolo. *The Prince*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Morley, John. *Burke*, London: Macmillan, 1907.
- Morley, John. *Edmund Burke: A Historical Study*. London: Macmillan, 1867.
- Simendić, Marko. „Prirodno je bolje od planskog: dva modela mešovitog ustava iz Po-libijevih Istorija”. *Politička misao* 53, br. 2 (2016): 87–101.
- Simendić, Marko. „Ciceronova država – između prava, korisnosti i dužnosti”. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 9, br. 14 (2015): 55–69.
- Stanlis, Peter J. *Edmund Burke and the Natural Law*. New Brunswick and London: Transaction Publishers, 2003.
- Stanovčić, Vojislav . „Edmund Berk i ideja konzervativizma”. U: Edmund Berk, *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj*. Beograd: Filip Višnjić, 2001.
- Stanovčić, Vojislav. „Preteče ideje o vladavini prava: Platon – Aristotel – Ciceron”. *Arhiv za pravne i društvene nauke* 72, br. 3–4 (1986): 563–586.
- Vujačić, Ilija. *Politička teorija: studije – portreti – rasprave*. Beograd: Čigoja, 2002.

Summary

Marko Simendić

Conservative parallels: human nature,
history and mixed order at Berk and Cicero

By building upon two important articles written by Academician Vojislav Stanovčić, FSASA, this text analyses some similarities in the accounts of two authors, Edmund Burke and Marcus Tullius Cicero. It is argued that there are similarities in the two authors' approaches to examining social circumstances and political institutions, parallels in their accounts of human nature, as well as in their response to the perennial question of the best and the most stable political order – a well-balanced mixed constitution that developed naturally and that is backed by the rule of law.

Keywords: *Edmund Burke, Cicero, constitutionalism, mixed government, conservatism.*

Jasminka Hasanbegović

Pravni fakultet, Beograd

O pojmovnom uobličavanju ideje obaveze: kroki njene istorije uz jedan pokušaj određenja tog pojma

Apstrakt: Rad se bavi pojmovnim uobličavanjem ideje obaveze (ili dužnosti ili obaveznosti ili obligacije) tako što najpre pruža kratak istorijski pregled pojmovnih određenja dužnosti, tj. obaveze. Predistorija pojma nalazi se u stoičkom *καθηκον* (kathekon – pripadajuće, primereno), što je na latinski Ciceron preveo kao *officium*, a potom se na mnoge indoevropske jezike uobičajeno prevodi kao dužnost. Ciceron je tvorac i druge latinske reči, (skoro) sinonima *obligatio* – obaveza. Tertulijan, Ambrozije, Toma Akvinski, Duns Skotus i Vilijem Okam su najznačajniji za uobličavanje ove ideje u hrišćanskoj misli. Poseban značaj je pridat Gregoru Riminijskom zato što je on skoro tri veka pre Huga Grocijusa istakao ljudski (a ne božanski) ispravni um kao izvor svake obaveze. Za novovekovno određivanje pojma obaveze značajni su Hobs, Pufendorf, Kamberlend, Tomazijus, Kant, Bentam, Pejli i Ostin, dok je Niče svojom kritikom Kantovog etičkog učenja temeljno osporio i doveo u pitanje vrednost dužnosti u odnosu na slobodu pojedinca. U savremenim raspravama najznačajniji su Hartovi stavovi. Rad se završava autorkinim pokušajem da, oslanjajući se kritički na istoriju te ideje, da jedno novo određenje pojma obaveze.

Ključne reči: obaveza, dužnost, istorija ideje obaveze (dužnosti), nova definicija obaveze

Zašto o pojmovnom uobličavanju ideje obaveze? Zato što je ideja obaveze jedna od centralnih ideja u teorijskoj i, uopšte, misaonoj obradi ljudske prakse, ljudskih stvari, *res humanae*, dakle, jedna od centralnih ideja filozofijâ morala, prava, religije, politike – praktičke filozofije u celini.

Poznato je da se istorija etike kao moralne filozofije pojednostavljeno deli u dva perioda: etiku vrline (opet, pojednostavljeno – do Kanta) i etiku dužnosti (posle njega). Poznato je da su imperativno, odnosno imperativistički orijentisani ili inspirisani pristupi pravu i, uopšte, normativnosti, dominantni ne samo među pravnicima praktičarima, nego i teoretičarima i filozofima, a da njihovi centralni, osnovni, temeljni pojmovi imperativa (tj. zapovesti) i u njemu sadržane obaveze nisu definisani, već se uzimaju kao samoočigledni, samorazumljivi, prvobitni, „primitivni”, osnovni pojmovi tih teorijskih ili, uopšte, misaonih sistema, odnosno pristupa. Poznato je, takođe, da su za sve religije centralna preokupacija odgovori na pitanja predestinacije i eshatologije, determinizma i slobode volje, obaveze prema Bogu, prema drugima i prema samome sebi. Takođe, u žarištu celokupne političke misli, u fokusu svih političkih teorija, političkih filozofija, političkih doktrina i političkih ideologija, kao glavni predmet nalaze se politička moć, odnosno vlast i – njena druga strana – politička obligacija kao obaveza pokoravanja toj vlasti, odnosno njenim zakonima.¹ To je, čini se, dovoljno da se pokaže opšti značaj fenomena i ideje obaveze, odnosno obaveznosti.

Ali, da bi se opravdao ovaj pokušaj da se eksplicitno odredi opšti pojam obaveze (obaveznosti, obligacije, dužnosti), valja istaći da je uvid u današnja određenja tog pojma prilično razočaravajući, jer se ona ne oslanjaju na relevantno istorijsko nasleđe, pa se stoga ne razlikuju bitno od leksičkih određenja običnog jezika, a ponekad su i ispod njih. Time je određena i struktura ovog izlaganja: najpre, sasvim kratko, savremena leksička određenja *dužnosti* i *obaveze*, zatim, relevantno istorijsko nasleđe – dato tek samo kao kroki istorije pojmovnog uobličavanja ideje obaveze i, na kraju, jedan pokušaj pojmovnog određenja obaveznosti (obaveze, obligacije, dužnosti).

Leksička određenja značenja ovih termina u običnom jeziku jesu najčešće, u suštini, cirkularna, odnosno tautološka, ili pak metaforički slikovita, ili neodređeno preširoka: Obaveza je dužnost, a dužnost je obaveza; ili je obaveza (tj. dužnost) ono što vezuje, obavezuje, zadato, zahtevano, traženo, teret,

¹ Vojislav Stanovčić, *Politička teorija I* (Beograd: Službeni glasnik, 2008), 411 ff; Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda: Liberté – égalité – fraternité* (Beograd: Udruženje za političke nauke – Čigoja štampa, 2003), 320 ff.

ili pak ono što se mora.² Slično je i sa savremenim specijalizovanim rečnicima – filozofskim, ili pravnoteorijskim.³

No, nasuprot ovom prilično razočaravajućem savremenom stanju, udubljen pogled u prošlost pokazuje da je ideja obaveznosti (obaveze, obligacije, dužnosti) imala značajna pojmovna uobličavanja koja zavređuju baštinjenje i na koja treba podsetiti. Jer, kada naslednici nisu svesni vrednosti baštine ona za njih kao i da ne postoji.⁴

Poznato je da se počeci uobličavanja ideje obaveznosti – ili predistorija pojma – nalaze u stoika. Stoički *καθηκον* (*kathekon* – pripadajuće, primereno) Ciceron je preveo na latinski (*Marcus Tullius Cicero*, 106 – 43. pre n. e.) kao *officium*, a potom se na mnoge indoevropske jezike uobičajeno prevodi kao *dužnost*.⁵ Pod ovaj pojam potpada svako *ispravno ponašanje* – ljudi: i mudrih i glupih, čak i životinja i biljaka. A ispravno ponašanje je svako ponašanje *primereno prirodi*, a ono najčešće proizlazi iz ispravnog *unutrašnjeg* stava o vrlom, vrlini primerenom, neporočnom ponašanju.⁶

² *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* (Novi Sad: Matica srpska, 1967–1976) – *dužnost*, knj. I, 804, *obaveza*, knj. III, 836, *obligacija*, knj. III, 865, ili bilo koji drugi rečnik, uključujući i one bilo kog drugog, npr. engleskog, francuskog, nemačkog i dr. jezika. O tome vid. više Jasminka Hasanbegović, *Zablude o pravnoj normi 2: Pravna norma nije zapovest?* (Beograd: Dosije, 2006), *passim*.

³ Simon Blackburn, *The Oxford Dictionary of Philosophy* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 107, 258; Sajmon Blekburn, *Oksfordski filozofski rečnik* (Novi Sad: Svetovi, 1999), 92–93, 290; Brian H. Bix, *A Dictionary of Legal Theory* (New York: Oxford University Press, 2004), 56–57, 151 – u ovom poslednjem se *obaveza* uopšte ne određuje, već se samo upućuje na pojam *dužnosti*, a onda se kaže: „Pojam *dužnosti* (koja se takođe naziva *obavezom* /*obligacijom*, pa se obe – uprkos nastojanjima nekih filozofa – ne razlikuju u glavnini filozofskog spisateljstva, a još ređe u pravnoj filozofiji) jeste temeljni pojam i moralne i pravne analize i teško ga je objasniti osnovnijim terminima”.

⁴ Podrobnije o istoriji pojma, odnosno ideje obaveznosti vid. Hasanbegović, *Zablude o pravnoj normi 2*, 68–106. Osnovu tog pregleda čini pre svega: Wolfgang Kersting, „Pflicht; Pflichten, unvollkommene/vollkommene”, in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Hrsg. Joachim Ritter und Karlfried Gründer (1989): 405–439.

⁵ Malte Hossenfelder, „Pflicht”, in: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Hubert Cancik und Helmuth Schneider, Hrsg. (Stuttgart/Weimar: Verlag J. B. Metzler, 2000), 704–705; Kersting, „Pflicht”, 405–407.

⁶ Hossenfelder, „Pflicht”, a nešto drugačije u: Kersting, „Pflicht”, 405–407, 433–434.

Značenje latinske reči *officium* u običnom jeziku protezalo se od *uslužnosti*, preko *dužnosti* (najčešće u smislu *dužnosti činidbe*), do *javne službe*.⁷ A u etičkom učenju Ciceronov spis *De officiis* (*O dužnosti*)⁸ izvršio je preko crkvenog oca Ambrozija Milanskog (*Ambrosius*,⁹ 340–397) veliki uticaj na *hrišćansko* učenje o dužnosti, u čijoj se tradiciji mogao razviti i *kantovski* pojam bezuslovnog trebanja, upravo stoga što hrišćanska tradicija zasniva dužnost na volji Boga – Boga kome se duguje bezuslovna poslušnost.¹⁰

Pored reči *officium*, koja je, između ostalog, služila i kao latinski pandan grčkom καθηκον (*kathekon*) – pripadajuće, primereno, u smislu, ono što je (po prirodi u najširem smislu) ispravno činiti, što treba činiti, te stoga i ono što se duguje da se čini, u latinskom je nastala još jedna reč, koja se kao latinski termin posle raširila, pa i odomaćila u mnogim indoevropskim jezicima, a označava, kao i *officium*, manje-više isti pojam dužnosti, obaveznosti, obaveze, obligacije – naime, *obligatio*.

Obligatio je, prema Justinijanovim (*Flavius Petrus Sabatius Iustinianus*, oko 482-565) *Institucijama* (3, 13 pr.), koje potiču iz 533. godine, *iuris vinculum, quo necessitate adstringimur alicuius solvendae rei secundum nostrae civitatis iura* (pravna veza koja nas neminovno steže da izvršimo neku stvar prema pravu [*doslovno*: pravima] naše države). Imenica *obligatio* je relativno mlada – prvi put se sreće kod Cicerona u *epistulae ad Brutum* (1, 18, 3), ali se glagol *obligare* (vezati nekog) odnosno *obligari* (vezati se, biti vezan) upotrebljava i pre, naročito da označi ličnu vezanost dužnika za poverioca, vezanost koja se zasnivala određenim poslovima ili, pak, deliktom.¹¹

⁷ Hossenfelder, „Pflicht“; Christian Gizewski, „Officium“, in: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Hrsg. Hubert Cancik und Helmuth Schneider (2000), 1119.

⁸ Marcus Tullius Cicero, *De officiis*, translated by Walter Miller, Loeb Classical Library, Vol. XXI (Cambridge (Massachusetts)/ London: Harvard University Press – William Heinemann Ltd., 1913¹, 1975).

⁹ Jan den Boeft, „Ambrosius“, in: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Hubert Cancik und Helmuth Schneider, Hrsg., (1996): 582–584.

¹⁰ Hossenfelder, „Pflicht“ und Kersting, „Pflicht“, 405–407, 433–434. Koliki je bio uticaj i značaj Ciceronovog dela *De officiis* na svoj način svedoči i okolnost što je to posle *Biblije* prvo delo koje je *Johannes Fust* štampao 4. februara 1466. na usavršenoj Gutenbergovoj (*Johannes Gutenberg*, 1400–1468) presi, koja je prešla u njegovo vlasništvo.

¹¹ Peter Apathy, „Obligatio“, in: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Hrsg. Hubert Cancik und Helmuth Schneider (2000): 1082–1084.

Moglo bi se reći da je na samom početku (a ponekad i kasnije) latinski termin *officium* (čiji je pandan u drugim jezicima *dužnost*, *duty*, *devoir* itd.) korišćen u moralnom kontekstu, odnosno u etičkom diskursu, dok je latinski termin *obligatio* (čiji je pandan u drugim jezicima *obligacija*, *obligation* i sl.) upotrebljavan u pravnom kontekstu, odnosno u jurisprudencijskom diskursu, ali da su oba termina od samog početka do današnjih dana obuhvatala isto značenjsko, odnosno pojmovno jezgro: obavezu, tj. obaveznost.

U osvrtu na antičko uobličavanje ideje obaveze treba istaći da *καθηκον* (*kathekon*), tj. *officium* podrazumeva *prirodu*, odnosno *vrlinu* kao regulativ, izvor, kao ono što postavlja pravilo (ispravnog) ponašanja. Slično tome, i *obligatio* ima (neposredan) izvor u početku samo u ugovorima i deliktima (*ex contractu* i *ex delicto*), odnosno u (subjektivnim) pravima (*iura*) druge strane, što takođe podrazumeva postojanje pravnih pravila (bilo zakonskih, bilo običajno-pravnih, ili bilo kojih drugih) koja zajedno čine (danas bi se reklo: objektivno pozitivno) pravo naše zemlje (*ius nostrae civitatis*). Ukratko, ideja obaveznosti (dužnosti ili obaveze – svejedno) podrazumeva pravilo ponašanja, postojanje pravila ponašanja. Ali, to u antičkom pojmovnom uobličavanju ideje obaveze nije eksplicitno izraženo, niti je uopšte jasno dovedeno do svesti, osvešćeno, mada je implicitno sadržano. Pored toga, treba zapaziti da ideja *καθηκον*-a (*kathekona*), tj. *officiuma* kao dužnosti ne sadrži eksplicitno izraženu ideju „neminovnosti (ili: nužnosti, lat. *necessitas*) stege da se neka stvar izvrši”, mada je kontekstualno podrazumeva, dok je Justinijanovo pojmovno uobličavanje ideje o *obligatio* i izričito iskazuje. Valja već sad naglasiti da je ta „neminovnost (ili: nužnost) stege da se neka stvar (ne) izvrši” sastavni deo pojma obaveznosti, a ne kriterijum razlikovanja (moralnih) dužnosti od (pravnih) obaveza unutar opšteg pojma obaveznosti. Jer, ako te „neminovne (tj. nužne) stege da se neka stvar (ne) izvrši” nema, onda se u moralu, odnosno etici ne može znati da li priroda, odnosno vrlina – kao regulativ ili izvor – nekim svojim pravilom (ispravnog) ponašanja postavlja moralnu dužnost ili, pak, (p)ostavlja moralno pravo „da se neka stvar (ne) izvrši”. No, ovim je već zauzet stav (koji tek treba da se obrazloži) o neodrživosti gledišta po kome moral propisuje samo dužnosti, dok pravo određuje i dužnosti (tj. obaveze) i ovlašćenja¹² (u koja spadaju i subjektivna prava).

Rimskopravni model obavezivanja, stvaranja obaveze tj. dužnosti, imao je uticaja i izvan rimskog prava. Preuzeli su ga crkveni oci kada su zavisnost čoveka od Boga nastojali da odrede tako što su predstave o toj zavisnosti

¹² To glediste u našoj savremenoj teoriji zastupa Kosta Čavoški, *Uvod u pravo: Osnovni pojmovi i državni oblici* (Beograd: Draganić, 1994), 21.

pozajmljivali od zemaljskog prava. Tako je Tertulijan (*Quintus Septimius Florens Tertullianus*,¹³ 155/160/170–212/220) religiozni hrišćanski poredak odnosa između Boga i čoveka razumevao kao poredak zasnovan na ugovoru koji je među njima sklopljen, pa je, sledstveno tome grešnik prekršilac ugovora i dužan je Bogu okajanje.¹⁴ Stoičko učenje je postavljeno sada na drugačiji, religiozni, hrišćanski osnov tako što je najviše dobro, *summum bonum*, premešteno u transcendentno, onostrano, a (hrišćanske) dužnosti (sve – u krajnjoj liniji – shvatane kao dužnosti prema Bogu) stavljene su (u odnosu na pojedinca) u službu dosezanja večnog blaženstva. Kasnije se u hrišćanskom učenju pojavljuje podela dužnosti na one prema Bogu, one prema ljudima i one prema sebi samom.¹⁵ A srednjovekovno prirodno pravo, koje po sopstvenom samorazumevanju nije učenje o dužnostima, ipak razvija koncepcije moralne obaveznosti koje delom pripremaju, a delom i anticipiraju teorije obavezivanja (obligacija, dužnosti) *racionalističkog* prirodnog prava i novovekovne etike.¹⁶

I kanonisti iz vremena sholastike smatrali su da u osnovi ogrešenja, kao i drugih crkvenopravnih ustanova (poput raznih zakletvi), stoji predstava, bilo o *obligatio ex delicto*, bilo o *obligatio ex contractu*, pa su ih tumačili analogno odgovarajućim rimskopravnim. A pošto je sholastička filozofija bila povezana s kanonistikom nekim zajedničkim predmetima interesovanja, kanonistika je sholastičkoj filozofiji mogla preneti izraz *obligatio*. Tako je sholastičko tumačenje sveta, zasnovano na principu Božjeg, sveobuhvatajućeg poretka, od kanonistike preuzelo ideju obligacije da bi u tom svetu odredilo mesto čoveka, čija je egzistencija unapred utvrđena, predestinirana.¹⁷

Za Tomu Akvinskog (1225/1226–1274) koji, nasuprot stoicima, postojeći (naravno, po njemu, od Boga stvoreni) poredak ne shvata pre svega kao poredak bivanja, egzistencije, dati poredak, već kao normativni, zadati poredak; moralno obavezivanje (*obligare*) jeste vezivanje ljudske volje: *hoc est obligare*,

¹³ Peter Habermehl, „Tertullianus [2,]” in: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Hrsg. Hubert Cancik und Helmuth Schneider (Band 12/1, 2002): 173–177.

¹⁴ A. Beck, *Römisches Recht bei Tertullian und Cyprian, Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, geistwissenschaftliche Klasse*, (Band 7/2, 1930): 68 – brought to H. P. Schramm, „Obligatio, Ars obligatoria”, in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Hrsg. Joachim Ritter und Karlfried Gründer (Band 6, 1984): 1065–1068.

¹⁵ Hossenfelder, „Pflicht”; Kersting, „Pflicht”, 405–407, 433–434.

¹⁶ Kersting, „Pflicht”, 407–408, 434, 456.

¹⁷ H. P. Schramm, „Obligatio”, 1065–1068.

scilicet astringere voluntatem.¹⁸ I da bi tom obavezivanju, tj. vezivanju ljudske volje našao mesto između slobode i nužnosti, Toma Akvinski objašnjava obavezivanje kao nužnost koja je određena prethodnim postavljanjem cilja: *necessitas est conditionata, scilicet ex suppositione finis*.¹⁹ Pri tome je (prema hrišćanskom viđenju sveta) sam cilj – *salus* kao spas, spas duše, blaženstvo, sreća – čoveku nužno unapred određen. I utoliko je, valja odmah napomenuti, koncepcija obaveznosti Tome Akvinskog veoma važna u istoriji pojmovnog uobličavanja ideje obaveze zbog njegove ideje smeštanja obaveznosti između slobode i nužnosti i to slobode volje (da se /ne/ dela) i nužnosti (da se /ne/ dela) koje su uslovljene, tj. određene postavljanjem cilja. Pored toga, ova je koncepcija značajna i zato što se *obligationes* razlikuju od njima prethodećih oblika rimskopravnih ugovornih i deliktних obligacija po tome što umesto ranijeg *poverioca* poslušnost sada traži moralni zakon. Shodno tome se i obligacija – koja u pravnom značenju uvek podrazumeva pravo druge strane da istakne zahtev za ono što je predmet obligacije – prenosi s *poverioca* na sam zakon, te dakle može označavati *obaveznost ovoga zakona*. U tom značenju *obligatio* postaje prateći pojam pojma zakona: *dicitur enim lex a ligando, quia obligat ad agendum* (kaže se, zaista, *lex* [zakon] od *ligando* [vezivanje], jer obavezuje na delovanje).²⁰

¹⁸ Prevedeno: „To je obavezivanje, naime, vezivanje volje” – Thomas de Aquino, *Commentum in quattuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. II, d. 39, q. 3, a.3 sol. – dostupno kao elektronsko izdanje na latinskom jeziku <http://www.corpusthomicum.org/>, pod *Scriptum super Sententiis*.

¹⁹ U prevodu: „Nužnost je uslovljena /određena/, naime, iz postavljanja cilja” – Thomas de Aquino, *De veritate*, questio 17, a. 3, c; Thomas de Aquino, *Commentum in quattuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. IV, d. 38, q. 1, quaestiunc. 3, sol. 2. <http://www.corpusthomicum.org/>, pod *De veritate*; kao i pod *Scriptum super Sententiis*. Treba skrenuti pažnju na to da u: *Toma Akvinski: Izabrano djelo*, izabrao, priredio i preveo Tomo Vereš, (Zagreb: Globus, 1981), objavljeni prevedeni deo filozofskog spisa *Što je istina? /De veritate/* ne sarži ovde citiranu misao.

²⁰ Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, II/I, q. 90, a. 1, c; Hugo Grotius, *De iure belli ac pacis*, I, 1, 9 (1642) 3 – <http://www.corpusthomicum.org/>, pod *Summa theologiae*; Hugo Grotius, *De iure belli ac pacis, Hugonis Grotii, De Jure Belli ac Pacis, libri tres, In quibus ius naturae et Gentium: item iuris publici praecipuae explicantur*, Pariiis: Apud Nicalaum Buon, M DC XXV, cum privilegio regis via Gallica (the French National Library). Valja ukazati da se ova misao Tome Akvinskog („Naime, riječ *lex* /zakon/ dolazi od *ligando* /vezivanja/, jer obavezuje na djelovanje.”) nalazi u prethodno pomenutom Vereševom izboru i prevodu *Toma Akvinski: Izabrano djelo*, 224. No, u Šramovoj odrednici „*Obligatio, Ars obligatoria*”, u: *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (6/1065–1068) učinjena je greška pri upućivanju na

Kao što je rečeno, ova ideja o *moгуćem premeštanju izvora obaveznosti*, odnosno *izvora* zahteva za poslušnost sa (u jednom smislu neposrednog, a u drugom smislu posrednog izvora obaveznosti) poverioca na (u istom smislu posredni, a u obrnutom smislu neposredni izvor obaveznosti) zakon nalazi se *in nuce* već u onoj čuvenoj, ranije pomenutoj rimskopravnoj odredbi *obligatio (est) iuris vinculum, quo necessitate adstringimur alicuius solvendae rei secundum nostrae civitatis iura* (obligacija je pravna veza koja nas neminovno steže da izvršimo neku stvar prema [subjektivnim] pravima naše države), zato što je tu implicitno već sadržana ideja da je izvor obligacije, tj. pravne veze koja nas neminovno steže da izvršimo neku stvar – zapravo [objektivno pozitivno] pravo naše države, što, između ostalog, obuhvata kako njene zakone tako i druge pravne izvore (jednako, i naših pravnih obaveza i naših [subjektivnih] prava, odnosno nadležnosti), i to kako onda tako i danas.

EksPLICITNO izražena ideja Tome Akvinskog o premeštanju izvora obaveznosti s poverioca na zakon, odnosno, uopšte, na normu kao pravilo ponašanja, tj. ideja da je obaveznost (obligacija) prateći fenomen fenomena zakona, norme, tj. pravila ponašanja – izuzetno je važna u istoriji pojmovnog uobličavanja ideje obaveze, premda obaveza (kao što će se videti na kraju) nije jedini prateći fenomen fenomena norme (zakona, pravila ponašanja). Ali, ova je ideja izuzetno važna ne samo stoga što obaveznosti nema bez normativnosti (odnosno zakonitosti) već i zato (a to je samo druga strana iste veze, istog odnosa) što se obaveznost čiji je jedini izvor poverilac ne može razlikovati od prinudljivosti. Jer, vezivanje ljudske volje (*astringere voluntatem*), tj. obavezivanje jedino voljom drugog, a bez izvora u zakonu (normi, pravilu), može biti i najčešće jeste arbitrarno, samovoljno, svedeno na prinudljivost, iznudljivost. Isto kao što i konkretne saglasnosti pojedinačnih volja, bez izvora u zakonu (normi, pravilu), mogu biti i najčešće jesu međusobno ne samo veoma različite, nego i protivrečne, a svakako su anomične i anarhične.

Po Tomi Akvinskom, principi prirodnog prava su *praecepta legis naturalis* (propisi prirodnog zakona) koji imaju obaveznu snagu (*virtus obligandi*).²¹ Ti propisi su hipotetički imperativi: u onoj meri u kojoj je krajnji cilj nužan, nužna

mesto ove Akvinčeve misli: tu stoji I/II, q. 90, a. 1, c a treba da stoji II/I, q. 90, a. 1, c.

²¹ Thomas de Aquino, *De veritate*, questio 17, a. 3, c; Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, II/II, 1, 58, a. 3 ad 2 – vid. <http://www.corpusthomicum.org/>, *De veritate*; *Summa theologiae*. Opet treba skrenuti pažnju na to da u Vereševom izboru i prevodu *Toma Akvinski: Izabrano djelo*, objavljeni prevedeni deo filozofskog spisa *Što je istina? /De veritate/* ne sadrži ovde citiranu misao, a isto važi i za objavljeni prevedeni deo *Sume teologije*.

su i ponašanja kojima se do njega stiže, a pošto krajnji cilj nužno postoji, to su za njegovo doseganje tehnički nužna ponašanja takođe praktički nužna i ljudi su stoga obavezni na njihovo izvršavanje.²² Kada se prirodno-pravnom učenju Tome Akvinskog, uz opšte počelo (tj. ono ἀρχή / *arche*/, latinski *principium*, iz koga se sve konkretno može izvesti i jeste izvedeno), doda i ona *ex suppositione finis* [ili: onog *arche*] *conditionata necessitas* (postavljenim ciljem uslovljena, tj. određena nužnost), ne samo što se dobija jezgro celokupnog učenja o tehničkim normama kao vrsti društvenih normi u širem smislu, nego postaje jasno zašto se u teoriji tumačenja društvenih normi u užem smislu (pravnih, pre svih, ali i moralnih, običajnih i dr.) ciljno, tj. teleološko tumačenje smatra najvažnijim sredstvom utvrđivanja njihovog pravog (ili ispravnog) značenja.

Nasuprot ovom teleološki objektivnom usmerenju tomističkog prirodnog prava stoje dve voluntarističke, antiteleološke koncepcije: Džona Dansa Skotusa ili Jovana Duns Skotusa (*John Duns Scotus*, oko 1270-1308) i Vilijema Okama (*William of Ockham*, oko 1285-1349). Duns Skotus je sve prirodno-pravne norme zasnovao na Božjoj volji, koja je i sama slobodna i nepojamna, tako da se za te norme ne može navesti nijedan drugi osnov, odnosno razlog obavezivanja do to da su baš Božje htenje. Slično je i kod Okama: Samo Božja volja odlučuje da li je neko ponašanje dobro ili nije i, ako se njoj nešto suprotno učini nužnim, onda će i to suprotno biti dobro.²³ Jasno je da ovaj teološki voluntarizam, zasnovan na Božjoj (samo)volji, iz takve nepojamne i apsolutno, do potpune arbitrarnosti slobodne volje ne može doći ni do kakvog pojma: bilo pojma dobra, bilo pojma pravila, bilo poretka, bilo obaveze, osim, možda, samog pojma nepojamne i slobodne Božje volje, kojom sve počinje, a odmah tu i završava.

Protiv ovog voluntarizma bio je Gregor Riminijski (oko 1300–1358),²⁴ koji je ponovo osnažio staro učenje o *recta ratio* (ispravnom umu). On je u teoriji obaveznosti ne samo obesnažio Božju volju u prilog *ratio divina* (Božjem umu), već je i izjednačio razliku između *ratio divina* i svakog nebožjeg uma: *Nam si per impossibile ratio divina sive Deus ipse non esset aut ratio illa esset errans adhuc si*

²² Kersting, „Pflicht”, 408.

²³ Wilhelm von Ockham, *Sententiae (Commentary on the Sentence) In libros Sententiarum (Commentary on the Sentences of Peter Lombard)* s, II, q. 19 O – vid. *Opera theologica*, ed. by Gedeon Gál, et al., in: 10 vols., (St. Bonaventure, N. Y.: The Franciscan Institute, 1967–1986).

²⁴ Christopher Schabel, “Gregory of Rimini”, in *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ur. Edward N. Zalta, www.plato.stanford.edu; Friedrich Wilhelm Bautz, „Gregor von Rimini”, in: *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)*, Band II, 1990, 337–338, www.bautz.de /bbkl; “Gregor von Rimini”, in: *Bedeutende Augustiner*, www.augustiner.at.

quis ageret contra rectam rationem angelicam vel humanam aut aliam aliquam si qua esset, peccaret. Et si nulla penitus esset ratio recta adhuc si quis ageret contra illud quod agendum esse dictaret ratio aliqua recta si aliqua esset, peccaret (Naime, sve da pretpostavimo nemoguće: da ne postoji ni Božji um ni sam Bog, ili da njegov um greši, i onda bi ipak bio grešan onaj ko prekrši anđeoski ili ljudski ili bilo koji drugi postojeći ispravni um. Pa čak kad ne bi bilo nikakvog ispravnog uma, i tada bi ipak bio grešan onaj ko bi radio suprotno onome što bi bilo kakav ispravni um nalagao da se radi kad bi postojao).²⁵

Ovu misao o ispravnom umu, odnosno o samoj ideji ispravnog uma kao izvoru svake obaveznosti, odnosno normativnosti, ispravnom umu koji bi postojao i u – za evropski srednji vek – nemogućim uslovima, što će reći, ispravnom umu koji bi postojao i da Boga nema, ili (i) da nema Božjeg uma, ili da Božji um greši, Gregor iz Riminija izrekao je između 1342–1346. godine,²⁶ dakle, mnogo pre (precizno, 280 godina, ili bezmalo tri veka pre) nego što je Hugo Grocijus (*Hugo Grotius*, 1583–1645) izrekao formulacijom sličnu, a sadržinski identičnu misao o tome da bi prirodno pravo bilo dostupno ljudskom razumu i apsolutno obavezujuće čak ako bismo dopustili ono što se ne može zamisliti bez krajnje grešnosti, naime, da nema Boga ili da ga se ne tiču ljudske stvari.²⁷ Pa ipak, Gregor Riminijski jedva da se i pominje, dok se za Grocijusa kaže da je stekao večnu slavu baš tom mišlju, a uz to se i Grocijusova originalnost smatra nesumnjivom.²⁸

U poznoj sholastici sreću se posredujuće pozicije koje Gregorov *ratio aliqua recta* (bilo koji ispravni um), koji upućuje na nešto možda i bezbožničko, a svakako pomalo neobično i neuhvatljivo, ipak pričvršćuju za inteligibilnu prirodu stvari i objektivizuju ga istovremeno ponovo pribegavajući normirajućoj

²⁵ Gregor von Rimini, *Expositio in 2 libris sententiarum*, dist. 34, art. 2 – vid. *Gregorii Ariminensis Lectura super primum et secundum Sententiarum*, 6 vols. (*Spätmittelalter und Reformation Texte und Untersuchungen* 6–11), D. Trapp, V. Marcolino, W. Eckermann, M. Santos-Noya, W. Schulze, W. Simon, W. Urban, and V. Vendland, eds., (Berlin/New York: De Gruyter 1979–1984).

²⁶ Schabel, *Gregory of Rimini*, gde se govori kako o nastanku i sačuvanim prepisanim rukopisima, tako i o mnogim docnijim, između 1482. i 1532. godine štampanim izdanjima Gregorijevih *Lekcija o sentencama*.

²⁷ Hugo Grotius, *De jure belli ac pacis libri tres* (1625), Prolegomena, § 11 – brought to Alesandro. P. d'Entrèves, *Natural Law: An Introduction to Legal Philosophy*, (London: Hutchinson's University Library, 1955), 52; Alesandro P. d'Entrev, *Prirodno pravo: Uvod u filozofiju prava*, prev. Sanja Stepanović (Podgorica: CID, 2001), 56–57.

²⁸ Tako, primerice, Čavoški, *Uvod*, 67.

i obavezujućoj Božjoj volji, koja sada ipak više nije ona nevezana Božja volja skotusovskog voluntarizma, već je *ograničena* principima uma i prirodom stvari. U tom smislu je još onda i Grocijus, otac novovekovnog prirodnopravnog učenja,²⁹ definisao prirodno pravo: *Jus naturale est dictamen rectae rationis indicans actui alicui, ex eius convenientia aut disconvenientia cum ipsa natura rationali, inesse moralem turpitudinem aut necessitatem moralem, ac consequenter ab auctore naturae Deo talem actum aut vetari aut praecipiri* (Prirodno pravo je zapovest ispravnog uma koja pokazuje da je u nekom ponašanju, zbog njegove usklađenosti ili neusklađenosti sa samom razumnom prirodom, sadržana moralna pokvarenost ili moralna nužnost zbog čega je Bog, kao tvorac prirode, takvo ponašanje ili zabranio ili naredio).³⁰

Karakteristično novovekovno pomeranje akcenta pri raznim razmatranjima obaveznosti ogleđa se u otklonu, udaljavanju od pojma *vrline*, i u naklonosti, sklonosti pojmu *dužnosti*, tj. obaveze, obaveznosti. Naime, s novovekovnim prirodnim pravom napušta se pojam vrline kao merodavni orijentir u praktičkoj filozofiji. Pojam vrline je u praktičkoj filozofiji antike i srednjeg veka bio centralni pojam, uz koji je kao pripadak išao pojam dužnosti (obaveze, obaveznosti), a pokatkad i manje-više celovito, zaokruženo učenje o njoj, no, opet kao pripadak etici kao učenju o vrlini. Sada se, u novom veku, pojam dužnosti (obaveze, obaveznosti) pomera u centar praktičke filozofije.³¹ O tom pomećanju upečatljivo i izričito svedoči i Pufendorf u jednom pismu Tomazijusu s kraja XVII veka kada kaže da sada važi *dass man die morale nicht secundum virtutes sed secundum officia einrichten und tractiren soll* (da moral treba urediti i raspravljati, ne prema vrlinama, već prema dužnostima).³²

Prema Tomasu Hobsu (*Thomas Hobbes*, 1588–1679), obligacija se u prirodnom stanju konstituiše iz dva osnova: iz čovekovog *nagona samoodržanja*, koji je čoveku dat prirodnom nužnošću, i iz opskrbljenosti čoveka *razumom*, koji

²⁹ Gottlob August Tittel: *Erläuterungen der theoretischen und praktischen Philosophie nach Herrn Feders Ordnung: Natur- und Völkerrecht* (Frankfurt am Main: J. G. Garbe, 1786), 6.

³⁰ Hugo Grotius, *De jure belli ac pacis libri tres* (1625) 1, 1, 10 – vid. *Hugonis Grotii, De Jure Belli ac Pacis, libri tres, In quibus ius naturae et Gentium: item iuris publici praecipuae explicantur*, Pariis: Apud Nicalaum Buon, M DC XXV, cum privilegio regis via Gallica (the French National Library)

³¹ Kersting, „Pflicht“, 456–458.

³² Samuel Pufendorf, *Briefe Samuel Pufendorfs An Christian Thomasius 1687–1693* (Pisma Zamuela Pufendorfa Kristijanu Tomazijusu od 1687. do 1693. godine), hrsg. von Emil Gigas im Jahre 1897¹, (Whitefish /Montana/: Kessinger Publishing LLC, 2009), 23.

je čoveku isto tako nužno dat i koji omogućava ljudima da na duži rok kao cilj postave samoodržanje. Da li je neko delanje dobro ili loše određuje se prema tome da li služi ili ne služi tom cilju.³³ Obdarenost razumom omogućuje čoveku saznanje da je *mir* poželjan za samoodržanje i da se taj mir može garantovati *društvenim ugovorom*. U poretku tog ugovora pojedincu se postavlja obaveza koja je prihvaćeno ograničenje individualne slobode u interesu samoodržanja: *ubi enim libertas desinit, ibi incipit obligatio* (zaista, tamo gde prestaje sloboda tu počinje obaveza).³⁴

Hobs poznaje dva izvora obavezivanja: „prirodnu obligaciju” i „obligaciju koja izvire iz ugovora”. Prirodna obligacija je dvojaka: „jedna, kada je sloboda oduzeta telesnim smetnjama [...] Druga, kada je sloboda oduzeta nadom ili strahom, zbog koga se slabiji – bez nade da se svojom sopstvenom snagom može suprotstaviti – može samo pokoriti jačem. Iz ove poslednje vrste obligacija, što će reći, iz straha i svesti o našoj sopstvenoj nemoći u poređenju s Božjom snagom, nastaje to da smo obavezni da slušamo Boga u njegovom prirodnom carstvu”.³⁵ Prirodna obaveza poslušnosti ukorenjena je, dakle, u faktičkoj ljudskoj nemoći, u okolnosti što se iza prirodnog odnosa obavezivanja krije apsolutna vlast Boga. Obaveznosti, pak, koje važe u oblasti međuljudskih odnosa sve su odreda proizvod ljudskog voljnog delanja, tj. sve su stvorili sami ljudi: „svaka obaveza potiče iz ugovora”.³⁶ I kako među ograničenjima slobode koja ljudi postavljaju ljudima može biti legitimno samo ono ograničenje slobode koje upućuje na samoobavezivanje slobodnom voljom, onda Hobs u svojoj političkoj filozofiji, koju on sam označava kao *doctrina officiorum* (doktrina, tj. učenje o dužnostima),³⁷

³³ Thomas Hobbes, *Leviathan*, ed. by Crawford Brough Macpherson, (Middlesex/ New York/ Victoria/ Ontario/ Auckland: Penguin Books Ltd., 1651¹, 1980), 120–121, 183–191; Tomas Hobz, *Levijatan: ili materija, oblik i vlast države crkvene i građanske*, prev. Milivoje Marković (Beograd: Kultura, 1961), 41–42, 105–114.

³⁴ Thomas Hobbes, *De cive (Elementorum Philosophiae Sectio tertia de Cive /Elementa philosophica de Cive/*, 1642¹), II, 10, ed. by Guilelmus = William Molesworth ([Opera philosophica 2], Londini /London/, 1839, ND Aalen, 1966), 174; Thomas Hobbes, *Man and Citizen, De homine and Philosophical Rudiments Concerning Government and Society; De Cive = Citizen*, ed. by Bernard Gert (New York/ London: Anchor Books/ Humanities Press/ Harvester Press, 1978), 127: “For where liberty ceaseth, there beginneth obligation”.

³⁵ Thomas Hobbes, *Philosophical Rudiments Concerning Government and Society*, The English Works, ed. by William Molesworth (London, 1841) 2, 209.

³⁶ Isto, 110.

³⁷ Thomas Hobbes, *De cive, Praefatio*, Opera Philosophica quae latine scripsit, omnia in unum corpus nunc primum collecta apud Guilelmum Molesworth [Opera phi-

mora staviti ugovor kojim se osniva država u centar svoje teorije obaveznosti, jer je obavezujuća snaga državnih zakona ukorenjena samo u tom ugovoru, a njihova opskrbljenost prinudom jasno podseća građane na njihovo ugovorno obećanje. Hobs jasno razlikuje osnov obaveze pokoravanja državi od zakonske prinude kao mogućeg uzroka pokornosti: za razliku od „prirodne obligacije”, nemoć podanika nije osnov njegovih građanskih obaveza.³⁸

I kod Hobsa se, dakle, sreću svi elementi za pojmovno uobličanje ideje obaveznosti: sloboda, odnosno ograničavanje slobode nužnošću koja je posledica postavljenog cilja, dakle, nužnošću koja je određena ili uslovljena ciljem i koja je izraz ili ljudske nemoći u odnosu na prirodu i Boga (prirodne obligacije), ili ljudske volje, samoobavezivanja, a ne (zakonske) prinude (ugovorne, građanske obligacije, tj. dužnosti).

Pravni pokušaji definisanja obaveznosti uvek se iznova konsultuju i uvažavaju i u filozofskoj literaturi, iako obligaciju zasnovanu na zemaljskom pravu treba razlikovati od obaveze u moralnom smislu. Onda tek ne treba da čudi što se unutar filozofske literature posebna pažnja obraća na mesta susreta etike i filozofije prava, naime, na filozofiju prirodnog prava.³⁹

Osnovni princip prirodnog prava Zamuela fon Pufendorfa (*Samuel von Pufendorf*, 1632–1694) jeste princip društvenosti.⁴⁰ Prirodni zakoni su koncentrisani u tom osnovnom principu, odnosno izvedeni iz njega, iz društveno-

losophica II], (Londini, MDCCCXXXIX, ND Aalen 1966), 143; Hobbes, *Man and Citizen*, 95: “In this book thou shalt find briefly described the duties of man”.

³⁸ Kersting, „Pflicht”, koji tu kao osnovnu literaturu o ovom pitanju navodi (opet uz neke greške, koje su ovde otklonjene): Howard Warrender, *The Political Philosophy of Hobbes: His Theory of Obligations* (New York: Oxford University Press, 1957); Thomas Nagel, “Hobbes’s Concept of Obligation”, *Philosophical Review*, vol. 68, (1959): 68–83; Gregory S. Kavka, *Hobbesian Moral and Political Philosophy*, (Princeton: Princeton University Press, 1986), posebno poglavlja 7, 10 i 11, gde se raspravlja o obligacijama (obavezama), političkoj obligaciji i granicama obligacija.

³⁹ Samuel von Pufendorf, *De officio hominis et civis juxta legem naturalem* (= *The Two Books on the Duty of Man and Citizen According to the Natural Law*), transl. by Frank Gardner Moore, I, 2, §3 (1682¹, ND New York: Oxford University Press, 1927) 13; <http://fama2.us.es/fde/ocr/2010/deOfficioHominisT2.pdf>; Richard Cumberland, *De legibus naturae disquisitio philosophica*, cap. 5, §11 (1683), e-book https://books.google.rs/books?id=RMQGAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

⁴⁰ Samuel von Pufendorf, *De jure naturae et gentium* I (1672¹) 2, 3, 15 – available at e-book in two volumes, first volume on e-address https://archive.org/details/gri_33125011257348.

sti i preporučuju se ne samo svojom korisnošću – oni imaju i apsolutnu obaveznost, unutrašnju prinudnu snagu, koja volju podstiče *moraliter* (moralno) tako što *iniicitur ... velut fraenum aliquod morale nostrae agendi libertati* (stavljajući određenu moralnu uzdu našoj slobodi delanja).⁴¹ Pufendorf naziva dužnošću ono delanje koje je zakonom sadržinski određeno i učinjeno obavezujućim: *officium ... vocatur actio hominis pro ratione obligationis ad praescriptum legum recte attemperata* (dužnošću se naziva ljudsko delanje koje zbog obaveznosti tačno odgovara propisu zakonâ).⁴² Ali poslednji osnov obaveznosti zakonâ za Pufendorfa, koji izričito osporava Grocijusovu koncepciju prirodnog prava, koja se oslobađa Božjeg zakonodavstva, jeste poreklo zakonâ u Božjoj volji. Samo pod pretpostavkom Boga-zakonodavca „zapovesti razuma dobijaju snagu zakonâ”, a time i obavezujuću snagu.⁴³ I ne samo pozitivni zakon, nego i prirodni zakon jeste uvek *decretum, quo superior sibi subiectum obligat, ut ad istius praescriptum actiones suas componat* (dekret/ odluka, naredba/) kojim nadređeni sebi podređenog obavezuje da ovaj svoja ponašanja upodobi njegovom propisu).⁴⁴ Time se otkriva da temelj odnosa obaveznosti jeste odnos vlasti, tj. vlast Boga nad čovekom: „[O]bligatio ... introducitur ... in animum hominis proprie a superiore” (Obligacija biva uvedena u duh /razum/ čoveka baš od nadređenog).⁴⁵ Shodno tome, čovek se pokazuje *aptus... ad recipiendum obligationem* (spreman za prihvatanje obaveze),⁴⁶ *obligationis capax* (obligaciono sposoban),⁴⁷ utoliko što ne samo što *voluntatem habet in diversa flexilem* (ima volju prilagodljivu različitim /različitim normama, situacijama, okolnostima/) i ne samo što *normam praescriptam potest cognoscere* (propisanu normu može saznati), već takođe i pre svega utoliko što *superiorem habet* (ima nadređenog)⁴⁸ i što „je

⁴¹ Idem, 1, 6, 5.

⁴² Samuel von Pufendorf, *De officio hominis et civis* (1673) 1, 1, 1 – available like e-book <https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.179376/2015.179376.De-Officio-Hominis-Et-Civis-Juxta-Legem-Naturalem-Libri-Duo-Volume-I-And-Volume-Ii#page/n53>.

⁴³ Samuel von Pufendorf, *De jure naturae et gentium* I, 2, 3, 19.

⁴⁴ Samuel von Pufendorf, *De officio hominis et civis* 1, 2, 2.

⁴⁵ Isto, 1, 2, 5; Samuel von Pufendorf, *De jure naturae et gentium* I, 1, 6, 9.

⁴⁶ Isto, 1, 6, 6.

⁴⁷ Samuel von Pufendorf, *De officio hominis et civis* 1, 2, 4.

⁴⁸ Isto.

zaista podvrgnut vlasti sebi nadređenog”.⁴⁹ Iz tog istog razloga Pufendorf negira mogućnost samoobavezivanja⁵⁰ (ali, treba istaći, ne i mogućnost obaveza prema samome sebi, koje navodi kao jednu podvrstu). Odnos obavezivanja, dakle, za Pufendorfa može biti samo eksterni, spoljašnji odnos.

Prema tome, i za Pufendorfa obaveza nastaje kada *nostra libertas agendi* (naša sloboda delanja) dobije, slikovito rečeno, *fraenum* (uzdu), tj. (moralno i sl.) ograničenje *per praescriptum legum* (propisanim zakonom), odnosno *per praescriptam normam* (propisanom normom), koje stvara *superior sibi subiecto* (nadređeni sebi podređenom), u krajnjoj liniji, po Pufendorfu, Bog tj. Božja volja.

Obaveznost je pre Kanta mišljena kao uslovljena, npr. uslovljena povezivanjem sankcije s normom, kao kod engleskog moraliste i prirodno pravnog filozofa Ričarda Kamberlenda (*Richard Cumberland*, 1631–1718): *Summa... vis obligandi haec est legis auctorem legum suarum observationi bona, transgressioni mala, scilicet naturalia, adiunxisse* (Najviša ... obavezujuća snaga je ona (koja se sastoji u tome) da zakonodavac /tvorac zakona/ učini da se, naravno, po prirodi, dobro nadovezuje na poštovanje njegovih zakona, a da se zlo nadovezuje na njihovo kršenje).⁵¹ Kamberlendova koncepcija obaveznosti zasniva se na tradicionalnom teleološkom pojmu prirode, koji usklađuje Božju volju, čovekovu usmerenost prirodnim stremljenjima i ono što čoveka moralno obavezuje.⁵²

Za razliku od Pufendorfa i Kamberlenda, predstava o prirodno datoj obligaciji Kristijana Tomazijusa (*Christian Thomasius*, 1655–1728), koji je njihov nešto mlađi savremenik, nema takvu oštrinu, odnosno jasnoću. U jednom misaonom izvođenju, o kome se mnogo raspravljalo,⁵³ Tomazijus kaže da je savet,

⁴⁹ Herrn Samuels Freyherrn von Pufendorfs *Acht Bücher vom Natur- und Völker-Rechte* (1711) 1, 6, 8 – available at https://archive.org/details/bub_gb_yms-AAAAcAAJ.

⁵⁰ Up. Samuel von Pufendorf, *De jure naturae et gentium* I, 1, 6, 7.

⁵¹ Richard Cumberland, *De legibus naturae disquisitio philosophica*, 206.

⁵² Richard Cumberland, *A Treatise of the Laws of Nature*, translated, with Introduction and Appendix, by John Maxwell (London, 1727), chap. V, sect. 27 – e-book edited and with a Foreword by Jon Parkin (Indianapolis: Liberty Fund, 2005), available at e-address <http://oll.libertyfund.org/titles/1353>. Ovo je prvi od dva prevoda na engleski, između kojih je sačinjen i jedan francuski prevod 1744. Svi ovi prevodi, zajedno sa skraćenom verzijom Kamberlendovih *Prirodnih zakona* svedoče o uticajnosti i raširenosti njegovih ideja.

⁵³ Schramm, „Obligatio”, 1222 ff, tu upućuje na Israhela Gottlieba Canziusa (1690–1793) i njegovo delo *Philosophiae Leibnitianae et Wolffianae usus in Theologia per praecipua fidei capita* (*Upotreba lajbnicke i volfovske filozofije u teologiji posebno*

koji je tradicionalno važio za primer neobavezujuće norme,⁵⁴ obavezujući u tom smislu što ljude obavezuje da paze na prirodnonužno nastajuću opasnost ili mogućnost dobiti (*obligatio interna*), ali nipošto nije obavezujući u smislu „spolja” dolazeće obaveze (*obligatio externa*) na osnovu nekog zakona.⁵⁵ Tomazijusa karakteriše i izraziti individualizam, koji ga takođe odvaja od pomenutih prethodnika i savremenika. Princip individualnog stremljenja sreći on konkretizuje u tri pravila: *justum* (Pravedno), *decorum* (pristojno) i *honestum* (časno). [*P*]raecepta *justi, decori et honesti* (pravila o pravednom, pristojnom i časnom) jesu obavezna, ali pošto je Tomazijus pobornik determinizma, on onda mora da razvije pojam obaveznosti *sine doctrina de libertate intrinseca voluntatis* (bez učenja o inherentnoj /unutrašnjoj/ slobodi volje).⁵⁶ To vodi psihologizovanju normativnog: obavezivanje je usmeravanje volje pomoću straha od nepogodnosti i nade u pogodnosti, čime se praktička nužnost rastvara u sankcionističkom primoravanju. Za Tomazijusa je *obligatio in genere inclinatio voluntatis per metum injectum et spem suscitatum* (obavezivanje uopšte /po rodu/ jeste usmeravanje volje izazvanim strahom i probuđenom nadom).⁵⁷ A kada se još preciznije pogleda, uviđa se da, po Tomazijusu, treba razlikovati *obligatio interna* (unutrašnju obavezu) od *obligatio externa* (spoljašnje obaveze), koja se

u svojoj veri), (Editio nova, Frankfurt und Leipzig, 1749) – available at e-book <https://archive.org/details/philosophiaeib02canz>.

⁵⁴ *Corpus iuris civilis, Digesta*, 17, 1, 2, 6 – available at <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/corppjurciv.htm>. *Digesta*, 17, 1, 2, 6, <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/d-17.htm>: *Tua autem gratia intervenit mandatum, veluti si mandem tibi, ut pecunias tuas potius in emptiones praediorum colloces quam faeneres, vel ex diverso ut faeneres potius quam in emptiones praediorum colloces: cuius generis mandatum magis consilium est quam mandatum et ob id non est obligatorium, quia nemo ex consilio obligatur, etiamsi non expediat ei cui datur, quia liberum est cuique apud se explorare, an expediat sibi consilium*; Thomas von Aquin, *In IV Sent.* d. 3, a. 1, quaestiunc. 4, 2; d. 15, q. 3, a. 1, quaestiunc. 5, sol. 4 – like e-book at <http://www.corpusthomicum.org/snp4003.html> i <http://www.corpusthomicum.org/snp4015.html>.

⁵⁵ Christian Thomasius, *Fundamenta iuris naturae et gentium*, I, c. 4, § 61 ff, 4. (1718) 135 – available at <http://cujasweb.univ-paris1.fr/book/app/resource/0607001161/#page/2/mode/2up>, kao latinski original i kao engleski prevod Christian Thomasius, *Institutes of Divine Jurisprudence. With Selections from Foundations of the Law of Nature and Nations*, Edited, Translated, and with an Introduction by Thomas Ahnert (Indianapolis: Liberty Fund, 2011), na e-adresi <http://oll.libertyfund.org/titles/2725>.

⁵⁶ Isto, 1, 7, 50.

⁵⁷ Isto, 1, 4, 60.

sreće samo u državi: *Obligatio interna oritur ex conscientia periculi naturalis ex ordinatione potentiae primae et aeternae necessario operantis, ut vitari non possit, vel lucri ex natura rei etiam necessario profluentis* (Unutrašnja obaveza nastaje iz svesti o prirodnoj opasnosti koja deluje nužno u poretku najviše i večne sile tako da se ne može izbeći, ili /nastaje iz svesti, znanja/ o dobiti koja takođe nužno proizlazi iz prirode stvari). *Obligatio externa oritur ex metu et spe, lucri et periculi, incerti, ab arbitrio humano dependentis, quod astutia forte eludi, vel alio modo vitari potest* (Spoljašnja obaveza nastaje iz straha i nade, dobiti i opasnosti /iz straha od opasnosti i nade u dobit/ koji su neizvesni jer zavise od ljudske volje /arbitrarnosti/, što se može lukavošću možda izigrati, ili izbeći na drugi način).⁵⁸ *Obligatio interna* ima koren u savetu (*consilium*) razuma. Razum predočava onome koji dela posledice nameravanih delanja, koje nastupaju po zakonima prirode. *Obligatio externa*, pak, zasniva se na imperijumu (*imperium*), na vladalačkoj naredbi opskrbljenoj prinudom.⁵⁹ Ovo razlikovanje unutrašnje i spoljašnje obligacije postalo je posle Tomazijusa, a uzimajući njega za uzor, uobičajeni kriterijum razgraničenja između etike kao *scientia obligationum hominis internarum* (nauke o unutrašnjim obavezama čoveka)⁶⁰ i pravnog učenja (pravne nauke) ili prirodnog prava u užem smislu kao *scientia obligationum naturalium externarum* (nauke o prirodnim spoljašnjim obavezama).⁶¹ Ali, zapravo, kada se bolje pogleda, ovde je kod Tomazijusa, u stvari, reč o podeli društvenih normi u širem smislu na tehničke norme i društvene

⁵⁸ Christian Thomasius, *Fundamenta iuris naturae et gentium*, I, c. 4, § 61 ff, 4. (1718) 135, 1, 4, 61.

⁵⁹ Isto, 1, 4.

⁶⁰ Kao paradigmatičan primer može se navesti *Alexander Gottlieb Baumgarten* (1714–1762), nastavljajući lajbnicovsko-volfovsku prosvetiteljsku tradiciju, koji u svom delu *Ethica philosophica* (Halaë Magdeburgicae: Impensis H. Hemmerde, 1751), koje je dostupno i u elektronskoj formi kao e-book na e-adresi https://books.google.rs/books?id=kWA-AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=sr&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, na samom početku, u prvoj rečenici kaže – § 1: *Ethica est scientia obligationum hominis internarum in statu naturali*.

⁶¹ Kako je to, primerice, i kod Gottfrieda Achenwalla (1719–1772), nemačkog filozofa, istoričara, pravnika, ekonomiste i statističara, u njegovom delu *Elementa iuris naturae* (iz 1750), docnije naslovljavanom *Jus naturae*, koje je doživelo mnoga izdanja i bilo veoma rašireno u upotrebi na nemačkim univerzitetima u doba prosvetiteljstva. Mnoga od tih izdanja sada su dostupna u elektronskom obliku kao google e-books. https://books.google.rs/books?id=5CEDAAAACAAJ&hl=sr&source=gb_s_similarbooks.

u užem smislu. Inače, ideja obaveznosti sadrži iste pretpostavke, uprkos determinističkom pokušaju negiranja slobode volje.

Ni kod jednog drugog filozofa kao kod Imanuela Kanta (*Immanuel Kant*, 1724–1804) obaveza ili dužnost ne stoji u središtu moralnofilozofskih razmatranja.⁶² Kant utvrđuje dužnost praktičkim zakonom, koji je pravilo „volje svakog umnog bića”,⁶³ a svim motivima, odnosno osećanjima, pokretačima, osim samog osećanja dužnosti, poriče moralnu vrednost. Dakle, moralno se postupa ako maksima, tj. načelo nekog postupanja može postati sveopšti zakon, a moralnim se može smatrati samo ono postupanje na koje čovek biva pokrenut samo osećanjem dužnosti poštovanja moralnog zakona. Na cirkularnost ovih određenja skoro da je suviše skretati pažnju. Moralno dobro je ono delanje koje se preuzima iz osećanja poštovanja prema unutrašnjem zahtevu uma koji nalaže: „Delaj tako da maksima tvoje volje uvek može istovremeno važiti kao princip sveopšteg zakonodavstva”.⁶⁴ Moralni imperativ čovek nalazi neposredno u sebi kao apriorni zahtev uma, zahtev koji um postavlja volji, htenju. Kad bi ljudska čulno-emosivna priroda bila u potpunom skladu s umom, kad bi bila savršena, onda se moralni zakon i ne bi javljao kao imperativ, a dužnost i sklonost bi se poklapale. Moralni zakon zapoveda kategorički, bezuslovno, za razliku od ostalih imperativa (spretnosti, mudrosti i sl.), koji zapovedaju hipotetički, uslovno, samo ukoliko se želi, hoće postići cilj koji je izvan radnje kojom se postiže. Radnje, postupci koje nameću hipotetički imperativi nemaju vrednost po sebi, nisu same po sebi obavezne, već samo ukoliko se želi, hoće cilj za koji su te radnje sredstva. Međutim, moralne radnje su, po Kantu, i dobre i obavezne same po sebi, nezavisno od onoga (zadovoljstva ili nezadovoljstva, koristi ili štete) što proizvode.⁶⁵ Svojom sposobnošću da sam postavi princip i zakon delovanja volje ljudski um pokazuje svoju slobodu i mogućnost čovekove slobode uopšte. Čovekova sloboda, dakle, u suštini, jeste autonomija, samozakonitost, podređivanje

⁶² Kersting, „Pflicht”, 413–415, 416. Kao ilustracija takvog stava prema dužnosti obično se navodi Kantov veoma često citirani pasus iz *Kritike praktičkog uma*, koji počinje rečima: „Dužnosti! Ti uzvišeno, veliko ime...” Taj pasus navode, na primer, i Kersting, „Pflicht”, i Vuko Pavićević, *Predgovor Kantovoj 'Kritici praktičkog uma'*, (Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1979), 17–18. Up. Immanuel Kant, *Kritik der praktischen Vernunft* (Akademie-Ausgabe, 1788), 86; Immanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, preveo Danilo N. Basta (Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1979), 104–105.

⁶³ Kant, *Kritik*, 19; Kant, *Kritika*, 41.

⁶⁴ Isto, 53.

⁶⁵ Pavićević, *Predgovor*, 11–12.

sebe kao prirodnog bića zakonu koji smo sami sebi propisali kao umna bića. I obrnuto, nesloboda se sastoji u heteronomiji.⁶⁶

U *Metafizici morala* (1797) Kant je razvio „sistem opšteg učenja o dužnosti”, koji se deli na dva dela: metafizička načela učenja o pravu i metafizička načela učenja o vrlini (tj. metafizička načela etike).⁶⁷ Taj Kantov sistem se nastavlja na učenje o dužnosti prirodnopravne tradicije i u njemu je dualizam dužnosti preciznije izložen i bolje zasnovan.⁶⁸ Zakonodavstvo koje neko delanje čini dužnošću, a tu dužnost takvog delanja istovremeno čini pobudom – jeste etičko zakonodavstvo. Zato etičko zakonodavstvo jeste unutrašnje – ono ne može biti spoljašnje. Zakoni slobode koji se odnose ne samo na puka spoljašnja delanja i njihovu zakonitost, već zahtevaju i to da sami zakoni budu razlozi određenja delanja jesu etički zakoni. Zakonodavstvo, pak, koje neko delanje čini dužnošću, ali tu dužnost takvog delanja ne čini pobudom, tj. tu dužnost takvog delanja kao pobudu ne uključuje u zakon, te, prema tome, dopušta neku drugu pobudu, a ne ideju same dužnosti, to zakonodavstvo jeste juridičko. To je ono zakonodavstvo koje može biti i unutrašnje i spoljašnje: unutrašnje, ako kao pobudu delanja ima bilo koju drugu pobudu osim dužnosti same, a spoljašnje, ako kao pobudu delanja ima spoljašnju prinudu. Zakoni slobode koji se odnose samo na puka spoljašnja delanja i njihovu zakonitost zovu se juridički. U skladu s tim, puko slaganje ili neslaganje nekog delanja sa zakonom, bez obzira na pobudu takvog delanja, naziva se (ne)legalnost (/ne/zakonitost); a slaganje sa zakonom nekog delanja u kome je ideja dužnosti iz zakona ujedno i pobuda tog delanja naziva se moralitet (moralnost).⁶⁹ U ovom Kantovom stavu čini se da kao pradaleki eho odzvanja u nekoj svojoj varijanti stoička καθηκον (*kathekon*) ideja o

⁶⁶ Kant, *Kritika*, 25 i dalje, 85 i dalje, *passim*.

⁶⁷ Immanuel Kant, *Metaphysik der Sitten*, Akademie-Ausgabe (Berlin: De Gruyter, 1969) Bd. 6, 379; Immanuel Kant, *Metafizika morala*, prev. Dušica Guteša, redaktor prevoda Danilo N. Basta (Sremski Karlovci / Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1993), 7–300. O Kantovoj *Metafizici morala* vid. dvojezično izdanje srpsko-nemačkog zbornika: *Protiv proizvoljnosti: Kantova Metafizička načela nauke o pravu posle dva veka /Wider die Beliebigkeit: Kant's metaphysische Amfangsgründe der Rechtslehre nach zwei Jahrhunderten*, Danilo N. Basta/ Peter Wolf, prir. / Hrsg. (Beograd / Belgrad: Pravni fakultet – Goethe-Institut, 1997).

⁶⁸ Kersting, „Pflicht”, 414.

⁶⁹ Immanuel Kant, „Metaphysik der Sitten”, in *Sämtliche Werke in chronologischer Reihenfolge herausgegeben von G. Hartenstein*, Siebenter Band (Leipzig: Leopold Voss, 1868), 11, 15–18; Kant, *Metafizika*, 16, 20–22.

nepotpunoj (tj. osrednjoj) i potpunoj dužnosti, odnosno vrlini.⁷⁰ Smatra se⁷¹ da kod Kanta kao odgovor na pitanje šta treba da činim, princip pravnih dužnosti daje kriterijum koji pri svakom delanju vodi jednom jasnom rešenju (što je veoma sporno⁷²), dok učenje o vrlini može imenovati samo objektivne ciljeve, a u pogledu daljih pitanja o njihovoj realizaciji mora uputiti na okolnosti. Na kraju, treba ukazati na Kantova određenja pojmova obaveznosti, imperativa i dužnosti, za koje sâm Kant izričito kaže da su zajednički za oba dela metafizike morala, i učenje o pravu i učenje o vrlini: *Obaveznost* je nužnost nekog slobodnog delanja po nekom kategoričkom imperativu uma (*Verbindlichkeit ist die Notwendigkeit einer freien Handlung unter einem kategorischen Imperativ der Vernunft*). Imperativ je praktičko pravilo kojim se po sebi slučajno delanje čini nužnim (*Der Imperativ ist eine praktische Regel, wodurch die an sich zufällige Handlung notwendig gemacht wird*). *Dužnost* je ono delanje na koje je neko obavezan (*Pflicht ist diejenige Handlung, zu welcher Jemand verbunden ist*)⁷³ Nije teško uočiti cirkularnost i tautološki karakter ovih Kantovih određenja: obaveznost je nužnost nekog slobodnog delanja po nekom bezuslovnom praktičkom pravilu kojim se po sebi slučajno delanje čini nužnim. Odnosno, ako je dužnost ono delanje na koje je neko obavezan, je li obaveza ono delanje koje neko duguje, koje je dužan? Ili preciznije (ili možda samo „preciznije“) pitano, da li je obaveza ono delanje koje je nužno po nekom bezuslovnom praktičkom pravilu kojim se po sebi slučajno delanje čini nužnim? Pa ipak, kontekstualno je sasvim jasno da Kantova koncepcija obaveze (ili dužnosti) podrazumeva: slobodu, praktičko pravilo (tj. pravilo ponašanja) i umnu nužnost, što jeste suština obaveznosti, ma koliko ideja *umne* nužnosti bila (ne)sporna. Mnogo je veći problem, sledeći Kanta, naći mogućnost moralnog delanja i u onom delu sfere slobode koja nije (bezuslovno) određena dužnostima. Takođe, Kantovoj ideji kategoričkog imperativa, tj. bezuslovnog trebanja mogu se staviti dva prigovora: prvo, svaki imperativ, tj. trebanje jeste (pa se može i izraziti) i kategorički i hipotetički (tj. i bezuslovno i uslovno). Na primer, „Ako tvoj um postavlja zahtev tvojoj volji, tj. htenju [*ili*: Ako hoćeš da tvoj um postavlja zahtev tvojoj volji, tj. htenju, *ili*: Ako hoćeš moralno dobro], onda delaj tako da maksima tvoje volje uvek može istovremeno važiti kao princip sveopšteg zakonodavstva“. I drugo, Kantovo

⁷⁰ Hasanbegović, *Zablude* 2, 68–71.

⁷¹ Kersting, „Pflicht“, 415.

⁷² Jasminka Hasanbegović, „Univerzalnost ljudskih prava i Kant“, u: Basta, Wolf, *Protiv proizvoljnosti*, 69–88.

⁷³ Kant, *Metaphysik*, 19–20 ff.; Kant, *Metafizika*, 23–24 i dalje.

trebanje je mišljeno kao obavezivanje. No, trebanje je uvek i obavezivanje i ovlašćivanje, odnosno i subjektivno moranje i subjektivno smenje. A slično važi i za imperativ.⁷⁴

Osnivač utilitarističke etike, Džeremi Bentam (*Jeremy Bentham*, 1748–1832), u svom *Uvodu u principe morala i zakonodavstva*, iz 1780. godine kaže za pojmove moralne ispravnosti i dužnosti, tj. obaveznosti da mogu nešto značiti samo ako se na određeni način povežu s „principom korisnosti”: „O nekom delanju koje je u skladu s principom korisnosti može se uvek reći ili da je ono koje treba da bude učinjeno ili bar da nije ono koje ne treba da bude učinjeno... Kada se tako protumače, reči trebati i ispravno i pogrešno ... imaju značenja.”⁷⁵ Ako je neko delanje na osnovu principa korisnosti ocenjeno kao *a mischievous one...*, then, if duty means any thing, that is, moral duty, it is your duty at least to abstain from it (štetno..., onda, ako dužnost išta znači, što će reći, moralna dužnost [išta znači], tvoja je dužnost da se bar uzdržiš od njega).⁷⁶ Osnov obaveznosti moralno ispravnog delanja za Bentama se nalazi jedino u sankciji koja sadrži i pokreće „bol ili zadovoljstvo”, i to ne poput principa korisnosti kao *final causes* (krajnjih uzroka) ljudskog delanja, već kao *efficient causes or means* (delatnih uzroka ili sredstava) da bi izazvala ponašanje koje odgovara principu. Na osnovu ove delotvornosti, sankcija stiče *a binding force* (obavezujuću snagu) i jeste *a source of obligatory powers or motives* (izvor obavezujućih sila ili motiva).⁷⁷ Moglo bi se zaključiti da kod Bentama moralne dužnosti proizlaze neposredno iz principa korisnosti, a da moralne obaveze proizlaze posredno, iz sankcija za prekršaj moralnih dužnosti. No, rekonstruisani, implicitno određeni pojmovi dužnosti i obaveze, podrazumevaju generički posmatrano, istu suštinu: slobodu, pravilo ponašanja i utilitarističku nužnost (određenu bilo krajnjim, bilo delatnim uzrocima, tj. ciljevima).

Sankcionistički pojam obaveznosti (obaveze, obligacije) u Bentamovo vreme zastupa i Vilijam Pejli (*William Paley*, 1743–1805), engleski teolog i filozof,

⁷⁴ Detaljnije v. Hasanbegović, *Zablude 2, passim*.

⁷⁵ Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (1780), ed. by J. H. Burns / H. L. A. Hart (Oxford / London: Oxford University Press, 1970), 13, also available electronically in various forms https://en.wikisource.org/wiki/An_Introduction_to_the_Principles_of_Morals_and_Legislation, chapter I, § X; <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/bentham/morals.pdf>, 15–16; <http://www.oxfordscholarlyeditions.com/view/10.1093/actrade/9780198205166.book.1/actrade-9780198205166-book-1>, 13.

⁷⁶ Jeremy Bentham, op. cit., p. 28.

⁷⁷ Isto, 34.

u svom delu *Principi moralne i političke filozofije*, koje se pojavilo 1785. godine, dakle pet godina posle Bentamovog *Uvoda*. Pejli kaže: *A man is said to be obliged, when he is urged by a violent motive resulting from the command of another* (Za čoveka se kaže da je obavezan kada je nateran /primoran/ prinudnom pobudom koja rezultira iz naređenja /zapovesti/ drugog /lica/).⁷⁸ Uz moguću primedbu na domet i obim pojma obaveznosti i ovde se suština pretpostavlja: sloboda, pravilo ponašanja svedeno na naredbu, tj. zapovest i ljudskom prinudom određena nužnost.

I Džon Ostin (*John Austin*, 1790–1859) je pod uticajem Bentama u svojim *Predavanjima iz jurisprudencije*, posthumno objavljenim 1885. godine, obaveznost video u dejstvu zastrašivanja zamišljanom sankcijom za prekršaj dužnosti.⁷⁹

U Nemačkoj se tokom XIX veka razvijala kritika kategoričkog imperativa i na njemu zasnovanog koncepta dužnosti, tj. obaveznosti. Ta kritika je u Ničeovim (*Friedrich Nietzsche*, 1844–1900) stavovima dobila zaoštreni nastavak. Po Niče, treba odbiti „karakter bezličnosti i opšteg važenja” koji je svojstven dužnosti moralnog zakona, jer kantovska etika pravi od čoveka „automat dužnosti” zato što hoće da i u sferi praktičkog života važe opštost i nužnost kao karakteristike naučnosti.⁸⁰ Kant je za Ničea „fanatik formalnog pojma *ti treba*”, a njegovo učenje o „dužnosti po sebi” slavi „robotsku formu egzistencije kao najvišu, najčasniju formu egzistencije, obožavajući samu sebe”.⁸¹ Prema

⁷⁸ William Paley, „The Principles of Moral and Political Philosophy (1785)”, in: *British Moralists*, Vol. 2, ed. by David Daiches Raphael (London, 1969), 258.

⁷⁹ John Austin, *Lectures on Jurisprudence: or the Philosophy of Positive Law*, vol. I, ed. by Robert Campbell (London: John Murray, /1885⁵/ 1911), Lecture XXII, 443 i dalje. Treba zapaziti da je u Kerstingovoj odrednici „Pflicht” (427–428) napravljena štamparska greška ili je on pogrešio, jer upućuje na to da se ova Ostinova misao nalazi u 23. predavanju, a ona je u 22.

⁸⁰ Friedrich Nietzsche, *Der Antichrist*, Kritische Gesamtausgabe (KGA) hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari (Berlin: Walter de Gruyter / Deutscher Taschenbuchverlag, /1894¹/, KGA 1967ff., KSA 1988) VI, 3, 175, available at <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Nietzsche,+Friedrich/Der+Antichrist>, ili pak eKGA tj. elektronsko KGA izdanje na <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB>, u kome se ovde citirane misli mogu naći na www.nietzschesource.org/eKGWB/AC-1; Fridrih Niče, *Antihrist*, prev. Jovica Aćin (Beograd: Grafos, 1976), 19.

⁸¹ Friedrich Nietzsche, *Nachgelassene Fragmente 1887–1888*, Abt. VIII, Bd. 2, 126. Treba upozoriti na to da Kersting u svojoj odrednici „Pflicht” ili pak tehnički urednik *Historisches Wörterbuch der Philosophie* nije precizno ukazao na to na koji se Ničeov tekst upućuje. Naime, na prvi pogled izgleda da je u toj i sledećoj fusnoti reč o istom Ničeovom delu kao u prethodnoj fusnoti, naime, o *Antihristu*.

Ničeu, pak, u prijemčivosti za dužnosti pokazuje se „instinkt stada”.⁸² Stoga Niče smatra da onome „ti treba” valja suprotstaviti jedno „ja hoću” s „lavljim duhom” da bi se „sebi pribavila sloboda i jedno sveto *ne* (koje se može reći) i pred dužnošću”.⁸³ Na stranu Ničeova stilska osobenost i moguća preterivanja, kao i temeljne razlike Kantove i Ničeove filozofije, ipak se mora prihvatiti da kantovska dužnost (obaveza, obaveznost) ne može bez ostatka da pokrije sferu slobode, ni normativnost u njoj, a nekmoli moralitet.

Sankcionistički pojam obaveze, tj. dužnosti razvija osnov obaveznosti ponašanja saglasnog normi iz želje da se izbegne kazna. Nasuprot takvoj obligacionoteorijskoj predstavi, koja je u novovekovnoj moralnoj i pravnoj filozofiji, a posebno u koncepcijama britanskih moralista i pravnih filozofa, veoma raširena, Herbert Lajonel Adolfas Hart (*Herbert Lionel Adolphus Hart*, 1907–1992) smatra da pojam *moral obligation* (moralne obaveze) mora biti usklađen s moralno konstitutivnim karakterom internalizacije, tj. interiorizacije. „Čim se prvenstveno priziva osećanje straha čak od neorganizovanih *sankcija*, nalazimo se na putu od moralne ka pravnoj obavezi”.⁸⁴ S druge strane, za Harta, poseduje „tipično moralni pritisak... ona forma kojom se priziva, ne osećanje straha od štetnih posledica ili osećanje uzaludnosti odbijanja da se uradi ono na šta će se na kraju biti prinuđeno da se uradi, već ona forma kojom se priziva delinkventovo pretpostavljeno osećanje poštovanja prema pravilima koja je prekršio”.⁸⁵ Hart pokušava da pojam moralne obligacije oslobodi svih legalističko-sankcionističkih, a takođe i prudencijskih konotacija i da ga rekonstruiše

Međutim, upućivanje na *Abteilung VIII* (u obe manjive fusnote) i *Band 2*, odnosno, potom, na *Band 3* kazuje da je u tim fusnotama reč o drugim Ničevim spisima, a koji su to spisi može se dešifrovati samo pomoću Kolijevo i Montinarijevog izdanja. I pošto se u ovoj fusnoti upućuje na *Band 2*, reč je o *Nachgelassene Fragmente 1887–1888*, pa bi ispravno upućivanje trebalo da glasi: Friedrich Nietzsche, *Nachgelassene Fragmente 1887–1888*, Abt. VIII, Bd. 2, St. 126.

⁸² Friedrich Nietzsche, *Nachgelassene Fragmente 1888–1889*, Abt. VIII, Bd. 3, 30. Ovde važi sve rečeno u prethodnoj (81) napomeni. A pošto se ovde Kersting upućuje na *Band 3*, reč je o *Nachgelassene Fragmente 1888–1889*, pa bi ispravno upućivanje trebalo da glasi: Friedrich Nietzsche, *Nachgelassene Fragmente 1888–1889*, Abt. VIII, Bd. 3, St. 30.

⁸³ Friedrich Nietzsche, *Also sprach Zarathustra: Ein Buch für Alle und Keinen*, VI, 1, 26; Fridrih Niče, *Tako je govorio Zarathustra: Knjiga za svakoga i ni za koga*, prev. Milan Ćurčin (Nova Pazova: Bonart, 2002), 30.

⁸⁴ Herbert Lion, *Essays in Moral Philosophy* (Seattle: University of Washington Press, 1958), 103.

⁸⁵ Herbert Lionel Adolphus Hart, op. cit.

na osnovu pretpostavljenog interesa priznanja pravilâ u pitanju.⁸⁶ No, ovaj Hartov pokušaj ne uspeva ni kada je u pitanju obaveznost moralnih pravila, ni kada se radi o pravnim pravilima. Prosto, zato što se priznanje pravilâ u pitanju može uzeti za kriterijum važenja tih pravila, ali *eo ipso* ne ukazuje da li važeće pravilo nekoga obavezuje, ili ga ovlašćuje, tj. da li mu stvara obavezu, tj. dužnost ili ne.

Ovaj ovlašni pogled u istoriju pojma, odnosno ideje obaveznosti, čini se, potvrdio je, najpre, da je ideja obaveznosti veoma davno dovedena do pojma – još u grčko-rimskoj, pre svega rimskoj antici i da se taj pojam odnosno ideja kontinuirano razvijao, što, naravno, znači i menjao; potom, da je bez obzira na sve te pojmovne mene postojalo i opstalo kao pojmovno jezgro obaveznosti nešto između slobode i nužnosti i to slobode povezane s pluralnošću mogućnosti ponašanja, s jedne strane, i s voljom, s druge, i nužnosti povezane sa svešću, saznanjem o tim mogućnostima, s jedne strane, i s ciljem, odnosno opet voljom, s druge; i konačno, na osnovu prethodnog, pokazalo se i da nije utemeljen pomenuti, izričito ili prećutno zastupani stav da je obaveznost kao temeljni pojam i moralne i pravne analize teško objasniti osnovnijim terminima. Istina, ti osnovniji „termini”, odnosno pojmovi (sloboda, nužnost, mogućnost, saznanje, intelekt, volja) nisu, ne moraju i ne mogu biti izgrađeni u okvirima filozofije prava (jurisprudencije) i etike, ali jesu osnovni pojmovi pomoću kojih je pojam obaveznosti odrediv i određivan tokom istorije. Stoga se obaveznost ne mora uzeti za prvobitni, primitivni, nedefinisani pojam, koji je neobjašnjiv osnovnijim, temeljnijim pojmovima od njega samog.

Obaveznost bi se mogla odrediti, prosto, kao subjektivna nužnost. Ovako jednostavno određenje obaveznosti – kao subjektivne nužnosti – zahteva neka razjašnjenja upravo zato što je tako jednostavno. Najpre, ono kao osnovne kategorije podrazumeva slobodu i nužnost. A ta sloboda i ta nužnost, baš kao kategorijalni, prvobitni pojmovi, ne mogu se, naravno, definisati, ali se mogu bar implicitno odrediti kao ono što može biti i drukčije (sloboda) i ono što ne može biti drugačije (nužnost). Ove dve sfere, sferu slobode i sferu nužnosti, nije lako, ali načelno ipak nije potpuno nemoguće razgraničiti, mada su njihove granice fluidne – otuda i teškoće razgraničenja. A razlog tim teškoćama, odnosno toj fluidnosti jeste i *saznanje* o tim sferama (koje, naravno, obuhvata i nesaznavanje i neznanje i „saznanje” i sl.) kojim se odnosi iz sfere nužnosti mogu pod određenim uslovima transponovati i transponuju se u sferu slobode, pa se sfera slobode proširuje (ili „proširuje”) u odnosu na sferu nužnosti, ali i obrnuto – zbog saznanja (koje, naravno, i u ovom slučaju obuhvata i nesazna-

⁸⁶ Kersting, „Pflicht”, 432.

vanje i neznanje i „saznanje” i sl.) odnosi iz sfere slobode mogu se pod određenim uslovima transponovati i transponuju se u sferu nužnosti, te se sfera nužnosti proširuje (ili „proširuje”) u odnosu na sferu slobode. Naše saznanje (uključujući, naravno opet, i nesaznavanje i neznanje i „saznanje” i sl.) pomera granice između sfera nužnosti i slobode.

Obaveznost, iako određena kao subjektivna nužnost, pripada, svakako, sferi slobode, nalazi se i može se naći samo u sferi onoga što može biti i drugačije, u sferi u kojoj uvek postoji više od jedne mogućnosti – bar dve, ili više njih, dakle, tamo gde uvek postoji izbor, ima bar alternative. U toj sferi obaveznost je ono što tu slobodu ne potire, ne poništava, ne negira, ne uništava, niti razara, ali je sužava. Obaveznost je, dakle, moguća samo u slobodi. Sloboda je neophodna pretpostavka, nužan uslov svake obaveznosti.

Prema tome, posmatrana iz ovog ugla, obaveznost se pojavljuje i može se odrediti i kao suženost slobode, kao sužena sloboda. Ali, ovakvo poimanje obaveznosti jeste nedovoljno određeno u tom smislu što slobodu sužavaju, tj. suženost slobode predstavljaju ne samo naše obaveznosti, nego i naše ovlašćenosti, naša subjektivna prava, naša ljudska prava, naše slobode, naši imuniteti, naše nadležnosti, pa čak i naše privilegije. Ovo prosto stoga što svako normiranje, regulisanje, uređivanje, postavljanje pravila – bez obzira na to da li ta pravila sadrže obaveznosti, ovlašćenosti, subjektivna ili ljudska prava, slobode, imunitete, nadležnosti ili privilegije – neminovno, po sebi, *eo ipso* znači postavljanje granica (onoj prednormativnoj) slobodi, i to ne samo određivanjem obaveznosti već i određivanjem ovlašćenosti, subjektivnih i ljudskih prava, sloboda, imuniteta, nadležnosti i privilegija. Jer, normiranjem, tj. postavljanjem pravila, i ovlašćenosti, subjektivna i ljudska prava, slobode, imuniteti, nadležnosti i privilegije *eo ipso* dobijaju manje-više tačno određenu sadržinu, obim, svrhu, domet, granice, te tako, samim tim što bivaju određeni, normirani, sužavaju onu prednormativnu slobodu. Stoga i utoliko i poimanje obaveznosti kao sužene slobode jeste nedovoljno određeno.

Ako suženost slobode kao svojstvo karakteriše i obaveznosti i ovlašćenosti i subjektivna prava i ljudska prava i slobode i imunitete i nadležnosti i privilegije, onda se postavlja pitanje u čemu je razlika između obaveznosti, s jedne strane, i svega ostalog – ovlašćenosti, subjektivnih prava, ljudskih prava, sloboda, imuniteta, nadležnosti i privilegija – s druge. Unajkraće, može se reći da je ovlašćenostima, subjektivnim pravima, ljudskim pravima, slobodama, imunitetima, nadležnostima i privilegijama zajedničko to što prednormativnu slobodu ne samo sužavaju, bivajući određeni, već je istovremeno tako suženu, tj. određenu pretvaraju u sada garantovanu, zajemčenu, zaštićenu, pokatkad čak prinudom iznudljivu, normiranu i normativnu, regulisanu slobodu. I isto kao i njima, i obaveznostima se prednormativna sloboda sužava, ali se,

ne samo za razliku od njih nego i nasuprot njima, određujući obaveznosti, ta prednormativna sloboda sada pretvara u normiranu i normativnu, regulisanu, garantovanu, zajemčenu, zaštićenu, pokatkad čak iznudljivu *neslobodu*, tj. nužnost, ostavljajući, naravno, onu prednormativnu slobodu netaknutu na osnovu same uvek postojeće mogućnosti da se ova normativna *nesloboda*, tj. normativna nužnost ipak ne ostvari, ili, što je isto, da se sadržina obaveznosti ipak ne realizuje.

Dakle, ta regulisana, normirana, (i zato) normativna, (a samo u tom smislu i utoliko) garantovana, zajemčena, zaštićena, pokatkad čak iznudljiva *nesloboda*, tj. nužnost jeste, u stvari, subjektivna nužnost, tj. obaveznost.

Sada valja objasniti dve stvari: prvo, zašto ovlašćenosti, subjektivna prava, ljudska prava, slobode, imuniteti, nadležnosti i privilegije jesu normativne slobode, a obaveznosti jesu normativne *neslobode*, tj. nužnosti, i, drugo, zašto obaveznosti kao normativne *neslobode*, tj. nužnosti jesu subjektivne nužnosti, ili, kraće, zašto normativna nužnost obaveznosti jeste subjektivna.

Ovlašćenosti, subjektivna prava, ljudska prava, slobode, imuniteti, nadležnosti i privilegije jesu normativne i u tom smislu i sužene slobode, ali ipak slobode zato što i dalje, u svom normativnom vidu, sadrže bar dve, sada normirane i stoga normativne mogućnosti, što znači da izbor bilo koje od njih jeste normativno saglasan (a ne protivan) i da se izborom bilo koje od njih ne poseže, ne vraća, ne pada u prednormativnu slobodu.

Obaveznosti, pak, jesu takođe normativne, ali u toj meri sužene slobode da su pretvorene u *neslobode*, tj. normativne nužnosti tako što u svom normativnom vidu više ne sadrže dve ili više mogućnosti, ne sadrže nijednu normativnu alternativu, ne pružaju normativno saglasan izbor, ali, pošto ne ukiđaju niti mogu ukinuti prednormativnu slobodu i njene alternative, odnosno mogućnosti izbora, opredeljenje za neku od tih prednormativnih mogućnosti neminovno znači normativno protivan izbor, znači posezanje, vraćanje, padanje u prednormativnu slobodu.

A zašto je normativna nužnost obaveznosti subjektivna? U kom to smislu obaveznosti kao normativne *neslobode*, tj. nužnosti jesu subjektivne, i to subjektivne nužnosti? Ova se pitanja nameću logički vapijuće oštro naročito ako se objektivna nužnost smatra tautologijom, a subjektivna nužnost kontradikcijom *in adiecto*. Međutim, ako nije tako, ako se dopušta da nužnost nije samo, prosto, nužnost, tj. moranje koje je moranje upravo zato što nema alternativu, drugost, odnosno drugačijost, te u tom smislu podrazumeva (i takvu) objektivnost, a isključuje i subjektivnost i normativnost kao besmislicu, kao besmislenost nemogućeg i(li) izlišnog u svojoj sferi, sferi nužnosti, onda se može dopustiti i postojanje normativne nužnosti na goreopisani način: Normativna nužnost je nužnost koja je zašla u sferu slobode pretvarajući pluralnost (njenih)

faktičkih mogućnosti u normativnu singularnost, u jednu jedinu normativnu mogućnost, dakle, u obaveznost. A ta normativna nužnost je subjektivna u tom smislu što je ljudska, društvena. Jer, ljudi – i kao pojedinci i u zajednici – prave izbor među faktičkim mogućnostima slobode i pretvaraju te mogućnosti, odnosno tu slobodu u normativnu neslobodu, normativnu nužnost, obaveznost samo jedne mogućnosti.

BIBLIOGRAFIJA

- Akvinski, Toma. *Izabrano djelo*. Izabrao i priredio Tomo Vereš. Zagreb: Globus, 1981.
- Alesandro P. d'Entrev. *Prirodno pravo: Uvod u filozofiju prava*, prev. Sanja Stepanović. Podgorica: CID, 2001.
- Apathy, Peter. "Obligatio". In: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Hubert Cancik und Helmuth Schneider, Hrsg. 2000, 1082–1084.
- Bautz, Friedrich Wilhelm. "Gregor von Rimini". In: *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)*, Band II. (1990). www.bautz.de/bbkl
- Beck, A. *Römisches Recht bei Tertullian und Cyprian, Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, geisteswissenschaftliche Klasse*, Band 7/2, 1930.
- Bix, Brian H. *A Dictionary of Legal Theory*. New York, Oxford University Press: 2004.
- Blackburn, Simon. *The Oxford Dictionary of Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Blekburn, Sajmon. *Oksfordski filozofski rečnik*. Novi Sad: Svetovi, 1999.
- Cicero, Marcus Tullius. *De officiis*. Translated by Walter Miller, Loeb Classical Library, Vol. XXI (Cambridge (Massachusetts) / London: Harvard University Press / William Heinemann Ltd., 1913¹, 1975.
- Čavoški, Kosta. *Uvod u pravo: Osnovni pojmovi i državni oblici*. Beograd: Draganić, 1994.
- D'Entrèves, Alesandro P. *Natural Law: An Introduction to Legal Philosophy*. London: Hutchinson's University Library, 1955.
- Den Boeft, Jan. "Ambrosius". In: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Hubert Cancik und Helmuth Schneider, Hrsg., 1996.
- Gizewski, Christian. "Officium". In: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Hubert Cancik und Helmuth Schneider, Hrsg. 2000.
- "Gregor von Rimini". In: *Bedeutende Augustiner*. www.augustiner.at.
- Habermehl, Peter. "Tertullianus [2]". In: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Hubert Cancik und Helmuth Schneider, Hrsg., Band 12/1, 2002.
- Hasanbegović, Jasminka. „Univerzalnost ljudskih prava i Kant”. U: *Protiv proizvoljnosti: Kantova metafizička načela nauke o pravu posle dva veka / Wider die Beliebigkeit: Kant's Metaphysische Amfangsgründe der Rechtslehre nach zwei Jahrhunderten*. Danilo N. Basta / Peter Wolf, prir. / Hrsg. Beograd/ Belgrad: Pravni fakultet – Goethe-Institut, 1997.
- Hasanbegović, Jasminka. *Zablude o pravnoj normi 2: Pravna norma nije zapovest?* Beograd: Dosije, 2006.

- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. Ed. by Crawford Brough Macpherson. Middlesex/ New York/ Victoria/ Ontario/ Auckland: Penguin Books Ltd., (1651¹) 1980.
- Hobbes, Thomas. *Man and Citizen, De homine and Philosophical Rudiments Concerning Government and Society*. Ed. by Bernard Gert. New York/ London: Humanities Press/ Harvester Press, 1978.
- Hobz, Tomas. *Levijatan: ili materija, oblik i vlast države crkvene i građanske*. Prev. Mili-voje Marković. Beograd: Kultura, 1961.
- Hossenfelder, Malte. "Pflicht". In: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Hubert Cancik und Helmuth Schneider, Hrsg. Stuttgart / Weimar: Verlag J. B. Metzler, 2000.
- John Austin. *Lectures on Jurisprudence: or the Philosophy of Positive Law*, vol. I, ed. by Robert Campbell. London: John Murray, 1911.
- Kant, Imanuel. *Kritika praktičkog uma*. Preveo Danilo N. Basta. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1979.
- Kant, Imanuel. *Metafizika morala*. Prev. Dušica Guteša, redaktor prevoda Danilo N. Basta. Sremski Karlovci / Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1993.
- Kant, Immanuel. *Kritik der praktischen Vernunft*. Akademie-Ausgabe, 1788.
- Kant, Immanuel. "Metaphysik der Sitten". In: *Sämmtliche Werke in chronologischer Reihenfolge herausgegeben von G. Hartenstein*. Siebenter Band. Leipzig: Leopold Voss, 1868.
- Kersting, Wolfgang. "Pflicht; Pflichten, unvollkommene/ vollkommene". In: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Hrsg. Joachim Ritter und Karlfried Gründer, (1989): 405–439.
- Niče, Fridrih. *Antihrist*. Prev. Jovica Aćin. Beograd: Grafos, 1976.
- Niče, Fridrih. *Tako je govorio Zaratustra: Knjiga za svakoga i ni za koga*. Prev. Milan Ćurčin. Nova Pazova: Bonart, 2002.
- Paley, William. "The Principles of Moral and Political Philosophy (1785)". In: *British Moralists*, Vol. 2, ed. by David Daiches Raphael. London, 1969.
- Pavićević, Vuko. *Predgovor Kantovoj 'Kritici praktičkog uma'*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1979.
- Protiv proizvoljnosti: Kantova metafizička načela nauke o pravu posle dva veka / Wider die Beliebigkeit: Kant's Metaphysische Amfangsgründe der Rechtslehre nach zwei Jahrhunderten*. Danilo N. Basta / Peter Wolf, prir. / Hrsg. Beograd / Belgrad: Pravni fakultet / Goethe-Institut, 1997.
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 1967–1976.
- Schabel, Christopher. "Gregory of Rimini". In: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. by Edward N. Zalta. www.plato.stanford.edu.
- Schramm, H.-P. "Obligatio, Ars obligatoria". In: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Joachim Ritter und Karlfried Gründer, Hrsg., Band 6. 1984.
- Stanovčić, Vojislav. *Politička teorija I*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Stanovčić, Vojislav. *Vlast i sloboda: Liberté – égalité – fraternité*. Beograd: Udruženje za političke nauke / Čigoja štampa, 2003.

Summary

Jasminka Hasanbegović

The Formation of the Idea of Obligation: a Brief History of Obligation and an Attempt to Define it

The paper deals with the conceptual development of the idea of obligation (or duty), by providing a brief historical overview of its conceptual determination. The prehistory of the concept of obligation is connected to the Stoic *καθηκον* (*kathekon* – appropriate, befitting, convenient), which was translated into Latin by Cicero as *officium*, and has been since commonly translated into many Indo-European languages as duty. Cicero coined yet another word, (almost) a synonym to *officium*, and that is the word *obligatio* – obligation. Tertullian, Ambrose, Thomas Aquinas, Duns Scotus and William of Ockham played pivotal roles in the development of this idea in the Christian thought. Special importance should be given to Gregory of Rimini, because it was him who maintained, almost three centuries before Hugo Grotius, that the source of all obligations (or duties) is human (and not divine) right reason and mind. Hobbes, Pufendorf, Cumberland, Thomasius, Kant, Bentham, Paley and Austin were important for the conceptual development of the idea of duty (or obligation) in the modern era, while Nietzsche, in his critique of Kant's ethical teachings, fundamentally challenged the value of duty in relation to the freedom of the individual. In contemporary debates, the most influential are the ideas of Hart. The article closes with the author's attempt to define the notion of obligation in a new way, relying on the essential in the history of that idea.

Keywords: *Obligation, Duty, History of the idea of obligation (duty), A new definition of obligation.*

IV

Vertikalna organizacija vlasti

Vojislav Stanovčić o federalnom uređenju jugoslovenske zajednice

Apstrakt: *Bogat teorijski opus akademika Vojislava Stanovčića sastoji se i od više značajnih radova koji se odnose na teoriju federalizma. Namera ovog rada jeste da prikaže prirodu federalizma Savezne Republike Jugoslavije, polazeći upravo od nekoliko važnih nalaza na koje je ukazao akademik Stanovčić. Naime, prvo ćemo prikazati njegovu analizu ustavnog sistema Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, a onda pokazati kako su identični obrasci i anomalije opterećivali i Treću Jugoslaviju. Glavni nalazi tiču se žrtvovanja funkcionalnosti zarad legitimacije i negativne uloge elita koje su sprečavale društvenu integraciju građana.*

Ključne reči: *federalizam, Vojislav Stanovčić, Savezna Republika Jugoslavija.*

UVOD

Iz današnje perspektive, demokratija i federalizam smatraju se za dva međuouslovljena pojma po kojima je ustrojen veći broj savremenih država. Uporište za tezu o skladnoj dopuni ova dva koncepta nalazimo u činjenici da je teško zamisliti federalni oblik uređenja bez uspostavljenih demokratskih načela, dok se istovremeno ni demokratski poredak ne može održati bez „karakterističnih federativnih aranžmana: političke autonomije delova zajednice (federalnih jedinica), podele državnih nadležnosti između saveza i jedinica, dvodomnog predstavničkog tela federacije ili saradnje saveza i federalnih jedinica u vršenju državnih poslova”.¹ Ideja o dubokoj povezanosti

¹ Slobodan Samardžić, „Demokratija i federalizam”, u: *O demokratiji: zbornik radova*, ur. Jovica Trkulja (Beograd: Službeni glasnik, 2005), 135.

federalizma i demokratije široko je rasprostranjena, a koren tog mišljenja je u federalističkom iskustvu Sjedinjenih Američkih Država i pre svega Medisonovoj teoriji. No, veoma je teško govoriti o povezanosti federalizma i demokratije i to prevashodno iz dva razloga – jer nas je XX vek naučio da postoje brojni primeri unitarnih zemalja koje su obezbeđivale daleko više od minimuma po kojima smo jedno uređenje mogli da nazovemo demokratskim, a postojale su i brojne stabilne federacije koje prema današnjim standardima nisu funkcionisale na demokratskim osnovama, a tu pre svega mislimo na bivše socijalističke federacije. Proučavanje odnosa demokratije i federalizma uslovljeno je vrlo preciznim razumevanjem i upotrebom pojmova, što, uzevši u obzir njihovu široku i nepreciznu upotrebu, predstavlja veliki problem. Definicije federalizma koje nisu negativnog karaktera su veoma retke i često se svode na pravne konstrukcije koje malo govore o političkoj funkciji federacija. Pitanje demokratije, ili još preciznije pitanje ko je narod koji vlada je još složenije. Upravo, dilema ko čini narod, koji je pretpostavljen Ustavom Sjedinjenih Američkih Država: jedinstveni narod ili narodi država članica, rešena je krvavim građanskim ratom.

U odgovoru na pitanje kome pripada suverenost u federaciji sukobljavaju se dve struje mišljenja. Po jednoj, federacija je ta koja je suverena, s obzirom na to da su se članice koje ulaze u njen sastav odrekle suvereniteta. A u krajnjem, federacija je i subjekt međunarodnog prava. U tom smislu, savezna država se posmatra kao jedinstvena i zasebna celina koju grade svi građani, a ne njene članice. Sa druge strane, postoje i ona shvatanja koja suverenost pripisuju federalnim jedinicama. Ona polaze od činjenice da članice u trenutku kada stupaju u federaciju vrše delegiranje nadležnosti koje poseduju, što pretpostavlja da ih mogu i povući u bilo kom trenutku. Prema tome, na isti način na koji su države pristupile federaciji, tako je mogu i napustiti. No, javljaju se i ona mišljenja koja smatraju da suverenosti delimično raspolazu i federacija i članice federacije, ali bez ikakve sumnje, teze o podeljenoj suverenosti predstavljaju oksimoron, s obzirom na to da je suverenost po svojoj definiciji nešto što je nedeljivo. Uporište ovih tvrdnji nalazi se u ustavnopravnoj praksi jer je, na primer, ustav Sovjetskog Saveza govorio i o suverenosti federacije i o suverenosti federalnih jedinica. Ustav je pretpostavljao da je „suverenost saveznih republika ograničena samo u onim oblastima u kojima suverena ovlašćenja vrše organi SSSR-a”.² No, kako to primećuje Slađan Ajvaz, ovde se radi o

² Slađan Ajvaz, „Pravna priroda federacije i pitanje suvereniteta”, *Poslovna ekonomija* 4, br. 2 (2010): 376.

nepreciznoj upotrebi pojma suvereniteta, te se pomenuta odredba odnosi pre svega na prepuštanje nadležnosti i ovlašćenja.³

ANOMALIJE USTAVNOG SISTEMA SFRJ

Posmatrajući jugoslovenski ustavni sistem, Vojislav Stanovčić uviđa nekoliko nedostataka u njegovim temeljima, ali i više strukturno-institucionalnih problema. Upravo je problem suvereniteta primaran. Kao i mnoge druge tekovine SFRJ, i jugoslovenski federalizam odlikovala je određena „originalnost”. Primenjeni ustavni inženjering proizveo je specifičnu praksu u kojoj ni federacija i republike članice nisu bile sposobne da primenjuju i sprovode poslove koji su im pripadali po slovu ustava. Stanovčić smatra da u Ustavu SFRJ iz 1974. godine suverenost ne bi morala ni da se pominje, te da je protivrečno formulisana. Ovakav stav proizlazi iz ustavnog rešenja po kojem se govori o suverenitetu naroda i o vlasti radničke klase, pa bi se, kako smatra, mogao izvući pogrešan zaključak da je narod suveren, a da vlast ima radnička klasa. U takvom sistemu narod u smislu demosa nema nikakvu osim legitimacijsku funkciju, što je posledica činjenice da su građani lišeni političkog subjektiviteta i da narod kao takav nema svojstvo političkog tela. Stanovčić zagovara vraćanje političkog subjektiviteta narodu i građanima i u okviru federacije i u okviru republika članica.⁴ Ipak, kada govorimo o vraćanju političkog subjektiviteta građanima, čini se neophodnim otvaranje pitanja političkog pluralizma i demokratije, ali Stanovčić to ne čini. Umesto toga, on zagovara i vraćanje političkog subjektiviteta federaciji i to tako što će ona dobiti ograničeni krug nadležnosti koji pokriva pitanja koja se tiču njenog međunarodnog položaja, odbrane i bezbednosti, osnovnih prava i sloboda građana i jedinstvenog privrednog prostora. Stanovčić kritikuje tadašnja ustavna rešenja, ističući u prvi plan činjenicu da položaj građanina prema Ustavu ima elemente i federalizma i konfederalizma. Njihov položaj je takav da oni moraju izvršavati obaveze koje su proistekle iz saveznih zakona, ali se problem javlja u činjenici da se ti isti građani, u slučaju da trebaju zaštitu nekog od ustavnih prava, suočavaju sa situacijom u kojoj federacija nema nikakva sredstva ni ovlašćenja već

³ Slađan Ajvaz, „Pravna priroda federacije i pitanje suvereniteta”.

⁴ Vojislav Stanovčić, „Elementi federalizma i konfederalizma u ustavnom sistemu Jugoslavije”, u: *Osnovi novog ustavnog uređenja Jugoslavije*, ur. Miodrag Jovičić (Beograd: SANU, 1990), 47.

nalikuje konfederaciji.⁵ Ovaj momenat smatramo jako važnim. Kako će kasnija praksa pokazati, slična rešenja će se pojaviti i u Ustavu Savezne Republike Jugoslavije – mešavina federalnih i konfederalnih elemenata dovešće upravo do ove situacije da građani ne uživaju nikakvu zaštitu od savezne države, ali ćemo ovo detaljnije prikazati u poslednjem delu rada.

U analizi ustavnog sistema SFRJ izdvojićemo još dva bitna momenta koja Stanovčić navodi kao anomalije ustavnog sistema SFRJ. Oni nam se čine posebno važnim, jer nam je namera da pokažemo kako je i novi ustav SR Jugoslavije generisan sa identičnim funkcionalnim problemima. Razlog tome je svakako činjenica da su oba ustava kreirana tako da obezbede političku legitimaciju, žrtvujući momenat funkcionalnosti. Prema Stanovčiću, dodatne funkcionalne manjkavosti su te što Ustav nije obezbedio funkcionisanje jedinstvenog ekonomskog prostora i što na nivou federacije nisu predstavljeni ni građani ni nacije, odnosno nacionalnosti, već republike i pokrajine.⁶ Nemogućnost ekonomskog povezivanja na celokupnom jugoslovenskom prostoru ogleda se u odsustvu prilike da se ekonomski subjekti povežu i sarađuju bez posredovanja „svojih političkih faktora i patrona”.⁷ Ovo je, kao što ćemo kasnije videti, ista politička matrica koja će funkcionisati i unutar ekonomskog sistema SRJ, gde će ekonomsko povezivanje direktno zavisiti od koalicionih odnosa unutar federacije. Uz to, javlja se i pomenuto zanemarivanje građana kao političkog subjekta federacije. Prevagu je odnelo rešavanje pitanja reprezentacije republika i stoga se u svetlu budućih dešavanja od posebne važnosti čini jedan momenat Stanovčićeve analize: „Raskorak između osnovne ideološke legitimacije jugoslovenskog federalizma (rešavanje nacionalnog pitanja teritorijalno-političke organizacije) koja je takva da su samo neke federalne jedinice relativno homogene u nacionalnom pogledu, može voditi ka tendenciji veće homogenizacije i stvaranja 'etnički čistih' federalnih jedinica, što dovodi u pitanje same osnove sistema vrednosti kao što su bratstvo i jedinstvo i ravnopravnost naroda i narodnosti”.⁸

U ovom delu smo bez namere za dubljom analizom ukazali na primarne izazove funkcionisanja modernih federacija i dali uvid u one kritičke tačke koje je Vojislav Stanovčić uputio ka ustavnom rešenju SFRJ. Ovi momenti su nam veoma važni jer smatramo da niti jedna od ovih strukturnih slabosti nije prevaziđena prilikom donošenja novog ustavnog aranžmana 1992. godine.

⁵ Vojislav Stanovčić, „Elementi federalizma i konfederalizma u ustavnom sistemu Jugoslavije”, u: *Osnovi novog ustavnog uređenja Jugoslavije*, 48.

⁶ *Federalizam* (Titograd: Univerzitetska riječ, 1986), 24–25.

⁷ Isto, 24.

⁸ Isto, 25.

MULTINACIONALNE FEDERACIJE I DEMOKRATIJA

Mnogi politički autori će ustati protiv bilo kakvog zagovaranja multinacionalnih federacija. Argumentacija ide u pravcu da su upravo one federacije koje nisu multinacionalne te koje su najfunkcionalnije, a one koje propadaju su upravo multinacionalne (Čehoslovačka, Jugoslavija, SSSR).⁹ Postoje i oni koji će ukazivati da su se ove federacije raspale upravo jer su bile komunističke; odnosno, nisu bile niti liberalne niti demokratske, pa su stoga bile osuđene na propast.¹⁰ Rasprava se može nastaviti i u tom pravcu da je kolaps pomenutih multinacionalnih država bio neminovan jer nisu mogle da prežive bez antidemokratskih praksi: kada su pali nedemokratski režimi nije preostalo ništa što je moglo da okupi i sačuva političku zajednicu. No, bez svake sumnje, i moderne demokratske višenacionalne federacije nailaze su na brojne probleme u svom funkcionisanju. Uzmimo na primer samo Indiju, Belgiju ili Kanadu.¹¹

„Etnički federalizam i demokratija”, objavljen 1993. godine, jedan je od najznačajnijih radova Vojislava Stanovčića, koji se u njemu propituje koliko su etnička, kulturna i verska raznolikost nešto što pomaže demokratiji jer su, sa jedne strane, viđeni kao suština pluralizma, ali, sa druge, predstavljaju prepreku za ispoljavanje principa većine. Rad je pisan nakon raspada tri komunističke federacije, kada su se javile velike dileme po pitanju delotvornosti federalizma i uopšte mogućnosti da multinacionalne zajednice prevaziđu svoje probleme kroz federalni konstitucionalni aranžman. Sam federalizam je pre toga važio kao privlačno rešenje za rešavanje identitetskih pitanja u višenacionalnim društvima. Kako i Stanovčić to konstatuje, „uzimalo se da federalizam ili tzv. konfederalizam [...] može sprečiti ili dokrajčiti oštre sukobe uvođenjem različitog stepena etničke autonomije (kulturne, funkcionalne ili neteritorijalne, političke, konfesionalne, teritorijalne autonomije). Tako je 'etnički federalizam' uziman kao oblik 'rešavanja' tzv. nacionalnog pitanja”.¹²

⁹ Michel Seymour and Alain-G. Gagnon, “Conclusion”, in: *Multinational federalism: problems and prospects*, eds. Michel Seymour and Alain-G. Gagnon (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 277.

¹⁰ John McGarry, “Can federalism help to manage ethnic and national diversity?”, *Federations* 4, No. 1 (2004).

¹¹ Michael Burgess, “Multinational federalism in multinational federation”, in: *Multinational federalism: problems and prospects*, eds. Michel Seymour and Alain-G. Gagnon (New York: Palgrave Macmillan, 2012).

¹² Vojislav Stanovčić, „Etnički federalizam i demokratija”, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 49, br. 2 (1993): 289.

U biti svih višenacionalnih država se nalaze konflikti koji se tiču priznavanja, i tome vrlo bliskim pitanjem netrpeljivosti. I to nije rezervisano isključivo za položaj nacionalnih manjina u nacionalnim državama, već i za većinsku naciju u multinacionalnim državama.¹³ Kao i savremeni teoretičari federalizma, i Stanovčić je uočio da federalizam u multinacionalnim državama, iako vodi ka podeli moći, ne vodi i do demokratije. Razlog tome je što je jedina poliarhija koju on uspostavlja etnička poliarhija, u okviru koje se mogu ugrožavati prava manjinskih naroda, ali i etničkih većina.¹⁴ Ključno pitanje je kako sprečiti da suprotstavljena osećanja prerastu u politički sukob većih razmera.

Stanovčić stavlja akcenat na elite: smatra da puka borba za vlast u kojoj su elite ključni akteri predstavlja jedan od uzroka sukoba. Odnosno, da li je ono što je zahtev jedne od suprotstavljenih strana istovremeno garantovano i drugoj strani, ili se radi o zahtevu za određenim ekskluzivnim pravom.¹⁵ Uzimajući u obzir iskustvo bivših socijalističkih republika, on smatra da političke elite zadržavaju za sebe ulogu posrednika među etničkim grupama. Time se smanjuje mogućnost neposrednog povezivanja građana iz onih delova nad kojima imaju kontrolu.

Tako, elite u celini gledano, a pogotovo ako je saradnja između elita slaba, sprečavaju društvenu integraciju među građanima. [...] dok elite podržavaju heterogenost u društvu u celini tj. između etničkih grupa, oni postupaju vrlo energično da nametnu homogenost u okviru grupa koje oni kontrolišu i teže da isključe sve tuđe (u etničkom, ideološkom, verskom i sličnom smislu) element, te da postignu ideološku, versku itd., uključujući i 'etničku čistoću'.¹⁶

Ovaj momenat analize nam se čini jako važnim. Kao što ćemo kasnije i videti, unutar SR Jugoslavije je došlo do upravo ovakve podele na dve republičke oligarhije koje su diktirale tempo političkog života federacije, uklonivši na kraju u potpunosti svaki prostor za zajednički život građana. Takođe, na ovom mestu valja ukazati i na još jedan momenat, premda Stanovčić o njemu ne govori, a tiče se federacija sa samo dva člana. Postoji barem jedan suštinski element koji odvaja federacije sa dve države članice od federacija sa više

¹³ Philip Resnick, "What theorists of nationalism have to learn from multinational states", in: *Multinational federalism: problems and prospects*, ed. Michel Seymour and Alain-G. Gagnon (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 74.

¹⁴ Stanovčić, „Etnički federalizam i demokratija”, 305.

¹⁵ Isto, 288.

¹⁶ Isto, 305.

federalnih jedinica. Kod dvočlanih federacija ne postoji sukob između članice federacije i savezne vlasti – eventualni sukob je uvek sukob između obe članice federacije. U tom slučaju teško se može posredovati i uspostaviti ravnoteža pa egzistencijalne krize bivaju znatno opasnije. Suverenost odluka u federaciji tako postaje osetljivija, a politički momenti znatno bitniji od pravnih, pa u takvim situacijama politička homogenost biva ključna, jer ukoliko nje nema razlaz članica postaje neminovan. Ako je zemlja otvoreno podeljena na većinsku i manjinsku zajednicu, onda pripadnici većinske populacije nemaju potrebu da budu pomirljivi, a to vodi ka gubitku perspektive manjine, koja i sama gubi interes da vodi pomirljivu politiku. To dodatno povećava suprotstavljenost nacionalnih grupa, pa čak i otvara prostor da se nacionalni identiteti država članica grade na međusobnim razlikama. Sukob između članica Čehoslovačke i SR Jugoslavije u vremenu razlaza imao je dominantno nacionalni predznak, a takva snaga animoziteta verovatno nikada ranije nije bila zabeležena u međusobnim odnosima naroda ove dve federacije. Stoga se može sa pravom postaviti pitanje da li život u dvočlanim federacijama dugoročno vodi približavanju ili odaljavanju naroda republika konstituenata. Kako u dvočlanim federacijama politička moć postaje policentrična i onemogućava postojanje stabilnog centra političke moći koji bi mogao da štiti političke interese federacije, tako dolazi do uvećanja moći lidera pregovaračkih grupa, što nas u konačnome navodi da govorimo o stabilnosti bez demokratije.

U zaključku ovog rada Stanovčić navodi da etnički model federalizma daje prednost korporativnim telima, a ne građanima. Uspostavljanje vladavine prava i civilnog društva, zajedno sa ostalim vidovima demokratizacije zahteva i prigodnu političku kulturu, a etnocentrična i parohijalna politička kultura ne može dati pozitivne rezultate. Izražavajući skepsu za etnički model federalizma, Stanovčić smatra da „švajcarski model” koji svim građanima daje jednaka prava i neki oblici konsocijacije mogu da isprave pojedine nedostatke etničkog federalizma.¹⁷

PROBLEMI FEDERALIZMA U TREĆOJ JUGOSLAVIJI

Jedan od najznačajnijih radova akademika Stanovčića o federalizmu svakako je i “Searching for new designs: Alternatives to federalism (Yugoslav Experience)”, koji predstavlja skraćenu verziju izlaganja na XVII svetskom kongresu Međunarodnog udruženja za političke nauke (IPSA), pod nazivom

¹⁷ Stanovčić, „Etnički federalizam i demokratija”, 306.

„Sukob i poredak”. U njemu se izdvajaju četiri dela: prvi se tiče negativnih iskustava etničkog federalizma u bivšim komunističkim državama; sledeći se odnosi na arbitrarno zaključivanje Badinterove komisije; u trećem se analizira (kon)federalna struktura Savezne Republike Jugoslavije; dok se u poslednjem ukazuje na neke neophodne pretpostavke budućeg uređenja.

Pravno posmatrano, međunarodna zajednica priznala je raspad SFR Jugoslavije nakon odluka Badinterove komisije 1992. godine, kada je usvojila stanovište da je država u raspadu ukoliko glavni organi federacije više nisu u funkciji. Tako su jedinice federacije legalno mogle koristiti svoja izvorna prava i jednostrano proglasiti napuštanje nepostojeće federacije, te proglasiti svoju suverenost. Stanovčić kritikuje ovaj stav arbitražne komisije po kojem se nakon napuštanja federalnih organa od strane nekoliko republika članica federacija našla u stanju disolucije. Njegova kritika, a ujedno i strah idu u dva pravca. Prvi je taj da će predsedani ovog tipa učiniti federalizam manje privlačnim za buduće ustavne aranžmane budući da ovakvo tumačenje pruža relativno lak izlaz iz federacije.¹⁸ Drugi je taj da će ovom odlukom mnogi secesionistički pokreti biti ohrabreni u pokušaju da izdejstvuju međunarodno priznanje.¹⁹ Odluke Badinterove komisije ključne su i za razumevanje nastanka dvočlane federacije: kao što i piše u preambuli Ustava SR Jugoslavija, federacija je nastala „dobrovoljnim udruživanjem Republike Srbije i Republike Crne Gore”.²⁰ Važan momenat u analizi federalizma u SRJ je upravo uvažavanje činjenice da je SRJ nastala „udruživanjem”. Dakle, nije nastala ni ujedinjenjem, ni neposredno iskazanom voljom građana, što sve treba imati u vidu jer se time priznaje činjenica da su SR Jugoslaviju formirale dve faktički suverene države.

Ipak, za analizu konstitutivnog momenta dvočlane federacije neophodno je ukazati na još jedan momenat: sam Ustav je donelo „krnje” Savezno veće Skupštine SFR Jugoslavije. Veće se naziva „krnjim” iz dva ključna razloga. Pre svega, to je činjenica da su ga činili delegati iz samo dve od nekadašnjih šest republika, odnosno tek oko jedne trećine od 220 delegata. Zatim, tu je i činjenica da su ga usvojili oni delegati koji su bili birani još 1986. godine na jednostranačkim izborima, a kojima je mandat istekao dve godine pre donošenja Ustava. Pojedini autori su isticali još jednu nelogičnost u ovom procesu, a to je da je Ustav proglasilo Savezno veće nakon što je dobilo saglasnost republičkih

¹⁸ “Searching for New Designs: Alternatives to Federalism (The Yugoslav Experience)”, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 53, br. 3 (1997): 458–59.

¹⁹ Isto, 457.

²⁰ *Ustav Savezne Republike Jugoslavije* (Beograd: Službeni list Savezne Republike Jugoslavije, 1/92).

skupština. Takav postupak, koji nije imao niti uporište u normama pravnog sistema na koji se pozivalo, niti u uporednoj ustavnopravnoj praksi, mogao se tumačiti kao pokušaj održavanja kontinuiteta sa bivšom državom, ali i traženja legitimiteta republičkih partijskih oligarhija za njihov međusobni dogovor.²¹

Kada govori o olakšavajućim okolnostima za politički život federacije Stanovčić tu navodi zajedničku istoriju, jezik i interese, ali i činjenicu da su upravo ove dve republike, kao nezavisne i suverene države, formirale prvu Jugoslaviju 1918. godine. Ipak, prva stvar koju navodi kao potencijalni problem je nesrazmera između njih u pogledu populacije u odnosu 15:1.²² Da podsetimo, Savezna Republika Jugoslavija je imala dvodomnu skupštinu koju su činila dva veća: Veće republika i Veće građana. Veće republika je, u skladu s načelima federalizma, trebalo da obezbedi ravnopravnost država članica u najvišem zakonodavnom telu. Otuda su obe republike imale po 20 poslanika u ovom veću. Problem disproporcije se najviše ispoljavao kod izbora za Veće građana, gde su se poslanici birali srazmerno broju birača, odnosno jedan poslanik na 65.000 birača. No, najviši pravni akt je posebnom odredbom regulisao da broj poslanika koji se za Veće građana bira ne može biti manji od 30 po članici federacije. To je značilo da Crna Gora mora imati 30 poslanika u Veću građana iako je trebalo da ih ima svega 7. Time je bila narušena ravnopravnost upravo u onom saveznom telu koje je trebalo da obezbedi ravnopravnost svih njenih građana, pa je glas građanina Crne Gore zapravo vredeo mnogo više negoli glas građanina Srbije. U ustavnoj praksi nisu strane ovakve korektivne mere, ali se to pre svega radi kako bi se obezbedilo prisustvo barem jednog predstavnika određene federalne jedinice čiji bi građani eventualno mogli da ostanu nepredstavljeni. Sa punim pravom se moglo postaviti i pitanje da li je Crnoj Gori bila potrebna bilo kakva zaštita u Veću građana, s obzirom na suštinsku moć veta kroz Veće republika. Akademik Mijat Šuković ponudio je relativno smislen odgovor da je to bilo neophodno kako bi se obezbedilo da manja republika ima predstavnike u svim radnim telima donjeg doma Savezne skupštine, ali nam to ne daje i dalje odgovor na pitanje iz kog razloga je bilo neophodno da republika ima predstavnike u svim telima veća koje predstavlja građane.²³ I upravo na primeru Veća građana vidimo kako se ponovo reprodukuje ista

²¹ Vojislav Koštunica, „Šta je neustavno u saveznom Ustavu”, u: *Kriza i obnova prava*, ur. Jovica Trkulja (Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija, 1999).

²² Stanovčić, “Searching for New Designs: Alternatives to Federalism (The Yugoslav Experience)”, 459.

²³ Mijat Šuković, „Jedino federacija – interes Crne Gore (replika)”, u: *Savezna Republika Jugoslavija: problemi i moguća rešenja: skup održan 25. juna 1996. godine*, ur.

matrica gde se građanin zanemaruje kao subjekt federacije, a prevagu odnosi pitanje reprezentacije republika čak i u onom veću u kojem treba da budu predstavljeni građani.

Sam Ustav je novonastalu federaciju definisao kao suverenu saveznu državu zasnovanu na ravnopravnosti građana i ravnopravnosti republika članica, iako to, dakle, nije bio slučaj u praksi.²⁴ Pritom, ustavotvorac je predvideo da su republike suverene u pitanjima koja Ustavom nisu utvrđena kao nadležnost federacije, iz čega je dalje proisticalo pravo republika da samostalno uređuju svoju organizaciju vlasti. Iako je federacija definisana kao suverena, republike su u članu 6. definisane kao države u kojima vlast pripada građanima, što je pitanje suvereniteta usložnjavalo. Pored toga, oba republička ustava su u svom normativnom delu polazila od suvereniteta naroda i decidno isticala da vlast pripada građaninu. No, važno je imati u vidu da su obe republike u preambulama svojih ustava isticale nacionalno kao osnov svog formiranja. Dok je Ustav Republike Srbije govorio o demokratskoj državi srpskog naroda, crnogorski je ustav ukazivao na istorijsko pravo crnogorskog naroda na sopstvenu državu.²⁵

Problematika suvereniteta u zajednici Srbije i Crne Gore došla je do izražaja nekoliko godina kasnije, kada je došlo do krize zajedničkih institucija. U cilju zaštite svoje pozicije, crnogorska skupština je 7. jula 2000. godine usvojila „Rezoluciju o zaštiti prava i interesa Republike Crne Gore i njenih građana”, kojom je odlučila da ne priznaje i ne prihvata izmene Ustava SRJ, kao i sve druge pravne i političke akte usvojene bez učešća legitimnih i legalnih predstavnika Crne Gore u zakonodavnoj izvršnoj i sudskoj vlasti savezne države vraćajući time kompletan suverenitet u svoje okvire.²⁶

Drugi bitan momenat bio je taj da je konstitucionalna struktura imala mnoge kontradiktornosti i neusklađenosti, koje su se ispoljavale pre svega kroz neusklađenost ustava republika članica sa saveznim Ustavom. Ustav Srbije je prirodno sadržao veći stepen neusklađenosti, s obzirom na to da je donesen čitave dve godine pre nego što je donet Ustav SRJ. Iako je bilo predviđeno da „Ustavi republika članica, savezni zakoni, zakoni republika članica i svi drugi

Boško Mijatović (Beograd: Fond za unapređenje demokratije „Ljuba Davidović”, 1996).

²⁴ *Ustav Savezne Republike Jugoslavije*, član 1.

²⁵ *Ustav Republike Srbije* (Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije, 1/90); *Ustav Republike Crne Gore* (Podgorica: Službeni list Republike Crne Gore, 48/92).

²⁶ *Rezolucija o zaštiti prava i interesa Republike Crne Gore i njenih građana* (Podgorica: Službeni list Republike Crne Gore, 37/00).

propisi i opšti akti moraju biti saglasni sa Ustavom SR Jugoslavije”, sam Ustavni zakon za sprovođenje Ustava SR Jugoslavije nije predvideo rok za usklađivanje republičkih ustava sa saveznom. Izostavljanje ove odredbe, iako sporno, moglo se prevazići poštovanjem člana 130. Ustava SRJ, po kojem je bilo predviđeno da po utvrđivanju nesaglasnosti republičkih ustava sa Ustavom SRJ, od strane Saveznog ustavnog suda, prestaje važenje spornih normi u roku od šest meseci od donošenja te odluke. Sam Savezni ustavni sud odlikovala je velika pasivnost u radu, pa su republički ustavi nastavili da egzistiraju u nepromenjenom obliku do kraja političkog i pravnog života federacije.

Kada govorimo o Ustavu Republike Srbije iz 1990. godine, pomenute neusklađenosti mogle su se svesti pod tri grupe koje obuhvataju: slobode i prava čoveka i građanina, svojinske odnose i ekonomski sistem, te odbranu i bezbednost.²⁷ Prva grupa je najspornija, s obzirom na to da je ovaj ustav restriktivnije regulisao pitanja sloboda čoveka i građanina, pa je tako predviđao i smrtnu kaznu, dok je Ustav SRJ isključivao mogućnost donošenja takve sankcije. Ovo nas vraća na tezu iz prvog dela rada na koju je Vojislav Stanovčić ukazao, a to je da građani nisu uživali nikakvu zaštitu od savezne države. Ovde je korisno navesti još jedan primer: dok Ustav SRJ nije prepoznavao nikakva ograničenja kada govorimo o javnim okupljanjima, Ustav Srbije iz 1990. godine ih je predviđao ukoliko ugrožavaju javni saobraćaj. Premda se ovo ne čini kao velika neusklađenost, pomenuta odredba Ustava Srbije je svojom kasnijom razradom kroz republički Zakon o zboru i drugim mirnim okupljanjima, kao i Zakon o unutrašnjim poslovima, omogućila sprovođenje mera represije protiv studenata i demonstranata na protestima organizovanim sa ciljem očuvanja izbornih rezultata ostvarenih na lokalnim izborima 1996. godine.²⁸

Slične probleme sa neusklađenošću ustava nalazimo i na polju ekonomskog sistema: dok je Ustav SRJ predviđao da je celokupni makroekonomski odnos u nadležnosti federacije, dotle je i Ustav Republike Srbije predviđao da su sistemski pitanja koja se odnose na privredni i ekonomski sistem i pravni položaj preduzeća u nadležnosti republičkih organa. U tom smislu, sledeći kritiku koju je Stanovčić ranije uputio, može se konstatovati da Ustav SRJ nije obezbedio funkcionisanje jedinstvenog ekonomskog prostora. Ovaj sporni konstitucionalni momenat bio je praćen i podjednako spornim delanjem republičkih vlasti, pa je tako bila česta pojava na nivou obe republike da usvajaju propise tako što uzurpiraju nadležnosti federacije. Tako je bilo moguće da Republika

²⁷ Slobodan Vučetić, „Šta je neustavno u Ustavu Srbije”, u: *Kriza i obnova prava*, ur. Jovica Trkulja (Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija, 1999).

²⁸ Isto.

Srbija prostom Uredbom o merama za sprečavanje i otklanjanje poremećaja na tržištu izazvanih zloupotrebom monopolskog položaja reguliše materiju koja je bila u nadležnosti savezne države, a da takvo stanje prihvati i sama Savezna vlada!²⁹ Ovo se često dešavalo u situacijama kada savezna država nije blagovremeno regulisala one oblasti koje su bile predviđene Ustavom, ali i onda kada su već postojali savezni zakoni koji uređuju neku oblast. Tako su, na primer, paralelno egzistirali i republički zakoni o prometu robe zajedno sa saveznim zakonom o trgovini. Da bi pokazali reprodukovanje identičnih obrazaca o kojima je Stanovčić govorio, ukazujući na činjenicu da je nemoguće ekonomsko povezivanje bez „političkih faktora i patrona”, navešćemo i primer „naftnog rata” u kojem je onemogućen promet cisterni između dve republike. Sličnih sukoba je bilo i oko drugih proizvoda, poput šećera i brašna. Ostaje zabeleženo da se, pod patronatom republičkih vlasti i uz nemešanje saveznih organa, čak i švercovalo između dve republike tako što: „vlada jedne republike prodaje u drugoj švercovane cigare, pozivajući se na potrebu obezbeđenja penzija”.³⁰

Na osnovu analize ustavnog sistema, SRJ možemo smatrati klasičnom federacijom, ali ne smemo zanemariti jake konfederalne elemente koji su je prožimali. Uticaj tih elemenata nije bio mali pa je bilo i onih autora koji su ovakvo uređenje smatrali i polukonfederalnim – hibridnim uređenjem.³¹ Sam Stanovčić smatra da se ona može tretirati i kao dvočlana konfederacija.³² Ipak, nezavisno od ustavnog aranžmana, u realnosti se stvarna moć unutar federacija nalazila na nivou republika. To nas vraća na početni nalaz po kojem položaj građana prema državi ima odlike i federalizma i konfederalizma, u tom smislu da su dužni da ispunjavaju obaveze prema saveznoj državi, ali da im ona sa druge strane ne garantuje nikakvu zaštitu.

Konstituisanje federacije obeležilo je neskriveno kršenje ustavnih normi. Uzrok takvog stanja moramo potražiti u činjenici da su zapravo republike bile te koje su vodile glavnu reč, a da su zajednički organi samo stvarali privid postojanja novog entiteta. Pritom, kada govorimo o tome da su republike članice

²⁹ Milovan Buzadžić, „Ustav SRJ u praksi”, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 52, br. 4 (1996).

³⁰ Boško Mijatović, „Feudalizam na delu”, u: *Savezna Republika Jugoslavija: problemi i moguća rešenja: skup održan 25. juna 1996. godine*, ur. Boško Mijatović (Beograd: Fond za unapređenje demokratije „Ljuba Davidović”, 1996).

³¹ Pavle Nikolić, „Položaj parlamenta u Jugoslaviji i drugim postkomunističkim zemljama”, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 52, br. 1–3 (1996).

³² Stanovčić, „Searching for New Designs: Alternatives to Federalism (The Yugoslav Experience)”, 461.

vodile glavnu reč, mislimo na dve republičke elite: jednu koju je predstavljala Demokratska partija socijalista i drugu koju je predstavljala Socijalistička partija Srbije. Suštinski, SRJ sa svojim nepostojećim institucijama nije predstavljala ništa više osim koalicije ove dve partije. Upravo u skladu sa tvrdnjama iznetim u „Etničkom federalizmu i demokratiji”, elite su bile te koje su sprečavale društvenu integraciju među građanima.³³ Politički život Federacije bio je uslovljen kako konfederalnim elementima tako i nepodudaranjem pozitivnog prava i realnosti. Suštinski, dinamika političkog života bila je uslovljena dinamikom odnosa vladajućih struktura u republikama članicama. Odnosno, nekonstituisanje koherentnog pravnog sistema na nivou savezne države bilo je nadomešteno koalicionim dogovorom Socijalističke partije Srbije i Demokratske partije socijalista kojima je federacija zapravo bila sredstvo za pribavljanje legitimiteta. Kako su stvarni centri moći ostali na nivou republika, a paralelno s tim su se podrivali i organi federacije, savezna država se nije mogla u potpunosti ni konstituisati. Tako je federalni život članica treće Jugoslavije bio prožet izopačenim delovanjem organa republika i federacije, blokadom glavnih institucija, ali i potpunim debaklom pravne države. Suštinu ove federacije opisuju Slobodan Samardžić koji navodi da:

nova federativna tvorevina od samog početka predstavlja puki instrument specifične dvostranačke koalicije koja funkcioniše na saveznom nivou, a čija je osnovna svrha potpuna kontrola javnog života u republikama članicama. Zbog toga je ustavni i institucionalni sistem mrtvo slovo na papiru, najobičnija fasada iza koje se krije stvarni sadržaj federalizma: dnevni dogovor vladajućih oligarhija u republikama oko toga šta federacija stvarno jeste.³⁴

ZAKLJUČAK

Dvočlana federacija Srbije i Crne Gore, može se, smatra Vojislav Stanovčić, tretirati i kao dvočlana konfederacija. Takav stav je posledica činjenice da je Ustav SRJ sadržao u sebi brojne konfederalne elemente. Manjkavosti koje je u tom pogledu sadržao Ustav iz 1974. godine nisu izostale ni kod Ustava SRJ

³³ „Etnički federalizam i demokratija.”

³⁴ Slobodan Samardžić, „Može li se federacija spasti?”, u: *Savezna Republika Jugoslavija: problemi i moguća rešenja: skup održan 25. juna 1996. godine*, ur. Boško Mijatović (Beograd: Fond za unapređenje demokratije „Ljuba Davidović”, 1996), 32–33.

iz 1992. godine. Anomalije o kojima akademik Stanovčić govori odnose se na odsustvo političkog subjektiviteta građana čiji je položaj takav da prema saveznom Ustavu imaju obaveze, ali ne i prava. Zatim, da Ustav nije u mogućnosti da obezbedi funkcionisanje jedinstvenog ekonomskog prostora, te da su stvarni subjekti federacije republike, a ne narodi i građani. Pomenuti obrasci, kao što je analiza i pokazala, preneti su i na ustavni sistem SRJ i podjednako ga opterećivali.

Dodatni problem predstavljala je i činjenica da je konstitutivna moć Savezne Republike Jugoslavije počivala na temelju koalicije dveju vladajućih partija u republikama konstituentima, koje su i diktirale dinamiku političkog života federacije. Kao takva ona nije uspjela da se uspostavi kao stabilan pravni poredak, s obzirom na to da je celokupan pravni i politički život bio definisan dogovorima pomenutih partija, a ne samim ustavnim aktom. Ovakav rezultat upravo se poklapa sa tvrdnjom akademika Stanovčića da u multinacionalnim federacijama političke elite za sebe zadržavaju ulogu posrednika, čime se smanjuje mogućnost za neposredno povezivanje građana i njihovu integraciju.

BIBLIOGRAFIJA

- Ajvaz, Slađan. „Pravna priroda federacije i pitanje suvereniteta”. *Poslovna ekonomija* 4, br. 2 (2010): 365–80.
- Burgess, Michael. “Multinational federalism IN multinational federation”. In: *Multinational federalism: problems and prospects*, ed. Michel Seymour and Alain-G. Gagnon, 23–44. New York: Palgrave Macmillan, 2012.
- Buzadžić, Milovan. „Ustav SRJ u praksi”. *Arhiv za pravne i društvene nauke* 52, br. 4 (1996): 1043–1063.
- Košćunica, Vojislav. „Šta je neustavno u saveznom Ustavu”. U: *Kriza i obnova prava*, ur. Jovica Trkulja, 15–23. Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija, 1999.
- McGarry, John. “Can federalism help to manage ethnic and national diversity?” *Federations* 4, No. 1 (2004): 15–17.
- Mijatović, Boško. „Feudalizam na delu”. U: *Savezna Republika Jugoslavija: problemi i moguća rešenja: skup održan 25. juna 1996. godine*, ur. Boško Mijatović, 80–85. Beograd: Fond za unapređenje demokratije „Ljuba Davidović”, 1996.
- Nikolić, Pavle. „Položaj parlamenta u Jugoslaviji i drugim postkomunističkim zemljama”. *Arhiv za pravne i društvene nauke* 52, br. 1–3 (1996): 431–43.
- Resnick, Philip. “What theorists of nationalism have to learn from multinational states”. In: *Multinational federalism: problems and prospects*, eds. Michel Seymour and Alain-G. Gagnon, 69–80. New York: Palgrave Macmillan, 2012.
- Samardžić, Slobodan. „Demokratija i federalizam”. U: *O demokratiji: zbornik radova*, ur. Jovica Trkulja, 127–42. Beograd: Službeni glasnik, 2005.

- . „Može li se federacija spasti?” U: *Savezna Republika Jugoslavija: problemi i moguća rešenja: skup održan 25. juna 1996. godine*, ur. Boško Mijatović, 32–36. Beograd: Fond za unapređenje demokratije „Ljuba Davidović”, 1996.
- Seymour, Michel, and Alain-G. Gagnon. “Conclusion”. In: *Multinational federalism: problems and prospects*, ed. Michel Seymour and Alain-G. Gagnon, 276–82. New York: Palgrave Macmillan, 2012.
- Stanovčić, Vojislav. „Elementi federalizma i konfederalizma u ustavnom sistemu Jugoslavije”. U: *Osnovi novog ustavnog uređenja Jugoslavije*, ur. Miodrag Jovičić, 41–51. Beograd: SANU, 1990.
- . „Etnički federalizam i demokratija”. *Arhiv za pravne i društvene nauke* 49, br. 2 (1993): 287–306.
- . *Federalizam*. Titograd: Univerzitetska riječ, 1986.
- . “Searching for New Designs: Alternatives to Federalism (The Yugoslav Experience)”. *Arhiv za pravne i društvene nauke* 53, br. 3 (1997): 449–72.
- Šuković, Mijat. „Jedino federacija – interes Crne Gore (replika)”. U: *Savezna Republika Jugoslavija: problemi i moguća rešenja: skup održan 25. juna 1996. godine*, ur. Boško Mijatović, 56–66. Beograd: Fond za unapređenje demokratije „Ljuba Davidović”, 1996.
- Vučetić, Slobodan. „Šta je neustavno u Ustavu Srbije”. U: *Kriza i obnova prava*, ur. Jovica Trkulja, 25–33. Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija, 1999.

IZVORI

- Rezolucija o zaštiti prava i interesa Republike Crne Gore i njenih građana*. Podgorica: Službeni list Republike Crne Gore, 37/00.
- Ustav Republike Crne Gore*. Podgorica: Službeni list Republike Crne Gore, 48/92.
- Ustav Republike Srbije*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije, 1/90.
- Ustav Savezne Republike Jugoslavije*. Beograd: Službeni list Savezne republike Jugoslavije, 1/92.

Summary

Balša Delibašić

Vojislav Stanovčić on the Yugoslav Federation

The plentiful theoretical opus of academician Vojislav Stanovčić consists of several important papers related to the theory of federalism. The purpose of this paper is to show the nature of federalism of the Federal Republic of Yugoslavia, starting from several important findings pointed out by academician Stanovčić. We will first outline his analysis of the constitutional system of the Socialist Federal

Republic of Yugoslavia, and then show that the identical patterns were burdening the Third Yugoslavia. The main findings point that functionalities were sacrificed due to legitimacy and that elites had negative role of preventing the social integration of citizens.

Keywords: *federalism, Vojislav Stanovčić, Federal Republic of Yugoslavia.*

Dragan Đukanović

Fakultet političkih nauka, Beograd

Suočavanje s jugoslovenskom krizom: „Predlozi za Novu zajednicu” – doprinos i viđenja akademika Stanovčića¹

Apstrakt: U ovom članku autor analizira antiratni angažman akademika Vojislava Stanovčića (1930–2017), koji je bio vezan za predloge za rešavanje jugoslovenske krize u periodu od 1992. do 1994. godine u okviru projekta 'Za Novu zajednicu' (pod pokroviteljstvom Fondacije za mir i rešavanje kriza iz Cuga). U tom smislu on daje i hronologiju aktivnosti koje su pratile ovaj projekat sa posebnim osvrtom na stanovišta akademika Vojislava Stanovčića kada su u pitanju principi na kojima treba da počiva zamišljanja Nova zajednica, koju bi konstituisale države nastale na području nekadašnje Jugoslavije. To su prevashodno načela ljudskih prava, vladavine prava, demokratizacije, slobodnog tržišta i pravne države. Duboko verujući u trajnu povezanost i višestruku prožetost postjugoslovenskih prostora početkom i tokom sukoba, akademik Vojislav Stanovčić je često napominjao da je nužno ponuditi jasnu demokratsku alternativu brojnim autoritarnim tendencijama u ovom regionu. Zato su i predlozi 'Za Novu zajednicu' bili upravo sasvim suprotni od tadašnje turbobne realnosti oružanih sukoba i masovnih kršenja ljudskih prava.

Ključne reči: Vojislav Stanovčić, bivša Jugoslavija, jugoslovenska kriza, rat u Jugoslaviji, Nova zajednica

¹ Rad je realizovan u okviru projekta „Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu” Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, br. OI 179076 za period od 2011. do 2018. godine.

UVOD

Dominantno nasilan raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije nakon 1991. godine zasigurno je ostavio duboki trag u životima većine građana ove nekadašnje države. Jačanje etnonacionalizama na njenom području krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina proteklog veka dovelo je do velikih međuetničkih sukoba, proterivanja stanovništva na etničkoj osnovi i masovnih zločina.

Akademik Vojislav Stanovčić (Ubli, Herceg Novi, 1930 – Beograd, 2017) bio je neko ko je i sâm poticao iz multietničke sredine na tromeđi između Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Hrvatske. On u svojoj veoma dugoj naučnoj karijeri nikada nije podlegao fetišizaciji provincijalnog mentaliteta ili isticanju određenih „naknadno pronađenih” posebnosti između južnoslovenskih naroda. Štaviše, akademik Stanovčić je često isticao da i pošto se raspala bivša SFR Jugoslavija to *ne treba da bude kraj međusobnim kontaktima, međusobnom povezivanju i udruživanju.*² Kako su se jugoslovenski sukobi približili njegovoj rodnoj Boki Kotorskoj tokom 1991. godine, prevashodno vezano za krizu u Konavlima i opsadu Dubrovnika, a tokom 1992. i u hercegovačkom zaleđu, prof. Stanovčić je neretko isticao da se u ovom vremenu odsustva racionalnog, ipak, moraju pronaći takva politička rešenja koja će osigurati mir i razvoj ovog ratom pogođenog dela Evrope.

Nažalost, brojni diplomatski pokušaji da se za postjugoslovensko područje pronađe nekakva formula nastavka zajedničke egzistencije „država u nastajanju” su tokom 1990. i 1991. godine propali. Oni su se zasnivali na pokušajima ponajpre modernizacije postojeće federacije, potom potencijalne asimetrične federacije, zajednice nezavisnih država, južnoslovenske zajednice republika (slovenačko-hrvatski predlog) do određenog vida labave konfederacije. Na tom tragu se u jesen 1992. godine u organizaciji Fondacije za mir i rešavanje kriza iz Cuga, kao i beogradskog Instituta za međunarodnu politiku i privredu otpočinjše sa realizacijom projekta koji je za cilj imao da iznađe nužni najmanji „zajednički činilac” svim novonastalim južnoslovenskim državama. To je podrazumevalo osnivanje *Nove zajednice*, koja bi trebalo da utvrdi smernice njihovog zajedničkog puta ka članstvu u tadašnjoj Evropskoj zajednici.³

² Vojislav Stanovčić, „O osnovnim idejama projekta o novoj zajednici”, u: *Za Novu zajednicu: mogućnosti i perspektive novog uređenja južnoslovenskog prostora*, urs. Predrag Simić, Srđan Kerim i Mirko Stojčević (Cug: Fondacija za mir i rešavanje kriza, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1992), 33.

³ Boris I. Vukobrat, „Predgovor”, u: *Za Novu zajednicu: mogućnosti i perspektive novog uređenja južnoslovenskog prostora*, urs. Predrag Simić, Srđan Kerim i Mirko

Ovome se projektu veoma brzo priključio veliki broj beogradskih intelektualaca i antiratnih aktivista, a značajnu podršku projektu u medijskom smislu dali su tadašnji nezavisni mediji (NTV Studio B, Radio B 92, *Borba*, itd.).⁴ Treba napomenuti i da se nakon Londonske konferencije o Jugoslaviji (26–28. avgust 1991. godine) stvorila sasvim nova realnost na južnoslovenskom području tako što su sve države priznate kao nezavisne, dok su Crna Gora i Srbija od kraja aprila 1992. godine nastavile da u okviru Savezne Republike Jugoslavije očuvaju ono što je od nekadašnje federacije ostalo. U navedenim antiratnim krugovima u Beogradu tadašnjeg vremena dominirala je težnja da je, i pored nasilnog razbijanja i nestanka Jugoslavije, nužno sačuvati brojne veze koje postoje između južnoslovenskih naroda i država i ujedno stremiti izgradnji njihovih normalnih međusobnih odnosa. To je podrazumevalo prihvatanje tadašnje veoma složene postjugoslovenske realnosti, ali i isticanje nužnosti da mora doći do što hitnije promene trenutnog stanja sukoba.

KONCEPTUALIZACIJA I OTCIČINJANJE PROJEKTA „ZA NOVU ZAJEDNICU”

Fondacija za mir i rešavanje kriza osnovana je u junu 1992. godine od strane Borisa Vukobrata, koji je uspeo da odlaskom iz Jugoslavije polovinom šezdesetih u Parizu postane veoma uticajan preduzetnik i nosilac francuskog odlikovanja – Ordena legije časti. On je već tokom leta iste godine okupio značajan broj beogradskih intelektualaca sa ciljem da se definišu okviri nove zajednice koja bi nastala na području bivše Jugoslavije.⁵ Ciljevi ovoga mirovnog projekta trebalo je da budu prvobitno vezani za okončanje sukoba u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Takođe, Nova zajednica trebalo je da na principima na kojima je počivala i tadašnja Evropska zajednica zasnuje novi okvir južnoslovenskog državnog zajedništva.

Stojčević (Cug: Fondacija za mir i rešavanje kriza, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1992), 9–10.

⁴ U realizaciju projekta su se uključili Vojin Dimitrijević, Milan Šahović, Branko Pribičević, Žarko Papić, Nebojša Popov, Dušan Reljić, Ljubiša Adamović, Vladimir Grečić, Jelica Minić, Vatroslav Vekarić, itd.

⁵ Boris I. Vukobrat, „Za Novu zajednicu”, u: *Za Novu zajednicu: mogućnosti i perspektive novog uređenja južnoslovenskog prostora*, ur.: Predrag Simić, Srđan Kerim i Mirko Stojčević (Cug: Fondacija za mir i rešavanje kriza, Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1992), 13–29.

Tako je 9. i 10. septembra 1992. godine u Institutu za međunarodnu politiku i privredu u Beogradu bila održana prva rasprava o navedenom projektu, nakon čega je krajem iste godine bio objavljen i poseban zbornik izlaganja pod naslovom *Za Novu zajednicu: mogućnosti i perspektive novog uređenja južnoslovenskog prostora*. U tom smislu, veoma je značajno napomenuti da je upravo akademik Vojislav Stanovčić kao uvodničar na tom okruglom stolu i predstavio konkretna rešenja za uspostavu Nove zajednice.⁶ On je posebno napomenuo da je za navedeni projekat nužna i međunarodna podrška, te da ga je već predstavio i na sastanku Izvršnog komiteta Međunarodnog udruženja za političke nauke (IPSA), te na konferenciji Američkog udruženja za političke nauke (APSA).⁷

Kako je istakao prof. Stanovčić, Nova zajednica bi se konstituisala na posve novim principima u odnosu na dotadašnje dve Jugoslavije.⁸ Ona bi pre svega promovisala široki spektar ljudskih prava i sloboda, a na temelju tada najvažnijih međunarodnopravnih dokumenata.⁹ U tom smislu, isticao je akademik Stanovčić, nužno je ojačati regione unutar novonastalih država, te kao što je i u Evropskoj zajednici još od početka šezdesetih godina XX veka jačala ideja „Evrope regiona”, nužno je ovaj koncept što značajnije primeniti u južnoslovenskim državama.¹⁰ On bi, naime, trebalo da prevaziđe nacionalni ekskluzivizam novonastalih država, ali i brojne uskogrudosti tada dominantnih političkih elita. Takođe, projekat je podrazumevao i da se u novonastalim državama temeljno rekonfigurišu i tadašnji izrazito centralistički sistemi njihovog ustroja, ali i da se osigura prelaženje na parlamentarni sa tada dominantnih predsedničkih sistema. Sve to podrazumevalo je i prevazilaženje negativnog odnosa novonastalih država prema nedominantnim etničkim grupama.¹¹

Akademik Stanovčić je, bitno je napomenuti, isticao da se Nova zajednica mora fundirati na principima *slobodnog preduzetništva, privatne svojine i tržišne privrede*.¹² Posebno je naglašavao da treba ojačati inače veoma nestabilne i krhke strukture civilnog društva u postjugoslovenskim državama, kao i

⁶ Vojislav Stanovčić, „O osnovnim idejama projekta o novoj zajednici”, 33–47.

⁷ Isto, 35.

⁸ Isto, 36–37.

⁹ Isto, 37.

¹⁰ Isto, 36.

¹¹ Isto, 36–39.

¹² Isto, 38.

promovisati načela otvorenog društva.¹³ Naravno da je prof. Stanovčić posebno insistirao na vladavini prava, što je određeni kontinuitet njegovih nastojanja tokom čitave akademske karijere. Posebno je ujedno isticao i nužnost primene modela konsocijativne demokratije u ovim etnički veoma složenim društvima, ali da to u praksi ne treba da dovede do postojanja zajednica prvog i nekih nižih redova.¹⁴

Promovisanje ideje regiona zasnovanih ne isključivo na etničkim nego na istorijskim, kulturnim, privrednim i drugim principima, smatrao je akademik Stanovčić, doprinelo bi rasterećivanju novonastalih političkih sistema na postjugoslovenskom području inače veoma loših odnosa prema nedominantnim etničkim grupama i zajednicama.¹⁵ Kada je reč o institucionalnim okvirima Nove zajednice, akademik Stanovčić je smatrao da je u Nacrtu projekta „Za Novu zajednicu” više puta napomenuto da je nužno da se ona zasnije na ustavu/konstitutivnom aktu.¹⁶ Ovaj akt bi trebalo da implementira vladavinu prava, odredi odnose između građanina, lokalnih, regionalnih, državnih i institucija Nove zajednice.

Predstavničko telo Nove zajednice sadržalo bi dva doma – veće građana i veće teritorijalnih zajednica (regiona), a možda i treće – veće naroda, zaključio je akademik Stanovčić.¹⁷ Takođe, izrazito jaki predsednički sistemi u postjugoslovenskim državama, prema njegovoj zamisli, bili bi zamenjeni parlamentarnim. Nova zajednica bi, prema ovom predlogu koji je predstavio prof. Stanovčić, počivala i na načelu podele vlasti, a imala bi još i Savet za ekonomska pitanja i Vrhovni sud.¹⁸ Kada sagledamo razvoj političkih sistema na postjugoslovenskim područjima, ovo se u velikoj meri poklapa sa institucijama nekadašnje Državne zajednice Srbija i Crna Gora (2003–2006), koja je nastala transformacijom bivše Savezne Republike Jugoslavije.¹⁹

¹³ Vojislav Stanovčić, „O osnovnim idejama projekta o novoj zajednici”.

¹⁴ Isto, 40.

¹⁵ Isto, 36.

¹⁶ Isto, 44. Citat akademika Vojislava Stanovčića – *Ja sam lično pristalica ustavnog uređenja strukture jedne ovakve zajednice, ali svestan sam verovatne neprihvatljivosti za mnoge da se sada napravi ustav koji bi im izgledao da donosi nove obaveze ili vraća stare oblike.*

¹⁷ Isto, 45.

¹⁸ Isto, str. 45–47.

¹⁹ Videti članove 13–19. „Ustavna povelja državne zajednice Srbije i Crne Gore”, Beograd, 4. februar 2003.

Projekat je podrazumevao i primenu proporcionalnog sistema prilikom izbora veća građana predstavničkog tela, koji bi osigurao i realnu zastupljenost svih etničkih grupa, bilo da su većinske ili manjinske.²⁰ Takođe, bila bi nužna i zagarantovana mesta u predstavničkom telu za neme malobrojnije etničke skupine u Novoj zajednici, smatrao je akademik Stanovčić.²¹ Naravno, on se oštro suprotstavljao dominaciji tzv. kolektivnih vs. individualnih prava, te s tim u vezi je dosledno insistirao na izvesnoj njihovoj usaglašenosti i balansu.²²

Zaključujući svoje izlaganje o Nacrtu projekta „Za Novu zajednicu” prof. Stanovčić je istakao da je veoma značajno raditi na daljem poboljšanju ovoga predloga, a posebno imajući u vidu neke *njegove slabosti, bilo sa teorijske ili praktične strane*.²³ Ovo upravo ukazuje na njegovu istrajnost na tome da se očuva spoljni okvir Jugoslavije upravo kroz jačanje regionalizma i ljudskih prava, ali i da se ne zapadne u *skepticizam* uslovljen surovom realnošću.²⁴ Naravno, ovakva zajednica ne bi imala budućnost bez intenzivne saradnje sa Zapadnom Evropom, podvlačio je akademik Stanovčić. Ponuđena *demokratska alternativa autoritarnim i nacionalističkim projektima*,²⁵ smatrao je Stanovčić, nužna je i kako bi se afirmisali temeljni principi liberalne demokratije na jednom području gde oni istorijski nikada nisu bili dubinski prihvaćeni, niti utemeljeni.

PREDLOZI ZA NOVU ZAJEDNICU REPUBLIKA BIVŠE JUGOSLAVIJE (1993) – KONKRETIZACIJA PRVOBITNIH IDEJA

Zahvaljujući angažmanu multidisciplinarnog i višenacionalnog tima eksperata, 1993. godine je objavljena monografija *Predlozi za Novu zajednicu republika bivše Jugoslavije*, čiji je urednik bio Boris Vukobrat, predsednik Fondacije za mir i rešavanje kriza.²⁶ Ovaj tim činili su nekadašnja ministarka pravde i unutrašnjih poslova Švajcarske, Elizabet Kop (*Elizabeth Kopp*), potom profe-

²⁰ Vojislav Stanovčić, „O osnovnim idejama projekta o Novoj zajednici”, 46.

²¹ Isto, 46.

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

²⁶ Videti i englesku verziju ove monografije – Boris Vukobrat, *Proposals for a New Commonwealth of the Republics of ex-Yugoslavia* (Belgrade: Peace and Crisis

sori političkih nauka u Švajcarskoj i SR Jugoslaviji, Alojz Rilkin (*Alois Rilkin*) i akademik Vojislav Stanovčić, kao i profesor ustavnog prava iz Ženeve, Žan-Fransoa Ober (*Jean-François Aubert*). Ekonomske aspekte projekta o Novoj zajednici detaljnije je razradio profesor Kurt Rotšild (*Kurt Rothschild*), tadašnji profesor ekonomije u Lincu (Austrija).²⁷

U novoj verziji predloga ponovno su naglašena osnovna načela Nove zajednice – demokratija, pravna država, zaštita etničkih grupa, zabrana diskriminacije, decentralizacija vlasti, lične slobode, nepovredivost granica i integracija Nove zajednice u Evropsku zajednicu/Evropsku uniju.²⁸ Jedno od temeljnih principa zajednice je i insistiranje na tržišnoj privredi.²⁹ Takođe, ponovno se naglašava i nužnost jačanja regiona unutar južnoslovenskih zemalja, kao i to da će postojati veća građana i veća regiona unutar samih država-članica Nove zajednice.³⁰

Nova zajednica bi, kako smatraju eksperti, nastala iz neophodnosti saradnje između država na ovom tlu.³¹ U tom smislu, u njene nadležnosti uvrstile bi se *spoljna politika i članstvo u međunarodnim organizacijama, bezbednost i odbrambena politika, monetarna politika, te osnivanje Vrhovnog i Ustavnog suda.*³² U perspektivi u okviru Nove zajednice bili bi formirani i Zona slobodne trgovine i Carinska unija.³³ Ekonomski poredak u Novoj zajednici zasnivao bi se na načelima liberalnog kapitalizma i punih ekonomskih sloboda.³⁴

Navedeni petočlani ekspertski tim, u kojem je bio i akademik Stanovčić, u vezi sa ovim predlozima za Novu zajednicu usaglasio je i predložio i Projekat „Deklaracije o osnovnim ljudskim pravima u jugoslovenskoj zajednici” (po ugledu na Evropsku konvenciju o ljudskim pravima iz 1950. godine), kao i „Nacrta Ustavnog zakona o pravima etničkih grupa (nacionanih manjina)”, koje bi u

Management Fondation, 2012). Available at: <http://fondmir.com/wp-content/uploads/2012/09/predlozi-EN.pdf>.

²⁷ Boris I. Vukobrat, *Predlozi za Novu zajednicu republika bivše Jugoslavije* (Beograd: Fondacija za mir i rešavanje kriza, 1993), 33.

²⁸ Isto, 18–21.

²⁹ Isto, 21.

³⁰ Isto, 21–24.

³¹ Isto, 25.

³² Isto, 26.

³³ Isto, 26–27.

³⁴ Isto, 27–30.

gotovo istovetnim tekstovima usvojile sve države-članice Nove zajednice.³⁵ Pored navedenog, značajan doprinos eksperata dat je i u utvrđivanju modela ustava republika članica Nove zajednice, koji bi bio zasnovan na regionalnoj osnovi.³⁶

Posebno je od strane ekspertskog tima ukazano zašto je bitno inkorporirati načelo regionalizma i regionalizacije u Novu zajednicu, sa prevashodnim ciljem *procesa pacifikacije*³⁷ čitavog regiona. To je ujedno podrazumevalo i federalizaciju novonastalih država sa jakim unutrašnjom ulogom regiona.³⁸ Regioni bi izbegli apsolutnu primenu etničkog kriterijuma jer bi to bilo loše po *unutrašnji mir u republici*,³⁹ ali se prilikom njihovog formiranja mora voditi računa o *istorijskoj tradiciji, geografiji, jeziku, veri, kulturi i ekonomiji*.⁴⁰ Dakle, temeljni princip/kriterijum za formiranje regiona ne bi bio vezan za predominantno etnički princip. Tako bi, kako eksperti ističu, ratom zahvaćenu Bosnu i Hercegovinu trebalo zasnovati na što većem broju etničkih regiona, a ne na samo tri mono-etnička regiona koji bi doveli do njenog definitivnog raspada.⁴¹

Značajna pažnja u ovoj monografiji data je i nužnoj ekonomskoj obnovi i rekonstrukciji, kao i stabilizaciji privrednih prilika.⁴² Međutim, posebno je ukazano na nužnost integracije Nove zajednice u Evropsku zajednicu/Evropsku uniju. Za to će biti nužno *puno vremena*, što znači da će integracija u EZ/EU biti dugoročan i postupan proces.⁴³ U tom smislu nužno je postojanje osam faza/etapa. Prva je vezana za međusobno međunarodno priznanje svih država nastalih na jugoslovenskom području, zatim njihov ulazak u Organizaciju za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS), potom u Savet za saradnju Severnoatlantskog saveza (NATO) i Savet Evrope.⁴⁴ U tom smislu, ukazano je na nužnost ratifikacije Evropske konvencije o ljudskim pravima u svim državama-članicama Nove zajednice. Poslednje tri etape podrazumevale bi zaključenje Ugovora asocijacije sa Evropskom zajednicom prema tada postojećim modelima država

³⁵ Boris I. Vukobrat, *Predlozi za Novu zajednicu republika bivše Jugoslavije*, 37–68.

³⁶ Isto, 69–95.

³⁷ Isto, 103.

³⁸ Isto, 103.

³⁹ Isto, 106.

⁴⁰ Isto, 104.

⁴¹ Isto, 106.

⁴² Isto, 107–119.

⁴³ Isto, 121.

⁴⁴ Isto, 122–123.

Istočne i Centralne Evrope (Poljska, Češka, Slovačka i Mađarska), zatim ulazak u Evropski ekonomski prostor i, na posletku, ulazak u Evropsku zajednicu.⁴⁵ Otrežnjujuće, ipak, deluje zaključak eksperata u kojem se kaže da bi „*fokusiranje pažnje isključivo na članstvo u Evropskoj zajednici bilo ... jednako iluzorno koliko i polaganje nade u spas spolja*.”⁴⁶ Sama evrointegracija, kako su smatrali eksperti, trebalo je da krene od napora postjugoslovenskih država a ne namećanjem tog okvira sa strane.

Na samom kraju ove monografije dat je tabelarni pregled aktivnosti, koje bi na tri nivoa – Nova zajednica, EZ i Ujedinjene nacije – trebalo zapravo da rezultiraju sporazumom o konfederaciji postjugoslovenskih država, prijemom u Evropsku zajednicu i punim mirovnim angažmanom Ujedinjenih nacija u ovom delu Evrope.⁴⁷

DRUGA JAVNA RASPRAVA O PREDLOGU PROJEKTA „ZA NOVU ZAJEDNICU” – JUN 1993. GODINE

Tokom juna 1993. godine u zajedničkoj organizaciji Fondacije za mir i rešavanje kriza i Instituta za međunarodnu politiku i privredu u Beogradu je bila održana druga po redu javna rasprava o projektu „Za Novu zajednicu”.⁴⁸ O ovom ekspertskom predlogu je tom prilikom debatovalo oko dvadeset stručnjaka iz Beograda, koji su na kritički način sagledavali pre svega koliko je uopšte realna mogućnost da se spoljne granice/okviri Jugoslavije sačuvaju ubuduće i koliko je realno da se projektovana rešenja Nove zajednice realizuju.⁴⁹

Nažalost, sva okrutnost sukoba u nekada centralnoj jugoslovenskoj republici – Bosni i Hercegovini, pokazala su da su racionalna rešenja na nivou zajedničkog južnoslovenskog područja gotovo nemoguća. Bilo je tada evidentno i da Evropska unija ne može zaustaviti oružane sukobe u „srcu” bivše Jugoslavije. Treba na umu imati i da tadašnja Evropska unija tokom 1993. godine postupno

⁴⁵ Boris I. Vukobrat, *Predlozi za Novu zajednicu republika bivše Jugoslavije*, 123–124.

⁴⁶ Isto, 125.

⁴⁷ Isto, 125–129.

⁴⁸ Predrag Simić, Mirko Stojčević, „Uvodne napomene”, u: *Kriza i reforma: država i građansko društvo u prelaznom periodu*, urs. Predrag Simić, Nebojša Spajić i Mirko Stojčević, (Cug: Fondacija za mir i rešavanje kriza, Beograd: Insititut za međunarodnu politiku i privredu, 1994), 7.

⁴⁹ U raspravi su učestvovali Dušan Janjić, Konstantin Obradović, Jelica Minić, Milan Šahović, Ivo Visković, Dušan Reljić, Vid Vukasović, itd.

predlaže pretvaranje Republike Bosne i Hercegovine u krajnje složenu državu tri monoetničke republike u okviru Saveza Republika Bosne i Hercegovine (Oven-Stoltenbergov plan) prihvatajući time realnost koju je kreirao rat i podvojenost na srpski, dominantno bošnjački i hrvatski deo ove zemlje.⁵⁰

Akademik Stanovčić je sve to sa izvesnim žaljenjem i konstatovao u svom izlaganju na temu projekta, koje je godinu dana po održavanju skupa, 1994, objavljeno pod naslovom „Postkomunizam, građansko društvo i nacionalno pitanje”, u zborniku *Kriza i reforma: država i građansko društvo u prelaznom periodu*. Građanskog društva, sa izuzetkom Slovenije, gotovo da i nema, konstatovao je prof. Stanovčić.⁵¹ Sa druge strane, samo snažno civilno društvo može, po njemu, predstavljati *socijalnu osnovu demokratije*.⁵² Ipak, opšta etatizacija na postjugoslovenskom prostoru je to evidentno suzbila i na određeni način pokorila i sebi podredila sfere civilnog društva. Ojačana uloga države ne stvara osnovu za ideju društvenog ugovora, ali ni autonomije civilnog društva, smatrao je prof. Stanovčić.⁵³ Taj izvesni etatistički fundamentalizam, koji ne poštuje ni vladavinu prava kao princip, ne predstavlja povojno tle za demokratiju i poštovanje evidentnih balkanskih etničkih i verskih različitosti.⁵⁴

U svom izlaganju akademik Stanovčić je istakao da je umnogome došlo do jasne disproporcije između ponuđenih rešenja o Novoj zajednici i realnosti kakva je bila te ratne 1993. godine. Demokratija je, po njemu, postala model za preglasavanje, a ne za integraciju svih sfera postjugoslovenskih društava.⁵⁵ Takođe, i vladavina prava se „izvitoperila” u princip koji podrazumeva „*oni zakoni koje smo mi doneli ima da se sprovede i to je onda tobože pravna država*”.⁵⁶ Kako bi se uvažila složena realnost sukoba i njihovog nasleđa pre svega u Bosni i Hercegovini, ali i u Hrvatskoj, prof. Stanovčić predlaže zapravo da se poput Švajcarske i njenih iskustava sa federalizmom kroz afirmaciju građanskog

⁵⁰ „Savez Republika Bosne i Hercegovine (Oven-Stoltenbergov plan)”, 30. jul 1993.

⁵¹ Vojislav Stanovčić, „Postkomunizam, građansko društvo i nacionalno pitanje”, u: *Kriza i reforma: država i građansko društvo u prelaznom periodu*, urs. Predrag Simić, Nebojša Spajić i Mirko Stojčević (Cug: Fondacija za mir i rešavanje kriza, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1994), 95.

⁵² Isto, 95.

⁵³ Isto, 96–97.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto, str. 100.

⁵⁶ Isto, str. 101.

koncepta doprinese konkretnim rešenjima.⁵⁷ Naime, u švajcarskom sistemu, smatra akademik Stanovčić, čovek kao *individua ima određena prava, garantovano mu je, bez obzira koje je nacionalnosti i koji jezik govori, da će takva prava svugde da uživa*.⁵⁸ Dakle, to se odnosi na sve nivoe vlasti, bilo da je reč o kantonima ili samoj švajcarskoj državi, apostrofira prof. Stanovčić. Ovaj princip se može dodatno odnositi i na Srbiju i Makedoniju, naglasio je on.⁵⁹

Decentralizacija unutar AVNOJ-evskih granica novonastalih država biće zahtevan zadatak, ocenjuje prof. Stanovčić uvažavajući izrazito jake centralističke procese i težnje u ovim tada novonastalim državama.⁶⁰ To je, pak, odgovaralo odsustvu negovanja internih posebnosti u postjugoslovenskim državama. Ipak, on naglašava da je fundamentalni cilj projekta Nove zajednice da *rasparčani delovi bivše Jugoslavije ponovo počnu da se međusobno približavaju, da se povezuju*...⁶¹ Ovo je nužno kako iz ekonomskih tako i iz istorijskih, kulturnih, tehnoloških i brojnih drugih razloga.⁶²

Zato je profesor Vojislav Stanovčić govoreći ovo u periodu opšte isključivosti i negacije bilo kakvih potencijalnih veza između postjugoslovenskih država bio neko ko je dugoročno ukazao na nužnost njihovog ponovnog uspostavljanja. Na to je čitav region krajem iste decenije (posebno od 1999. godine) krenula upućivati i Evropska unija, ali i Sjedinjene Američke Države, potencirajući upravo na bilateralnom rešavanju otvorenih pitanja i stvaranju od postjugoslovenskog područja stabilnog i mirnog dela Evrope. Zahvaljujući dobrosusedskim odnosima na Balkanu ovdašnje države trebalo bi da iz kranje evropske periferije pređu barem u status poluperiferije, a nakon izgradnje demokratskih sistema i ekonomske obnove i razvoja.

* * *

Zahvaljujući svojoj više nego bogatoj akademskoj karijeri akademik Vojislav Stanovčić se pokazao kao izuzetan poznavalac savremenog federalizma i regulisanja statusa etničkih manjina. Upravo u tom kontekstu on se početkom devedesetih godina XX veka i pridružio grupi antiratno angažovanih

⁵⁷ Vojislav Stanovčić, „Postkomunizam, građansko društvo i nacionalno pitanje”.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto, 102.

⁶⁰ Isto, 103.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto.

intelektualaca u Srbiji, koji su se zalagali da se primenom standarda vladavine prava, ljudskih prava i pravne države otklone potencijali za sukobe na postjugoslovenskom području, kojem je Evropska unija krajem iste decenije dala i novu geopolitičku odrednicu – „Zapadni Balkan”.

Tokom čitavog života akademik Vojislav Stanovčić izbegavao je nacionalističke uskokrudosti, netoleranciju i isključivosti. Ujedno, on je u procesima regionalne, evropske i globalne integracije upravo video i mehanizme za modernizaciju ovdašnjih država i društava. Čak i kada je više nego okrutna realnost išla posve drugim tračnicama, akademik Stanovčić je uviđao da takvi događaji ne mogu dugoročno odrediti budućnost ovih prostora. I sama sredina iz koje potiče pokojni akademik Stanovčić, Boka Kotorska, bila je veoma blizu ratnih sukoba, što je dodatno kod njega izazivalo nužnost intelektualnog angažmana da se sukobi zaustave.

Akademik Stanovčić je nebrojeno puta, a ponekada i u ne baš uvek prijateljskom akademskom okruženju, upravo dosledno i nepokolebljivo govorio o nužnosti uspostavljanja dobrosusedskih odnosa između postjugoslovenskih država. On je čitav prostor bivše Jugoslavije, i pored njenog raspada i nestanka, video i osećao kao predominantno zajednički kulturni i intelektualni prostor, koji je dubinski odgovarao njegovom višeslojnom senzibilitetu i duhovnom habitusu.

Premda je teško doživeo nestanak Druge Jugoslavije, tokom protekle decenije akademik Stanovčić je pozdravljao svaki pokušaj da se ovaj prostor privredno oživi, demokratski stabilizuje i da prevaziđe nasleđe sukoba iz devedesetih. Kako se proces disolucije jugoslovenskog prostora, doduše mirnim sredstvima, nastavio i tokom protekle decenije nestankom Savezne Republike Jugoslavije/ Državne zajednice Srbija i Crna Gora i redefinisanjem državnog statusa Crne Gore i proglašenjem njene nezavisnosti (2006), akademik Stanovčić je možda i ne u potpunosti svojom voljom postao trajnim veznikom dveju država. Premda je dužim delom svoje akademske karijere Vojislav Stanovčić bio vezan za Beograd i Srbiju, on je zapravo uvek bio povezan i sa svojom domovinom Crnom Gorom, kao i sa užim zavičajem – Bokom Kotorskom. Čini mi se, s tim u vezi, da mi se ne zameri na subjektivnosti, da u Beogradu nisam uspeo da sretnem doslednijeg zagovornika što boljih i intenzivnijih srpsko-crnogorskih odnosa nakon 2006. godine.

Crnogorska akademija nauka i umetnosti je zahvaljujući donaciji porodice pokojnog prof. Vojislava Stanovčića obogaćena posebnim legatom posvećenom njemu.⁶³ Naime, celokupna, više decenija skupljana i stalno obogaćivana lična

⁶³ „Legati”, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica. <http://www.canu.me/legati/2018/22/05/>.

biblioteka akademika Stanovčića iz oblasti društvenih i humanističkih nauka poklonjena je od strane njegove porodice Crnogorskoj akademiji nauka i umetnosti. Takođe, ostaje i nada da će se na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, na kojem je proveo svoj čitav radni vek, iznaći mogućnost da se akademiku Stanovčiću ukaže posebna zahvalnost barem imenovanjem amfiteatra njegovim imenom.

BIBLIOGRAFIJA

- „Legati”, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica. <http://www.canu.me/legati/2018/22/05/>.
- Simić, Predrag, Mirko Stojčević. „Uvodne napomene”. U: *Kriza i reforma: država i građansko društvo u prelaznom periodu*, urs. Predrag Simić, Nebojša Spajić i Mirko Stojčević, 7. Cug: Fondacija za mir i rešavanje kriza, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1994.
- Stanovčić, Vojislav. „O osnovnim idejama projekta o novoj zajednici”. U: *Za Novu zajednicu: mogućnosti i perspektive novog uređenja južnoslovenskog prostora*, urs. Predrag Simić, Srđan Kerim i Mirko Stojčević, 33–48. Cug: Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd: Fondacija za mir i rešavanje kriza, 1992.
- Stanovčić, Vojislav. „Postkomunizam, građansko društvo i nacionalno pitanje”. U: *Kriza i reforma: država i građansko društvo u prelaznom periodu*, urs. Predrag Simić, Nebojša Spajić i Mirko Stojčević, 95–104. Cug: Fondacija za mir i rešavanje kriza, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1994.
- Vukobrat, Boris I. „Predgovor”. U: *Za Novu zajednicu: mogućnosti i perspektive novog uređenja južnoslovenskog prostora*, urs. Predrag Simić, Srđan Kerim i Mirko Stojčević, 9–10. Cug: Fondacija za mir i rešavanje kriza, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1992.
- Vukobrat, Boris I. „Za Novu zajednicu”. U: *Za Novu zajednicu: mogućnosti i perspektive novog uređenja južnoslovenskog prostora*, ur: Predrag Simić, Srđan Kerim i Mirko Stojčević, 13–29. Cug: Fondacija za mir i rešavanje kriza, Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1992.
- Vukobrat, Boris I. *Predlozi za Novu zajednicu republika bivše Jugoslavije*. Beograd: Fondacija za mir i rešavanje kriza, 1993.
- Vukobrat, Boris. *Proposals for a New Commonwealth of the Republics of ex-Yugoslavia*. Belgrade: Peace and Crisis Management Foundation, 2012.

Summary

Dragan Đukanović

Facing the Yugoslav Crisis: “Proposals for a New Commonwealth” – Contributions and Views of Academician Stanovčić

In this article, the author analyses the anti-war engagement of academician Vojislav Stanovčić (1930–2017) related to the proposals for resolving the Yugoslav crisis in the period from 1992 to 1994 within the project “For a New Commonwealth” (under the auspices of the Foundation for Peace and Crises Management from Zug). In this sense, he also gives a chronology of the activities that accompanied this project, with a particular emphasis on academician Vojislav Stanovčić’s views regarding the principles on which the “New Commonwealth” should be based and which would be constituted by the countries that emerged from the former Yugoslavia. These are primarily the principles of human rights, the rule of law, democratization, the free market and the legal state. Since he had a firm belief in the lasting connection and the multiple permeation of the post-Yugoslav space at the beginning and during the conflict, academician Vojislav Stanovčić often noted that it was necessary to offer a clear democratic alternative to numerous authoritarian tendencies in this region. Therefore, the proposals for the “New Commonwealth” represented the exact antithesis of the then gloomy reality of armed conflicts and massive violations of human rights.

Keywords: *Vojislav Stanovčić, former Yugoslavia, Yugoslav crisis, war in Yugoslavia, New Commonwealth.*

V

Demokratija, etnicitet
i samoupravljanje

Đorđe Pavićević

Fakultet političkih nauka, Beograd

Demokratija i participacija u delu profesora Stanovčića

Apstrakt: *Tekst se bavi mestom i ulogom koje ima učešće građana u demokratskom odlučivanju. Profesor Stanovčić smatra da učešće mora biti ograničeno na glasanje na izborima inače će odluke biti manjkave. Manjkavost odluka proizlazi iz slabosti i većinskog sistema glasanja koji je karakterističan za demokratiju. Ne postoje ni epistemološke niti etičke garancije da će većina glasati ispravno, a takve odluke nose sa sobom velike rizike u pogledu statusa pojedinaca i njihovih prava. Kao lek za ove slabosti demokratije profesor Stanovčić predlaže klasičnu liberalnu koncepciju vladavine prava. Unutar ove koncepcije, važne odluke koje se tiču prava pojedinaca i upravljanja prepuštaju se profesionalcima i ekspertskim telima ili se, kao u ekonomiji, potpuno izuzimaju iz političkog odlučivanja. Zaključak je da profesor Stanovčić u svojim radovima preuzima i osnažuje argumente iz klasičnih kritika demokratije, ali da se u ovoj argumentaciji skrivaju i neke pretpostavke koje se ne mogu uzeti kao potvrđene.*

Ključne reči: *učesće, odlučivanje, većinsko pravilo, slabosti demokratije, vladavina prava*

DEMOKRATIJA I PARTICIPACIJA U DELU PROFESORA STANOVČIĆA

Opus profesora Stanovčića je monumentalan. On obuhvata različite teme i žanrove i pokušava da ih stavi u okvire političke teorije. On izučava istoriju političke misli, savremene autore, istoriju, književnost, mitologiju, religiju, itd. kako bi pokazao njihov značaj za politiku i njihovo mesto u dobro uređenom poretku. Široka učenost i bogatstvo materijala imaju za cilj da pokažu da odgovarajući politički okvir mora da omogućiti da do izražaja dođu različiti sklo-

povi vrednosti, politički zahtevi, stilovi života, različite kulture i drugi vredni oblici ljudskog života. Zbog toga, najprikladniji politički okvir je onaj koji je najslobodniji, a to je, za profesora Stanovčića, ustavna ili liberalna demokratija sa njenim klasičnim vrednostima: vladavinom prava, zaštitom individualnih prava i prava manjina, podelom vlasti. Ovaj okvir obavlja dvostruki zadatak, jedan je afirmativan, a drugi odbrambeni. Najpre, on građanima, kao pojedincima i kao pripadnicima određene identitetske grupe, omogućava da na siguran i predvidiv način ostvare ono na šta imaju pravo kao slobodni i jednaki sa svojim sugrađanima. Drugo, on postavlja institucionalne barijere onima koji poseduju moć, pre svega onima koji vrše vlast, da moć zloupotrebljavaju na način da sebi ili svojoj grupi omoguće prednosti koje proizlaze iz položaja koje zauzimaju ili resursa sa kojima raspolažu.

Tradicionalno, postoje neslaganja u shvatanju liberalno-demokratskog političkog okvira. Postoje najmanje dva konkurentska shvatanja. Jedno je više demokratsko i oslanja se na političko učešće građana u oblikovanju i očuvanju poretka, a drugo je više liberalno i oslanja se na tradiciju prirodnog prava, racionalni izbor ili etičku teoriju zasnovanu na vrednosti individualne slobode. Ova podela postala je posebno oštra nakon Drugog svetskog rata i prisutna je i u današnjim raspravama. Grubo rečeno, prvo je tekovina Francuske revolucije, tačnije one političke linije razumevanja tekovina revolucije koja se više oslanjala na Rusoovo (Jean Jacques Rousseau) učenje o demokratiji kao samovladavini, a drugo je tekovina Američke revolucije, tačnije učenja američkih ustavopisaca o vrednosti predstavljanja i učincima institucionalnog dizajniranja. U osnovi njihovog neslaganja jeste vrednost učešća građana u političkom odlučivanju i posebno vrednost većinskog pravila odlučivanja. S jedne strane su autori koji smatraju da postoji niz odluka koje je poželjno staviti izvan okvira demokratskog odlučivanja i prepustiti stručnjacima, pre svega pravnicima i ekonomistima, a građanima ostaviti samo učešće u izboru konkurentskih elita. S druge strane su oni koji smatraju da takva politička konstrukcija nije dovoljno demokratska, da čuva oblike dominacije i ugnjetavanja zasnovane na položajima i resursima i da građanima treba dati veću moć u odlučivanju i veći prostor za odlučivanje. Razvio se niz pojmovnih podela. Na jednoj strani su autori branili liberalnu demokratiju spram totalitarne ili populističke demokratije,¹ a na drugoj, par-

¹ Čini se, makar po obimu navođenja, da je knjiga koja je izvršila veliki uticaj profesora Stanovčića delo Jakoba Talmona *Koreni totalitarne demokratije* (Jacob Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy* (London: Secker & Warburg, 1952)). Često se navodi knjiga *Ekonomska teorija demokratije* Entoni Daunsa (Anthony Downs, *An Economic Theory of Democracy* (New York: Harper and Raw, 1957)). Za profesora Stanovčića posebno važno je bilo razlikovanje liberalne i totalitarne demokrati-

ticipativnu, suštinsku ili ekonomsku demokratiju spram formalne, minimalne, izborne demokratije.²

Profesor Stanovčić je tokom karijere davao različite odgovore na pitanje koliko je participacije poželjno u demokratijama i kakva je njena uloga. Međutim, u radovima iz kasnijeg dela karijere on je izražavao otvorenu sumnju u vrednost participacije i skepsu prema temi demokratije. Stoga, samo na prvi pogled iznenađuje, s obzirom na obim rasprava o demokratiji, koliko malo prostora, u odnosu na ukupan Stanovčićev opus, zauzimaju rasprave o ovoj temi. Za njega je ova tema bila više ideološka i pomodarska, nego što su rasprave o njoj imale akademsku vrednost. Najsistematičnije viđenje demokratije profesor Stanovčić iznosi u studiji „Demokratija, konstitucionalizam i vladavina prava”, na koju će se ovo izlaganje najviše oslanjati.³ U daljem tekstu ću izložiti neke od opasnosti od demokratije na kojima počiva Stanovčićeva skepsa vezana za demokratiju i lekove koji se predlažu kao zaštita od njih, a zatim ću pokazati kakvu ulogu ima učešće građana u njegovom shvatanju demokratije.

je. Talmon pojam totalitarne demokratije vezuje za sledbenike Rusoa, a razlog zašto se etiketa totalitarno vezuje za ove autore jeste što se u ovim koncepcijama ne daje nezavisan značaj spoljašnjim ograničenjima vlasti (konstitucionalizam) i podeli vlasti.

² Ideja proširenja participacije izvan sfere striktno političkog odlučivanja bila je popularna u drugoj polovini dvadesetog veka. Nju nisu podržavali samo autori unutar marksističke tradicije, nego su sa njom eksperimentisali i autori i autorke poput Kerol Pejtmen (Carole Pateman), Majkla Volzera (Michael Walzer) ili Dejvida Helda (David Held) i mnogi drugi. Treba napomenuti i da je Stanovčić u svojim ranijim radovima zastupao ovakvo shvatanje demokratije, ali da je u kasnijim radovima potpuno odustao od njega.

³ U njegovom kapitalnom delu *Politička teorija I* nema sistematičnog izlaganja demokratije (Vojislav Stanovčić, *Politička teorija I* (Beograd: Službeni glasnik, 2006)). Ono se može rekonstruisati iz drugih radova, posebno iz pomenute studije „Demokratija, konstitucionalizam i vladavina prava”, u: *Država i demokratija*, prir. Milan Podunavac, 107–166 (Beograd: Službeni glasnik i FPN, 2010) a pored nje informativni su i radovi “The Absolute Power of the Sovereign, Bureaucracy, Democracy and Constitutional Government in the Works of Slobodan Jovanović”, *Balkanica* XLV (2014): 399–434 i „Većina i manjina u demokratiji”, u: *O demokratiji*, prir. Božidar Marković, 143–162 (Beograd: Službeni glasnik, 2005).

PRETERIVANJA DEMOKRATIJE I OPASNOSTI OD NJE

Demokratija za Stanovčića nije jednoznačan pojam. Ona je podložna različitim interpretacijama i postoji više konkurentskih shvatanja demokratije, o čemu svedoče mnogobrojni neuspešni pokušaji naučnika da se postigne saglasnost u pogledu sadržaja pojma. Stoga, profesor Stanovčić se ne bavi bezbrojnim koncepcijama demokratije, njega više interesuju unutrašnje slabosti inherentne demokratskim političkim oblicima koje od njega mogu da naprave „najgori politički oblik” i pitanje kako se ove slabosti mogu prevazići. Ove tendencije rezultat su napetosti između demokratske koncepcije suverenosti i načina odlučivanja u demokratijama. Suverenost u demokratijama pripada svim članovima političkog tela, ali odluke se donose glasanjem, većinom, koja može biti veoma tanka, a ponekad je čini manjina ukupnog biračkog tela jer se broje samo glasovi onih koji faktički glasaju. Ovim se otvara mogućnost za različite patologije institucionalnog okvira i sistema odlučivanja u meri da demokratija postaje neprihvatljiv politički okvir, čak najgori od svih. Mogu se nabrojati brojne opasnosti koje demokratija sa sobom nosi, a koje se mogu pronaći kod različitih autora, počev od antičkih. Štaviše, u literaturi se može pronaći neporedivo više takvih upozorenja nego rasprava o prednostima demokratije.⁴

U radovima profesora Stanovčića može se naći impresivna lista „opasnosti” i „preterivanja” koje demokratija, u različitim formama, nosi sa sobom i koja je dokumentovana autoritativnim izvorima. U različitim radovima naglasak je na različitim slabostima demokratije.⁵ Ovde ćemo se fokusirati samo na ona preterivanja i opasnosti koje su vezane za predstavničku demokratiju, dakle demokratiju u manje radikalnoj formi koja je manje izložena hirovitosti volje građana. Najznačajnija opasnost dolazi od većinskog pravila odlučivanja koje

⁴ Đorđe Pavićević i Marko Simendić, *Disciplinovanje demokratije* (Beograd: Fabrika knjiga, 2016).

⁵ U studiji o Slobodanu Jovanoviću naglasak je na ustavnim pitanjima i pitanjima podele vlasti. Demokratija se ovde, pre svega, vidi kao opasnost po vladavinu zakona i kao otvoren put za arbitrarnu vladavinu (Vojislav Stanovčić, „The Absolute Power of the Sovereign, Bureaucracy, Democracy and Constitutional Government in the Works of Slobodan Jovanović”). U studiji o odnosima manjine i većine naglasak je na manjkavosti većinskog odlučivanja i procedura glasanja, kao i potrebi da se na poseban način zaštite prava manjina (Vojislav Stanovčić, „Većina i manjina u demokratiji”). U studiji „Demokratija, konstitucionalizam i vladavina prava” nabroja se čak 12 posebnih deformacija demokratskih režima i tri opšte slabosti demokratskog načina odlučivanja (Vojislav Stanovčić, „Demokratija, konstitucionalizam i vladavina prava”).

otvara mogućnost tiranije većine. Druga velika opasnost na koju ćemo skrenuti pažnju dolazi od sposobnosti organizovane manjine da ovlada demokratskim procedurama i zloupotrebi ih za vlastite interese. Ove dve opasnosti su važne jer pokazuju da političke slobode, koje omogućavaju učešće u procesu odlučivanja, nisu dovoljne da bi se zaštitile slobode svih. To može učiniti samo vladavina prava.

Problem tiranije većine dobro je poznat u političkoj teoriji još od vremena kada su Kondorse (Marquise de Condorcet), Tokvil (Alexis de Tocqueville) i Mil (John Stuart Mill) uočili da glasanje, pod određenim uslovima, može kao ishod imati nametanje volje većine manjinama. Ovo je posebno problem za one manjine, poput kulturnih i etničkih, koje su u opasnosti da uvek ostanu u manjini. Postoji mnogo oblika na koje se tiranija većine može ispoljavati i niz neprijatnih posledica tiranije većine koje su dobro poznate i kojima se ovde nećemo posebno baviti. Problem se sastoji u tome što ne postoji ubedljiv argument koji će pokazati da je većinska odluka ispravna odluka,⁶ niti postoji podesan institucionalni dizajn čije procedure bi vodile do većinske odluke koja bi istovremeno bila i ispravna odluka.⁷ Zbog toga, oni koji ostanu u manjini mogu biti izloženi arbitrarnoj ili zlonamernoj volji većine, a njihova prava ugrožena. Ovo svakako nije prijatna posledica za demokratiju i zbog toga su potrebne nezavisne garancije prava pojedinaca ili grupa kako onda kada ostanu u manjini ne bi bile ugrožene njihove slobode koje nisu vezane za učestvovanje. Ove slobode su važne za građane pa je, stoga, prema Stanovčiću, „ostvarenje ideje o vladavini prava za ljude važnije nego njihovo učešće u demokratskim procedurama”.⁸ Problem tiranije većine otvara pitanje odnosa učešća (političkih sloboda) i slobode (individualnih prava) koje je središnje pitanje demokratije. Prema Stanovčićevim rečima: „Problem je, dakle, spojiti učešće sa slobodom”.⁹

⁶ Najpoznatiji takvi pokušaji, koje Stanovčić navodi, jesu mnogobrojne varijante dokazivanja Kondorseove teoreme porote. Ne ulazeći u detalje može se tvrditi da je ova teorema dokaziva samo pod veoma restriktivnim uslovima koje je teško zadovoljiti i za koje on smatra da nisu primereni masovnom učešću, tako da ova teorema ne pruža odgovarajuće rešenje za probleme većinskog odlučivanja.

⁷ Ovde se Stanovčić oslanja na Šumpetera (Joseph Schumpeter) i Dala (Robert Dahl), mada se mnogo ubedljivija argumentacija može naći u radovima teoretičara racionalnog izbora. U drugačijem kontekstu Stanovčić citira Daunsa (Anthony Downs).

⁸ Stanovčić, „Demokratija, konstitucionalizam i vladavina prava”, 126.

⁹ Isto, 150.

Problem spajanja učešća sa slobodom izražava se na drugačiji način kada je reč o organizovanim manjinama. Reč je o elitama organizovanim u političke partije koje konkurišu za upražnjeno mesto vladanja koje se osvaja izborima. Građani, na izborima, većinskim pravilom odlučivanja uokvirenim u različite izborne sisteme odlučuju o tome koja elita ili koalicija elita će zauzeti položaje i vršiti vlast u određenom vremenskom periodu. Prema šumpeterovsko-dalovskom modelu, koji se prihvata, to jeste demokratija ili makar najviše što od nje možemo da dobijemo (poliarhija). Masovno učešće građana ograničeno je, dakle, na glasanje na izborima i na pitanje ko će donositi odluke umesto njih u određenom vremenskom periodu. Politički oblik demokratije oslobođen je balasta koji je odlučivanje vezivao za „volju naroda” i prostor za odlučivanje prepustio profesionalnim političarima i ekspertima.

Ipak, ni ova transformacija demokratije, sa redukovanim učešćem građana, nije donela novi kvalitet demokratiji. Problem se javlja na obe strane, na strani organizovane manjine, problem predstavlja sleđenje partikularnih interesa koje organizovana manjina želi da promoviše kao opšte, i na strani birača, problem je što oni nemaju dovoljno znanja i kompetencija da prosuđuju konkurentske programe i aktere kako bi izabrali one koji će donositi ispravne odluke koje su u interesu svih. Loše odluke rezultat su uzajamnog uticaja političkih elita i masa jednih na druge. Ono što se plasira od strane partija koje se nadmeću za vlast nisu ozbiljni programi nego, najčešće, partikularni interesi upakovani u populističke priče čiji je cilj da se ostvari bilo kakva većina. Rezultati ovakve dinamike mogu biti različite deformacije demokratije, populistička vladavina i prikriiveni autoritarizam, koji olako posežu za pravima pojedinaca. Ovakva konfiguracija vlasti opasna je ne samo za slobode pojedinca, nego svojom nestabilnošću i neefikasnošću može ugroziti čitavu konstrukciju ustavne demokratije zasnovanu na pravima pojedinca.

Ono što nedostaje ovakvom sistemu odlučivanja jeste racionalni, etički i istorijski sadržaj odluke. Procedure glasanja jesu takve da favorizuju različite koalicije ili populističke zahteve u odnosu na racionalne odluke koje ispunjavaju određene etičke zahteve i uvažavaju civilizacijske norme. Ovo lako može dovesti do prenebregavanja pravne tradicije, zanemarivanja ekspertskih znanja ili kršenja etičkih normi koje zahtevaju jednako uvažavanje svih. Demokratske procedure, dakle, nisu garancija da će pomoću njih donete odluke zadovoljavati određene kriterijume koji su pretpostavka kako individualnih sloboda tako i funkcionisanja same demokratije. Politička volja koja se iskazuje kroz demokratske procedure i koja ima značajne izgleda da ostvari većinu može biti i ona volja koja podilazi niskim strastima većine i koja svojim ekscesima teži da naruši uspostavljene društvene odnose garantovane i opravdane umnim pravom. Zbog toga, prema Stanovčiću: „Koliko god element političke volje u stvaranju

prava bio važan i nužan, ne sme se zaboraviti da je za suštinu prava daleko bitniji onaj element koji od njega čini temelj i stub ljudskih civilizacija".¹⁰

Dakle, da se politička forma demokratije ne bi deformisala u „najgori politički poredak” potrebno je da se ispuni niz uslova: potrebno je da se ova politička forma konstitucionalizuje, da se uspostavi vladavina prava i da se izgrade političke institucije koje će nadoknaditi manjkavosti demokratske forme odlučivanja. Pitanje je, međutim, da li se ove „nadoknade” mogu demokratski legitimisati ili je potrebno nezavisno opravdanje mimo demokratije ili čak uprkos demokratiji. Stanovčić smatra da demokratija nije u stanju da sama stvori stanje stvari u kome bi sledili zakone koje možemo shvatiti kao racionalan i pravedan teret koji moramo podnositi kako bi mirno i produktivno živeli sa drugim ljudima. To pokazuje još jedna manjkavost demokratije, a to je upotreba znanja u demokratijama. Volja većine je, prema Stanovčiću, sklona da zanemaruje znanje koje često poseduje manjine.¹¹ Ovde se on priklanja seriji mislilaca, od Platona nadalje, koji smatraju da je vladavina dobrih zakona povezana sa vladavinom znanja. Doduše, ovde se ne radi, kao u Platonovoj *Državi*, o znanju na vlasti, nego o znanju koje ima autonomiju i uticaj na odlučivanje. Različite sfere odlučivanja moraju biti prepuštene stručnjacima kako bi upravljanje bilo što više profesionalizovano. Štaviše, odlučivanje stručnjaka ne podleže slabostima većinskog glasanja onako kako podleže glasanje mase jer je stabilnije i zasnovano na razlozima: „Kad se radi o telima u kojima odlučuju stručnjaci, recimo u nekom profesionalnom ili višem sudskom telu pa ako od devet njih pet glasa 'za' to se mora uvažavati, ali kad masa glasa i neka verzija/alternativa dobije minimalnu razliku – to bi se eventualnim novim glasanjem moglo potpuno promeniti”.¹²

DEMOKRATIJA BEZ UČEŠĆA

Ostaje da odgovorimo na pitanje o kakvoj demokratiji se onda govori i koliki stepen učešća je poželjan. Iz dosadašnjeg izlaganja jasno je da procedure nisu dovoljne i ne daju vrednost odluci. Demokratski izraženoj političkoj volji nedostaju epistemološki i etički sadržaji jer se glasanjem ne izražavaju i razlozi za glasanje, što može imati pogubne posledice po racionalnost, vrednosni sadržaj i stabilnost odluka, kao i organizaciju društva u celini. Odluka može

¹⁰ Stanovčić, „Demokratija, konstitucionalizam i vladavina prava”, 151.

¹¹ Isto, 148. i dalje.

¹² Isto, 124.

biti iracionalna, rezultat manipulacije i uticaja, što dovodi u rizik dostignute standarde oblikovane na osnovu nataloženog znanja. Zbog toga je važno da se uvedu dodatni elementi koji omogućavaju odgovarajuću procenu sadržaja i potrebno je neke sadržaje izuzeti iz demokratskog glasanja. Neka pitanja neće biti predmet političkog preispitivanja nego će standarde uspostavljati i čuvati profesionalci. Posebno važnu kategoriju predstavljaju prava koja moraju biti stavljena pod sudsku zaštitu unutar sudstva nezavisnog od političkog uticaja. Druge oblasti, poput ekonomije, biće ostavljene slobodnoj inicijativi pojedinaца ili grupa unutar građanskog društva bez uplitanja države. Međutim, demokratija je sklona preterivanjima, prekoračivanju granica onoga što je racionalno. Ekscesi demokratije, poput ideja o ekonomskoj demokratiji, rotaciji na funkcijama, radničkim pravima, besplatnom javnom obrazovanju itd, moraju biti ostavljeni izvan političkog odlučivanja jer oni samo mogu naneti štetu.¹³ Demokratsko odlučivanje, dakle, mora da se kreće unutar okvira čije granice su spolja ocrtane i čine ih racionalni i moralni standardi, standardi koji se tiču prava, pravde, efikasnosti i stabilnosti, a koje tumače znalci. Pored toga, ono mora biti i nadzirano kako ne bi prekoračivalo ove granice, što se čini institucionalnim dizajniranjem sa sve više nezavisnih kontrolnih organa koji nadgledaju šta političari rade i kako vrše vlast.

Čemu onda demokratija? Demokratija ostaje deo trijade koju, osim nje, čine konstitucionalizam i vladavina prava koja čini legitimnu vlast. Ona je možda najmanje važan element u ovoj trijadi, ali je nužna iz više razloga. Ona ima mnoge instrumentalne vrednosti. Važna je, na primer, da bi građani prihvatili poredak ili stekli utisak da učestvuju u nekom obliku samovladavine ili da bi se učvrstila kohezija u društvu, ali ovde nije reč o tome. Pitanje je koji je to element demokratije koji je legitimišući nezavisno od njegovih nenameranih efekata. Ono što demokratiji daje ovu vrednost jeste što je ona, bez obzira na sve slabosti, najmanje sporan oblik izražavanja političke volje. Politička volja, sa svim svojim manjkavostima, jeste nužna da bi se uspostavio bilo kakav poredak, pa i liberalni poredak vladavine prava. Ona daje formu političkoj volji koja je kompatibilna sa vladavinom prava, mada istovremeno predstavlja opasnost po nju. Politička forma demokratije jeste takva da može da se izrazi u kategorijama prava, političkih prava, i tako mogu da se saseku radikalni, ekscesni elementi demokratije koji prekoračuju zadate granice. Kao što demokratija

¹³ Ovo ne znači da ne postoje socijalne funkcije države, ali za njih postoji drugo opravdanje. One su potrebne kako bi građani prihvatili pravnu državu i odnose se na „minimalne uslove u pogledu izvesnosti i bezbednosti ljudi, pa i u pogledu socijalne sigurnosti”. Stanovčić, „Demokratija, konstitucionalizam i vladavina prava”, 139.

ne može samostalno da garantuje određena prava, tako ni vladavina prava ne zavisi od političke volje koja ne sme biti potpuno arbitrarna i koju je moguće staviti pod kontrolu. Onu vlast koja je sklona prekoračivanju granica moguće je smeniti na izborima bez posezanja za vaninstitucionalnim sredstvima političke borbe, poput pobuna ili revolucija. Ako je politička volja po svojoj prirodi već takva da predstavlja opasnost po vladavinu zakona, ali „nužno zlo”, onda je najbolji izraz političke volje onaj koji se na najlakši način može vratiti u kolosek. U tome profesor Stanovčić vidi najveću vrednost demokratije. Narod ne može kvalitetno da učestvuje u vlasti, ali može pomoći u uspostavljanju i čuvanju dobrog uređenja, o čemu su svedočile i velike revolucije. Elite su te koje su konstitucionalizovale učinke revolucije, na ovaj ili onaj način, ali ta dostignuća ne bi bila moguća bez učešća masa.

Vrednost učešća građana vidi se, prema tome, u mogućnosti mirne smene loše vlasti. Mada mase može pogrešno birati, mobilizacija naroda je važna onda kada vlast postane previše korumpirana, samovoljna ili lična. Zbog toga je važno čuvati formu demokratije, ali ovu formu ne bi trebalo mešati sa sadržajem. Glasanje na izborima prava je mera demokratije u legitimisanju vlasti. Učeće masa ostaje ispred vrata institucija u kojima se donose odluke u kojima se ne moraju ispunjavati „nalozi političke volje” tako što će se pretvarati u pravo.¹⁴ Profesor Stanovčić je dosta skeptičan prema ideji da se rezultati izbora tretiraju kao „nalozi političke volje” usmereni ka zakonodavstvu. Ova ideja je opasna iz najmanje dva razloga. Jedan je da je nemoguće ustanoviti razloge zbog kojih su glasači između različitih opcija birali onu koju su birali. To daje prostor onima koji vrše vlast da se kriju iza zahteva glasača onako kako ih oni tumače. Drugi razlog jeste što to daje povoda za populističke politike koje tumače volju biračkog tela i to koriste kao razlog za zaobilaženje institucionalnih procedura. Populistički pokreti koriste ovu strategiju kako bi proizveli privid demokratske politike, ali su više „orijentisani na silu i nasilje, nered i razularenost”, što Stanovčić grubo karakteriše kao „ponašanje gomila”.¹⁵

Zbog toga je važno da se, makar i na ovom nivou odlučivanja, učešće građana i završi na tome. Vlast se ne može, mimo prava da vlada, legitimisati pozivanjem na rezultate izbora. Za to je važno da vlada i parlament poštuju institucionalizovane procedure, konstitutivna pravila i načela vladavine prava. Demokratija se ne sme, čemu su mnoge vlasti sklone, pretvoriti u jedini legitimisajući faktor jer bi to značilo da svaka vlast, onda kada dobije izbore, može da radi šta hoće ili samo ono što je neophodno da dobije sledeće izbore. Takvo

¹⁴ Stanovčić, „Demokratija, konstitucionalizam i vladavina prava”, 155–156.

¹⁵ Isto.

shvatanje demokratije jeste pogubno i ovako shvaćena ona se može lako pretvoriti u jedan od najgorih političkih oblika, što je jedan od Aristotelovih uvida koji Stanovčić rado i često koristi.

DEMOKRATSKE SABLASTI

Skepticizam profesora Stanovčića u pogledu učinaka demokratije ima koren u klasičnim kritikama demokratskog odlučivanja. Sve navedene manjkavosti demokratskog odlučivanja prisutne su, u manjem ili većem obimu, u obe najvažnije forme demokratije, neposrednoj i predstavničkoj. One potiču iz nepoverenja prema većini i njenoj sposobnosti da kvalifikovano odlučuje u ime celine. Kada se većini prepusti odlučivanje, onda je manjina izložena riziku od nepravednog tretmana bilo zato što je većina sklona lošim odlukama ili zato što samozainterosovana i uporna većina može manipulirati većinom u vlastitom interesu. U oba slučaja politička forma demokratije se deformiše zato što ne može da obezbedi odgovarajuću distribuciju znanja koja bi mogla da garantuje racionalnost odluka i poštovanje etičkih i civilizacijskih standarda zajedničkog života. Znanje nije raspoređeno u društvu na isti način na koji su politička prava u demokratiji. Zbog toga je potrebno, u ime znanja i etičnosti, uvesti instrumente kako bi se ograničila volja većine. To podrazumeva i radikalnu redukciju učešća građana u političkom procesu, ono se mora ograničiti na izbore i na izbor elita koje će vladati, a i tada nemamo garanciju da će taj izbor biti adekvatan. Da bi se izbegla ova opasnost, potrebno je uspostaviti dodatne institucionalne mehanizme koji bi donošenje nekih važnih odluka stavili u ruke neizabrane manjine koja se legitimiše stručnošću.

Mada ova argumentacija ima dugu istoriju i deluje ubedljivo ona nije bez svojih problema. Mnoge pretpostavke argumentacije na kojoj počiva liberalna kritika demokratije dovedene su u pitanje. Sablasti tiranije većine, vladavine masa i neznanja i drugi strahovi od demokratskog preterivanja ne mogu se posmatrati kao inherentna obeležja jedne političke forme, demokratije. Slično važi i za ustavne garancije i liberalni konstitucionalizam. Ekspertska znanja, delovanje nezavisnih tela ili sudstva, posebno ustavnog suda, nisu garanti kompetencije, neutralnosti države i zaštite manjina. Podrobnije ispitivanje njihovog delovanja pokazuje da ovi akteri nisu imuniji na deficite u odlučivanju nego što su to druge grupe. Zbog toga preterano deluje zaključak o radikalnom ograničavanju učešća građana u političkom odlučivanju i izmeštanju i profesionalizaciji odlučivanja unutar ekspertske grupa. Naprotiv, postoje dobri argumenti da, pod određenim uslovima, učešće masa u politici može davati superiornije rezultate od ekspertske odlučivanja. Sloboda i učešće su u ovom

pogledu mnogo više povezani nego što se to u klasičnoj koncepciji liberalne demokratije pretpostavlja, radi se o tome da se nađu nova rešenja za problem njihovog povezivanja.

BIBLIOGRAFIJA

- Downs, Anthony. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row, 1957.
- Pavićević, Đorđe i Simendić, Marko. *Disciplinovanje demokratije*. Beograd: Fabrika knjiga, 2016.
- Stanovčić, Vojislav. „Većina i manjina u demokratiji”. U: *O demokratiji*, prir. Božidar Marković, 143–162, Beograd: Službeni Glasnik, 2005.
- Stanovčić, Vojislav. *Politička teorija I*. Beograd: Službeni Glasnik, 2006.
- Stanovčić, Vojislav. „Demokratija, konstitucionalizam i vladavina prava”. U: *Država i demokratija*, prir. Milan Podunavac, 107–166. Beograd: Službeni glasnik i FPN, 2010.
- Stanovčić, Vojislav. “The Absolute Power of the Sovereign, Bureaucracy, Democracy and Constitutional Government in the Works of Slobodan Jovanović”. *Balkanica XLV* (2014), 399–434.
- Talmon, Jacob. *The Origins of Totalitarian Democracy*. London: Secker & Warburg, 1952.

Summary

Đorđe Pavićević

Democracy and Participation in Professor Stanovčić's Works

The article deals with the role of popular participation in democratic decision making. Professor Stanovčić's view is that popular participation ought to be reduced to electoral voting or decisions are at risk to be defective. Defectiveness of democratic decisions are consequence of distinctive features of majority rule, which is basic decision rule in various conceptions of democracy. There are no epistemological and ethical guarantees that majority decision would be right decision and for that reason democratic decisions are conceivable risks to citizen's status and their rights. According to professor Stanovčić, the failures of democracy might be reduced by introducing classical liberal limitations on decision procedures based on the conception of rule of law. Liberal conception of rule of law presupposes that important decisions which are concerned with individual rights have to be divested from majority will and handed over to the experts and independent bod-

ies or, like in economy, completely exempted from political processes. Some of the supportive arguments for liberal critique of democratic decision making process are challenged at the end of article. Many of these arguments contains hidden assumptions which are not conclusively supported and for that reason could not be taken for granted as liberal tradition has done.

Keywords: *participation, decision making, majority rule, failures of democracy, rule of law.*

Zoran Stojiljković

Fakultet političkih nauka, Beograd

Može li participativna demokratija preživeti globalni (neoliberalni) kapitalizam?

Apstrakt: *Ambicija ovog rada, koji predstavlja i svojevrzni homage profesoru Vojislavu Stanovčiću, pre svega njegovim radovima posvećenim participaciji i samoupravljanju, kreće se u granicama propitivanja postojanja samih njihovih pretpostavki. Pre svega: (1) aktivnog i tolerantnog građanina, odnosno zaposlenog spremnog na (samo)angažovanje, (2) razvijenog i prihvaćenog participativno-demokratskog socijalnog projekta i (3) (civilnih, sindikalnih, političkih) organizacija koji ih zagovaraju i poverenja u njih. U fokusu analize su prostor radnih i socijalnih prava i industrijskih odnosa u Srbiji danas.*

Ključne reči: *participacija, aktivni građani, poverenje, industrijski odnosi, sindikati*

PROLOG

Polazna teza ovoga rada, posvećenog profesoru Stanovčiću i poluvekovnoj tradiciji FPN-a, zapravo je neoinstitucionalna pretpostavka da institucije ponavljaju svoje polazne izbore i opredeljenja čak i neko vreme pošto su se prethodni kontekst i podsticaji našli u dubokoj krizi. Naravno, ako opstaju u formiranoj organizacijskoj kulturi i memoriji. U slučaju FPN-a i profesora Stanovčića to znači da inicijalni motiv da se formiranjem fakulteta, daleke 1968, doprinese utemeljenju politikologije ali i demokratije, samoupravljanja, federalizma traju i u narednim generacijama – čak i kada to opredeljenje postaje gubitnički i opozicioni aranžman. Akademik Stanovčić je doktorirao

na industrijskoj demokratiji 1965. godine.¹ Više od pola veka nakon toga, moj skromni prilog je da pokušam da odgovorim na pitanje šta su uzroci krize i pada participacije i radničkih sindikata i imaju li oni još ikakvu budućnost?

U ovom tekstu nastojim da argumentujem tezu da se većina nas, „običnih” građanki i građana, vrti u začaranom krugu politike. Sopstvena nemoć i nedostatni politički kapital i pokidane socijalne mreže ojačavaju se daljom nedelatnom i nekredibilnom civilnom i političkom reprezentacijom. Ona, u liku sindikata, profesionalnih udruženja i drugih OCD-a, opet povratno neće moći biti ojačana i izmenjena bez naše podrške i participacije. Nažalost, alternativno sopstveno samoorganizovanje, bez postojanja institucionalnog i političkog kišobrana daje krajnje privremene i ograničene efekte.

Ključno pitanje strategije za izlazak iz lavirinta nemoći ima oblik zaoštrene i urgentne dileme – Ko i kojim argumentima i sredstvima može povratiti urušeno poverenje i uspraviti građane?

1. PARTICIPATIVNA DEMOKRATIJA I NJENE (NE)POSTOJEĆE PRETPOSTAVKE

Stara je teza da su demokratija i kapitalizam, bazirajući se na različitim principima, u ambivalentnom i napetom odnosu istovremenog oslanjanja, uslovljavanja, ograničavanja i potiskivanja. Posebno je to slučaj sa razvijenim modelom participativne demokratije koji traži aktivnog (i tolerantnog) građanina i širi demokratski metod odlučivanja na industrijske odnose, postavljajući tako logiku profita u širu demokratsku ravan, zahteva za slobodom, jednakošću i društvenim blagostanjem.

Za „realističke” škole mišljenja, optimalna funkcionišuća veza kapitalizma i demokratije je koncept liberalne, predstavničke demokratije ili preciznije, još uže, kompetitivni elitizam po kome građani (pasivno) biraju između elita koje im se nude bez ambicije da izabranima sufliraju šta treba da rade.² Po tom obrascu, radnici mogu da poboljšaju svoje radne performanse, ulože veći napor ili pronadu na tržištu bolji posao ali ne i da se vlasnicima kapitala mešaju u posao i sufliraju rešenja. Industrijska demokratija i (pre)raspodeljujuća

¹ Vojislav Stanovčić je svoju tezu bazirao na iskustvima industrijskih odnosa i demokratije u Velikoj Britaniji. Bio je to deo politike Visoke škole a onda i Fakulteta političkih nauka da se dogmatizam prevlada usmeravanjem nastavnog kadra na studije neoficijelnih, boljševizmu konkurentnih i socijaldemokratskih škola mišljenja.

² Jozef Šumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija* (Zagreb: Globus, 1981).

i (su)vlasnička uloga države zapravo su put u puzajući totalitarizam.³ U tom okviru, participativna demokratija i upitni, obavešteni i aktivni građanin/građanka upadaju u zavodljive i herojske pretpostavke jer romansiraju i romanizuju (sebičnu, povodljivu i pohlepnu) ljudsku prirodu, odnosno lišeni su realnog utemeljenja u praksi. Posledično, svaki pokušaj da se oni prevedu u funkcionišući sistem, uključiv samoupravni model, završiće se razočaranjem i neuspehom, odnosno u autoritarnoj, ili čak totalitarnoj, vladavini demagoga i populista.

Pristalicama zahtevnih, razvijenih modela participativne, deliberativne i/ili dijaloške demokratije, u koje i sam spadam, ostaje obaveza dokazivanja da je utopija ostvariva, odnosno da su i njegove same pretpostavke, pod odgovarajućim uslovima poput socijalno kohezivnih društava u kojima je svima otvoren pristup kvalitetnom obrazovanju i javnim uslugama, moguće. Šanse i realno stanje stvari mogu se procenjivati analitičkim uvidom u podatke koji govore o (1) dominantnim političko-kulturnim vrednostima i identitetima; (2) socijalnom i političkom kapitalu građana (ili tek podanika?); posebno (3) stepenu njihovog poverenja u aktere i institucije i (4) spremnosti na sopstveno, pre svega civilno i protesno (samo)angažovanje.

1.1. Napuštena i/ili izgubljena učionica: Akcioni trening i radna i sindikalna prava

Normativni značaj političke participacije u savremene teorije o demokratiji uvode, pored ostalih, Piter Bakrak (Peter Bachrach) i Kerol Pejtman (Carole Pateman).

Bakrak političku participaciju smešta dominantno u sferu rada, odnosno industrije, ili industrijske demokratije. Suština participacije u sferi rada je ta da se prosečan radnik edukuje na taj način što će biti umešan u rešavanje problema koji pogađaju njega i njegovu bližu okolinu, u ovom slučaju radni kolektiv. Tako će se prosečan radnik, koji prema Bakraku ima jako malo znanja i razumevanja za politički proces i koji je često antidemokratski nastrojen, kroz proces participacije u sferi rada edukovati i pripremiti za učestvovanje u političkom procesu na nacionalnom nivou. Učestvovanje radnika u sferi rada povratno će naterati menadžere ili upravu na veću odgovornost prema svojim radnicima.⁴

³ Fridrich Hayek, *Poredak slobode* (Novi Sad: Global Book, 1988).

⁴ Peter Bachrach and Arych Botwinick, *Power and Empowerment: A Radical Theory of Participatory Democracy* (Temple University Press, 1992).

Slično stanovište zauzima i Kerol Pejtman koja tvrdi da je za „opstanak demokratskog društva potrebno postojanje participativnog društva, društva u kome su svi delovi sistema demokratizovani i gde socijalizacija kroz participaciju treba da uzme mesto u svim oblastima”. Ona izjednačava političku participaciju sa participativnom demokratijom i suprotstavlja ju savremenim teorijama o demokratiji koje imaju minimalno i proceduralno određenje zasnovano na izboru političkih lidera. U njima je ključna participacija političke vlasti kao manjine, dok je politička pasivnost i apatija velikog broja građana poželjno stanje koje „brani” stabilnost demokratskog poretka. Participativna teorija daje šire tumačenje politike i ne vezuje je samo za sferu državne ili lokalne vlasti. U participativnoj teoriji, participacija upućuje na jednakost u donošenju odluka i takođe na jednaku snagu u određivanju političkih ishoda. Kerol Pejtman, kao i Bakrak, smatra da ako se običnom radniku dozvoli udeo u odlučivanju na radnom mestu, da će na taj način radnik steći bolju efikasnost u političkom rasuđivanju i da će mu to dati veće šanse da učestvuje u procesu u kojem se upravlja državom. Oni koji ulaze u politički proces su već „edukovani” za učešće u njemu tako da ni na kakav način ne mogu da predstavljaju pretnju za njegovu stabilnost.⁵

Kako danas stvari u tom pogledu stoje u Srbiji, kao jednoj od naslednica baštine decenijskog jugoslovenskog eksperimenta sa radničkim samoupravljanjem? U kojoj meri je brak iz računa partokratske vladavine i „ortačkog” kapitalizma razvejavao svako sećanje na samoaktivirajuće, pozitivne nanose i mogućnosti samoupravljanja? I krajnje sumarni uvid u strukturu moći u radnom procesu govori u prilog tvrdnji da radno mesto, nažalost, nije više prostor za obuku i sticanje političkog punoletstva. U prilog ovoj oceni na globalnoj ravni idu, bar posredno, neporecive činjenice da je zaposlenost dramatično niska, da su i inače preskromne plate i penzije na silaznoj putanji, da ponovo raste siromaštvo. Od oko pet miliona radnosposobnih ekonomski je aktivna tek polovina. Društvena kontramoc zaposlenih i sindikata dodatno je limitirana preteranom deindustrijalizacijom, kao i partijskom kontrolom i patronatom nad zapošljavanjem u javnom sektoru.⁶ Njihovi protesti, ma kako bili radikalni i uporni, uključujući i štrajk glađu, nisu ofanzivni, odnosno klasični štrajkovi kojima se, prekidom rada, želi proširiti prostor sloboda i prava, već tek defanzivna odbrana i apel za očuvanje egzistencijalnog minimuma.⁷

⁵ Carole Pateman, *Participation and Democratic Theory* (Cambridge University Press, 1970), 46, 51.

⁶ Zoran Stojiljković, *Srbija u lavirintima tranzicije* (Beograd: Službeni glasnik, 2011).

⁷ Isto, 442–445.

2. POKUŠAJI OBJAŠNJENJA KRIZE: RAD U BUDUĆNOSTI I PREKARIZACIJA

Po mome sudu, ključni uzrok sužavanja prostora za participativnu praksu i uticaj sindikata predstavlja u neoliberalno, korporativno ruho odevena digitalizacija rada. Raširena destrukcija rada vodi u destrukciju ljudskog identiteta. Rad (ne samo u Srbiji) gubi svoju funkciju u određivanju identiteta čoveka kao individue, ali i građanskog i političkog bića. „Novi kapitalizam” stvara novi poželjni (idealni) tip savitljivog, „fleksibilnog” radnika. Uslovi novog kapitalizma traže fleksibilni rad i fleksibilne radnike; ono što ti „uslovi” uspevaju da stvore jeste prekarnost i prekarni radnici. Mogli bismo da kažemo, sledeći pojmovni koncept Ričarda Sejmura, da je danas u toku stvaranje beskrajno prilagodljivog, bezidentitetnog *MP3 radnika*.⁸

Direktna posledica ekspanzije fleksibilnosti jeste permanentna radna i životna nesigurnost. Takva vrsta nesigurnosti karakteristična je kako za sve brojnije nezaposlene, posebno one dugotrajno nezaposlene i za traženje posla obeshrabrene radnike, tako i za malo plaćene i za radno mesto uplašene radnike. Takva stalna nestalnost, nesigurnost i neizvesnost bar potencijalno stvara jednu novu društvenu klasu. U pitanju je moderni (lumpen)proletarijat, prekarijat (prekarnost – *precarity*, *prekarisierung*, *precariedad*, *précarité*). Posledično, ključni problem sa kojim se pre svega sindikati suočavaju su širenje nezaposlenosti, rastući strah od gubitka posla, sve šira fleksibilizacija rada i sužavanje radnih prava i nesigurnost i onih koji imaju kakav-takav posao, što je proces prekarizacije rada i širenje prekarijata. „Prekarijanci” su bez zaštite, bez oslonca, iščašeni, „napušteni”, beznadni, ucenjeni (otkazom), atomizirani i time lišeni i socijalnog kapitala.⁹

Čini se da konačni odgovor zavisi od odgovora na prethodno pitanje da li se proces prekarizacije zaustavlja na granicama najsiromašnijih – podklase, ili se pre širi na sve koji nisu na komandnim visovima ekonomije i politike ili u njihovom neposrednom okruženju čija je funkcija da odvaja i posreduje između vrha socijalne piramide i njene masovne osnove. U tom okviru, po mome sudu, globalizacijom je samo ojačana tendencija koju odlično definiše Ričard Sejmur (Richard Seymour), konstatujući da prekarijatu pripada:

⁸ Richard Seymour, “We Are All Precarious – on the Concept of the ‘Precariat’ and Its Misuses”, *New Left Project* (2012).

⁹ Miroslav Ružica, „Prekarizacija i prekarijat u Evropi”, u: *Od novinara do nadničara. Prekarni rad i život*, ur. Srećko Mihailović (Beograd: Centar za sindikalizam, Fond za otvoreno društvo, Dangraf, 2015).

„svako ko nije financijski kapitalist, nije državni ministar ili stariji javni službenik, nije visokorangirani policajac ili gost na večeri kod Ruperta Murdoka, nije sudac ni medijski magnat – drugim riječima, nije član 'bloka moći' – kapitalističke klase u njezinim frakcijama, te vela buržujskih akademika i profesionalaca koji je okružuju. Svi smo mi prekarijat. I ako smo opasni, to je zato što se spremamo zatresti iluzornu sigurnost naših vladara”.¹⁰

3. SOCIJALNI I POLITIČKI KAPITAL

Dalja ključna dilema je imamo li, uz kvalifikacije i bar minimalne ekonomske resurse, i preko potreban sistem veza i uzajamne podrške – socijalni i politički kapital da izađemo iz krajnje nezavidnog stanja u kome se nalazimo?¹¹ Kada je o polju politike i političkom kapitalu, ponašanju i pozicioniranju reč, komparativna istraživanja i ograničeni parcijalni uvidi omogućuju postavljanje tri polazne, radne hipoteze.

U studiji EBRD-a “Social capital in transition: a first look at the evidence”, socijalni kapital je meren u zemljama tranzicije preko pitanja o nivou uopštenog poverenja, patricipacije u organizacijama civilnog društva i poverenja u institucije. Iako ovaj pristup nije bez svojih nedostataka, najveći broj istraživača ga koristi najverovatnije i zbog toga što su ova pitanja uključena u sve talase istraživanja Svetske studije vrednosti (WVS) i Evropske studije vrednosti. Prvu čini stav o prekarnim radnicima kao politički desubjektiviranoj i obezličenoj masi, koja ipak može u agonijskoj fazi krize da (potencijalno) postane „topovsko meso” socijalne pobune, odnosno da pređe put od „bezličnih podanika” do „nove opasne klase”. Radi se zapravo o tome da je i „pobesnili” prekarijat, akter tek neorganizovane, spontane, stihijske pobune koje je teško (i gotovo nikako) usmeravati i kanalisati. Druga se odnosi na izbornu ponašanje između (dominantne) izborne apstinencije, na jednoj, i objekta desničarske i drugih

¹⁰ Seymor, “We Are All Precarious – on the Concept of the 'Precariat' and Its Misuses”.

¹¹ Robert Putnam je izvršio merenje društvenog kapitala koristeći se kompozitnim indeksom u koji ulazi 13 različitih pokazatelja svrstanih u 5 grupa: 1. Mere zajedništva i organizacionog života; 2. Mere angažovanja u javnim poslovima; 3. Mere volonterskog angažovanja; 4. Mere neformalne socijabilnosti; 5. Mere društvenog poverenja. (Robert D. Putnam, *Kako demokraciju učiniti djelotvornom: civilne tradicije u modernoj Italiji* (Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2003)

ideologija populističkog karaktera, na drugoj strani. Analitički polazni okvir čini Burdiueov stav da (Piere Bourdiue) (polu)zaposlene i prekarne radnike uopšte nije moguće mobilisati zbog toga što je uništena sama njihova sposobnost da sebe zamisle u budućnosti, koja je preduslov svih takozvanih racionalnih ponašanja, počev od ekonomskog računa ili, u sasvim drugom poretku stvari, do sindikalne i političke organizacije.¹²

U tom okviru čini se da ključnu hipotezu čini treća tvrdnja da prekari-zacija predstavlja odličnu osnovu za dugotrajno opstajanje i dominaciju populizma na političkom tlu. Zato bi svako iole ambicioznije istraživanje polja politike moralo da uključi u istraživanje i studiju njihovog političkog kapitala: (1) poverenja u socijalne i političke aktere i institucije; (2) nivoa formiranih socijalnih i političkih identifikacija; (3) interesa za politiku i osećaja sopstvene političke (im)potentnosti; (4) neformalnih mreža i oblika samoorganizovanja; (5) identifikacije i angažovanja u partijama, sindikatima i drugim organizacijama (OCD). U ovom metodskom okviru, u jednom drugom radu sam konstatovao da razloge pojavi istovremene niske političke identifikacije, poverenja i (autonomnog) aktivizma, osim „viška istorije” i „uspešnog” hoda iz krize u krizu, treba tražiti u činjenici da u državama, poput Srbije, sa neizgrađenim civilnim društvom – „asocijacionom pustom” (Ofe) i slabim institucijama, elite deluju pod manjim ograničenjima i labavijim pravilima igre. „Krivac” je, dakle, i snažno nasleđe političkog personalizma koji je vrlo prisutan u Srbiji, što dokazuje i rejting lidera koji premašuje stranački, u slučajevima Miloševića, Koštunice, Tadića i danas Aleksandra Vučića. Birači u Srbiji kao da su u permanentnoj potrazi za liderom u koga će učitati svoje poverenje i na koga će preneti odgovornost. To istovremeno stvara veliku izbornu volatilitnost i nestabilnost partijskog sistema.¹³

Osnovna linija argumentacije u ovom tekstu kreće se, dakle, na (kružnoj) putanji: radna/ekonomska marginalizacija – socijalna marginalizacija – politička marginalizacija i/ili politička polarizacija. Politički kapital smo prethodno već definisali kao bazični resurs zasnovan na civilnoj i političkoj participaciji, osećaju političke kompetentnosti, zainteresovanosti za politiku i efektivnom uticaju na proces odlučivanja, kao i paralelno formiranom osećaju poverenja prema institucijama. Iako, međutim, već četvrt veka postoji „obnovljeni” politički pluralizam, društva poput srpskog su upravo zbog raširenog nepoverenja, nerazvijenog civilnog društva i niskog nivoa demokratske političke kulture i

¹² Zoran Stojiljković, *Građani ili podanici* (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 2016), 111.

¹³ *Srbija traži vođu* (Beograd: Vukotić media, 2017), 132–136.

participacije najčešće plodno tlo za populizam, demagogiju, korupciju i koncentraciju moći u samom vrhu političke vlasti.

„Prelazničke” političke mentalitete i kulture (Slobodan Jovanović) karakteriše velika distanciranost građana od politike i veoma nizak nivo političke participacije u periodu između izbora. Građani politički proces percipiraju kao sferu nadmetanja korumpiranih političkih elita, političare i institucije kao nesposobne da rade u opštem interesu, a državu kao slabu i neefikasnu. Smena na izborima ne znači i smenu politika, odnosno partije se menjaju ali problemi ostaju isti. Tezu o spoju i delovanju, po socijalni i politički kapital razorne većinske smeše, demokratski neuverljivih političara i, istovremeno, politički impotentnih građana potvrđuju i nalazi o socijalnom i političkom aktivizmu građana.¹⁴

4. POVERENJE U AKTERE I INSTITUCIJE

4.1. Razumevanje (političkog) poverenja

Kad je o poverenju reč, još su Almond i Verba u svojim studijama političke kulture došli do zaključka da je vertikalno političko poverenje u institucije odraz šire klime horizontalnog socijalnog poverenja koje postoji u društvu. Poverenje predstavlja zato širu, pre svega psihološku kategoriju. Naime, u samom značenju pojma postoji određena doza rizika i nesigurnosti jer se poverenje, pre svega, zasniva na očekivanom ponašanju „drugog” koje je neizvesno.

U teoriji racionalnog izbora poverenje se zato može tumačiti kao svojevrsna „dobitna kalkulacija”, odnosno procena da će benefiti od kooperacije i poverenje biti veći nego rizik koji postoji kada se ulaže u kooperaciju. Neki autori, u ovom smislu, još eksplicitnije tumače relaciju (ne)poverenja kao neku vrstu „analize rizika”. Racionalni aspekt poverenja zasniva poverenje na proceni ličnih interesa. Racionalnost se shvata kao praktičan pojam, a pojedinac bira delovanje koje će mu doneti korist. Nasuprot racionalno-kalkulativnom aspektu poverenja, u psihologiji i sociologiji se smatra da je poverenje mnogo više od racionalne kalkulacije i da se ono pre svega odnosi na privrženost i veru u poštenje, pravednost i dobru nameru „drugog”, koja je nekad daleko od racionalnih kalkulacija. Ako se poverenje tumači u okvirima etičkih dispozicija,

¹⁴ Stojiljković, *Građani ili podanici*. Demokratija zahteva određene navike i stavove, pored ostalog i rašireni osećaj šireg interpersonalnog, odnosno socijalnog poverenja.

u tom slučaju naše poverenje počiva na pretpostavci koja se odnosi na to kako drugi „treba” da se ponašaju s obzirom na univerzalno prihvaćene moralne vrednosti – „Odnosi se prema drugima kako bi želeo da se drugi odnose prema tebi”. Etika prevashodno pretpostavlja afirmativan stav prema poverenju, u smislu nužnog poštovanja univerzalnih moralnih postulata.

Naredno delikatno pitanje je pitanje karaktera veze između poverenja, na jednoj, i aktivizma i (ne)formalnih veza pojedinaca, na drugoj strani. Ono nailazi takođe na različite odgovore. Prema jednima (Patnam, Burt, Lin), upravo su mreže povezanosti i participacija odlučujući faktor za formiranje kako generalizovanog socijalnog poverenja tako i političkog poverenja. Drugi smatraju, pak, da ljudi koji poseduju socijalno poverenje češće participiraju (Newton, Ulsaner).¹⁵

Čini se da je najbliži istini stav da su poverenje i participacija u osnažujućoj cirkularnoj vezi. Pozitivan odnos identifikacije, poverenja i (izborna) podrška određenim akterima jesu osnovna i dragocena moneta u politici, ali i u civilno-društvenim organizacijama. Ujedno, karakteristike političkog ponašanja – uspostavljeni odnosi civilnog i političkog dijaloga i poverenja ili indiferentnosti i čak aktivnog suprotstavljanja jedan su od osnovnih elemenata ukupne političke kulture društva.¹⁶

Pritom, institucije su posebno na ispitu legitimnosti. Bitan element legitimnosti institucija jeste „kultura poverenja” u njihovu svrsishodnost, način funkcionisanja i učinke. Poverenje se zato ne može svesti samo na psihološki odnos, već je ono eminentna i politička, moralna, čak i ekonomska kategorija. Kultura poverenja je neka vrsta društvenog resursa ili kapitala, koji koristimo u opkladama na neizvesne akcije drugih. Što je više poverenja više smo spremni da se kladimo i veći rizik smo spremni da prihvatimo.¹⁷

Kulturu nepoverenja (ili kulturu cinizma) karakteriše pak prožimajuća klima sumnje. Takva kultura ometa funkcionisanje društva na nekoliko načina. Prvo, takva kultura parališe ljudsko delovanje, podsticanjem rutiniranog i konformističkog ponašanja, ili čak pasivizma. Drugo, uništava socijalni kapital, što dovodi do izolacije, atomizacije, sloma udruženja i raspada međuljudskih mreža. Treće, podstiče razvoj defanzivnih stavova, neprijateljskih stereotipa,

¹⁵ Pero Maldini, „Političko povjerenje i demokratska konsolidacija”, *Politička misao* 45, br. 1 (2008).

¹⁶ Đorđe Vuković, Ivo Čolović i Zoran Stojiljković, *Stanje demokratije u Srbiji: demokratija, poverenje i participacija* (Beograd: CeSID/NDI, 2014).

¹⁷ Piotr Sztompka, “Trust, Distrust and Two Paradoxes of Democracy”, *European Journal of Social Theory* 1, No. 1 (1998).

glasina i predrasuda, kao i ksenofobije. Četvrto, otuđuje i iskorenjuje (uproots), prekida vezu pojedinca sa korenima, sa zajednicom, sa svojim identitetom i podstiče potragu za alternativnim, često ilegalnim identitetima (u bandama, mafiji, devijantnim supkulturama...). Peto, difuzna kultura nepoverenja se širi prema međuljudskim odnosima, pa se transakcioni troškovi zbog neophodnosti stalne budnosti značajno podižu, a šanse za saradnju se smanjuju.¹⁸

Poverenje predstavlja, dakle, složenu i višedimenzionalnu pojavu oličenu u dinamičkoj celini niza elemenata podrške, pozitivnog stava, identifikacije i ugleda u odnosu građana prema socijalnim i političkim akterima i institucijama. Društva se međusobno razlikuju upravo po tome da li su i u kojoj meri uspostavila kulturu dijaloga i poverenja (Lipset). Ofe poverenje definiše kao „uverenje da će se drugi uzdržati da nanesu štetu i da će, kad god je to moguće, pridoneti mom blagostanju”. Ofe nabraja četiri temeljne vrednosti koje institucije moraju promovisati da bi uživale poverenje, a to su: iznošenje istine, ispunjavanje obećanja, pravednost i solidarnost.¹⁹

4.2. Aktuelni kontekst: NVO sektor Srbije u komparativnoj perspektivi

Komparativno istraživanje, sprovedeno u martu 2014. godine, pokazuje da među svim zemljama regiona obuhvaćenim istraživanjem (Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Albanija, Turska i Kosovo), Srbija ima najniži nivo poverenja u OCD sektor. Poverenje u OCD sektor ima manje od trećine građana (30%). Istovremeno, zemlje sa najvećim stepenom poverenja su Turska (56%), Crna Gora i Bosna (50%).

Jedno od mogućih polaznih objašnjenja za ovako nizak nivo poverenja u OCD u Srbiji može biti i činjenica da veliki broj građana/građanki ne vide ni moć, ali ni potencijal i usredsređenost OCD na to da reše najveće probleme koje utiču na građane. Stavovi građana Srbije o njima su testirani, kroz dve komplementarne dimenzije: (1) procenu njihove posvećenosti rešavanju problema sa kojima su građani Srbije suočeni, ali i (2) stepen poverenja koje građani imaju prema tim istim analiziranim organizacijama i institucijama. U analizi je utvrđena korelacija visokog intenziteta ($R^2 = 0.82$) između poverenja u institucije i svesti o njihovim naporima u rešavanju problema. Očito da

¹⁸ Piotr Sztompka, “Trust, Distrust and Two Paradoxes of Democracy”, *European Journal of Social Theory* 1, No. 1 (1998).

¹⁹ Claus Offe, *Modernost i država* (Beograd: Filip Višnjić, 1999), 47.

veliki broj građana/građanki ne uočavaju moć i potencijale civilnog sektora da reši najveće probleme sa kojima su oni decenijama suočeni. Ova negativna ocena ima, međutim još jedno značajno dodatno ograničenje – građani smatraju da nisu do kraja uvaženi ključni prioriteti društva. Najvažniji društveni problemi nisu, po pravilu, istovremeno uvek i problemi koji su na vrhu agende OCD sektora.²⁰

5. (PROTESTNI) AKCIONI POTENCIJAL I ENERGIJA

Društveni sukobi, bar oni manifestni, zahtevaju visok nivo mobilisanosti i opremljenosti resursima moći, uključujući i znanja o prirodi društvenih odnosa i snazi sukobljenih aktera i njihovim mogućim strategijama. Protestni potencijal i energija podrazumevaju i spremnost da se podnesu i očekivani rizici i troškovi sukoba.

U Srbiji je, međutim, prema nalazima istraživanja, na delu ogroman jaz između preko polovine građana koji su spremni, bar na načelnoj ravni, da učestvuju u protestima i sukobima, ako za njih postoje opravdani razlozi, i tek desetina onih koji bi ušli u sukob iako nisu direktno ugroženi. Dakle, preko polovine ispitanika pokazuje spremnost da protestuje kada su ugroženi njihovi interesi i osećaj za pravdu i istinu. Gotovo polovina ne prihvata ni suprotan stav: da ni zbog čega ne vredi ući u sukob. Na drugoj strani, rajinsku logiku i psihologiju povlačenja i nezameranja, odnosno izbegavanja svakog, pa i najbenignijeg sukoba prihvata manje od petine anketiranih građana. Veliki je, međutim, broj neodlučnih koji se, zavisno od formulacije pitanja, kreće između četvrtine i čak trećine. Ako već postoji raširena svest o potrebi suprotstavljanja nepravdi i poniženju, poput recimo krađe glasova ili imovine, logično se postavlja pitanje gde i zašto ponire protestna socijalna energija?

Opravdanih razloga za proteste i sukobe, po mišljenju većine građana, ima, od niskog standarda, visoke nezaposlenosti, radne i egzistencijalne nesigurnosti do nacionalnih i političkih tenzija. Nedostajući resurs su solidarnost i poverenje u druge učesnike, pre svega vodeće aktere. Protestna energija je očito limitirana i strahom od nesloge i unošenja podela među učesnicima, odnosno nevericom u pozitivan ishod protesta i sukoba.

Ne čudi zato ni veoma raširena rezervisanost prema svakom obliku kolektivne protestne akcije. Znatna većina građana orijentiše se na privatne strategije (samo)snalaženja. Svih 70% njih bi protestovalo i ušlo u sukob samo ako

²⁰ Vuković, Čolović i Stojiljković, *Stanje demokratije u Srbiji*.

su neposredno ugroženi bezbednost i egzistencija njihove porodice. Posebno zabrinjava što takvo „egoistično” uverenje, čak natprosečno, dele učenici i studenti. Ipak, izvesni optimizam budi nalaz da bi se trećina ispitanika pridružila protestu ako proceni „da je uspešan, masovan i dobro vođen”. Iskustvo protesta i sukoba u Srbiji iz devedesetih godina prošlog veka, govori da bi uz kreativno i uporno jezgro pokreta, efektom pridruživanja i sinergije mogli biti ostvareni, bar kratkoročni, pozitivni efekti.²¹

6. U POTRAZI ZA ZAGUBLJENIM IDENTITETOM: RADNIČKA KLASA (NE) ODLAZI U RAJ

Dvestota godišnjica Marksovog rođenja (1818–2018) predstavljala je povod za organizovanje brojnih rasprava i istraživanja koja za cilj imaju odgovor na pitanje koliko su Marks i njegova misao i danas živi i prihvaćeni. U tom okviru više nego interesantni su nalazi Ipsosovog istraživanja sprovedenog u 28 zemalja, na uzorku od 20.000 ispitanika. U uzorku se našlo i 500 građana Srbije. Razlikujemo li se bitnije po svojim uverenjima od drugih i da li je tačna u ovdašnjoj javnosti raširena ocena o građanima Srbije kao nepopravljivim egalitaristima i fanovima državnog socijalizma? Nasuprot raširenim stereotipima, građani Srbije nemaju neku naročitu žal za socijalizmom. Oni dvotrećinski prihvataju stav da kompeticija izvlači najbolje iz ljudi i natprosečno ne bi, ako bi već morali da biraju, prednost dali socijalnoj pravdi nad individualnim slobodama. Solidarniji i kohezivniji od nas su Francuzi, Nemci, Englezi, pa i radoholični Japanci. Natprosečne tri četvrtine su i za to da ko više radi i zna i ima više talenta više i zaradi, ali i više izdvoji za potrebe zajednice – gotovo devet od deset je za progresivno oporezivanje. Ipak, za većinu socijalizam nije tek sistem političke opresije i državnog terora – posebno u njegovoj viđenoj folklorno balkanskoj, „samoupravnoj” varijanti. Građani Srbije su i iznad visokih svetskih proseka za neuslovljeni bazični dohodak za sve državljane. Zdravstvenu zaštitu kao ljudsko pravo prihvatamo gotovo stoprocentno. Jedno pitanje i odgovor u Srbiji, po mome sudu, zaslužuju posebnu pažnju i traže pokušaj razjašnjenja. Unutar planetarne, skromne trećine anketiranih koji smatraju da je radnička klasa integrisana u politički poredak Srbija je, po mnenju sopstvenih građana, na ubedljivo poslednjem mestu. Tek svaki sedmi (14%) smatra da radništvo ima zadovoljavajući, ravnopravni tretman unutar

²¹ Srećko Mihailović i dr., *Identifikacijom problema do njihovog rešenja – jačanje kapaciteta javnih institucija za prevenciju potencijalnih sukoba* (Beograd: CeSID, 2007).

političkih institucija. Legitimno se postavlja pitanje ko sve organizuje i učestvuje u političkom opelu za radništvo i zaposlene? Radništvo je, pre svega, gotovo svuda nestalo iz stranaka i politike i to kako konceptualno tako i personalno. Ne samo iz političkih prioriteta već i fizički iz vrhova stranaka i parlamentarnih klupa. I to je planetarni trend – treba samo uporediti, primera radi, sastav britanskih parlamentaraca iz redova laburista danas i pre tri-četiri decenije pa videti razmere ovog procesa.

Istovremeno, sindikati su marginalizovani, obeshrabreni a ako treba i potkupljeni i fragmentirani. Socijaldemokratija – klasičan partner i saveznik, kao da više nema šta da u svom oportunističkom ponudi sindikatima i zaposlenima. Toni Bler je svojevrstom sindikalnim vođama cinično preporučio da se i oni otisnu na pučinu tržišnih političkih kalkulacija. Posledično, zaposleni se sve više okreću levim i, posebno, desnim populistima što samo dalje (nacionalno) deli i slabi sindikate. A jaki sindikati su, i po mišljenju njima nesklonih međunarodnih finansijskih institucija, bili najsolidnija brana pred rastom enormnih društvenih nejednakosti.

Crkve, posebno kod nas najuticajnija SPC, ne reaguju protiv sveprisutne pohlepe, eksploatacije, sebičnosti, a u prilog zavetu solidarnosti i skromnosti. Kao i da je prevelik akcenat na posebnim rodnim, generacijskim ili uskim, profesionalnim i korporativnim identitetima samo dalje zamagljilo zajednički, klasni interes. Zatvoren je socijalni pristup kvalitetnom obrazovanju, a dominantna je ideološka neoliberalna histerija. Praksa, recimo, preterane kompetitivnosti i permanentnog testiranja vodi do nebrige za druge koja se sistematski neguje od vrtića. Konačno, socijalni lift je zaglavljen na najvišim socijalnim spratovima. Svi ostali – srednji slojevi, radništvo, prekarizovani i podvlašćeni su u slobodnom padu. Bez obzira da li smo do kraja osiromašeni ili „tek” profesionalno uniženi i ignorisani od strane partijskih atamana u prosveti, kulturi, pravosuđu ili medijima.

Jesmo li mi zaposleni, posebno oni još organizovani u sindikatima, zaslužili da živi budemo (politički) sahranjeni? Čini se da je na kraju tačna ona Marksova da proleterci nemaju domovinu. I to posle sticanja političkih prava i nakazne spremnosti da se pod trubama nacionalne propagande svrstamo u bojne redove jedni protiv drugih. Posledično, vrtimo se u začaranom krugu u kome sve slabiji politički uticaj vodi sve slabijoj ekonomskoj i poziciji na tržištu rada. I obratno.

Za (o)tužni slučaj Srbije dodatno je karakteristično da nakon ratne avanture i iskustva sankcija i bombardovanja dolazi, u nekoj vrsti zlokobnog scenarija, odsustvo razvojne strategije praćeno serijom neuspešnih privatizacija. U drugom činu ovdašnje društvene tragedije sledi fuzija ekonomskih mera i poreskih politika, bez pratećeg snažnog antimonopolskog zakonodavstva, koje

servilno idu u prilog interesima korporativnog kapitala i partijske dominacije nad partijski impregniranim i neefikasnim javnim sektorom. U narednom, trećem činu logično sledi sve nekvalitetnija i prekarnija zaposlenost – danas je tek svaki sedmi novi uposleni na neodređeno vreme. U razrešnici, u poslednjem četvrtom činu svih 70% srećnika koji imaju kakav-takav posao radi za manje od prosečnih 400 evra. To je opet osetno manje od približno 600 evra koliko treba za punjenje prosečne potrošačke korpe za tročlanu porodicu. Čudi li onda ova porazna procena društvene moći radništva u Srbiji? Iznenađuje li onda pretežno pozitivan stav koji njeni građani imaju prema, istini za volju mitologizovanom, samoupravljanju?

Danas u svetu, sudeći bar po stavovima anketiranih, marksistička eshatologija – uverenje da je proleterijat grobar klasnog poretka, a sam marksizam mozak radikalne revolucionarne promene, pokazala se samozadovoljnom i neuverljivom, čak za mnoge neprivačnim projektom. Pogotovo u politički opresivnim režimima koji su se, od revolucionarnog boljševičkog eksperimenta do danas, pozivali na marksizam. Na drugoj strani, nalazi pokazuju da je planetarna kvalifikovana većina za socijalnu koheziju i sigurnost, manje nejednakosti i dostojanstven – ugovoren, bezbedan i pristojno i na vreme plaćen, a ne tek nesiguran, prekarni rad. Da do toga dođe očito da je neophodno da se radništvo, bolje reći danas zaposleni, vrate, samoorganizovani u autonomni sindikalni pokret i kroz šire društvene mreže, na javnu scenu i potisnu i uslove samozabavljeni svet političkih aktera i institucija. Politički kapitalizam – brak iz računa političkih elita i korporativnog kapitala i prateća trulež korupcije i klijentelizma, uključiv rasprodaju savesti, nisu jedina preostala mogućnost.

7. UMEMO ZAKLJUČKA: GDE SU GRAĐANI I ZAPOSLENI SRBIJE?

U Srbiji je, nakon petooktobarskih promena, prisutan fenomen povlačenja građana iz javne sfere, što svakako limitira i njihov uticaj i dalju demokratsku transformaciju društva. Stoga se prirodno nametnulo pitanje: zašto nezadovoljavajuća situacija nije podstakla novi građanski otpor? Opisano slabljenje solidarističkih uverenja i prakse, kao i demokratskih političkih vrednosti, vodi dominantnom stanju duha po kome solidarnost, javni interes i dobro i filantropija čine u aktuelnom kontekstu „burazerskog ili tajkunskog“ kapitalizma tek romantičarsku iluziju i „žvaku za naivce“. Primera radi, gotovo endemski raširena korupcija je, po Rouz Ekerman, strategija preživljavanja u situaciji kada se u zvaničnike nema poverenja i kada se zna da su nepošteni. Paradoksalno, duboko korumpirani režim obično funkcioniše u situaciji visokog stepena re-

cipročnog poverenja na bazi afekta. Pošto podmićivači i podmićeni rade van zakona, oni moraju imati poverenja jedni u druge u cilju održavanja njihovih odnosa. Korumpirani funkcioner je nepouzdan i nepošteni zastupnik javnog interesa, ali pouzdan prijatelj i rođak. Veze mogu da pomognu ljudima u teškim periodima njihovog svakodnevnog života, ali ne mogu doprineti dugoročnim reformama državne uprave ili konsolidaciji demokratskih struktura.²²

Možda najjači znak opšteg nepoverenja u održivost sopstvenog društva, jeste odluka da se emigrira. Fenomen srodan emigraciji je povlačenje iz učešća u javnom životu (interna emigracija). Ivan Krastev, u zbirci eseja sa indikativnim naslovom i podnaslovom *Sa verom u nepoverenje: Može li demokratija da opstane kada ne verujemo svojim liderima?*, konstatuje da interna i eksterna emigracija nisu produktivna alternativa za čin glasanja kao ipak minimalni oblik prihvatanja društvenog okvira i angažovanja.²³

Na drugoj strani, Stompka navodi sedam kontekstualnih uslova za koje pretpostavlja da mogu da proizvesti generalizovano, difuzno poverenje. Prvi uslov je normativna sigurnost, a njegova suprotnost – normativni kaos, ili anomija. Drugi uslov je transparentnost društvenih organizacija, a njegova suprotnost – neprozirnost i tajnost. Treći uslov je stabilnost društvenog poretka, a njegova suprotnost je fluidnost. Četvrti uslov je odgovornost vlasti, a njegova suprotnost – proizvoljnost i neodgovornost. Peti uslov je donošenje (ozakonjenje) prava i obaveza, kao i njegova suprotnost – bespomoćnost. Šesti uslov je izvršenje dužnosti i odgovornosti, a suprotno – popustljivost. Sedmi, ključni faktor je priznanje i očuvanje dostojanstva, integriteta i autonomije svakog člana društva.²⁴

To bi istovremeno značilo da se mora stvoriti društvena klima i kultura u kojoj mreže kontakata, aktivnosti i uticaja – socijalni kapital ne bi bili privilegija tek desetine stanovništva iz redova tranzicionih dobitnika. Skandinavske zemlje u kojima razvijen socijalni kapital i generalizovano poverenje u ljude idu ruku pod ruku sa blagostanjem i visokim nivoom jednakosti možda su najbolji primer i ilustracija.

Kada je o Srbiji danas reč, mogli bismo zaključiti, iako su potencijalno razorni temeljni socijalni rascepi pod proceduralno-demokratskim okvirom, a

²² Susan Rose Ackerman, "Trust, Honesty, and Corruption: Theories and Survey Evidence from Post-Socialist Societies", *Archives of European Sociology* 42, No. 3 (2001): 48.

²³ Ivan Krastev, *Sa verom u nepoverenje: može li demokratija da opstane kada ne verujemo svojim liderima* (Beograd: Centar za političku izuzetnost, 2013).

²⁴ Sztompka, "Trust, Distrust and Two Paradoxes of Democracy".

demokratija polako postaje „jedina igra u gradu”, da se ona i dalje igra prilično podmuklo, uz učešće veto igrača iz senke i neformalnih zona moći.

Na drugoj strani, samopoštovanje, osećaj kompetentnosti za javno delovanje, samosvest o pravima koja država mora poštovati, poverenje u institucije i civilne i političke aktere, ali i razvijena svest o potrebi balansa privatnih motiva i interesa sa osećanjem zajedništva i solidarnosti, praktično razlikuju građane od podanika.

U tom okviru čini se da možemo zaključiti da, ako nema kredibilnih i dobro organizovanih organizacija – zastupnika, poput sindikata, profesionalnih udruženja, ali i demokratski transformisane političke scene – apatija, poslušništvo i prekarizacija rada predstavljaju odličnu osnovu da odgovor na početnu dilemu: da li (autonomna) participacija može preživeti globalizovani kapitalizam, bude razorno negativan.

BIBLIOGRAFIJA

- Bachrach, Peter, and Arych Botwinick. *Power and Empowerment: A Radical Theory of Participatory Democracy*. Temple University Press, 1992.
- Hayek, Fridrich. *Poredak slobode*. Novi Sad: Global Book, 1988.
- Krastev, Ivan. *Sa verom u nepoverenje: može li demokratija da opstane kada ne verujemo svojim liderima*. Beograd: Centar za političku izuzetnost, 2013.
- Maldini, Pero. „Političko poverenje i demokratska konsolidacija”. *Politička misao* 45, br. 1 (2008): 179–199.
- Offe, Claus. *Modernost i država*. Beograd: Filip Višnjić, 1999.
- Pateman, Carole. *Participation and Democratic Theory*. Cambridge University Press, 1970.
- Putnam, Robert D. *Kako demokraciju učiniti djelotvornom: civilne tradicije u modernoj Italiji*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2003.
- Rose Ackerman, Susan. “Trust, Honesty, and Corruption: Theories and Survey Evidence from Post-Socialist Societies”. *Archives of European Sociology* 42, No. 3 (2001): 27–71.
- Ružica, Miroslav. „Prekarizacija i prekarijat u Evropi”. U: *Od novinara do nadničara. Prekarni rad i život*, ur. Srećko Mihailović. Beograd: Centar za sindikalizam, Fond za otvoreno društvo, Dangraf, 2015.
- Seymour, Richard. “We Are All Precarious – on the Concept of the 'Precariat' and Its Misuses”. *New Left Project* (2012): 1–9.
- Stojiljković, Zoran. *Građani ili podanici*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 2016.
- . *Srbija traži vođu*. Beograd: Vukotić media, 2017.
- . *Srbija u lavirintima tranzicije*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Šumpeter, Jozef. *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*. Zagreb: Globus, 1981.

Sztompka, Piotr. "Trust, Distrust and Two Paradoxes of Democracy". *European Journal of Social Theory* 1, No. 1 (1998): 19–32.

ISTRAŽIVANJA

Mihailović, Srećko, Zoran Stojiljković, Đorđe Vuković, Dragan Popadić, Zoran Lučić, Marko Blagojević, Miloš Mojsilović i Marko Ivković. *Izgradnja proevropske demokratske kulture kroz jačanje kapaciteta kreatora javnog mnjenja*. Beograd: CeSID, 2006.

Mihailović, Srećko, Zoran Stojiljković, Đorđe Vuković i Miloš Mojsilović. *Identifikacijom problema do njihovog rešenja – jačanje kapaciteta javnih institucija za prevenciju potencijalnih sukoba*. Beograd: CeSID, 2007.

Mihailović, Srećko i dr. *Vrednosti i identiteti građana Srbije u kontekstu evropskih integracija (1, 2. i 3. oktobar 2009 – februar 2010. godine)*

Vuković, Đorđe, Čolović, Ivo, Stojiljković, Zoran. *Stanje demokratije u Srbiji: demokratija, poverenje i participacija*. Beograd: CeSID/NDI, 2014.

CeSID – Javno mnjenje Srbije (sept. 2007. godine)

Ipsos, jun 2017.

Ipsos, maj 2018.

Centar za sindikalizam, jun 2018.

Summary

Zoran Stojiljković

Could Participatory Democracy Survive Global (Neoliberal) Capitalism?

The ambition of this paper, which also represents a characteristic homage to Professor Vojislav Stanovčić, in particular to his work dedicated to participation and self-management, is set within the limits of examination of existence of their very assumptions, notably: (1) active and tolerant citizen and/or employee willing to get (self)involved, (2) developed and accepted social participative democracy project, and (3) (civil, trade-union and political) organizations which advocate them and confidence in these organizations. The analysis focuses on the area of labor and social rights and industrial relations in Serbia nowadays.

Keywords: *participation, active citizens, confidence, industrial relations, trade unions.*

Nebojša Vladislavljević

Fakultet političkih nauka, Beograd

Demokratija i konsocijacija u pluralnim društvima posle rata

Apstrakt: *Odsustvo saradnje i međunacionalni sporovi u pluralnim društvima posle rata često ne izvire iz konsocijacije kao mehanizma za regulaciju sukoba, već iz nedemokratskog okruženja u kojem te institucije funkcionišu. Demokratski deficit konsocijalne demokratije, u obliku ograničene odgovornosti državnih funkcionera građanima i podsticanja kolektivnih na račun individualnih prava, višestruko se negativno odražava na konsocijalne aranžmane u autoritarnim i mešovitim režimima. Primeri socijalističke Jugoslavije, i Bosne i Hercegovine i Makedonije posle ratnih sukoba kao savremenih mešovitim režima, govore da se konsocijacija smatra mehanizmom podele plena a ne podsticanja saradnje i uzajamne kontrole predstavnika različitih naroda u pluralnom društvu. Demokratija treba da obezbedi vertikalnu i horizontalnu odgovornost državnih funkcionera i zaštitu individualnih prava i tako omogući efektivno funkcionisanje konsocijacije.*

Ključne reči: *demokratija, konsocijacija, pluralna društva, Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, Makedonija*

Odsustvo saradnje i sporovi predstavnika različitih naroda, praćeni zapaljivim govorom na javnoj sceni, dominiraju političkim životom na području bivše Jugoslavije u poslednjih nekoliko godina. S jedne strane, takva politička dinamika ogleda se u odnosima vođstava političkih stranaka koje predstavljaju ključne narode u pluralnim društvima, kao što su Bosna i Hercegovina i Makedonija. S druge strane, očigledna je i u onim društvima koja su posle rata znatno manje nacionalno heterogena nego ranije, npr. u Srbiji i Hrvatskoj, i u posebnim situacijama, kao na Kosovu, gde još uvek ne postoji dogovor o konačnom statusu te teritorije. Ovde je reč o odnosu stranaka većinskog naroda prema pojedinim manjim nacionalnim zajednicama, kao i njihov odnos prema,

navodno neprijateljskim, narodima s druge strane granice, u susedstvu. Ta dinamika se ispoljava u sličnom obliku i u kompeticiji stranaka unutar svakog od tih naroda. Predstavnici ključnih stranaka unutar jedne nacionalne zajednice nadmeću se u tome ko će biti oštiri prema „drugoj” strani, smatrajući da će tako steći veću podršku svojih sunarodnika u izbornim kampanjama i između izbora nego što bi je dobili za podsticanje međunacionalne saradnje. Takav „takmičarski šovinizam” podstiče sukobe između naroda unutar država, ali i sukobljavanje između država, naročito imajući u vidu nasleđe ratnih i drugih sukoba iz prethodnih decenija.

Značajne promene međunarodnog i unutrašnjeg okruženja podstakle su sporove i otežale međunacionalnu saradnju poslednjih godina. Prelivanje globalne ekonomske krize u naš region, naročito iz Evropske unije, osiromašilo je stanovništvo već iscrpljeno ratnim sukobima i ekonomskim problemima iz prethodnih decenija i pojačalo socijalne razlike. Tako je značajan deo stanovništva postao prijemčiviji za „takmičarski šovinizam” nego što bi to inače bio slučaj. Pored toga, globalni nedemokratski trend zapljusnuo je i Evropu i ozbiljno uzdrmao demokratske ustanove. Negativne posledice nedemokratskog talasa su očigledne u starim i novim demokratijama, ali su najozbiljnije u onim državama u kojima su demokratske ustanove bile najranjivije, tj. u Centralnoj Evropi i u nešto većoj meri na Balkanu.¹ Nedemokratski talas se naročito negativno odrazio na slobodu štampe i nezavisnost pravosuđa i raznih kontrolnih organa i tela, tzv. agencija horizontalne odgovornosti, kao i na uslove neophodne za održavanje slobodnih i poštenih izbora. Taj trend ne samo da dovodi u pitanje temelje demokratije i ekonomski i socijalni razvoj, već i opstanak mira u pluralnim društvima u posleratnom razdoblju.

Nasuprot predlozima koji smatraju radikalnu transformaciju institucionalnog i političkog okvira u pluralnim društvima na području bivše Jugoslavije jedinim rešenjem za promenu takvog stanja, u središtu analize u ovom tekstu je uticaj demokratije na ublažavanje sukoba. Demokratija treba da omogućiti odgovornost državnih funkcionera građanima putem redovnih izbora i između njih, uzajamnu odgovornost različitih grana vlasti i kontrolnih organa i tela, kao i zaštitu individualnih i kolektivnih prava, kako bi posebni institucionalni i drugi aranžmani koji su uspostavljeni s ciljem regulacije sukoba u pluralnom društvu – kao što su konsocijacija i teritorijalni pluralizam – mogli

¹ Larry Diamond, “Facing up to the democratic recession”, *Journal of democracy* 26, No. 1 (2015); James Dawson and Sean Henley, “The fading mirage of the ‘liberal consensus’”, *Journal of democracy* 27, No. 1 (2016); Steven Levitsky and Lucan A. Way, “The myth of democratic recession”, *Journal of democracy* 26, No. 1 (2015).

da funkcionišu na predviđeni način. Radikalne institucionalne promene nisu neophodne jer ustav i zakoni koje uspostavljaju demokratske ustanove, kao i posebne institucionalne aranžmane za regulaciju nacionalnih sukoba, već postoje. Problem je što se primenjuju samo delimično pa se političko ponašanje uglavnom odvija u skladu sa neformalnim ustanovama, kao što su klijentelizam i korupcija i u obliku „takmičarskog autoritarizma”. Demokratija, dakle, ima potencijal da značajno podstakne saradnju u pluralnim društvima sa nasleđem rata i drugih oblika sukoba.

U analizi ovih i sličnih pitanja uporedni pristup ima značajne prednosti. U akademskoj analizi sukoba u našem regionu, kao i analizi njihovog rešavanja, dugo je dominirao regionalni fokus, oslonjen na ranije studije socijalističke Jugoslavije, kao i njenog raspada i posledica, i na ona obeležja – pre svega kulturna, istorijska i politička – koja ovaj region razlikuju od drugih. Takav pristup u potpunosti preovlađuje u štampi i popularnoj literaturi jer se oslanja na široko prihvaćen stav o jedinstvenosti našeg regiona u odnosu na druge, baš kao što je to slučaj i u drugim regionima.² Uporedni pristup, nasuprot tome, ukazuje na bitne paralele između političkih pojava u ovom i drugim regionima, oslanjajući se na odgovarajuću pojmovnu i teorijsku literaturu zasnovanu na empirijskim istraživanjima. Strukturni, institucionalni i drugi činioци u velikoj meri objašnjavaju sličnosti i razlike između političkih pojava u pojedinim državama i regionima, uzimajući u obzir različite kulturne i istorijske miljee. Dakle, cilj je da se na osnovu relevantnih strukturnih i institucionalnih činilaca, tj. miljea pluralnog društva posle oružanih sukoba i konsocijacije, ukotvljenih u relevantnoj pojmovnoj i teorijskoj literaturi, nađe oslonac za razumevanje i objašnjenje odsustva saradnje i opstanka sporova i ponude odgovarajuća rešenja.

U sledećem odeljku izlažem osnovne elemente rasprava u uporednoj literaturi o upravljanju i/ili rešavanju sukoba i posleratnoj izgradnji mira u pluralnim društvima iz ugla demokratije i demokratizacije. Zatim analiziram tradiciju konsocijacije i savremene nedemokratske trendove u našem regionu, kao i probleme koji proizlaze iz funkcionisanja konsocijalnih aranžmana u nedemokratskom miljeu. U završnom odeljku ukazujem na različite aspekte demokratije čiji je cilj stvaranje političkog miljea u kojem konsocijalne ustanove mogu da funkcionišu u punoj meri i naglašavam doprinos profesora Vojislava Stanovčića ovoj vrsti argumenta.

² Nebojša Vladislavljević, “Does scholarly literature on the breakup of Yugoslavia travel well?” in: *Debating the end of Yugoslavia*, ed. Florian Bieber, Armina Galijas and Rory Archer (Farnham: Ashgate, 2014), 71–75.

DEMOKRATIJA U RASPRAVAMA O PLURALNIM DRUŠTVIMA I POSLERATNOJ IZGRADNJI MIRA

Uporedna literatura u ovoj oblasti često se usredsređuje na tzv. velika pitanja, kao što je izbor makropolitčkih strategija regulacije etničkih i nacionalnih sukoba. Neki pisci ukazuju na bitne razlike između integracije, teritorijalnog pluralizma, konsocijacije, genocida, etničkog proterivanja i hegemonске kontrole, kao i onih strategija koje dovode do teritorijalnih promena, npr. secesije, podele država i iredentizma.³ Drugi analiziraju više strategija uporedo, ukazujući na njihove slične uzroke, tok i posledice – npr. kada je reč o genocidu, etničkom proterivanju, etnocidu i asimilaciji.⁴ S druge strane, analiza se usredsređuje na posebne institucionalne sklopove, institucionalne kombinacije i/ili politike, kao što su izborni i stranački sistemi, federalizam i upotreba jezika.⁵ Demokratija je u drugom planu, najčešće zato što autori podrazumevaju da je reč o demokratskom političkom miljeu, osim u slučajevima onih strategija koje počivaju na temelju drastičnih oblika kršenja ljudskih prava.

U starijoj literaturi o pluralnim društvima – društvima podeljenim duž verskih, ideoloških, jezičkih, regionalnih, kulturnih, rasnih ili etničkih rascepa u kojima političke stranke, interesne grupe, mediji, obrazovne ustanove i udruženja prate osnovne linije ključnih društvenih podela – demokratija se uglavnom podrazumeva. Konsocijacija se vezuje za demokratiju već u pojmu konsocijalna demokratija.⁶ Analiza tog aranžmana se zasniva na primerima

³ Brendan O’Leary and John McGarry, “The politics of accommodation and integration in democratic states”, in: *The study of ethnicity and politics: recent analytical developments*, ed. Adrian Guelke and Jean Tournon (Opladen: Barbara Budrich Publishers, 2012), Brendan O’Leary, Ian S. Lustick and Thomas Callaghy, eds., *Right-sizing the state: the politics of moving borders* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

⁴ Michael Mann, *The dark side of democracy: explaining ethnic cleansing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

⁵ Andrew Reynolds, org., *The architecture of democracy: constitutional design, conflict management, and democracy* (Oxford: Oxford University Press, 2002), Ben Reilly i Andrew Reynolds, *Electoral systems and conflict in divided societies* (Washington D.C.: The National Academies Press, 1999); David Laitin, *Language repertoires and state construction in Africa* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).

⁶ Arend Lijphart, *Democracy in plural societies: a comparative exploration* (New Haven: Yale University Press, 1977); Arend Lijphart, *Thinking about democracy: power sharing and majority rule in theory and practice* (London: Routledge, 2008).

demokratskih država Zapadne Evrope, kao što su Holandija, Švajcarska, Belgija i Austrija, što omogućava analizu ključnih elemenata pluralnog društva i konsocijalnih institucija, kao i njihovog funkcionisanja i posledica, bez detaljnog osvrta na ulogu osnovnih elemenata demokratije. U toj analizi se pominju i primeri konsocijacije van kruga zapadnih, „starih” demokratija – npr. Liban do polovine sedamdesetih, Kipar početkom šezdesetih i Malezija – ali bez istraživanja uloge političkog konteksta koji je u tim slučajevima samo nominalno demokratski.⁷ Taj pristup je produktivan u kontekstu starih demokratija, ali problemi nastaju u analizi konsocijalnih aranžmana u nedemokratskim režimima, kao što su autoritarni i mešoviti režimi. Analize konsocijalnih aranžmana u nedemokratskom kontekstu uglavnom su vezane za analizu upravljanja sukobima u pojedinim državama, ređe uporedno. Na primer, postoji više radova o konsocijaciji u socijalističkoj Jugoslaviji i njenim državama-naslednicama.⁸

Novija uporedna literatura neposredno analizira uzajamni uticaj demokratije i demokratizacije i etničkih i nacionalnih sukoba. S jedne strane, demokratizacija je često neposredni izvor tih sukoba. Prvo, demokratski proces, a naročito prvi izbori posle nedemokratske vladavine, podstiču političku mobilizaciju duž ključnih društvenih rascepa: ako građani smatraju svoje etničke i nacionalne identitete važnijim od klasnih i drugih identiteta, političke stranke i stranački sistem će nastati pre svega na toj osnovi. Drugo, kada postoji istorijsko nasleđe netrpeljivosti, mnogi oportunistički nastrojani politički preduzimači pretpostavljaju da će više glasova dobiti podsticanjem neprijateljstva nego podsticanjem međunacionalne saradnje. Treće, vlasti se često odnose prema opoziciji, koja je u pluralnim društvima uglavnom etnički utemeljena, kao nelegitimnoj – ili izdajničkoj – usled autoritarne tradicije i istorije sukoba.⁹ Četvrto, vlasti koje predstavljaju etničku ili nacionalnu većinu obično sprovode politiku kulturne homogenizacije posle pada autoritarizma, čime ugrožavaju kulturne i druge interese nacionalnih manjina.¹⁰

⁷ Lijphart, *Democracy in plural societies*.

⁸ Vojislav Stanovčić, “Problems and options in institutionalizing ethnic relations”, *International political science review* 13, No. 4 (1992); Sumantra Bose, *Bosnia after Dayton: nationalist partition and international intervention* (London: Hurst, 2002); Mirjana Kasapović, *Bosna i Hercegovina: Podijeljeno društvo i nestabilna država* (Zagreb: Politička kultura, 2005).

⁹ Donald Horowitz, “Democracy in divided societies”, *Journal of democracy* 4, No. 4 (1993).

¹⁰ Rogers Brubaker, *Nationalism reframed: nationhood and the national question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

Peto, i starija literatura ukazuje da neki oblici demokratskih ustanova mogu u pluralnim društvima proizvesti nedemokratske rezultate. Većinski oblik demokratije („Vestminsterski model”) – koji se zasniva na suprotstavljanju vlasti i opozicije – obezbeđuje efektivno upravljanje i odgovornost vlasti građanima. U relativno homogenim društvima većine i manjine su fluidne, što omogućava periodičnu smenu vlasti. Nasuprot tome, u pluralnim društvima birači retko glasaju za političke stranke koje predstavljaju druge zajednice pa izbori u velikoj meri odslikavaju etničke ili druge podele, slično popisima stanovništva. U takvom miljeu, većine i manjine postaju trajne, pa samim tim i uključenost prvih i isključenost drugih iz političkog života.¹¹ Konačno, izborna mobilizacija rasplamsava sukobe u situacijama u kojima predstavnici različitih naroda iznose uzajamno isključive teritorijalne zahteve jer zajednički prostor smatraju isključivo svojom otadžbinom. Demokratska teorija u takvim slučajevima ne nudi jasno rešenje pošto merila demokratskog procesa podrazumevaju da je pitanje legitimnosti političke zajednice već rešeno.¹²

S druge strane, demokratija i demokratizacija smatraju se bitnim delom izgradnje mira u pluralnim društvima posle rata. Smatra se da demokratija može da pacifikuje tj. „civilizuje” etničke i nacionalne sukobe. Naime, sukobe ne treba nužno poistovećivati sa nasiljem. U pluralnim društvima, određeni nivo etničkih sukoba nije moguće izbeći jer su etničke podele u osnovi političkih podela i sukoba oko resursa, identiteta, politike u pojedinim oblastima, političke participacije i/ili legitimnosti političke zajednice. Ključno pitanje je da li se ti sukobi odvijaju nasilnim putem ili nenasilno unutar političkih ustanova, kao što su izbori, parlament, izvršna vlast, pravosuđe, javni sektor u celini i regionalni i lokalni nivo vlasti. Sukobi neće nestati njihovim „kanalisanjem” u političke ustanove – jer zavise od prirode i intenziteta društvenih podela, nasleđa sukoba, kao i šireg unutrašnjeg i međunarodnog miljea – ali se mogu transformisati u nenasilne oblike. U autoritarnim režimima uvek postoji rizik da se sprečavanjem zahteva i sukoba pojedinih etničkih grupa silom dugoročno akumulira veliko nezadovoljstvo koje će proizvesti nasilje u trenutku krize režima. U demokratijama, nasuprot tome, etnički sukobi su redovno obeležje pluralnih društava ali su uglavnom institucionalizovani.¹³

¹¹ Arend Lijphart, *Democracies: Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries* (New Haven: Yale University Press, 1984), 21–23.

¹² Robert Dahl, *Democracy and its critics* (New Haven: Yale University Press, 1989), 207.

¹³ Ashutosh Varshney, *Ethnic conflict and civil life: Hindus and Muslims in India* (New Haven: Yale University Press, 2002), 24–25.

Pored toga, demokratske ustanove otvaraju prostor za stvaranje pluralističkog političkog miljea koji omogućava relaksiranje isključivog fokusa na osnovne linije podela, tj. etničke i nacionalne podele. Politička kompeticija se tako neće odvijati samo između stranaka koje predstavljaju različite etničke grupe i narode, već i unutar njih, jer se pokreće debata i o drugim relevantnim društvenim i političkim pitanjima, pre svega onima koji se tiču šireg ekonomskog i društvenog razvoja. Podsticanjem društveno-ekonomskih pitanja dugoročno se može podstaći razvoj unakrsnih društvenih podela (kulturnih i društveno-ekonomskih), koje će omogućiti nastanak novih i/ili preoblikovanje starih političkih identiteta i tako relaksirati osnovna linija podela u pluralnim društvima – a samim tim u određenoj meri oblikovati stranački sistem i civilno društvo. Pored toga, demokratija u pluralnim društvima posle rata treba da omogućiti i uklanjanje starih elita uključenih u izbijanje i vođenje rata, ne samo na državnom već i na lokalnom i regionalnom nivou.

U literaturi o izgradnji mira postoji široka saglasnost oko značaja uspostavljanja demokratije kao jednog od činilaca koji dugoročno treba da omogućće održavanje mira. Razlike postoje kada je reč o načinu na koji je to moguće ostvariti. Relevantne debate u literaturi vode se oko sledećih pitanja: trenutka održavanja prvih demokratskih izbora (ubrzo posle rata ili kasnije) jer taj činilac utiče na stranački sistem i stvaranje i funkcionisanje institucionalnog okvira; različitih dimenzija ustavnog dizajna, tj. oblikovanja različitih institucionalnih sklopova – npr. izbornog sistema, teritorijalne autonomije i federalizma, konsocijacije i odnosa izvršne i zakonodavne vlasti – i institucionalnih kombinacija; podsticaja razvoju civilnog društva; podržavanja višeetničkih stranaka, koalicija i građanskih udruženja; i obima i oblika delovanja međunarodnih činilaca. Nasuprot literaturi koja analizira pluralna društva u kojima su konsocijacija i federalizam postepeno, „organski” iznikli u pokušaju da se spreče sukobi i omogućiti saradnja predstavnika različitih kulturnih grupa,¹⁴ u pluralnim društvima posle rata značajna je uloga pojedinih međunarodnih činilaca, ne samo kada je reč o zaustavljanju rata i sklapanju mirovnih sporazuma, već i u izgradnji demokratije i institucionalnog okvira koji će dugoročno omogućiti upravljanje etničkim i nacionalnim sukobima.¹⁵

Većina akademskih pisaca i političkih posmatrača smatra da zaustavljanje rata, stvaranje i primena mirovnih sporazuma, kao i uspostavljanje demo-

¹⁴ Lijphart, *Democracy in plural societies*.

¹⁵ Sumantra Bose, *Contested lands: Israel-Palestine, Kashmir, Bosnia, Cyprus, and Sri Lanka* (Cambridge: Harvard University Press, 2007); McGarry and O’Leary, 2006.

kratije („demokratska tranzicija”) zahtevaju inkluzivnost, tj. uključenje svih relevantnih političkih grupa u politički život, uključujući i ekstremne grupe. Cilj jeste da sve političke grupe steknu ulog u mirovnom procesu i političkom životu i garancije zaštite svojih interesa, kao i da se ekstremni činioци dugoročno „pacifikuju”. U tu svrhu koristi se više institucionalnih i drugih aranžmana, kao što su proporcionalni izborni sistemi, zajedničko vršenje vlasti u širokim koalicionim vladama, teritorijalna i/ili kulturna autonomija, manjinski veto, ali i garancije zaštite bezbednosti i ekonomskih interesa – tj. ključni elementi konsocijacije.¹⁶ Nesuglasice izviru iz ocene političkog razvoja posle sklapanja mira i uspostavljanja demokratskih ustanova. Neki smatraju konsocijaciju, bar u nekom obliku, trajnim mehanizmom za upravljanje sukobima u demokratiji u pluralnim društvima, uprkos pojedinim ozbiljnim nedostacima.¹⁷ Drugi vide taj aranžman kao nepremostivu prepreku političkoj integraciji pluralnog društva u posleratnom razdoblju i/ili konsolidaciji demokratije.¹⁸

Konsolidacija demokratije navodno otvara prostor za kompetitivniju politiku, na račun inkluzivnosti i institucionalnih garancija zaštite interesa manjinskih zajednica, čime se obezbeđuje efektivno upravljanje državom i kontrola vlasti od strane opozicije, kao i politička integracija pluralnog društva. U razdoblju uspostavljanja demokratije („demokratske tranzicije”) u pluralnim društvima posle rata opozicija je slaba jer gotovo sve ključne stranke iz različitih segmenata pluralnog društva imaju predstavnike u širokim vladajućim koalicijama. U konsolidaciji demokratije različiti institucionalni i drugi mehanizmi, umesto konsocijacije, treba da omoguće stvaranje fluidnih (ako je moguće višetetničkih) većina i manjina a time i kontrolu vlasti od strane opozicije, npr. integrativni izborni sistemi i vlade „minimalne većine”.¹⁹ Radikalne

¹⁶ Reilly and Reynolds, *Electoral systems and conflict in divided societies*, 16–17, 29; Caroline Hartzell i Matthew Hoddie, “Institutionalizing peace: Power sharing and post-civil war conflict management”, *American journal of political science* 47, No. 2 (2003): 319–321.

¹⁷ Lijphart, *Thinking about democracy*; John McGarry and Brendan O’Leary, “Consociational theory, Northern Ireland conflict, and its agreement. Part 1: what consociationalists can learn from Northern Ireland”, *Government and Opposition* 41, No. 1 (2006); Bose, *Contested lands*.

¹⁸ Philip G. Roeder and Donald Rothchild, “Dilemmas of state-building in divided societies”, in: *Sustainable peace: Power and democracy after civil wars*, eds. Philip G. Roeder and Donald Rothchild (Ithaca NY: Cornell University Press, 2005).

¹⁹ Reilly and Reynolds, *Electoral systems and conflict in divided societies*, 29–36. Donald Horowitz, *A democratic South Africa? Constitutional engineering in a divided society* (Berkeley: University of California Press, 1991).

transformativne strategije obično predviđaju i aktivnu promociju „zajedničkog” nacionalnog identiteta i smanjivanje političkog značaja posebnih etničkih/nacionalnih identiteta, kao i teritorijalnu centralizaciju. U određenoj meri, ti argumenti odražavaju starije teorijske kritike konsocijacije prema kojima odsustvo snažne opozicije dovodi u pitanje demokratsku prirodu konsocijacije; institucionalizacija etničkih i nacionalnih podela putem konsocijacije pojačava i dugoročno utvrđuje postojeće identitete i tako sprečava rešavanje sukoba; stvara nestabilnu i neefikasnu vlast jer ne postoje podsticaji za saradnju predstavnika segmenata pluralnog društva; i odgovara umereno podeljenim a ne duboko podeljenim društvima (zapadnoevropskim, a ne drugim državama).²⁰

Mada teorijski koherentni i zanimljivi, ti argumenti ne mogu da izdrže empirijsku proveru u mnogim pluralnim društvima, naročito u onima posle rata. Naime, konsocijacije nastaju upravo u onim društvima u kojima političke linije podela u velikoj meri odslikavaju etničke ili nacionalne rasepe. Ratna mobilizacija i nasilje velikog obima dodatno učvršćuju te identitete (tj. kreću se ubrzano u smeru partikularizma) tako da konsocijalni aranžmani ne stvaraju, već samo formalno potvrđuju već postojeće podele i koriste ih kao osnovu za upravljanje sukobima i za demokratiju. Pored toga, međunarodni činoci danas imaju značajnu ulogu u posredovanju između strana u sukobu i oblikovanju institucionalnih aranžmana, pružajući predstavnicima ključnih grupa podsticaje za saradnju. Konačno, konsocijacija u duboko podeljenim društvima suočava se sa ozbiljnim problemima ali su alternative – npr. podela država i većinska demokratija – još nepovoljnije. Nije slučajno da se pojedina društva, kao što su Severna Irska, Kipar, Liban i pluralna društva u našem regionu, ponovo vraćaju konsocijaciji – mada u nešto drugačijem obliku – i pored neuspeha ranijih pokušaja.²¹

KONSOCIJACIJA I DEMOKRATIJA NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE

Konsocijacija ima duboke istorijske, društvene, političke i institucionalne korene u našem regionu. Verski identiteti, institucionalizovani u obliku mitskog sistema u vreme osmanske vlasti, dominirali su i na području sadašnje

²⁰ Donald Horowitz, *Ethnic groups in conflict* (Berkeley: University of California Press, 1985), 568–576; Paul Brass, *Ethnicity and nationalism: Theory and comparison* (Sage Publications, 1991), 333–348.

²¹ Bose, *Contested lands*.

Bosne i Hercegovine i Makedonije i preklapali se delimično sa društveno-ekonomskim podelama. Posle neuspeha promocije zajedničkog bosanskog identiteta od strane austrougarske vlasti, ponovo se institucionalizaciju verski i etnički identiteti koji se paralelno, pod uticajem uspona nacionalizma u širem regionu, transformišu u nacionalne identitete – pre svega kod Srba i Hrvata. Prva društvena, ekonomska, kulturna i sportska udruženja i organizacije u Bosni i Hercegovini nastaju na verskoj i nacionalnoj osnovi. Politička mobilizacija se odvija stvaranjem nacionalnih političkih stranaka i njihovom potpunom dominacijom na izborima, institucionalizacijom političkog predstavljanja u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti putem kvota za verske/nacionalne zajednice, zasnovanih na brojnosti njihovih pripadnika i promenljivim savezima stranaka koje su predstavljale pojedine nacionalne zajednice.²²

Slična politička dinamika dominira tom teritorijom i posle stvaranja zajedničke jugoslovenske države, ali u širem političkom okviru koji omogućava neposredne veze srpske i hrvatske zajednice sa odgovarajućim većinskim zajednicama u Srbiji i Hrvatskoj. I dalje su vlade koalicije pojedinih nacionalnih stranaka, koje su proporcionalno predstavljene u predstavničkom telu, sada u širem teritorijalnom okviru zajedničke države. Kulturna autonomija različitih zajednica opstaje u okviru unitarne države u kojoj administrativne linije u velikoj meri prate istorijske granice pojedinih oblasti. Jedini diskontinuitet nastaje u godinama kraljeve diktature i državne promocije jugoslovenskog i marginalizacije posebnih nacionalnih identiteta. Posvećenost komunističke partije promociji prava nacionalnih zajednica između dva rata, a zatim i partizanskog oslobodilačkog pokreta, rezultirala je stvaranjem višenacionalne federacije, zasnovane na zaštiti prava konstitutivnih naroda i nacionalnih manjina, kao i etno-teritorijalnoj autonomiji. Pokušaji rasprave o „nacionalnom pitanju” van zvaničnih krugova sistematski su suzbijani. Posle „fasadnog federalizma” u posleratnom razdoblju postepeno se širi autonomija republika i autonomnih pokrajina i radikalno se federalizuje jedina partija.

Višenacionalna federacija stiže sve elemente konsocijacije početkom sedamdesetih: veliku koaliciju predstavnika segmenata pluralnog društva, uzajamni veto, proporcionalno predstavljanje i teritorijalnu autonomiju.²³ Drugim rečima, Jugoslavija postaje potpuna, teritorijalizovana i konstitucionalizovana

²² Xavier Bougarel, “Bosnia and Hercegovina – state and communitarianism”, in: *Yugoslavia and After: A study in fragmentation, despair and rebirth*, eds. David Dyker and Ivan Vejvoda (London: Longman, 1996), 88–90; Kasapović, *Bosna i Hercegovina*, 86–100.

²³ Vidi detaljan opis „stubova” konsocijalne demokratije u Lijphart, *Democracy in plural societies*, 25–44.

konsocijacija u jednostranačkom sistemu. Predstavnici konstitutivnih naroda, koji su uživali teritorijalnu autonomiju u obliku republika u okviru savezne države, odlučivali su konsenzusom o ključnim pitanjima u Predsedništvu SFRJ i bili paritetno (a ne proporcionalno) predstavljeni u oba doma Savezne skupštine. Konsocijalni aranžmani postojali su i u pojedinim republikama, pošto su mnogi pripadnici konstitutivnih naroda živeli van „svojih” republika. U Bosni i Hercegovini, na primer, državni i partijski funkcioneri iz redova tri konstitutivna naroda zajedno su odlučivali o ključnim pitanjima u kolektivnim izvršnim organima i uporedo zauzimali ključne položaje u republici i one predviđene za tu republiku u saveznim organima, mada ta vrsta „velike koalicije” na republičkom nivou nije bila formalno institucionalizovana. Paralelni elementi konsocijacije postojali su i na saveznom i republičkim nivoima u Savezu komunista (SK), dodatno učvršćujući načelo konsenzusa u političkom životu. Ključne odluke donosili su predstavnici republika i autonomnih pokrajina u Predsedništvu Centralnog komiteta SKJ, a njihovi predstavnici bili su proporcionalno predstavljeni u CK SKJ.

Konsocijacije, naročito u starim demokratijama, najčešće počivaju na neformalnim ustanovama. Na primer, „velika koalicija” i uzajamni veto često nisu deo formalnih ustavnih aranžmana ali se primenjuju gotovo bez izuzetka.²⁴ U poslednje dve-tri decenije takvi aranžmani se sve više konstitucionalizuju, naročito posle oružanih sukoba. Primeri su Bosna i Hercegovina posle Dejtonskog sporazuma, Severna Irska posle mirovnog sporazuma krajem devedesetih, Makedonija posle Ohridskog sporazuma, Irak posle drugog zalivskog rata, a predlažu se slična rešenja i za druge sukobe (npr. tzv. Ananov plan za Kipar iz 2004). Nasilje proizvodi veliko nepoverenje pa predstavnici zajednica traže formalne garancije zaštite svojih interesa i identiteta.²⁵ Nasuprot tome, socijalistička Jugoslavija je u potpunosti konstitucionalizovala konsocijalne aranžmane, neke od njih u maksimalističkom obliku, i formalno ih institucionalizovala u statutarnim rešenjima jedine političke stranke, još početkom sedamdesetih – što rečito govori o dubini prihvatanja konsocijacije u jednostranačkom miljeu.

Posle prvih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini i Makedoniji 1990. godine obnovljeni su neformalni konsocijalni aranžmani u višestranačkom, mada ne i demokratskom kontekstu. Neuspešni pokušaji međunacionalne saradnje, u širem miljeu pada socijalizma, raspada Jugoslavije i bitno izmenjenog međunarodnog okruženja, rezultirali su rasplamsavanjem sukoba i ratom,

²⁴ Lijphart, *Democracy in plural societies*.

²⁵ Bose, *Contested lands*.

mada sa odloženim dejstvom u Makedoniji. Dejtonski sporazum kojim je okončan rat u Bosni i Hercegovini, i odgovarajući aranžmani, obnavljaju konsocijaciju, sada u potpuno teritorijalizovanom i konstitucionalizovanom obliku. Ratni sukobi i proterivanja stanovništva, uz nasleđenu teritorijalnu rasprostranjenost ključnih naroda, proizveli su gotovo potpuno homogene teritorije pod kontrolom tri naroda koje sada postaju osnova veoma široke teritorijalne autonomije, u obliku dva entiteta i kantonalnog sastava jednog entiteta. Ustavna rešenja u velikoj meri preslikavaju ona iz socijalističke Jugoslavije, mada su prilagođena drugačijoj teritorijalnoj i demografskoj/nacionalnoj situaciji. „Velika koalicija” postoji u obliku tročlanog predsedništva i ministarskog saveta na saveznom nivou, entiteti su proporcionalno i paritetno predstavljeni u dva doma predstavničkog tela a predstavnici naroda faktički poseduju veto. Institucionalni aranžman uspostavljen Dejtonskim sporazumom prevazilazi granice konsocijacije kao isključivo unutrašnjeg institucionalnog aranžmana, uključivanjem formalnih (konfederalnih) veza entiteta sa susednim državama Srbijom i Hrvatskom, prepoznajući njihov značaj za očuvanje mira – slično rešenjima u Severnoj Irskoj i predlogu rešenja za Kipar iz 2004.²⁶

Ohridski sporazum u Makedoniji učvrstio je i delimično konstitucionalizovao ranije neformalne konsocijalne aranžmane, uključujući proporcionalno predstavljanje u javnom sektoru, kulturnu autonomiju i manjinski veto. „Velika koalicija” u izvršnoj vlasti nije konstitucionalizovana ali je pojačano predstavljanje albanske zajednice.²⁷ Izgleda da reforma lokalne samouprave – u obliku izmene granica i proširenja autonomije opština – bar delimično ide i u pravcu precutne teritorijalizacije konsocijacije. Izbor konsocijalnih rešenja u te dve države posle rata, dakle, nije slučajan niti je do njega došlo prvenstveno pod uticajem međunarodnih činilaca. Izvirali su neposredno iz prirode društvenih rascepa i istorijskog, političkog i institucionalnog nasleđa, naročito iz iskustva socijalističke Jugoslavije. Problem je što su ta institucionalna rešenja uglavnom funkcionisala u nedemokratskom okruženju, i pre i posle rata.

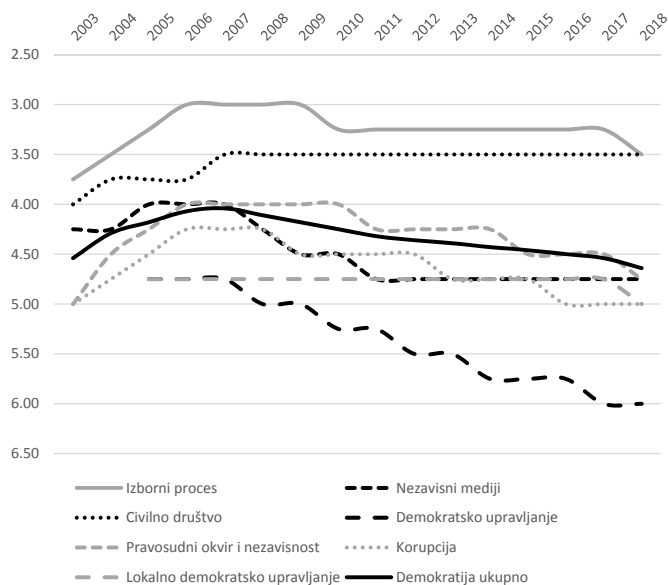
U poređenju sa socijalističkim rođacima iz sovjetskog bloka, Jugoslavija je bila u znatno većoj meri pluralistička, decentralizovana, kulturno i politički tolerantna i prema zapadnim demokratijama otvorena država. Ipak, reč je o nedemokratskom miljeu sa jednostranačkim sistemom, kao i sistematskim

²⁶ Bose, *Bosnia after Dayton*; McGarry and O’Leary, “Consociational theory, Northern Ireland conflict, and its agreement”.

²⁷ Florian Bieber, “Partial implementation, partial success: The case of Macedonia”, in: *Power sharing: New challenges for divided societies*, eds. Ian O’Flynn and David Russell (London: Pluto Press, 2005).

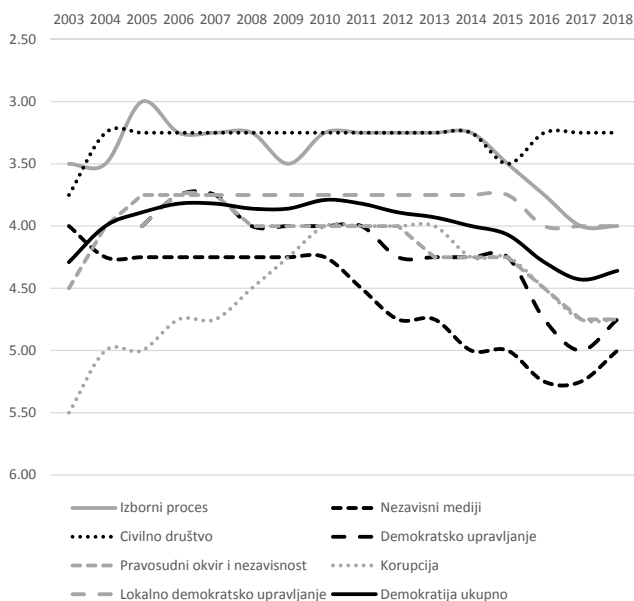
kršenjem osnovnih sloboda i prava građana, u kojem je radikalna teritorijalna i funkcionalna decentralizacija pod kontrolom partije promovisana kao zamena za demokratiju. Bosna i Hercegovina i Makedonija danas formalno uspostavljaju demokratske ustanove ali praksa očigledno nije pratila formalne ustavne aranžmane. *Slike 1 i 2* ilustruju u osnovnim crtama domete demokratskog razvoja u te dve države u poslednjih 16 godina, od početka pripreme izveštaja *Države u promenama*.²⁸ Ocene nivoa demokratije od 1 do 2,99 označavaju stanje konsolidovane demokratije; 3,00–3,99 polukonsolidovane demokratije; 4,00–4,99 mešovite ili hibridne režime; 5,00–5,99 polukonsolidovane autoritarne režime i 6,00–7,00 konsolidovane autoritarne režime. Osim ocena izbornog procesa i civilnog društva, svi ostali pokazatelji, kao i ukupna ocena demokratije, svrstavaju Bosnu i Hercegovinu u red mešovitih režima, a ne demokratija. U Makedoniji većina pokazatelja je oscilirala u većoj meri ali je očigledan nedemokratski trend poslednjih nekoliko godina koji je vratio zemlju u red mešovitih režima. Dramatično ugrožavanje slobode štampe govori o izrazito autoritarnoj situaciji u zemlji.

Slika 1. Demokratija u Bosni i Hercegovini

²⁸ Freedom House, "Nations in transit", 2012. and 2018.

Slika 2. Demokratija u Makedoniji

Ključni problemi konsocijacije u nedemokratskom okruženju su odsustvo političke odgovornosti predstavnika segmenata pluralnog društva i gotovo isključivi fokus na kolektivnim pravima. Kritike konsocijacije ukazuju na činjenicu da se taj aranžman suočava s ozbiljnim demokratskim deficitom i u miljeu zapadnoevropskih demokratija. Dominacija elita ne samo da je jedno od ključnih obeležja konsocijalne demokratije, već i temelj njene efektivnosti. Naime, predstavnici segmenata pluralnog društva postižu dogovore o kontroverznim pitanjima, u ime zajednica koje predstavljaju, iza zatvorenih vrata. Da bi uspešno primenili te dogovore, neophodno je da u značajnoj meri kontrolišu svoje zajednice. Kartel elita je, dakle, u samom temelju svake konsocijacije, pa i konsocijalne demokratije. Pored toga, homogena i konformistička priroda segmenata pluralnog društva podriva individualnu slobodu, a naglašavanje jednakosti segmenata marginalizuje individualnu jednakost u tim demokratijama.²⁹ Demokratski deficit konsocijacije u demokratijama se višestruko negativno odražava na konsocijalne aranžmane koji funkcionišu u nedemokratskom okruženju. U takvoj situaciji nema ni delimične odgovornosti državnih

²⁹ Lijphart, *Democracy in plural societies*, 48–50.

funkcionera građanima, već vođe kooptacijom praktično biraju jedni druge. Njihova moć je tako ograničena samo trenutnim odnosima političke moći, kao i trenutnim međunarodnim okruženjem. U takvoj situaciji nema podsticaja za efektivno upravljanje, niti za kontrolu vlasti, a političkim vođama je često isplativije da podstiču sukobe a ne međunacionalnu saradnju. Istovremeno, prava i interesi etničkih i nacionalnih grupa u temelju su političkog procesa na račun prava i interesa pojedinaca.

Primeri iz našeg regiona rečito ilustruju tu dinamiku. Sedamdesetih, jugoslovenska konsocijacija funkcionisala je relativno uspešno usled spleta povoljnih okolnosti iz političkog okruženja. S jedne strane, veliki priliv inostranih kredita značajno je ublažio sukobe oko preraspodele sredstava na federalnom nivou. S druge strane, potencijalni sukobi predstavnika republika oko drugih pitanja često su izbegnuti uz pomoć vaninstitucionalnih činilaca. Konsenzus na saveznom nivou ostvarivan je uticajem preostalih predstavnika stare generacije jugoslovenskih političara iz svih republika, koji su bliske lične veze uspostavili tokom oslobodilačkog rata, kao i Titovim ličnim intervencijama, imajući u vidu njegovu ulogu neprikosnovenog političkog arbitra u zemlji. Posle Titove smrti i penzionisanja političara stare generacije, predstavnici republika i autonomnih pokrajina u saveznom državnim i partijskim organima nisu mogli da se dogovore oko politike koja bi ublažila posledice duboke ekonomske i socijalne krize koja je izbila početkom osamdesetih. Štaviše, iskoristili su krizu da obezbede javnu podršku tako što su sve oštrije kritikovali predstavnike drugih republika i pokrajina na javnoj sceni i tako radikalizovali stare i nove učesnike u političkom životu i polarizovali političku scenu do trenutka kada dogovori više nisu bili mogući, uprkos nepromenjenim institucionalnim aranžmanima.³⁰

U Bosni i Hercegovini i Makedoniji posle rata periodično izbijaju ozbiljni sporovi između predstavnika različitih nacionalnih zajednica koji prete ne samo da ugroze političku stabilnost, već i da bar delimično obnove nasilne sukobe. Jedan od uzroka takvog stanja jeste nedemokratsko okruženje. Konsocijacija se smatra više mehanizmom podele plena između nacionalnih stranaka koje su trenutno na vlasti nego institucionalnim sklopom koji omogućava međunacionalnu saradnju i uzajamnu kontrolu, u ostvarivanju zajedničkih ciljeva. Preuzimanje vlasti ovde ne podrazumeva isključivo vršenje poslova koji su u nadležnosti izvršne i zakonodavne vlasti, već i široku stranačku kontrolu nad državnom upravom, pravosuđem, kontrolnim organima i telima, relevantnim lokalnim samoupravama i javnim sektorom u celini, kao i preovlađujući

³⁰ Nebojša Vladislavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the fall of communism and nationalist mobilization* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008).

uticaj na ključne medije i delove privrede. Pošto je u takvoj situaciji smena vlasti znatno veći gubitak za vladajuće stranke i njihove istaknute predstavnike nego što je to slučaj u demokratijama, vlastodršci ne biraju sredstva pokušavajući da ostanu na vlasti.

Višestranački takmičarski izbori često nisu slobodni i poštene i/ili se osnovne slobode građana sistematski krše, naročito kada je reč o slobodi štampe (*slike 1 i 2*), a vladajuće nacionalne stranke zloupotrebama državnih institucija sebi obezbeđuju ogromnu prednost nad opozicionim strankama u finansijskim i drugim resursima iz javnih i/ili privatnih izvora. Pristup medijima, naročito elektronskim, često je izrazito neravnopravan a njihovo izveštavanje o političkom životu pristrasno. Ponekad je reč o neposrednoj kontroli vlasti nad medijima u javnom vlasništvu, ali češće vladajuće stranke posredno kontrolišu privatne elektronske i štampane medije klijentelističkim, koruptivnim i drugim vezama. (Bosna i Hercegovina i Makedonija nisu izuzeci u tom pogledu, već je reč gotovo o pravilu u našem regionu. U Crnoj Gori čak nije bilo ni smene vlasti od 1989. godine, a demokratski razvoj Srbije i Hrvatske posle Miloševića i Tuđmana obeležavaju dramatični usponi i padovi.) Takvo stanje onemogućava uspostavljanje odgovornosti predstavnika ključnih nacionalnih stranaka građanima, mada u nešto blažem obliku nego u autoritarnim režimima.

Često se sukobi između nacionalnih stranaka simuliraju na javnoj sceni radi održavanja tenzija među narodima, koje zauzvrat treba da omoguće obnavljanje podrške građana strankama koje navodno štite bitne nacionalne interese. Iako je reč o simulaciji, posledice su najčešće veoma negativne, uključujući tu gubitak poverenja i zaoštavanje sukoba u pluralnom društvu. Iskustvo iz prethodne dve decenije pokazuje da povremene smene stranaka na vlasti ne utiču bitno na delovanje vladajućih stranaka niti na nedemokratske i klijentelističke aranžmane koje ih održavaju na vlasti. Konsocijacija očigledno zavisi više od trenutnog odnosa snaga ključnih političkih stranaka između i unutar različitih nacionalnih zajednica, kao i međunarodnih prilika, nego od stabilnih institucionalnih aranžmana.

KONSOCIJACIJA U DEMOKRATIJAMA I NEDEMOKRATSKIM REŽIMIMA

Alternativa konsocijaciji u nedemokratskom okruženju nije ukidanje relevantnih institucija, već konsocijalna demokratija koja će omogućiti regularno funkcionisanje aranžmana predviđenih da obezbede saradnju segmenata pluralnog društva. Minimalno proceduralno određenje demokratije, tj. institucionalni paket poliarhije, sadrži više elemenata: takmičarske, slobodne i poštene izbore;

zaštitu osnovnih sloboda, tj. slobode govora, štampe, okupljanja i udruživanja i odsustvo „rezervisanih domena”, tj. neizabраниh vanustavnih činilaca koji ograničavaju moć izabranih državnih funkcionera.³¹ Ovde nije reč samo o takmičarskim izborima na kojima mogu da učestvuju sve političke stranke, jer ne postoje formalna ograničenja koja to onemogućavaju, niti samo o situaciji u kojoj nema masovne izborne krađe koja bi uticala na izborne rezultate. Takvi izbori postoje u svim državama regiona od početka devedesetih. Problem je u tome što višestranački takmičarski izbori često nisu slobodni i poštени ili se osnovne slobode građana sistematski ograničavaju. Neformalno ograničavanje efektivnog delovanja opozicionih stranaka nije uvek lako utvrditi na osnovu navedenih obeležja proceduralnog određenja demokratije, pa se predlaže njihovo preciziranje u vidu ravnopravne utakmice vladajućih i opozicionih stranaka. Nasuprot tome, „iskrivljeno igralište” u mešovitim ili hibridnim režimima označava sistematsku zloupotrebu državnih institucija i resursa u stranačke svrhe, favorizovanje vladajućih stranaka na račun opozicije i ozbiljno ograničavanje kapaciteta opozicionih stranaka da se organizuju i takmiče na izborima.³²

Smisao institucionalnog paketa poliarhije jeste u obezbeđivanju odgovornosti državnih funkcionera građanima i smenjivosti vlasti, tj. vođstava segmentata pluralnog društva, putem političkog takmičenja na javnoj sceni. (Pitanje da li veliki uticaj međunarodnih činilaca na funkcionisanje političkih ustanova i politiku koalicija dve decenije posle rata treba smatrati „rezervisanim domenom”, koji ograničava vlast izabranih funkcionera i narušava odnose između ključnih političkih stranaka i međunacionalnu saradnju, zaslužuje posebnu raspravu.) Pored institucionalnog paketa poliarhije, savremena demokratija podrazumeva i minimum horizontalne odgovornosti ključnih državnih organa. Nije reč samo o tome da državni funkcioneri, izabrani na slobodnim i poštenim izborima, kontrolišu ključne poluge vlasti, već i da deluju u granicama ustava i zakona. To se obezbeđuje uzajamnom kontrolom različitih grana vlasti i tzv. agencija horizontalne odgovornosti, kao što su ombudsmeni, antikorupcijske agencije, poverenici za informacije od javnog značaja i centralne banke.³³

³¹ Vidi Dahl, *Democracy and its critics*, 221; Guillermo O'Donnell, "Illusions About Consolidation", *Journal of democracy* 7, No. 2 (1996): 35; Larry Diamond, *Developing democracy: Toward consolidation* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1999), 7–15.

³² Steven Levitsky and Lucan A. Way, *Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 9–12.

³³ Guillermo O'Donnell, "Horizontal Accountability in New Democracies", *Journal of democracy* 9, No. 3 (1998); Andreas Schedler, Larry Diamond and Marc F. Plattner,

Naročito je važno kontrolisati izvršnu vlast jer se u njoj koncentriše velika politička moć. Čak i u onim retkim trenucima kada je u pojedinim državama regiona dostignut nivo slobodnih i poštenih izbora, uz zaštitu osnovnih sloboda građana, izvršna vlast je uglavnom ignorisala ustavna i zakonska ograničenja svom delovanju. To ne znači da je vlast delovala u potpunosti arbitrarno, već da neformalne ustanove – npr. kljintelizam i korupcija – preuzimaju ulogu formalnih ustanova u oblikovanju političkog ponašanja.

Konačno, civilno društvo očigledno nije u stanju da obezbedi političku participaciju građana niti kontrolu vlasti, zajedno sa nezavisnim medijima, tj. „vertikalnu odgovornost” državnih funkcionera građanima između izbora. Van formalnih političkih ustanova i stranačkog sistema dominira nevladin sektor, tj. niz formalnih organizacija najčešće visokoprofesionalizovanih i usmerenih na saradnju sa državom, po modelu savremenih zapadnih demokratija i zavisnih od sredstava iz državnih izvora i/ili inostranih donatora. Taj model može da kvalitetno funkcioniše u demokratijama zasnovanim na vladavini prava, ali u mešovitim režimima zavisnost nevladinog sektora od sredstava iz državnih izvora često sprečava autonomno delovanje tih organizacija i kritiku vlasti. Pored toga, nedostaju građanska udruženja i društveni pokreti sa širokom podrškom građana – osim u Makedoniji poslednjih godina – koji su spremni da postavljaju pitanja političke odgovornosti i da omoguće novi kanal participacije građana u političkom životu i pritiska na nedemokratsku vlast, u saradnji sa demokratski usmerenim opozicionim strankama.

U demokratskom miljeu, konsocijacija može da ublaži nacionalne sukobe i podstakne saradnju ključnih političkih stranaka. Demokratiju ovde treba shvatiti prvenstveno kao mehanizam za uspostavljanje vertikalne odgovornosti državnih funkcionera građanima, putem redovnih izbora i između njih, i horizontalne odgovornosti različitih grana vlasti i kontrolnih organa i tela, kao i zaštite individualnih, a ne samo kolektivnih prava. Konsocijacija zatim treba da obezbedi kompromis o osetljivim temama u pluralnom društvu, najčešće iza zatvorenih vrata, tj. na miran način i bez pritiska javnosti. O takvim dogovorima se obično pregovara u paketu jer je teško postići kompromis o svakom pitanju pojedinačno. Dakle, demokratija nije mehanizam za postizanje kompromisa u pluralnom društvu, već je to cilj konsocijalnih aranžmana. Pokušaji otvorenih razgovora i pregovora o osetljivim pitanjima, usred oštre političke kompeticije na javnoj sceni, unutar i između segmenata pluralnog društva – kao i referendumima – recepti su za radikalizaciju ključnih učesnika u

političkom životu i političku polarizaciju, koji mogu podstaći sukobe. Primeri takve političke dinamike su brojni u našem regionu, npr. krajem osamdesetih i početkom devedesetih.

* * *

Doprinos profesora Vojislava Stanovčića ovim pitanjima izvire iz detaljnog, nijansiranog poznavanja pojmovne i teorijske literature o upravljanju etničkim i nacionalnim sukobima, kao i iz razumevanja istorijskog, institucionalnog i političkog miljea socijalističke Jugoslavije i drugih relevantnih pluralnih društava. Svoje poglede u ovoj oblasti sažeto je izneo u tekstu posebnog broja časopisa Međunarodnog udruženja za političke nauke (IPSA) o rešavanju etničkih sukoba, u kojem su tekstove objavili istaknuti autori poput Miliona Esmana, Džona Kouklija, Vilijama Safrana i Adrijana Gelkea, što svedoči i o profesorovom intelektualnom formatu u međunarodnim razmerama.³⁴ Profesor Stanovčić je analizirao ulogu zaštite individualnih prava, etničkog federalizma i konsocijacije u upravljanju sukobima u podeljenim društvima, imajući u vidu njihovu formalnu etničku strukturu (dubinu istorijskih i kulturnih razlika, veličinu, političku i ekonomsku moć grupa) i promene u toj strukturi, teritorijalnu disperziju, nacionalnu svest i osećaj teritorijalnosti i suprotstavljene interese različitih etničkih grupa. Insistirao je naročito na značaju zaštite individualnih prava i vladavine prava za funkcionisanje etničkog federalizma i konsocijacije, ukazujući na probleme gotovo isključivog fokusa na kolektivna prava u korporativnom shvatanju države u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i posebnog oblika konsenzualnog federalizma u kojem savezni organi nisu kontrolisali primenu saveznog ustava i zakona, već su u tom pogledu zavisili od često arbitrarnog pošavanja republika.

Argument koji sam izneo u ovom tekstu delimično odstupa od pogleda profesora Stanovčića. Prvo, profesor je često u svojim radovima, kao i razgovorima sa kolegama i studentima, bio skeptičan kada je reč o potencijalnoj odgovornosti nosilaca vlasti građanima i posledicama takmičarske dimenzije demokratije, naglašavajući dramatične neuspehe u ovoj oblasti u našem regionu, kao i druge istaknute istorijske primere. U nešto optimističnijem tonu ovde sam ukazao na prednosti uspostavljanja vertikalne odgovornosti državnih funkcionera građanima u stvaranju uslova za efektivno funkcionisanje konsoci-

³⁴ Stanovčić, "Problems and options in institutionalizing ethnic relations". Tekst je objavljen u posebnom broju časopisa *International Political Science Review* 13, No. 4 (1992).

jacije, primenom osnovnog paketa poliarhije i kontrolom vlasti putem medija i civilnog društva između izbora. Drugo, profesor Stanovčić je smatrao vladavinu prava (a ne samo primenu postojećih zakona) ključem delotvornog funkcionisanja etničkog federalizma i konsocijacije a, verovatno, i realnijom mogućnošću od uspostavljanja demokratije u političkom miljeu sa autoritarnim nasleđem. Pomalo pesimistički, ovde sam istakao značaj bitno užeg pojma horizontalne odgovornosti, tj. uzajamne kontrole različitih grana vlasti i kontrolnih organa, u funkcionisanju konsocijalne demokratije, implicitno ukazujući na ozbiljne prepreke uspostavljanju vladavine prava u autoritarnom i klijentelističkom kontekstu, bar u naredne dve-tri decenije. Nažalost, imajući u vidu istorijska i skorašnja iskustva sa demokratijom i vladavinom prava u našem regionu, oba shvatanja izgledaju previše optimistično.

BIBLIOGRAFIJA

- Bieber, Florian. "Partial implementation, partial success: The case of Macedonia". In: *Power sharing: New challenges for divided societies*, eds. Ian O'Flynn and David Russell, 107–122. London: Pluto Press, 2005.
- Bose, Sumantra. *Bosnia after Dayton: Nationalist partition and international intervention*. London: Hurst, 2002.
- Bose, Sumantra. *Contested lands: Israel-Palestine, Kashmir, Bosnia, Cyprus, and Sri Lanka*. Cambridge: Harvard University Press, 2007.
- Bougarel, Xavier. "Bosnia and Hercegovina – State and communitarianism". In: *Yugoslavia and After: A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*, eds. David Dyker and Ivan Vejvoda, 87–115. London: Longman, 1996.
- Brass, Paul. *Ethnicity and nationalism: Theory and comparison*. Sage Publications, 1991.
- Brubaker, Rogers. *Nationalism reframed: nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Dahl, Robert. *Democracy and its critics*. New Haven: Yale University Press, 1989.
- Dawson, James and Sean Henley. "The fading mirage of the 'liberal consensus'". *Journal of democracy* 27, No. 1 (2016): 20–34.
- Diamond, Larry. *Developing democracy: Toward consolidation*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1999.
- Diamond, Larry. "Facing up to the democratic recession". *Journal of democracy* 26, No. 1 (2015): 141–155.
- Freedom House. "Nations in transit". 2012. <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2012> (accessed 25 June 2018).
- Freedom House. "Nations in transit". 2018. <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2018> (accessed 25 June 2018).
- Hartzell Caroline and Matthew Hoddie. "Institutionalizing peace: Power sharing and post-civil war conflict management". *American journal of political science* 47, No. 2 (2003): 318–332.

- Horowitz, Donald. *Ethnic groups in conflict*. Berkeley: University of California Press, 1985.
- Horowitz, Donald. *A democratic South Africa? Constitutional engineering in a divided society*. Berkeley: University of California Press, 1991.
- Horowitz, Donald. "Democracy in divided societies". *Journal of democracy* 4, No. 4 (1993): 18–37.
- Kasapović, Mirjana. *Bosna i Hercegovina: Podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura, 2005.
- Laitin, David. *Language repertoires and state construction in Africa*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Levitsky, Steven and Lucan A. Way. *Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Levitsky, Steven and Lucan A. Way. "The myth of democratic recession". *Journal of democracy* 26, No. 1 (2015): 45–58.
- Lijphart, Arend. *Democracy in plural societies: A comparative exploration*. New Haven: Yale University Press, 1977.
- Lijphart, Arend. *Democracies: Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries*. New Haven: Yale University Press, 1984.
- Lijphart, Arend. *Thinking about democracy: Power sharing and majority rule in theory and practice*. London: Routledge, 2008.
- Mann, Michael. *The dark side of democracy: Explaining ethnic cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- McGarry, John and Brendan O'Leary. "Consociational theory, Northern Ireland conflict, and its agreement. Part 1: what consociationalists can learn from Northern Ireland". *Government and Opposition* 41, No. 1 (2006): 43–63.
- O'Donnell, Guillermo. "Illusions about consolidation". *Journal of democracy* 7, No. 2 (1996): 34–51.
- O'Donnell, Guillermo. "Horizontal accountability in new democracies". *Journal of democracy* 9, No. 3 (1998): 112–126.
- O'Leary, Brendan, Ian S. Lustick and Thomas Callaghy, eds. *Right-sizing the state: The politics of moving borders*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- O'Leary, Brendan and John McGarry. "The politics of accommodation and integration in democratic states". In: *The study of ethnicity and politics: Recent analytical developments*, eds. Adrian Guelke and Jean Tournon, 79–116. Opladen: Barbara Budrich Publishers, 2012.
- Reilly, Ben and Andrew Reynolds. *Electoral systems and conflict in divided societies*. Washington D.C.: The National Academies Press, 1999.
- Reynolds, Andrew, ed. *The architecture of democracy: Constitutional design, conflict management, and democracy*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Roeder, Philip G. i Donald Rothchild. "Dilemmas of state-building in divided societies". In: *Sustainable peace: Power and democracy after civil wars*, eds. Philip G. Roeder and Donald Rothchild, 1–25. Ithaca NY: Cornell University Press, 2005.

- Schedler, Andreas, Larry Diamond and Marc F. Plattner, prir. *The self-restraining state: Power and accountability in new democracies*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1999.
- Stanovčić, Vojislav. "Problems and options in institutionalizing ethnic relations". *International political science review* 13, No. 4 (1992): 359–379.
- Varshney, Ashutosh. *Ethnic conflict and civil life: Hindus and Muslims in India*. New Haven: Yale University Press, 2002.
- Vladisavljević, Nebojša. *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the fall of communism and nationalist mobilization*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.
- Vladisavljević, Nebojša. "Does Scholarly Literature on the Breakup of Yugoslavia Travel Well?" In: *Debating the end of Yugoslavia*, eds. Florian Bieber, Armina Galić and Rory Archer, 67–79. Farnham: Ashgate, 2014.

Summary

Nebojša Vladisavljević

Democracy and consociation in plural societies after war

The lack of cooperation in plural societies and ethnic conflicts after war often do not originate from consociation as a conflict regulation mechanism, but from the authoritarian context in which these institutions operate. The democratic deficit of consociational democracy, in terms of the limited accountability of government officials and the privileging of collective over individual rights, has multiple negative effects on consociational arrangements in authoritarian and hybrid regimes. The examples of socialist Yugoslavia, and Bosnia and Hercegovina and Macedonia after war – contemporary hybrid regimes – suggest that consociation is seen more as a means of division of spoils and less of cooperation and mutual control of the representatives of plural society's segments. Democracy should ensure vertical and horizontal accountability of government officials and the protection of individual rights, and thus make consociation effective.

Keywords: *democracy, consociation, plural societies, Yugoslavia, Bosnia and Hercegovina, Macedonia.*

Dušan Marković

Fakultet političkih nauka, Beograd

Pogled izbliza Vojislava Stanovčića na teoriju i praksu jugoslovenskog samoupravnog sistema

Apstrakt: *U radu se govori o mestu teorije o samoupravljanju i demokratskom socijalizmu u opusu Vojislava Stanovčića. Predmet pažnje su najpre bili njegovi tekstovi u kojima se bavio konceptom samoupravljanja i njemu srodnim fenomenima kroz istoriju političke misli i političke prakse. Potom, fokus je bio na radovima koji su široj čitalačkoj publici pojašnjavali pojmovni i istorijski kontekst jugoslovenskog samoupravljanja. U nastavku rada se prati Stanovčićeva argumentacija o odnosu samoupravljanja, društva i političke vlasti, kao i samoupravljanja i demokratije. Zaključni deo rada rezervisan je za Stanovčićeve poglede na samoupravljanje sa vremenske distance, nakon sloma jugoslovenskog socijalizma.*

Ključne reči: *Vojislav Stanovčić, samoupravljanje, participacija, demokratija, jugoslovenski socijalizam*

UVOD

Nema sumnje da je problematika samoupravljanja zauzimala veoma važno mesto u opusu Vojislava Stanovčića. Na to jasno ukazuje broj njegovih radova koje je posvetio ovoj temi. Štaviše, prvu knjigu koja ne govori o samoupravljanju Stanovčić je objavio u svojim šezdesetim godinama. Zadužen za teorijska pitanja u najvišim organima SKJ, urednik časopisa *Socijalizam*, Stanovčić je bio usmeren ka diverzitetu marksističke misli u celom svetu, čiji je vrlo bitan segment bilo i razmišljanje o putevima izgradnje neautoritarnog, demokratskog socijalizma, pa samim tim i refleksije na konkretno jugoslovensko iskustvo sa samoupravljanjem.

U Stanovčićevim radovima se može pronaći puno entuzijastičnih ocena vezanih za samoupravljanje, kako zbog značaja koji je u njemu prepoznavao za taj istorijski trenutak, kao odgovor na brojna pitanja koje je nametala društvena stvarnost i politička teorija, tako i zbog svetle budućnosti koju je predviđao ovom konceptu u okvirima globalne potražnje za socijalističkom alternativom. On je 1980. godine i dalje pisao o samoupravljanju kao svetskom procesu i o idejama samoupravljanja i participacije kao sve prisutnijim i uticajnijim, a o oblicima njihove primene kao sve brojnijim.¹ Štaviše, čak i kad je početkom devedesetih osećao potrebu da naglasi ekonomski štetne posledice samoupravljanja u sistemu kompleksnih preduzeća, smatrao je da ono ostaje „jedna velika i podsticajna ideja” koju će ljudi permanentno nastojati da ostvare, na šta će ih navoditi čovekova društvena i preduzetnička priroda (premda će te poduhvate otežavati ili onemogućavati njegova egoistična priroda).²

Stanovčić je uviđao da je samoupravljanje kao „najspeficifnija jugoslovenska tema” za dvadesetak godina postalo opšta tema, diversifikujući svoje ime i sadržinu zahteva i dajući pečat tom vremenu.³ Pritom, iako je koncept imao svoju bogatu istoriju, tek je u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata je doživeo i svoje „oživotvorenje u praksi” i „teorijsku renesansu”.⁴ Prisustvo samoupravnih ideja na raznim meridijanima učinilo je da je „deviza 'samoupravljanje i participacija' postala u naše vreme onakvo geslo kakvo je u ranijem periodu predstavljala demokratija”.⁵ Štaviše, „samoupravljanje se, u stvari, nastavlja na najbolje tradicije borbe za demokratiju, kao njeno produblјivanje i proširivanje”.⁶

¹ Vojislav Stanovčić, *Samoupravljanje i participacija u savremenom svetu* (Beograd: Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, 1980), 3.

² Vojislav Stanovčić, „Samoupravljanje”, u: *Enciklopedija političke kulture*, gl. red. Milan Matic (Beograd: Savremena administracija, 1993), 1037. „U doglednoj budućnosti realni su izgledi da se pomoću različitih oblika participacije i delovanjem sindikata praktikuje ograničeno, a u izvesnim zadružnim i deoničarskim preduzećima i ustanovama sa tradicionalnom samoupravom i potpunije samoupravljanje.”

³ Vojislav Stanovčić, *Socijalistička misao o samoupravljanju* (Beograd: Radnički univerzitet „Đuro Salaj”, 1975), 6.

⁴ Isto, 70.

⁵ Stanovčić, *Samoupravljanje i participacija u savremenom svetu*, 22.

⁶ Stanovčić, *Socijalistička misao o samoupravljanju*, 5–6.

SAMOUPRAVLJANJE I ONO ŠTO NIJE

Stanovčić je puno pisao o pojmu samoupravljanja i ukazivao na to šta ono jeste i šta nije, neretko nastojeći da i kod klasika političke teorije ili u različitim primerima političke prakse prepozna i izdvoji one elemente koji bi mogli biti korisni za razmatranje i razvijanje teorije samoupravljanja. Ovde je od presudne važnosti bilo razumeti samoupravljanje na pravi način, kako bi se uočile njegove istinske preteče, prepoznali njegovi pojavni oblici u savremenom trenutku, ali i realnije ocenila njegova perspektiva u budućnosti.

Stanovčićev doktorat, odbranjen 1964. godine na Pravnom fakultetu u Beogradu, nosi naslov „Industrijska demokratija: o nekim shvatanjima u britanskoj socijalnopolitičkoj teoriji”. U ovom radu on se bavio fabijanskim socijalizmom, sindikalizmom i industrijskim unionizmom, gildsocijalizmom, kao i tada aktuelnim shvatanjima i problemima industrijske demokratije. Kako je istakao već u uvodu, Stanovčić je klasifikaciji i oceni ovih shvatanja u prvom redu pristupio u skladu s tim kakav odnos imaju prema učešću proizvođača u upravljanju, a ne prema institucionalnim rešenjima, individualno-psihološkim parametrima (poput stepena zadovoljstva radnika) ili „utopističkim vizijama” (o budućem nužno demokratskom uređenju društva) itd. (16–17). Naglašavajući veliki istorijski značaj ovih ideja za politički i društveni razvitak Velike Britanije, kao i za njenu političku i socijalnu teoriju, Stanovčić je ipak sa setom primećivao načelno pravilo da revolucionarnija situacija rađa radikalnije ideje, a politika kompromisa koja je bila na snazi šezdesetih odbacivala je mnoge od njih kao neostvarive ili neprimerene datom trenutku. Međutim, smatrao je da teorija socijalističke demokratije može izvući brojne korisne zaključke iz ovih britanskih iskustava, a pre svega visoko vrednovanje čoveka i lične slobode (362–367). Uostalom, „rešavanje samog problema industrijske demokratije znači u stvari stalno demokratsko razrešavanje društvenih protivrečnosti i posebno protivrečnosti moderne proizvodnje i odnosa koji se na takvoj proizvodnji zasnivaju” (367).

Takođe, pišući pogovor knjizi Silvestera Zavadskog *Država blagostanja*, Stanovčić je ponudio analizu savremenog kapitalističkog sveta, stavljajući ga u kontekst globalnih promena. Polazeći od činjenice da je razvoj kapitalističkih zemalja nakon Drugog svetskog rata bio izuzetan, Stanovčić ipak podseća da promene u raspodeli nacionalnog dohotka nisu bile ni ravnomerne ni u konstantnom usponu, „niti prosta funkcija tehničke revolucije”.⁷ Značajnije

⁷ Vojislav Stanovčić, „Izvori teorija o državi blagostanja”, u: Silvester Zavadski, *Država blagostanja: prilog kritici savremene buržoaske teorije države* (Beograd: Radnička štampa, 1975), 252.

promene u raspodeli su postignute za vreme i neposredno nakon rata, a relativno stabilan porast životnog standarda obezbeđen je pritiskom sindikata, merama socijalne zaštite, povećanjem minimalne nadnice, skraćivanjem radne sedmice itd. Takođe, tendencija smanjivanja indeksa nejednakosti odnosila se pre svega na raspodelu dohotka, dok je raspored kapitala ostao izrazito nejednak.⁸

Analizirajući istorijat koncepta države blagostanja, Stanovčić ide do samih početaka političke filozofije. Naime, ako se istorija političke misli posmatra kroz prizmu njenog odnosa prema državi, Stanovčić uočava dva suprotna gledišta koja su naizmenično preovladavala jedno nad drugim. Po prvom, država nije sama sebi cilj i opravdanje njenog postojanja mora se tražiti van nje same – ona postoji radi pojedinaca ili grupa, a ciljevi kojima ona teži su sreća, blagostanje, bezbednost ljudi i uređenost njihovih odnosa ili postizanje neke druge vrednosti. Još je Aristotel smatrao da svaka zajednica postoji radi nekog dobra, a država radi najvišeg dobra – srećnog života. No, ove škole se međusobno razlikuju po načinu na koji zamišljaju da bi država mogla da doprinese – aktivnom intervencijom ili obezbeđivanjem uslova. Drugo gledište je ono koje na državu gleda kao na koncentraciju moći, sile, kao na organizam koji ima svoje potrebe, zahteve i da samu sebe opravdava; oni koji su na čelu države treba da prihvate uvećanje njene moći kao osnovnu normu. Kod zastupnika prvog gledišta nalaze se elementi kasnije koncepcije države blagostanja, a kod drugih koncepcije države moći, naročito prisutne u međuratnoj Evropi.⁹

Po Stanovčićevom sudu, čovek u državi blagostanja, uprkos svim blagodetima, ostaje alijeniran i odvojen od bilo kakvog uticaja na ekonomske i političke prilike koje ga okružuju i na zbivanja u zajednici koje je deo. Država blagostanja mu omogućava da ne bude u stanju nužde i krajnjoj bedi, ali mu, s druge strane, ne pruža ni blagostanje ni sreću. Kao reakciju na ovakvu situaciju, Stanovčić je prepoznao oživljavanje ideja participacije o čovekovom aktivnom učešću u onome što se oko njega zbiva – „to je danas najčešće isticana humanistički motivisana alternativa otuđenoj moći koncentrisanoj u 'državi blagostanja' koja, uprkos humanim etičkim idealima i uprkos značajnim plodovima kojima je ta ideja urodila, ostaje 'država blagostanja' samo po imenu.”¹⁰

⁸ Vojislav Stanovčić, „Izvori teorija o državi blagostanja”, u: Silvester Zavadski, *Država blagostanja: prilog kritici savremene buržoaske teorije države*, 252–253.

⁹ Isto, 255–257. Stanovčić primećuje i da je ideološka komponenta sukoba zapadnih sila sa Hitlerom počivala, pored ostalog, i na ovim suprotstavljenim funkcijama države, naročito u odnosu na društvo i pojedinca. Ta vizija našla je svoje mesto i u Atlantskoj povelji, avgusta 1941. godine, a onda i u Deklaraciji Ujedinjenih nacija.

¹⁰ Isto, 285.

Stanovčić je i u najstarijoj misli o društvu prepoznavao njenu utopijsku dimenziju, u sklopu razmišljanja o budućnosti – razmišljanja „o onome što još nije, ali što je potencijalno moguće, što se želi, očekuje, predviđa ili se misli da bi trebalo da bude, tj. da bi bilo dobro da bude”.¹¹ Brojnim misliocima koji su konstruisali svoje utopijske sisteme prilazio je s puno pažnje. Naročito se posvetio pisanju o socijalistima-utopistima, Sen-Simonu, Furijeu i Ovenu. Utopističku literaturu je smatrao pozitivnom, utoliko pre što „je dala vanredna opažanja i kritike niza tradicionalnih i još uvek postojećih društvenih odnosa i ustanova i doprinela je propagandi i učvršćenju izvesnih moralnih, idejnih, naročito socijalističkih, društvenih vrednosti”.¹² Međutim, istovremeno je smatrao da takve zamisli i poduhvati upućuju na pogrešan put ako želimo pronaći konkretna rešenja za konkretne situacije. „Zato je prevazilaženje utopističkog mišljenja u savremenom radničkom pokretu uslov za revolucionarno menjanje sadašnjeg društvenog stanja”.¹³

Stanovčić je uviđao da za oblike radničkog učešća u odlučivanju postoji više naziva – samoupravljanje, participacija, industrijska demokratija, radnička kontrola itd. – ali da je u jugoslovenskoj teoriji, a naročito u publicistici, povučena oštra granica između samoupravljanja (kao sveobuhvatnog i autentično jugoslovenskog) i participacije (kao parcijalnog učešća). Budući da su se oblici participacije mogli pronaći u mnogim zemljama sveta, Stanovčić je smatrao da „ovakvim oštrim distinkcijama mi sebe izdvajamo iz jednog širokog pokreta koji je danas nosilac jedne progresivne tendencije”,¹⁴ utoliko pre što se mora priznati da su i u Jugoslaviji po uvođenju samoupravljanja radnici isprva samo participirali u donošenju određenih odluka, kao i primetiti da u mnogim zemljama na trenutnu participaciju gledaju samo kao na prvi korak u jednom dubinskom procesu.

STANOVČIĆ KAO EDUKATOR SAMOUPRAVLJANJA

Stanovčić je objavljivao brojne radove iz domena istorije socijalističke misli, koji su, premda pisani akademskim jezikom, bili manjeg obima, pitkijeg stila i namenjeni široj čitalačkoj publici. Primera radi, za svoju brošuru *Socijalistička misao o samoupravljanju* zabeležio je da je namenjena „zadovoljavanju aktuelne

¹¹ Vojislav Stanovčić, *Utopističke teorije o društvu* (Beograd: Delta-pres, 1974), 5.

¹² Isto, 27.

¹³ Isto.

¹⁴ Stanovčić, *Samoupravljanje i participacija u savremenom svetu*, 30.

potrebe mladih samoupravljača, srednjoškolaca i drugih koji stižu prve i osnovne predstave o marksističkoj i socijalističkoj misli uopšte”.¹⁵ Takođe, brošuru *Samoupravljanje i participacija u savremenom svetu* objavio je za potrebe Škole samoupravljača „Milentije Popović”.

Jedan od primera je i trotomno izdanje *Pregled osnovnih idejnih struja u radničkom pokretu*, koje je izašlo u okviru edicije „Marksizam i obrazovanje” Prosvetnog pregleda. U njemu je Stanovčić nastojao „da na jedan sažet, gotovo bismo rekli leksikonski ili enciklopedijski način pruži pregled osnovnih idejnih struja u okviru tri internacionale”.¹⁶ Ovde nije bilo prostora za priču o jugoslovenskom iskustvu, ali je Stanovčić iskoristio priliku da se na samom kraju, govoreći o rasformiranju Treće internacionale, osvrne i na iskustva rukovođenja iz jednog centra. Naime, iako je istakao da se najčešće navodi kako su spoljnopolitički razlozi odigrali centralnu ulogu u njenom gašenju, ne treba zaboraviti ni da je širenje revolucionarnih pokreta učinilo da „ostvarenje revolucije i socijalizma po jednom modelu postane anahronizam”. No, ravnopravni tretman socijalističkih zemalja i radničkih partija u potpunosti nije ni izboren, već su to „još dobrim delom samo principi”. Opaska da je značaj autonomnih puteva u socijalizam u širim razmerama shvaćen „više od decenije posle raspuštanja Kominterne” nesumnjivo se odnosila na Hruščovljevo priznanje Staljinovih grešaka u odnosu prema Jugoslaviji. I praksa i teorija njene politike je, s druge strane, bila internacionalistička i protiv oblika koji bi nametali neke „obavezne stavove”.¹⁷

Jasno je da su Stanovčića interesovali i širi fenomeni odnosa vlasti i društva, pa samim tim i problematika upravljača, tehnike vršenja vlasti i vlastodržačke elite. On je bio jedan od dvojice priređivača dvotomne hrestomatije *Birokratija i tehnokratija*. Zanimljivo je primetiti da iako zbornik, očekivano, počinje Marksovim i Engelsovim tekstovima i završava se programom SKJ, teme se kreću hronološki i obuhvataju i mnoge druge autore, između ostalog i Slobodana Jovanovića.¹⁸ U tematskom smislu, izabrani tekstovi daju uvid u početke teorije o birokratiji, proširivanje tog koncepta, shvatanja u klasičnoj, građanskoj teoriji, anarhističkoj, socijaldemokratskoj, sovjetskoj, potom ideološke kontroverze, savremena istraživanja i, konačno, daju se primeri iz ju-

¹⁵ Stanovčić, *Socijalistička misao o samoupravljanju*, 72.

¹⁶ Vojislav Stanovčić, *Pregled osnovnih idejnih struja u radničkom pokretu*, I (Beograd: Novinska ustanova „Prosvetni pregled”, 1975), 3.

¹⁷ Isto, III, 16.

¹⁸ Vojislav Stanovčić i Aleksandar Stojanović, *Tehnokratija i birokratija*, I (Beograd: Sedma sila, 1966), 57–69.

goslovenske posleratne teorije. Najavljujući ovaj završni odeljak, priređivači su podvukli jasnu razliku koja se kod jugoslovenskih tumača birokratije vidi u radovima nastalim odmah nakon rata, dok je osnovno pitanje bilo izgradnja nove vlasti, i onih iz pedesetih, kad se nametnula i problematika razvoja socijalističkih društvenih odnosa. Činjenica da ti tekstovi nose pečat vremena u kom su nastali i da se bave u tom trenutku aktuelnim izazovima borbe protiv birokratizma i birokratije na najbolji način podseća na mogućnost da se ti fenomeni prepoznaju i u nekom drugom, potonjem trenutku socijalističke prakse u Jugoslaviji. U tom kontekstu autori ističu proces izgradnje samoupravnog socijalističkog društva (sačinjenog od elemenata kao što su radničko i društveno samoupravljanje, komunalni sistem, raspodela prema radu) kao „put negacije i prevazilaženja” ovih problema.¹⁹

Stanovčić je podsećao da je samoupravljanje izraz „iskonske težnje radnika” da, osim što rade, i učestvuju u odlučivanju o raspodeli društvenog bogatstva koje nastaje njihovim radom, kao i u svim aktivnostima koje se tiču njihovog života i položaja u društvu. Štaviše, ova težnja je izraz jedne još dublje, svojstvene čoveku kao takvom. Čovek ima društvenu prirodu, o kojoj je pisao i Aristotel, koja utiče tako da čovek nastoji da zajedno s drugima učestvuje u vođenju poslova koji se tiču njihove zajednice. Klasične teorije demokratije su zalagale se za učešće u poslovima političke zajednice, da bi socijalističke ideje tražile proširenje tog učešća kako bi se ostvarila ekonomska demokratija i veliki stepen ekonomske jednakosti.²⁰

SAMOUPRAVLJANJE, DRUŠTVO I POLITIČKA VLAST

Jedno od bazičnih pitanja koje je stajalo pred teoretičarima samoupravljanja bilo je kako rešiti odnos između države i društva. Stanovčić podseća da su među socijalistima već u XIX veku postojale velike razlike po pitanju uloge države u sprovođenju ciljeva socijalizma i ekonomske jednakosti, nasuprot društvu slobodnih udruženih proizvođača. Te dileme i suprotstavljanje gledišta nastavilo se i tokom XX veka. Naporedo sa etatističkom, još od prve polovine XIX veka razvija se i asocijativistička tendencija, u koju spadaju i Marks i Engels.²¹

¹⁹ Vojislav Stanovčić i Aleksandar Stojanović, *Tehnokratija i birokratija*, II, 271–272.

²⁰ Stanovčić, *Samoupravljanje i participacija u savremenom svetu*, 3–4.

²¹ Isto, 4; 11.

Štaviše, u čitavoj socijalnoj i političkoj filozofiji od najstarijih antičkih mislilaca do danas možemo uočiti sukob dve struje: prva smatra da je država nosilac moralne ideje, civilizatorske misije i da bez države nijedna civilizacija ne bi mogla ni da se rodi ni da opstane. To je u vezi i sa čovekovom prirodom kao takvom – neophodno je da postoji prinuda i strah kako bi se čovek držao u društveno poželjnim granicama ponašanja (autori koji spadaju u ovu grupu bili bi Platon, Makijaveli, Hobs, Hegel, Musolini, Staljin); druga smatra da čovek po prirodi teži zajednici, da su osnovne društvene pojave poput proizvodnje, kulture, nauke, zabave, nikle iz društvenih čovekovih individualnih potreba, a ne iz prinude – društvo ima primat u odnosu na državu, ona je samo jedan od oblika društvene organizacije, a njene prinude su nužno zlo u datim stepenima razvoja i istorijskim uslovima, a ne ontološka pretpostavka postojanja društva (predstavnici ove struje bili bi Aristotel (uslovno), Lok, Ruso, Kant, Marks, Engels, Lenjin).²²

Jasno je da je sovjetska teorija i praksa u SSSR-u i državama Istočne Evrope odvela socijalizam na put državnog socijalizma (etatističkog kolektivizma). Međutim, Stanovčić podseća da, osim etatističkog autoritarnog, postoji i etatistički demokratski model, čiji tipičan primer je britanski fabijanski socijalizam, koji je podrazumevao ulogu socijalističke države kao organizatora proizvodnje i vlasnika nad sredstvima za proizvodnju, ali takve države koja bi bila ustrojena po merilima zapadnoevropskog političkog sistema. Iako su ova dva modela suštinski različita, Stanovčić ukazuje da ih oba etatističkim čini odsustvo suštinskog demokratizovanja procesa i odnosa u proizvodnji. U oba slučaja ostaju neispunjeni osnovni motivi i očekivanja zbog kojih je uopšte formiran socijalistički pokret, a to je oslobađanje rada od najamnog položaja. Drugi niz struja, iako raznorodan, išao je u pravcu demokratizovanja odnosa u proizvodnji, koji bi nakon toga poslužili kao osnova demokratizovanju društva. U kolokvijalnom smislu, ovaj pravac razmišljanja i delovanja nazivan je fabričkom demokratijom i simbolički predstavljan sloganom „fabrike radnicima”. U etatističkom konceptu su ovi zahtevi zamenjeni jednim uopštenim podruštvljavanjem sredstava za proizvodnju, odnosno njihovim podržavljenjem, a u ime radničke klase, shvaćene kao globalna društvena grupa, nastupa isključivo njen

²² Stanovčić, *Samoupravlanje i participacija u savremenom svetu*, 17. Na ovu problematiku se Stanovčić vraćao i u svojim poznim radovima. Iako Marksu i Engelsu ni tad nije sporio antiautoritarni karakter njihove misli, istakao je određene protivrečnosti i nedorečenosti u njoj koje su omogućile da kreatori autoritarnih poređaka druge polovine XX veka u njihovim radovima pronađu opravdanje za svoje postupke. Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda* (Beograd: Udruženje za političke nauke – Čigoja štampa, 2003), 131–141.

politički predstavnik. Osim samoupravljanja jugoslovenskog tipa, Stanovčić je u ovaj drugi, neetatistički pravac ubrajaio i razne vidove industrijske demokratije, saodlučivanja u proizvodnji, zajedničkog konsultovanja, radničku kontrolu itd. Etatističke koncepcije su svojom integracijom ekonomske i političke moći u iste centre nužno vodile jačanju materijalne osnove autoritarizma i ka totalitarnim tendencijama.²³

Jugoslovenska socijalistička politička praksa dodatno je zakomplikovala ove dileme konceptom „društveno-političkih zajednica”, kojim se, po Stanovčićevom sudu, „htelo podružljavanje politike, a dobila se etatizacija društvenog prostora”.²⁴ Takođe, „lako je naknadno, posle prakse koja to otkriva, konstatovati da je u ovoj simbiozi elemenat vlasti potpuno nadjačao, ali je teže utvrditi sve uzroke koji su tome doprinosili.”²⁵

Uvođenje samoupravljanja u jugoslovenskoj privredi je na dnevni red vratilo pitanje autonomije preduzeća i njihovo takmičenje na tržištu „pa je sociološka činjenica pluralizma interesa nešto kasnije dobila i svoju legalnost ili unutar sistema svoju legitimnost” – institucije participativne demokratije postale su uslov ostvarivanja ovako zamišljenog sistema.²⁶ Međutim, od sredine šezdesetih godina razvija se i pluralizam političkih centara i disperzija moći, sa pratećim problemima. Kako Stanovčić podseća, Ustavom 1963. jugoslovensko društvo proklamovano je kao „otvoreno” – otvorenost spoljnih granica, funkcionalno povezivanje i samoupravno integrisanje u pojedinim oblastima društvenog života, naročito u privredi, sa brisanjem unutrašnjih granica (npr. više veća u Saveznoj skupštini).

U periodu između 1964/5. i 1974/5. razvilo se više trendova koji su dali svoju boju koncepciji društveno-političkih zajednica: 1) borba za vlast unutar rukovodstva, 2) potiskivanje ekonomske i tržišne orijentacije (zajedno sa otporima i krahom privredne reforme), 3) potiskivanje samoupravljanja u mikro-celije i uz pomoć „autorizacije” privrede i atomizacije društva, onemogućavanje

²³ Vojislav Stanovčić, „Samoupravljanje u radnoj organizaciji i demokratija u globalnom društvu”, u: *Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji*, ur. Jovan Đorđević i dr. (Beograd: Radnička štampa, 1972), 393–394.

²⁴ Vojislav Stanovčić, „Država versus društvo: koncepcija i praksa društveno-političkih zajednica u političkom sistemu Jugoslavije”, u: *Društveno-političke zajednice u društveno-političkom sistemu SFRJ – ustavna koncepcija i praksa. Referati, saopštenja i diskusija sa Naučnog skupa održanog u Kragujevcu 15. i 16. novembra 1984. godine*, ur. Ratko Marković (Kragujevac: Univerzitet „Svetozar Marković”, 1985), 52.

²⁵ Isto, 53.

²⁶ Isto, 52.

povezivanja u šire celine, 4) uobličavanje policentričnog etatizma s latentno autoritarnim strukturama moći. Otuda, umesto razvijanja političkog sistema, on je redukovan na veći broj užih autoritarnih „minisistema”. Poseban nivo borbe za vlast predstavljala je problematika sukcesije – ona se nametnula „shvatanjem logike biološke neminovnosti” tokom šezdesetih. Zanimljivo je primetiti da se Stanovčić ipak donekle ograđuje kad je reč o ovim trendovima koje neki potvrđuju, a neki poriču, budući da ni među naučnicima ni među političarima ne postoji saglasnost oko prirode promena koje su zadesile Jugoslaviju u tom periodu.²⁷

Da je samoupravljanje kojim slučajem dobilo mesto kakvo mu je namenivano, ono bi u praksi delovalo i kao vid disperzije moći. Međutim, osim izostanka ovog potencijalno blagotvornog uticaja, Stanovčić je uviđao još tri faktora koji su otežavali disperziju moći: 1) disperzija vlasti je nužan, ali nije dovoljan uslov za demokratizaciju (i vlast u malim političkim jedinicama može da bude autoritarna), 2) pored toga što disperzija moći nije bila praćena adekvatnom demokratizacijom, ona je donela još neke negativne pojave (ekonomska kriza, parcelizacija ekonomskog prostora...), 3) kao što postoji protivrečan odnos političke moći prema samoupravljanju, tako isto se javlja dvojak odnos i prema ekonomskim zakonima, tržištu, produktivnosti itd.²⁸

Jedna od velikih boljki jugoslovenskog sistema svakako je bila i razlika između teorije i prakse, koja se najpre ogledala u nesprovođenju ili nesprovodljivosti rešenja iza kojih je neretko stajala ne samo koherentna teorijska misao već i jasno deklarirana politička volja. Jedno od takvih pitanja bila je i problematika prisustva i učešća državne intervencije u brojnim oblastima društvenog života, gde je Stanovčić uočavao „česta koraćanja napred-natrag, ka samoupravno-asocijativnom pa ponovo ka birokratsko-etatističkom”. S jedne strane, smanjivanje obima državne intervencije je bilo sastavni deo svih političkih procesa, ali je, s druge, prisustvo te intervencije bilo mera (ne)realističnosti važećih teorijskih koncepcija.²⁹

²⁷ Vojislav Stanovčić, „Država versus društvo: koncepcija i praksa društveno-političkih zajednica u političkom sistemu Jugoslavije”, 55.

²⁸ Isto, 57–59.

²⁹ „Ono što nije potrebno dokazivati jeste postojanje i još uvek nužnost jedne spoljne sile. Ono što treba istraživati jeste obim te nužde, ko tom silom raspolaže i u čijem interesu, kako je ta sila distribuirana i u kojoj meri postoji njena difuzija, u kojoj meri su predstavničkog karaktera njeni nosioci i tela u kojima je koncentrisano njeno raspolaganje itd.” Vojislav Stanovčić, „Uloga Socijalističkog saveza u prevazilaženju monopola političke vlasti”, u: *Socijalistički savez i radni*

Ne negirajući faktor nesprovođenja rešenja kao elementa krize jugoslovenskog sistema, Stanovčić je ipak bio bliži tumačenju da postoje problemi u samom sistemu, te da su ponašanja političkih centara znatno veći problem od pojedinačnih ponašanja. Voljom političkog faktora izgrađena je nepovoljna mreža pravnih normi, „po obimu hipertrofirana, a po sadržaju restriktivna i represivna”, koja je ograničavala i sputavala kako pojedince tako i samoupravna preduzeća. Za razliku od realnog stanja u kojem se mnoge stvari ne mogu uraditi jer to još uvek nije regulisano propisima, Stanovčić uočava da bi jednom samoupravnom društvu mnogo više bilo primereno pravno ograničiti samo najnužnije, a da sve ostalo bude slobodno. U osnovu problema je smeštao činjenicu da je u Jugoslaviji proces distribucije moći tekao bez njene demokratizacije, iako je to proklamovano teorijskim i ideološkim postulatima. Nakon Brionskog plenuma narasla su očekivanja u vezi sa dubljom demokratizacijom, ali su politički faktori iskoristili kompleksnu situaciju nakon unutrašnjih i spoljašnjih izazova 1968. godine da pređu na izgradnju policentričnog etatizma, oslanjajući se i na nacionalizam. Ovom poslednjem je, pak, trebao koncept nacionalne ekonomije radi obezbeđenja svoje materijalne osnove (što je zahtevalo dodatni pritisak politike na ekonomiju), kao i konfederalizacija države. Svi ovi procesi išli su protiv razvoja samoupravljanja i potiskivali su ga u mikronivo.³⁰

SAMOUPRAVLJANJE I DEMOKRATIJA

Stanovčić je insistirao na bliskoj povezanosti demokratije i samoupravljanja, bilo da je reč o lokalnoj samoupravi, industrijskoj demokratiji, saodlučivanju itd. Samoupravljanje zapravo „u jednom najopštijem smislu predstavlja sinonim za neposrednu demokratiju”.³¹

Razvoj samoupravljanja je i u Jugoslaviji uzrokovao demokratizaciju celokupnog društvenog sistema i društvenih odnosa jer je ono bilo zasnovano na širim političkim koncepcijama i zahtevalo promenu u položaju i organima

čovek. *Simpozijum održan u Beogradu od 10. do 14. januara*, ur. Najdan Pašić i dr. (Beograd: Socijalizam, 1966), 79–80.

³⁰ Vojislav Stanovčić, „Križa sistema i sistem krize”, u: *Federalizam/konfederalizam* (Titograd: NIO „Univerzitetska riječ – Centar za marksističko obrazovanje „Milutin Božović”, 1986), 195–218.

³¹ Stanovčić, „Samoupravljanje”, 1028.

vlasti.³² Međutim, u Jugoslaviji se nisu dovoljno ukorenila shvatanja o tome da demokratska vlast mora proizlaziti iz naroda i biti u punom smislu izbornog i predstavničkog karaktera. Kao što se nekad vlast izvodila iz boga ili sile, nova autoritaristička shvatanja pripisivala su revoluciji ili samom učestvovanju u revoluciji legitimnost posjedovanja vlasti bez odgovornosti. Po Stanovčićevom sudu, to je sve imalo veze sa religijom, zaostalim teorijama prošlosti i „zaostacima patrijarhalno-paternalističkog mentaliteta”.³³ U jugoslovenskom društvu uočavao je jedno izvesno nepoverenje prema demokratiji, oličeno u stavu da bi ona bila loša ako bi bila suviše velika.³⁴

Socijalistički savez je bio taj koji je trebalo da omogući ili barem olakša prevazilaženje svakog monopola vlasti, što je bilo prepoznato kao osnovni politički problem jugoslovenskog sistema. On je koristio javne diskusije o krupnim društvenim pitanjima u vreme kad se pripremala odluka o njima, ali je praksa razvitka demokratije u raznim zemljama i oblastima pokazala da narodna inicijativa znači gomilanje predloga o kojima je tehnički praktično nemoguće zauzeti stavove i teško je izvršiti izbor predloga. Referendum je, s druge strane, Stanovčić oprezno tretirao kao pogodno sredstvo stvaranja „demokratske fasade antidemokratskoj praksi”, kao u slučaju Napoleona III, Hitlera ili De Gola. Poseban problem predstavljao je otpor merama demokratizacije koji se javljao na lokalnu, tamo gde je trebalo da se ona najpre razvije – „viši forumi žele stvoriti uslove za širu demokratizaciju u osnovnim jedinicama društva, u teritorijalnim i proizvodnim lokalnim zajednicama, ali se tome procesu suprotstavljaju, ne frontalno ni principijelno nego u konkretnim slučajevima i pod najrazličitijim izgovorima, nosioci političkog odlučivanja na tim lokalnim nivoima, tj. nivoima opštine i radne organizacije”.³⁵

Stanovčić je jasno uviđao da su, u praksi, forumi SKJ odlučivali više nego što bi trebalo, sudeći po statutu i programu SKJ i Ustavu SFRJ, dok su forumi Socijalističkog saveza odlučivali čak i manje nego što je bilo predviđeno pripadajućim pravnim odredbama. Ipak, na kraju najavljivanog i planiranog procesa ukidanja monopola političke vlasti, Stanovčić je video nužno odumiranje partije zajedno sa državom i državnošću, očekujući opstanak jedne opšte društvene

³² Stanovčić, „Samoupravljanje u radnoj organizaciji i demokratija u globalnom društvu”, 401.

³³ Stanovčić, „Uloga Socijalističkog saveza u prevazilaženju monopola političke vlasti”, 80.

³⁴ Vojislav Stanovčić, „Neki problemi naše političke teorije i prakse”, *Socijalizam. Časopis Saveza komunista Jugoslavije* VIII, br. 4 (april 1965): 529.

³⁵ Isto, 82.

organizacije na bazi modifikovanog Socijalističkog saveza. U tom cilju, zalagao se da Socijalistički savez postane i „tribina kritike politike samog Saveza komunista”, polazeći od toga da je demokratija koja se izgrađivala u Jugoslaviji bila „demokratija aktivne participacije, a ne samo pasivnog pristanka”.³⁶

Samoupravljanje je vezano za ideju i sadržinu demokratije, bilo da je primat na lokalnoj samoupravi, samoupravljanju proizvođača, razvijenoj industrijskoj demokratiji ili participaciji (saodlučivanju), iako je jasno da ovaj odnos nije jednoznačan i da ne prate automatski jedno drugo. Demokratija proizvođača zapravo je prenošenje obrasca koji se konstituisao kao politička demokratija u sferu ekonomike, a potreba za demokratizacijom u proizvodnji se javila utoliko akutnije kako se pojavio raskorak između prava radnika kao građanina nasuprot pravima kao proizvođača. Ipak, to, s druge strane ne znači da je uvođenje oblika demokratije u proizvodnji po automatizmu značilo i demokratizaciju u političkoj sferi, naprotiv – jugoslovensko iskustvo dalo je primere liberalizacije i demokratizacije u okvirima radnih organizacija u sistemu autoritarnih odnosa koji vladaju u globalnom društvu. Podrazumeva se da je u tom odnosu snaga vrednost demokratije u mikrozajednicama ograničena i da se javlja konfliktni potencijal. Sve u svemu, kao dve krajnje tačke u rasponu odnosa demokratije i samoupravljanja mogu se izdvojiti (anarho)sindikalizam i zadržavanje samoupravljanja isključivo u fabričkim zidovima. Prvi je ograničen svojim radikalizmom i partikularizmom, a drugi ostavlja globalnom društvu da na autoritarni način alocira vrednost.³⁷

Međutim, Stanovčić podseća da je društvo mnogo širi pojam i od najsveobuhvatnije zajednice proizvođača, te se ni interesi društva ni članova društva ne mogu poistovetiti sa interesima zaposlenih. Takođe, svi zaposleni su u isto vreme i građani, tako da ih se veoma tiču i politički i društveni odnosi, a ne samo proizvodni, i zainteresovani su da uživaju demokratiju u svim tim sferama. Uz to, industrijski razvitak omogućava sve više slobodnog vremena, a to su trenuci u kojima je ono što se zbiva u „društvenoj okolini” bitnije od onoga što se zbiva u „radnoj okolini”.³⁸

Stanovčić je problematiku proizvođač–potrošač posmatrao vrlo kompleksno, spajajući iskustva iz društava sa obe strane gvozdene zavese. Jugoslovenski sistem nije koristio ni Zapadni pristup, koji favorizuje potrošača, niti Istočni, koji favorizuje proizvođača, ali isto tako nije pronašao ni optimalni recept za

³⁶ Vojislav Stanovčić, „Neki problemi naše političke teorije i prakse”, 87.

³⁷ Stanovčić, „Samoupravljanje u radnoj organizaciji i demokratija u globalnom društvu”, 391–395.

³⁸ Isto, 396–397.

zdrave temelje samoupravnih preduzeća. Samoupravljanje, koje je ostalo parcijalno i razdrobljeno, bez adekvatnih pratećih demokratskih institucionalnih okvira u globalnom društvu, time je bilo lišeno mogućnosti da izvede krupnije, zajedničke poduhvate, a s druge strane je bilo podstaknuto na korporacijsku zatvorenost i asocijalnost. Takođe, nedostatak adekvatne regulative stavio je neka preduzeća i privredne grane u monopolski i nadređeni položaj prema ostalima. Poseban problem predstavlja i pitanje monopola određivanja društvenih potreba, koji se tiče i demokratije i samoupravljanja u proizvodnji jer direktno ide protiv slobode u donošenju odluka. Govoreći iz prizme demokratizacije društva, Stanovčić je ipak bio više zainteresovan za prava potrošača, naglašavajući da favorizovanje proizvođača ima smisla samo ako se on neće naći i u ulozi potrošača, što je teško zamislivo. Nasuprot tome, finalna potrošnja je svrha svake proizvodnje i iz te činjenice bi trebalo izvlačiti konsekvence – razvoj samoupravljanja kao sistema zahteva adekvatno samoupravno organizovanje potrošača.³⁹

Demokratija i samoupravljanje bi trebalo da stvaraju uslove da se slobodno i uspešno artikulišu partikularni i grupni interesi i iznalaze metode za rešavanje konflikata interesa. Ipak, zbog iluzija o beskonfliktnom samoupravnom društvu izbegavalo se da se konflikti interesa prihvate kao činjenica u Jugoslaviji, a prevladalo je shvatanje da se nuđenjem rešenja konfliktnih situacija zapravo doprinosi povećanju njihovog broja.⁴⁰ S druge strane, samoupravljanje bi trebalo da ostvaruje i svoju ulogu u integrativno-usmeravajućim procesima,⁴¹ a možemo slobodno reći da je u tom domenu bilo slabog efekta.

Međutim, u jeku razvoja samoupravljanja u Jugoslaviji, početkom sedamdesetih, Stanovčić je upozoravao da su preduslovi njegove održivosti konstitucionalizam (ustavnost) i legalizam (zakonitost) – da ceo pravni poredak polazi od pretpostavke prava u korist građanina i proizvođača, „odnosno od toga da 'čovekovo pravo' nije samo ono što mu pravni poredak pruži, već sve što mu u opštem interesu ne zabranjuje ili ne isključuje” [...] „Uloga samoupravljača, koja je implicitno pretpostavljena samim uvođenjem samoupravljanja, a kasnije i izričito deklarirana, moguća je samo ako i njegov položaj kao građanina u odnosu na vlast bude radikalno izmenjen, ako njegova prava i slobode u odnosu na vlast, pravna sigurnost njegove ličnosti, pravne i druge garancije njegovog položaja budu efikasno zaštićeni i poštovani pre svega od same vlasti i društva.” Društveni sistem

³⁹ Stanovčić, „Samoupravljanje u radnoj organizaciji i demokratija u globalnom društvu”, 398–400.

⁴⁰ Isto, 410–411.

⁴¹ Isto, 417.

koji bi bio po meri samoupravnog društva kao minimalne preduslove morao bi da zadovolji tri zahteva: 1) demokratski politički sistem; 2) tržišna veza među privrednim subjektima; 3) samoupravna funkcionalna integracija.⁴²

Stanovčić je podsećao i na još jedan od suštinskih problema koji stoji pred svakim socijalističkim projektom – problematika odnosa slobode i jednakosti. Te dve reči se na nivou slogana po pravilu izgovaraju zajedno, one su „velike pokretačke snage čoveka na društvenu akciju”, ali, kako upozorava Stanovčić, „u najdubljoj suštini nalaze se i u međusobnoj protivrečnosti”. Neizbežna dilema oko izbora između ova dva puta uticala je i na misao o samoupravljanju, pa je kroz istoriju nekad jedan dobijao primat a nekad drugi. Otuda je istakao da na samoupravljanju kao praksi ostaje „trajni zadatak da, pored ostalog, usklađuje i traži meru, sintezu slobode i jednakosti”.⁴³

POGLED SA DISTANCE

Kao i mnogi teoretičari (i kritičari) samoupravljanja, Stanovčić se pre svega zalagao za njegovu doslednu primenu, odnosno za sprovođenje i zaokruživanje onoga što je bilo proklamovano i najavljeno. Međutim, situacija u Jugoslaviji je bila takva da je razlika između proklamovanog i primenjenog sve vreme bila velika, a možda čak i sve veća s godinama. Stanovčić primećuje da se u Jugoslaviji ni ustavi nisu primenjivali u skladu s ustavnim načelima, a urušavale su ih i njihove brojne izmene („Od Drugog svetskog rata do početka sedamdesetih mogu se u Jugoslaviji konstatovati četiri promene ideologija i sistema.”⁴⁴). Doduše, to stanje anomalije, u kojem se ni pravne ni moralne norme ne poštuju, nije bila osobenost samo socijalističke Jugoslavije, već ga je Stanovčić prepoznavao kao pojavu dužeg trajanja, koja boji svakodnevicu i duboko u XXI veku, premda je u svojim poznim godinama s ponosom isticao da je o nezavidnoj situaciji u društvu pisao još 1960-ih.⁴⁵ Takođe, Stanovčić je znao da podseti da je pravna neizvesnost ujedno i sredstvo autoritarne kontrole.⁴⁶

⁴² Stanovčić, „Samoupravljanje u radnoj organizaciji i demokratija u globalnom društvu”, 425.

⁴³ Stanovčić, *Socijalistička misao o samoupravljanju*, 72.

⁴⁴ Vojislav Stanovčić, „Vladavina prava i konstitucionalizam”, u: *Ustavi u vremenu krize: postjugoslovenska perspektiva*, ur. Milan Podunavac i Biljana Đorđević (Beograd, Fakultet političkih nauka – Udruženje za političke nauke Srbije, 2014), 135.

⁴⁵ Isto, 131.

⁴⁶ Vojislav Stanovčić, „Zašto se pravo ne ostvaruje? O prirodi pravne i moralne anomalije”, *Odgovornost 1–2* (1985): 39–53, prema: Vojislav Stanovčić, „Vladavina

Jasno je da je Stanovčić i vrline i mane samoupravljanja u velikoj meri posmatrao i merio kroz prizmu demokratije.⁴⁷ Otuda i ne čudi što su u njegovom poznom delu samoupravne teme podelile sudbinu demokratskih i pale u sasvim drugi plan, nakon što su pun primat dobile teme slobode i vladavine prava.

Međutim, može se reći da je Stanovčić i za vreme socijalizma ispoljavao više entuzijazma kad je reč o konceptu samoupravljanja kao takvom i o njegovoj perspektivi u globalnim okvirima nego kad je reč o situaciji u samoj Jugoslaviji. Isprva jednostavna shema jugoslovenskog samoupravljanja je nakon toga više puta menjana („moglo bi se reći komplikovana pod izgovorom unapređivanja”), a Stanovčić je ukupno izbrojao oko 60 raznih društvenih reformi u Jugoslaviji u periodu od približno 40 godina.⁴⁸ Jedno nerazvijeno i slabašno društvo bilo je nasuprot neograničenoj državi prepuštenoj grupnoj svojini vlastodržaca. Oni se nisu opredelili za stvaranje pravne države, a još manje za uvođenje vladavine prava, tako da je predaleko ostala ideja da država treba da rešava različite interese u društvu, a ne samo da služi za dominaciju političke volje. Država je ostala dominantna u odnosu na privredu, a partijski centri u odnosu i na društvo i na državu. Zbog svega toga se Stanovčić nije libio da jugoslovenski sistem, gledajući unazad na njega, nazove reformisanim staljinizmom, „kome su ukinuti najpoznatiji nakazni elementi, ali su odnosi između najvažnijih društvenih subjekata i činilaca [...] strukturalno posmatrano, ostali onakvi kakvi su bili zamišljeni i uspostavljeni u Sovjetskom Savezu krajem dvadesetih i tokom tridesetih godina”.⁴⁹ U takvim okolnostima i takvom odnosu snaga, samoupravljanje je putem atomizacije društva čak i omogućavalo lakšu dominaciju nad njim.⁵⁰ Nesputana moć političkih centara nužno je gurala državu

prava i demokratske ustanove”, u: *Postkomunizam i vlast. Dileme i perspektive u razvoju organizacije vlasti u postkomunističkim zemljama sa posebnim osvrtom na SR Jugoslaviju*, prir. Vučina Vasović i Vojislav Stanovčić (Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke – Fakultet političkih nauka, 1996), 76. Takođe, „I danas se potvrđuje pravilo koje su veliki mislioci formulisali da je lična vlast i borba za vlast glavni uzrok što nema političkih ustanova u pravom smislu”. Stanovčić, „Vladavina prava i konstitucionalizam”, 136.

⁴⁷ Vojislav Stanovčić, “The Idea of Collective Work and Decision-making in the Context of Historical Practice and Democratic Theory”, in: *The Contemporary Problems of the Political System of Socialist Self-management in Yugoslavia*, ed. Jovan Đorđević et al. (Belgrade: Union of Political Science Associations of Yugoslavia, 1982), 79–88.

⁴⁸ Stanovčić, „Samoupravljanje”, 1033.

⁴⁹ Isto, 1034.

⁵⁰ Isto, 1035.

i društvo u sve dublju krizu – praktično predosećajući šta će uskoro uslediti, Stanovčić je 1985. pisao da je za Jugoslaviju pohvalno to što je izbegla krvave borbe za vlast, iako nju samu nije uspela da izbegne.⁵¹

Breme autoritarne političke kulture u Jugoslaviji Stanovčić je smatrao utoliko težim što je socijalizam pre svega definisao položajem čoveka-građanina, pa tek onda svojinom nad sredstvima za proizvodnju i načinom raspodele društvenog bogatstva. Razume se, ako je politička kultura koju su vlastodršci reprodukovali u njihovom slučaju otežavajuća okolnost, Stanovčić nije propuštao i da je uzme kao olakšavajuću kad je reč o efektima društvenih reformi koje jesu sprovedene i čiji je rezultat nesporan:

„Vođama jugoslovenske revolucije mora se priznati zasluga da su u komunističkom pokretu bili prvi vlastodršci koji su u određenim granicama shvatili značaj čovekovih prava i sloboda. Oni su u pionirskom smislu rehabilitovali kategoriju 'ljudska sreća' kao kriterijum socijalizma, njegove razvijenosti ili uopšte postojanja. Proklamovali su ideje koje su za ceo organizovani komunistički pokret sredine XX veka izgledale kao revizionističke i bogohulne.” [Ipak, oni] „nisu smogli snage da konsekventno izvedu zaključke iz nekih premisa koje su postavili niti da u životu ostvare zamisao o sadržaju nekih ustanova i rešenja koja su inicirali (samoupravljanje, položaj čoveka u odnosu na vlast, demokratizacija društva, prevazilaženje monopola na vlast jedne partije i sl.). Zato bi posle jednog koraka napred pribegavali vraćanju za korak nazad, sve u nastojanju da i pored svih reformi kvantum političke vlasti i njen monopolski i u stvari apsolutistički položaj ostanu neokrnjeni.”⁵²

BIBLIOGRAFIJA

- Stanovčić, Vojislav. „Država versus društvo: koncepcija i praksa društveno-političkih zajednica u političkom sistemu Jugoslavije”. U: *Društveno-političke zajednice u društveno-političkom sistemu SFRJ – ustavna koncepcija i praksa. Referati, saopštenja i diskusija sa Naučnog skupa održanog u Kragujevcu 15. i 16. novembra 1984. godine*, ur. Ratko Marković, 46–75. Kragujevac: Univerzitet „Svetozar Marković”, 1985.
- . „Izvori teorija o državi blagostanja”. U: Silvester Zavadski, *Država blagostanja: prilog kritici savremene buržoaske teorije države*, 251–285. Beograd: Radnička štampa, 1975.

⁵¹ Stanovčić, „Država versus društvo: koncepcija i praksa društveno-političkih zajednica u političkom sistemu Jugoslavije”, 61.

⁵² Vojislav Stanovčić, „Ličnost i politička vlast”, u: *Ličnost i politička vlast*, ur. Vojislav Stanovčić i dr. (Beograd, Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, 1989), 21–22.

- . „Križa sistema i sistem krize”. U: *Federalizam/konfederalizam*, 195–218. Tito-grad: NIO „Univerzitetska riječ – Centar za marksističko obrazovanje 'Milutin Božović'”, 1986.
- . „Ličnost i politička vlast”. U: *Ličnost i politička vlast*, ur. Vojislav Stanovčić i dr., 11–27. Beograd, Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, 1989.
- . „Neki problemi naše političke teorije i prakse”. *Socijalizam. Časopis Saveza komunista Jugoslavije* VIII, br. 4 (april 1965): 523–540.
- . *Pregled osnovnih idejnih struja u radničkom pokretu*, I–III. Beograd: Novinska ustanova „Prosvetni pregled”, 1975.
- . „Samoupravljanje”. U: *Enciklopedija političke kulture*, gl. red. Milan Matić, 1027–1037. Beograd: Savremena administracija, 1993.
- . *Samoupravljanje i participacija u savremenom svetu*. Beograd: Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, 1980.
- . „Samoupravljanje u radnoj organizaciji i demokratija u globalnom društvu”. U: *Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji*, ur. Jovan Đorđević i dr., 391–425. Beograd: Radnička štampa, 1972.
- . *Socijalistička misao o samoupravljanju*. Beograd: Radnički univerzitet „Đuro Salaj”, 1975.
- . “The Idea of Collective Work and Decision-making in the Context of Historical Practice and Democratic Theory”. In: *The Contemporary Problems of the Political System of Socialist Self-management in Yugoslavia*, ed. Jovan Đorđević et al., 79–88. Belgrade: Union of Political Science Associations of Yugoslavia, 1982.
- . „Uloga Socijalističkog saveza u prevazilaženju monopola političke vlasti”. U: *Socijalistički savez i radni čovek. Simpozijum održan u Beogradu od 10. do 14. januara*, ur. Najdan Pašić i dr., 78–87. Beograd: Socijalizam, 1966.
- . *Utopističke teorije o društvu*. Beograd: Delta-pres, 1974.
- . „Vladavina prava i demokratske ustanove”. U: *Postkomunizam i vlast. Dileme i perspektive u razvoju organizacije vlasti u postkomunističkim zemljama sa posebnim osvrtom na SR Jugoslaviju*, prir. Vučina Vasović i Vojislav Stanovčić, 51–80. Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke – Fakultet političkih nauka, 1996.
- . „Vladavina prava i konstitucionalizam”. U: *Ustavi u vremenu krize: postjugoslovenska perspektiva*, ur. Milan Podunavac i Biljana Đorđević, 119–136. Beograd, Fakultet političkih nauka – Udruženje za političke nauke Srbije, 2014.
- . *Vlast i sloboda*. Beograd: Udruženje za političke nauke – Čigoja štampa, 2003.
- Vojislav Stanovčić i Aleksandar Stojanović, *Tehnokratija i birokratija*, I. Beograd: Sedma sila, 1966.

Summary

Dušan Marković

A close-up view of Vojislav Stanovčić on the theory and practice of the Yugoslav self-management system

The paper deals with the place of the theory of self-management and democratic socialism in the work of Vojislav Stanovčić. At first, the subject of attention were his texts in which he dealt with the concept of self-management and its related phenomena throughout the history of political thought and political practice. Then, the focus was on works that clarified the conceptual and historical context of Yugoslav self-management to a wider readership. This is followed by Stanovčić's arguments about the relationship between self-management, society and political power, as well as self-management and democracy. The concluding part of the paper is reserved for Stanovčić's views on self-management from a temporal distance after the collapse of Yugoslav socialism.

Keywords: *Vojislav Stanovčić, self-management, participation, democracy, Yugoslav socialism.*

Tamaš Korhec (Korhecz Tamás)

Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad
Ustavni sud Republike Srbije

Uloga i mesto nacionalnih saveta nacionalnih manjina u vertikalnoj organizaciji vlasti (neteritorijalna samouprava u sistemu vlasti)

Apstrakt: *Neteritorijalna samouprava nacionalnih manjina u Srbiji preko izabranih nacionalnih saveta nastala je u periodu intenzivnih pravnih i političkih promena početkom 21. veka i to pod uticajem kako političkih predstavnika najbrojnijih manjina tako i pokušaja tada novog političkog rukovodstva Srbije da preko obezbeđivanja visokih standarda zaštite ljudskih i manjinskih prava ubrza evropsku integraciju države. Vojislav Stanovčić nije rodonačelnik ideje neteritorijalne samouprave manjina u Srbiji, ali je njegova uloga u legalizaciji ovog instituta javnog prava i tek kako značajna. Akademik Stanovčić je 2001. godine, kao predsednik radne grupe za izradu prednacrtu Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, nedvosmisleno podržao tadašnji koncept neteritorijalne samouprave kao kolektivnog prava. U proteklih 16 godina tadašnji koncept neteritorijalne samouprave je više puta dograđivan i razrađen, nacionalni saveti su danas ustavna kategorija i deo naše društvene i političke realnosti, no koncept iz 2001. godine u suštini nije menjan, a neke dileme, na koje je i sam Stanovčić ukazivao tada, nisu ni danas razrešene. Ovaj rad želi da ukaže na jedno nerešeno pitanje u vezi nacionalnih saveta, a to je njihovo nedefinisano mesto u sistemu vlasti, odnosno vertikalnoj podeli vlasti. Ni nakon više zakonodavnih reformi, odluka Ustavnog suda u političkom životu, u državnom aparatu i u pravnoj i političkoj nauci ne postoji širok konsenzus oko mesta i uloge nacionalnih saveta u sistemu vlasti.*

Ključne reči: *neteritorijalna samouprava, nacionalne manjine, nacionalni saveti, ustavnost, sistem vlasti*

I. UVOD

Neteritorijalna samouprava nacionalnih manjina, kao kolektivno pravo koje se ostvaruje preko izabranih nacionalnih saveta nacionalnih manjina, uvedena je u naš pravni sistem prvi put 2002. godine Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina.¹ Mnoge objektivne i subjektivne okolnosti su kumovale ovoj promeni u post-Miloševićevoj Jugoslaviji i Srbiji, među njima spomena vredna je i uloga akademika Vojislava Stanovčića. Svakako bi bilo preterivanje akademika Stanovčića predstaviti kao rodonačelnika ideje o neteritorijalnoj samoupravi koja se ostvaruje preko izabranih nacionalnih saveta nacionalnih manjina, ali ništa manje ne bi bilo pogrešno potceniti njegovu ulogu u ozakonjenju ove ideje. Kao naučnik, Vojislav Stanovčić izučavao je demokratiju, vladavinu, kao i pojam većine i manjine. Kao takav, bio je svestan i izazova sa kojima se suočavaju multietničke, višejezičke države kakva je i Srbija, pa tako i nedostataka liberalne demokratske teorije kada je reč o takvim državama. Klasični postulati i ustanove liberalne demokratije krojeni su tako da oni funkcionišu u društvu koje sebe doživljava kao jedinstvenu društvenu odnosno političku zajednicu, koja je sposobna da integriše individualne razlike među pojedincima. Praksa nacionalnih država, međutim, otkriva da jezičke, kulturne, etničke i verske razlike među građanima često stvaraju snažne subnacionalne identitete i zahtevaju prihvatanje ove realnosti prilikom krajanja odela zajedničke države. Vojislav Stanovčić je razumeo da bez uvažavanja ove realnosti i potrebe manjina za očuvanje njihove posebnosti jednakost građana, ravnopravno uživanje ljudskih prava nije obezbeđena, a država će se nužno suočavati sa nestabilnošću. Jedan od ponuđenih odgovora jeste priznanje i pravna zaštita kolektivnog identiteta manjina, koja može dovesti do uspostavljanja i različitih autonomija, etničkog federalizma, kao i uvođenje elemenata konsocijalne demokratije, što predstavlja ustavnopravno priznavanje društva u kojima postoji više ravnopravnih društava i identiteta, ali i primena postulata liberalne demokratije u ovakvim podeljenim društvima.²

Istovremeno, akademik Stanovčić je bio svestan i potrebe da akomodacija etničke različitosti u državi ne bi smela dovesti do potpunog gubitka kohezije i integrativnih elemenata u društvu, nego je potrebno tragati za rešenjima koja uvažavaju različitost ali ujedno grade i neke elemente zajedničkog identiteta,

¹ Službeni list SRJ, br. 11/2002.

² Vojislav Stanovčić, „Većina i manjina u teorijama demokratije i političkim institucijama”, u: *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji*, ur. Vojislav Stanovčić (Beograd: SANU – Odeljenje društvenih nauka, 2007), 51–52.

definisane zajedničkih ciljeva zarad očuvanja zajedničke države i društva.³ Sa ovakvim teorijskim stanovištima 2001. godine, Vojislav Stanovičić bio je imenovan za predsjednika radne grupe za izradu radne verzije nacrtu Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina Savezne Republike Jugoslavije. Svojim autoritetom profesor Stanovičić je nedvosmisleno podržao ideju da se zakonom prizna kolektivno pravo na samoupravu nacionalnih manjina koje bi se ostvarilo putem izabranih nacionalnih saveta. Istovremeno, on je izrazio i oprez – bojazan u pravcu da nacionalni saveti i njihov pravni okvir treba da posluže integraciji manjina, a ne njihovom zatvaranju i samoizolaciji, uz puno poštovanje vladavine prava i individualnih ljudskih prava.⁴ Od ozakonjenja nacionalnih saveta prošlo je više od 16 godina. U proteklom periodu održana su tri izbora za nacionalne savete, a četvrti je raspisan za 4. novembar 2018. godine. U junu 2018. godine Narodna Skupština je treći put menjala i dopunjavala zakonski okvir neteritorijalne samouprave, dok je Ustavni sud, svojom odlukom početkom 2014. godine, detaljno tumačio ustavni okvir manjinske samouprave. Sva ova iskustva predstavljaju više nego dovoljnu osnovu za detaljnu analizu ove ustanove javnog prava. Ovaj rad želi sažeto da prikaže evoluciju ove ustanove javnog prava, ali i da razmotri jedan specifičan problem koji postoji od uspostavljanja nacionalnih saveta: a to je nerešeno i nedefinisano mesto nacionalnih saveta u sistemu vlasti. Ni nakon više zakonodavnih reformi, odluka Ustavnog suda u političkom životu, u državnom aparatu i u pravnoj i političkoj nauci ne postoji širok konsenzus oko mesta i uloge nacionalnih saveta u sistemu vertikalne i horizontalne podele vlasti. Štaviše, stavovi, shvatanja i praksa državnih organa i nauke, pa čak i konkretna zakonska rešenja razlikuju se i po tome da li su nacionalni saveti deo demokratske vlasti ili udruženja sa posebnim statusom i konsultativnim pravima.

II. NASTANAK I RAZVOJ NACIONALNIH SAVETA

Kolektivno pravo nacionalnih manjina na samoupravu u oblasti obrazovanja, kulture, obaveštavanja i službene upotrebe jezika i pisma bilo je prvi put priznato Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (u daljem tekstu „ZPSNM”). Ovaj zakon i njena odredba o nacionalnim savetima nastala je pod uticajem političkih promena koje su se desile nakon 5. oktobra 2000.

³ Vojislav Stanovičić, „Većina i manjina u teorijama demokratije i političkim institucijama”, 44.

⁴ Isto.

godine. U nedostatku jasno definisane i transparentne politike države prema nacionalnim manjinama (politika multikulturalnosti) ovaj zakonski akt je nastao kao rezultat uticaja i interesa različitih političkih faktora i pojedinaca, od kojih posebno treba istaći sledeće: uticaj stranaka nacionalnih manjina, a naročito Saveza vojvođanskih Mađara, približavanje i integracija SR Jugoslavije u međunarodnu zajednicu, integracija manjina, ublažavanje radikalnijih zahteva pokreta nekih nacionalnih manjina⁵.

III. PRAVNI OKVIR NACIONALNIH SAVETA – RAZVOJ, IZMENE I DOPUNE

Pravni okvir neteritorijalne samouprave kontinuirano se evoluirao i menjao od 2002. godine. Ovaj period od više od 16 godina možemo podeliti u četiri faze. Prvi period trajao je od februara 2002, kada je u Saveznoj skupštini izglasan ZPSNM, do septembra 2009, kada je stupio na snagu Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina (u daljem tekstu „ZNSNM”),⁶ drugi od stupanja na snagu ZNSNM do februara 2014, kada je objavljena odluka Ustavnog suda Republike Srbije (u daljem tekstu USS) o ustavnosti pojedinih odredaba ZNSNM.⁷ Treći period obuhvata vreme od februara 2014. do maja 2014, kada su u Narodnoj skupštini izglasane značajne izmene i dopune ZNSNM,⁸ dok četvrti period možemo računati od maja 2014. do juna 2018. godine, kada je izglasan Zakon o izmenama i dopunama ZNSNM.⁹

U ZPSNM svega dva člana bila su posvećena samoupravi nacionalnih manjina koja se ostvaruje putem izabраниh nacionalnih saveta. Obimam Član 19. uređio je statusna pitanja (svoјstvo pravnog lica, broj članova, upis u registar), nadležnosti nacionalnih saveta i njihov odnos sa organima države, dok Član

⁵ Tamás Korhecz, “National Minority Councils in Serbia”, in: *Managing Diversity through Non-Territorial Autonomy: Assessing Advantages, Deficiencies and Risks*, eds. Tove H. Malloy, Alexander Osipov and Balázs Vizi (Oxford: Oxford University Press, 2015), 74–78.

⁶ Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, Službeni glasnik RS, br. 72/2009.

⁷ Odluka Ustavnog suda Iuz-882/2010, Službeni glasnik RS, br. 20/2014.

⁸ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, Službeni glasnik RS, br. 55/2014.

⁹ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, Službeni glasnik RS, br. 47/2018.

24. predstavlja prelaznu odredbu i uređuje privremeni način izbora nacionalnih saveta. Član 19. između ostalog propisuje da se izbor nacionalni saveta od strane pripadnika nacionalne manjine vrši u cilju „ostvarivanje prava na samoupravu u oblasti upotrebe jezika i pisma, obrazovanja, informisanja i kulture”, te da nacionalni savet nacionalne manjine „predstavlja nacionalnu manjinu u oblasti službene upotrebe jezika, obrazovanja, informisanja na jeziku nacionalne manjine i kulture, učestvuje u procesu odlučivanja ili odlučuje u pitanjima iz tih oblasti i osniva ustanove iz tih oblasti”. Nadalje Član 19, stav 10. propisuje da se „deo ovlašćenja [...] može poveriti savetima, a država će obezbediti finansijska sredstva potrebna za vršenje ovih nadležnosti”. Ovaj Član Zakona propisuje da se nacionalni savet „finansira iz budžeta i donacija”, do donošenja posebnog zakona o izboru članova nacionalnih saveta „na principima dobrovoljnosti, izbornosti, proporcionalnosti i demokratičnosti”. Prvi saziv nacionalnih saveta izabran je putem elektorskog izbora koji je regulisan u članu 24. Zakona. Iz citiranih odredbi ZPSNM proizilazi da je položaj nacionalnih saveta, a posebno nadležnosti i finansiranje uređeno samo okvirno. Na taj način samouprava manjina ostala je nedorečena i čekala je razradu u republičkim zakonima koji uređuju navedene oblasti. Republičkim zakonima je trebalo odrediti koja su ta pitanja u oblasti obrazovanja, kulture, informisanja i službene upotrebe jezika o kojima nacionalni saveti odlučuju samostalno ili učestvuju u odlučivanju, odnosno odrediti koje nadležnosti država poverava nacionalnim savetima u tim oblastima. Nakon značajnog kašnjenje u odnosu na zakonski rok, donošenjem Pravilnika Saveznog ministarstva nacionalnih i etničkih zajednica omogućen je izbor prvih nacionalnih saveta.¹⁰ Najbrojnije i najbolje organizovane nacionalne manjine u Srbiji krajem 2002. i u prvoj polovini 2003. godine izabrale su svoje nacionalne savete, ali one su bile bez konkretnih ovlašćenja, pošto u materijalne zakone iz oblasti javnog informisanja i obrazovanja pravo na samoupravu i nadležnosti nacionalnih saveta nisu ugrađene, čak ni u slučaju da su u tim oblastima doneti novi, sistemski zakoni nakon ozakonjenja i izbora nacionalnih saveta. Ovaj period polovične i nedovoljne pravne uređenosti potrajao je duže od prvog mandata nacionalnih saveta koji su mahom izabrani 2003. godine na četvorogodišnji mandat. Iako su nacionalni saveti već 2003. godine konstitucionalizovani u Povelji o ljudskim i manjinskim pravima Državne zajednice Srbija i Crna Gora, sve do izbora vlade Mirka Cvetkovića 2008. godine nije postojala politička volja skupštinske većine da se pravni okvir nacionalnih saveta u Srbiji uobliči i stabilizuje.

¹⁰ Pravilnik o načinu rada skupštine elektora za izbor saveta nacionalnih manjina, Službeni list SRJ, br. 41/2002.

Drugi period u zakonskom uređenju nacionalnih saveta obeležen je donošenjem ZNSNM 2009. godine.¹¹ Ovaj zakon je celovito uredio status, organizaciju, nadležnost, izbore i finansiranje nacionalnih saveta, kao i njihov odnos sa organima vlasti na svim nivoima. Tekst ZNSNM iz 2009. godine sadržavao je 139 članova koji su bili podeljeni u deset poglavlja: Osnovne odredbe, Statusna pitanja, Nadležnost nacionalnih saveta, Odnos sa državnim organima, organima autonomne pokrajine i jedinicama lokalne samouprave, Međunarodna i regionalna saradnja, Izbor nacionalnih saveta, Savet Republike Srbije za nacionalne manjine, Nadzor, Kaznene odredbe, Prelazne i završne odredbe. Konceptija neteritorijalne samouprave u ZNSNM nije odstupila značajno od pravnog okvira koji je uređen Članom 19. ZPSNM, ali je zato ovaj zakon detaljno i celovito razradio koncept neteritorijalne samouprave i utvrdio konkretne nadležnosti nacionalnih saveta. Najznačajnija novina ogledala se u mogućnosti organizovanja neposrednih demokratskih izbora članova nacionalnih saveta na osnovu posebnog biračkog spiska glasača – pripadnika nacionalnih manjina. Ovim rešenjem ojačan je demokratski karakter i reprezentativnost nacionalnih saveta kao predstavničkih tela određene nacionalne manjine. Konkretna ovlašćenja nacionalnih saveta su većim delom savetodavnog karaktera, u manjoj meri prava isključivog predlaganja ili davanja saglasnosti. Posebno su značajna ovlašćenja nacionalnog saveta da delimično (da postanu suosnivači) ili u celosti preuzmu osnivačka prava onih ustanova čiji je osnivač država, autonomna pokrajina ili jedinica lokalne samouprave i koje pretežno služe obrazovanju i informisanju na jeziku nacionalne manjine, ili onih koji su prvenstveno posvećeni očuvanju i razvijanju kulture nacionalne manjine. Rešenja ZNSNM o nadležnostima kritikovana su od strane dela stranaka nacionalnih manjina jer među nadležnostima nacionalnih saveta gotovo da i nema samostalnog „odlučivanja” za razliku od „učestvovanja u odlučivanju”, dok opšti pojam samouprave pre svega podrazumeva samostalno upravljanje i odlučivanje.¹² Bez obzira na opravdane i manje opravdane kritike na račun ZNSNM, ostaje činjenica da je ovaj Zakon omogućio sprovođenje demokratskih izbora za članove 19 nacionalnih saveta (16 je izabrano neposrednim izborima na osnovu posebnog biračkog spiska a 3 su izabrana putem skupštine elektora posredno), da su nacionalni saveti od 2010. godine redovno finansirani iz budžeta Republike

¹¹ Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, Službeni glasnik RS, br. 72/2009

¹² Tove H. Maloy, “Introduction” u: *Managing Diversity through Non-Territorial Autonomy: Assessing Advantages, Deficiencies and Risks*, eds. Tove H. Malloy, Alexander Osipov and Balázs Vizi (Oxford: Oxford University Press, 2015), 11–12.

Srbije i Autonomne Pokrajine Vojvodine na osnovu jasnih pravnih kriterijuma te da se na poseban birački spisak nacionalnih manjina dobrovoljno upisalo gotovo pola miliona birača.

Treći period u razvoju pravnog okvira neteritorijalne samouprave počeo je objavljivanjem Odluke Ustavnog suda Republike Srbije o ustavnosti nekih odredbi ZNSNM u februaru 2014. i trajao je do maja 2014. godine, kada je donesen Zakon o izmenama i dopunama ZNSNM. Od samog donošenja ZNSNM deo stručne i političke javnosti u Srbiji izneo je različite kritike na njegov račun. Posebno su osporavane „prevelike” i „preširoke” nadležnosti nacionalnih saveta u odnosu na javne ustanove u oblasti obrazovanja i obaveštavanja, kao i sistem neposrednog izbora saveta na osnovu posebnih biračkih spiskova pripadnika nacionalnih manjina. Svojom odlukom, Ustavni sud je ocenio neustavnim ukupno deset članova Zakona o nacionalnim savetima, neke u celini, a neke u određenom delu. U slučaju sedam odredbi iz pet članova odbio je inicijativu i potvrdio da su u skladu sa Ustavom. Može se zaključiti da je Ustavni sud doneo kompromisnu odluku. S jedne strane, potvrdio je ustavnost sistema neteritorijalne samouprave nacionalnih manjina koju oni ostvaruju putem demokratski izabranih saveta, pa čak i zakonska ovlašćenja saveta u odnosu na ustanove čiji je osnivač država i koje se finansiraju iz budžeta, s druge, Ustavni sud je zauzeo stav prema kome saveti u postupku izvršavanja zakona mogu imati pre svega konsultativna ovlašćenja, bez mogućnosti meritornog uticaja na odluke koje su neposredno u vezi sa očuvanjem identiteta.¹³ Još pre objavljivanja odluke Ustavnog suda o ustavnosti ZNSNM 2013. godine obrazovana je radna grupa nadležnog ministarstva sa ciljem da ona pripremi prednacrt zakona o izmenama i dopunama ZNSNM da bi se ovim izmenama omogućilo efikasnije i na pravno sigurniji način sprovođenje izbora za članove nacionalnih saveta u 2014. godini. Iako su izmene obuhvatile gotovo polovinu odredaba ZNSNM, one su se odnosile pretežno na registraciju nacionalnih saveta i izborni postupak. Najveći broj izmena odnosio se na odredbe o rokovima, nadležnim organima i na pravna sredstva u izbornom procesu. Nadležnost za sprovođenje izbora je od tela resornog ministarstva preuzela Republička izborna komisija (RIK). Bez obzira na veliki broj intervencija, aktivno i pasivno biračko pravo, izborni sistem, uslovi za kandidovanje izbornih lista ostali su u biti neizmenjeni.

¹³ Tamaš Korhecz, „Neteritorijalna samouprava nacionalnih manjina u Srbiji – pravni okvir i njene nedorečenosti u svetlu odluke Ustavnog suda Srbije”, *Analiza Pravnog fakulteta u Beogradu* 63, br. 1 (2015): 94–95.

Četvrti period u razvoju pravnog ovira nacionalnih saveta predstavlja period od izmena i dopuna ZNSNM 2014. do novih izmena i dopuna koji su izglasani u junu 2018. godine. Pošto je Odluka Ustavnog suda „osakatila” zakon i ostavila veliki broj praznina u zakonu (za koje je i sam Ustavni sud na neki način sugerisao da je reformulacija ukinutih odredbi u skladu sa shvatanjima USS moguća) očekivala se brza reakcija zakonodavca. Ona je međutim usledila tek nakon više od četiri godine, i to u junu 2018. Radna grupa za izradu izmena i dopuna ZNSNM formirana je još 2016, ali prednacrt izmena i dopuna ZNSNM pripremljen je tek u junu 2017, a prošlo je još devet meseci dok je predlog zakona, nakon javne rasprave, stigao u Narodnu skupštinu, koja je usvojila zakon u junu 2018. Kao i u slučaju izmena u maju 2014, i ova reforma zakona 2018. bila je značajna u kvantitativnom pogledu, pošto su izmene i dopune obuhvatile neke odredbe u oko pedeset članova ZNSNM. Najveći deo najnovijih izmena odnosi se na odredbe o nadležnostima nacionalnih saveta (koja su preimenovana u „ovlašćenja”), kao i na nadzor i finansiranje delatnosti nacionalnih saveta. Kada je reč o ovlašćenjima saveta, najveći broj izmena i dopuna predstavlja terminološko usklađivanje ovih odredaba sa sličnim odredbama u sektorskim zakonima u oblasti obrazovanja i kulture i pojašnjenje nekih instituta u zakonu (ustanove od posebnog značaja za nacionalnu manjinu i slično), dok izmenama odredaba o nadzoru i finansiranju, propisan je bitno strožiji režim državnog nadzora nad delatnošću i finansijama nacionalnih saveta. Osim spomenutih, neke značajnije izmene odnose se na unutrašnju organizaciju i položaj članova i funkcionera nacionalnih saveta. Odredbe o izbornom postupku doživele su samo neznatne promene tehničke prirode i ostale su gotovo netaknute.

IV. OSVRT NA FUNKCIONISANJE NACIONALNIH SAVETA U PRAKSI

Nakon donošenja ZPSNM i Pravilnika 2002. pa do 2008. godine, 14 nacionalnih manjina izabralo je svoje nacionalne savete putem skupštine elektora u organizaciji nadležnog ministarstva. Elektori su bili odbornici i poslanici pripadnici nacionalne manjine, elektori predloženi od strane kulturnih udruženja nacionalne manjine ili 100 birača pripadnika dotične nacionalne manjine. Novi, drugi krug izbora sproveden je jedinstveno na osnovu ZNSNM 6. juna 2010. godine u organizaciji izbornih tela ministarstva nadležnog za prava nacionalnih manjina. Svoje nacionalne savete je 2010. godine izabralo 19 nacionalnih manjina, 16 na neposrednim izborima a tri putem skupštine elektora. U slučaju 16 manjina koji su savete izabrali neposredno, na osnovu posebnog

biračkog spiska bilo je evidentirano više od 436.000 birača, od kojih je glasalo više od 230.000 birača – izlaznost 54.5%. Treći izborni ciklus za članove nacionalnih saveta organizovan je 26. oktobra 2014. godine, na osnovu izmenjenih izbornih pravila u organizaciji RIK-a. Na ovim izborima 17 nacionalnih saveća izabrano je neposredno a tri putem skupštine elektora. Na ovim izborima u posebnom biračkom spisku bilo je registrovano 456.444 birača pripadnika nacionalnih manjina a na izborima je učestvovalo 171.799 birača, izlaznost je na ovim izborima pala ispod 40%.¹⁴ U vreme pisanja ovog rada, ministar za državnu upravu i lokalnu samoupravu 17. avgusta 2018. raspisao je izbore za članove nacionalnih saveta nacionalnih manjina za 4. novembar 2018. godine. Ukupno 22 nacionalne manjine (2 nove nacionalne manjine u odnosu na 2014. godinu – Rusi i Crnogorci) izabraće svoj nacionalni savet, njih 18 na neposrednim izborima, dok 4 putem skupštine elektora.¹⁵ Na osnovu raspoloživih pisanih izvora i podataka možemo zaključiti da država nije sputavala obrazovanje i izbor nacionalnih saveta, štaviše nacionalne savete su obrazovale i mnoge grupe čiji poseban identitet nije verodostojno dokazan i manifestovan u svakodnevnom životu. U prvom izbornom ciklusu nacionalne savete je izabralo 14 nacionalnih manjina, 2010. godine 19, 2014. godine 20, dok su 2018. izbori raspisani za članove čak 22 nacionalnih saveta. Na osnovu malog broja relevantnih stručnih analiza o funkcionisanju i radu nacionalnih saveta moguće je zaključiti sledeće:

- Pripadnici nacionalnih manjina prihvatili su svoje nacionalne saveće kao njihova predstavnička tela u oblastima od značaja za očuvanje identiteta, a dobrovoljnim upisivanjem na poseban birački spisak i učestovanjem na izborima dokazali su da su i zainteresovani za postojanje ovakvih samouprava. Istovremeno, određenu opreznost zahteva podatak da je značajno smanjena izlaznost na izborima 2014. u odnosu na 2010. godinu, što predstavlja upozorenje nacionalnim elitama;
- Pravni okvir i koncepcija nacionalnih saveta pre svega odgovaraju interesima i potrebama organizovanih manjina sa snažnim institucionalnim okvirom kao što su Mađari, Slovaci, Rusini, Rumuni, ali delom i Albanci, Bugari, Bošnjaci i Romi. Ove manjine su uspele značajno iskoristiti i primeniti odredbe zakona i preko različitih programa unaprediti

¹⁴ Republički zavod za statistiku, *Izbori za članove nacionalnih saveta*, 1-49. <http://www.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=647> (posećeno 12. 02. 2018)

¹⁵ Odluka o raspisivanju izbora za članove nacionalnih saveta nacionalnih manjina, Službeni glasnik RS br.63/2018

stanje u nekim oblastima, dok su ostali saveti mahom samo tragali da nađu svoje mesto u ovakvom pravnom okviru;¹⁶

- Vladajuće političke stranke u Srbiji preko izbornog procesa pokušale su ostvariti dominantan politički uticaj u većini nacionalnih saveta – takozvano „upodobljavanje” vladajuće graniture na svim nivoima vlasti radi uspešnijeg funkcionisanja;
- Političke stranke nacionalnih manjina su izbore za nacionalne save-te koristili često kao poligon za odmeravanje snaga u zajednici, kao i za sticanje političkog legitimiteta, reprezentativnosti, moći u okviru zajednice;¹⁷
- Vodeće političke stranke u nacionalnim savetima nadležnosti su često koristile za sopstvenu političku promociju, stvaranje političke jednoobraznosti i jednoglasja, a nekad i za ograničenje ličnih prava pripadnika nacionalne manjine.

V. NACIONALNI SAVETI U SISTEMU VLASTI

Od začetka ideje o legalizaciji neteritorijalne samouprave u Srbiji, politička vlast, zakonodavac, Ustavni sud, kao i značajan deo stručne i političke javnosti zaobilaze jedno značajno pitanje vezano za nacionalne savete. Šta su nacionalni saveti, koji im je pravni karakter i koje im je mesto u sistemu vlasti – da li su uopšte saveti organi javne vlasti ili nisu? Povodom ovog pitanja mogu se prepoznati dva suprotstavljena stanovišta. Prema prvom shvatanju, nacionalni saveti su specifične nevladine organizacije negde na međi javnog i privatnog prava koji savetuju organe vlasti po potrebi, dok prema drugom stanovištu, nacionalni saveti su demokratski izabrane samouprave, deo su sistema javne vlasti, sa nadležnostima, budžetskim finansiranjem i demokratskim legitimitetom. Iako se retko susreću direktni i jasni stavovi, prvo shvatanje je rasprostranjeno u mnogim organima državne i lokalne vlasti, kao i kod većine parlamentarnih političkih stranaka. Dok je drugo shvatanje karakteristično za predstavnike nacionalnih manjina, njihove političke stranke i, naravno, za same nacionalne savete. U našoj teoriji, samo se mali broj autora bavio

¹⁶ Korhecz, “National Minority Councils in Serbia”, 83.

¹⁷ Christina Isabel Zuber – Jan Jakub Mus, “Representative Claims and Expected Gains, Minority Council Elections and Intra-ethnic Competition in Serbia”, *East European Politics* 29, No. 1 (2013): 67–68.

problematikom pravnog karaktera i položaja nacionalnih saveta u sistemu vlasti.¹⁸ Retke uporednopravne analize ovog pitanja ukazuju na to da neteritorijalne autonomije nemaju jasno definisani status u sistemu vlasti i kreću se u rasponu između javnopravnog subjekta koji je deo upravne organizacije države do nedefinisanih privatno-javnih subjekata prava.¹⁹ Na osnovu analize domaćeg zakonskog okvira organizacije i delatnosti nacionalnih saveta, kao i stavova i shvatanja Ustavnog suda o nacionalnim savetima možemo zaključiti da su nacionalni saveti *sui generis* institucije čiji status i pravni karakter nije dosledno uređen u pravnom sistemu.²⁰ Proučavanjem našeg pravnog sistema, naročito zakona koji regulišu neka pitanja vezana za nacionalne savete, možemo zaključiti da postoje argumenti u prilog kako prvog tako i drugog shvatanja.

V.1. Propisi koji definišu nacionalne savete kao „udruženje”

Tumačenjem relevantnih odredaba nekih zakona u oblasti javnog prava Republike Srbije moglo bi se zaključiti da nacionalni saveti nisu organizacije javne vlasti niti institut javnog prava, nego više nevladina organizacija sa posebnim statusom. Ovakav zaključak možemo izvesti proučavanjem više zakona: Zakona o budžetskom sistemu,²¹ Zakona o budžetu Republike Srbije u periodu

¹⁸ Modrag Jovanović, „O pravnoj prirodi nacionalnih saveta nacionalnih manjina”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 61, br. 2 (2013): 261–265; Tamaš Korhec, „Kolektivno pravo nacionalnih manjina na samoupravu u pravnom poretku Republike Srbije – Nacionalni savet – sui generis institucija izmene nevladine organizacije i organa javne vlasti”, u: *Stanje i perspektive multikulturalizma*, ur. Vojislav Stanovčić i Goran Bašić (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2016); Vladimir Đurić, *Neteritorijalna manjinska autonomija/samouprava – Knjiga I – Neteritorijalna manjinska autonomija/samouprava u uporednom pravu* (Beograd: Institut za uporedno pravo, 2018), 1–349.

¹⁹ Vladimir Đurić, *Neteritorijalna manjinska autonomija/samouprava – Knjiga I – Neteritorijalna manjinska autonomija/samouprava u uporednom pravu* (Beograd: Institut za uporedno pravo, 2018), 313–314.

²⁰ Tamaš Korhec, „Kolektivno pravo nacionalnih manjina na samoupravu u pravnom poretku Republike Srbije – Nacionalni savet – sui generis institucija izmene nevladine organizacije i organa javne vlasti”, u: *Stanje i perspektive multikulturalizma*, ur. Vojislav Stanovčić i Goran Bašić (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2016),

²¹ Zakon o budžetskom sistemu, Službeni glasnik RS, br. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 – ispr., 108/2013, 142/2014, 68/2015 i 103/2015).

od obrazovanja nacionalnih saveta do danas, Zakona o javnoj svojini²² i Zakona o agenciji za borbu protiv korupcije.²³

Zakon o budžetskom sistemu, koji predstavlja takozvani sistemski, sektorski zakon u oblasti javnih finansija, nacionalne savete ne navodi ni kao direktne korisnike budžetskih sredstava, ni kao indirektno korisnike budžetskih sredstava, niti kao korisnike javnih sredstava uopšte. Zakon o budžetu Republike Srbije za 2018. godinu²⁴ sredstva za finansiranje nacionalnih saveta je propisao u II Posebnom delu budžeta, u glavi 3.19. Ovim budžetom raspolaze Kancelarija za ljudska i manjinska prava Vlade Republike Srbije. U okviru ove glave budžeta sredstva namenjena nacionalnim savetima u visini od 247.900.000 dinara nalaze se pod ekonomskom klasifikacijom 481 „Dotacije nevladinim organizacijama”. Ovako određeno mesto budžetskih sredstava namenjenih nacionalnim savetima nije menjano od obrazovanja prvih nacionalnih saveta. Prema tome, zakoni o budžetu Republike Srbije tradicionalno i sistemski tretiraju nacionalne savete kao udruženja, nevladine organizacije.

Zakon o javnoj svojini takođe ne poznaje nacionalne savete. Među velikim brojem konkretnih subjekata koji mogu biti korisnici državne svojine, svojine autonomne pokrajine i lokalne samouprave, nacionalni saveti nisu nabrojani. Interesantno je napomenuti da su, za razliku od nacionalnih saveta, mesne zajednice kao nosioci prava korišćenja javne svojine eksplicitno spomenuti u ovom zakonu.²⁵ U slučaju Zakona o javnoj svojini samo ekstenzivnim tumačenjem jedne odredbe zakona nacionalni saveti mogli bi se podvesti pod korisnike javne svojine i to na način uređen posebnim zakonom.

Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije detaljno uređuje položaj rukovodilaca u javnom sektoru države. Veoma široko definisan javni sektor, koji obuhvata širi pojam od sektora javne vlasti, jednostavno ne poznaje nacionalne savete, predsednike i članove nacionalnih saveta, niti rukovodioce organa nacionalnih saveta i pravnih lica čiji su osnivači nacionalni saveti.²⁶ Ovaj Zakon, za razliku od ostalih do sada navedenih, isključuje primenu zakona na nacionalne

²² Zakon o javnoj svojini, Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 88/2013, 105/2014, 104/2016 – dr. zakon, 108/2016 i 113/2017.

²³ Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije, Službeni glasnik RS, br. 97/2008, 53/2010, 66/2011 – odluka Ustavnog suda, 67/2013 – Odluka Ustavnog suda, 112/2013 – autentično tumačenje i 8/2015 – odluka Ustavnog suda.

²⁴ Zakon o budžetu Republike Srbije za 2018. godinu, Službeni glasnik RS, br. 113/2017.

²⁵ Zakon o javnoj svojini, Član 18, stav 5.

²⁶ Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije, Član 2.

savete, odnosno funkcionere nacionalnih saveta, eksplicitno posmatra nacionalne savete van sistema vlasti, van javnog sektora Republike Srbije.

V.2. Propisi koji definišu nacionalne savete kao demokratski izabrano telo u sistemu vlasti

Bez obzira na zaključak do kojeg bi došli analizom gorecitiranih zakona, u pravnom sistemu Republike možemo naći i značajne odredbe koje podržavaju stav da su nacionalni saveti deo sistema vlasti i institut javnog prava. Među ovim propisima potrebno je spomenuti Ustav Republike Srbije²⁷ i Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina.²⁸ Glavni pravni argumenti u prilog teze da su nacionalni saveti nacionalnih manjina demokratsko telo u sistemu vlasti nalaze se u članu 75 Ustava. Član 75, stav 2 i 3 Ustava Srbije:

Putem kolektivnih prava pripadnici nacionalnih manjina, neposredno ili preko svojih predstavnika, učestvuju u odlučivanju ili sami odlučuju o pojedinim pitanjima vezanim za svoju kulturu, obrazovanje, obaveštavanje i službenu upotrebu jezika i pisma, u skladu sa zakonom.

Radi ostvarenja prava na samoupravu u kulturi, obrazovanju, obaveštavanju i službenoj upotrebi jezika i pisma, pripadnici nacionalnih manjina mogu izabrati svoje nacionalne savete, u skladu sa zakonom.

Iz ovih ustavnih odredbi proizlazi da nacionalne savete biraju (demokratski) pripadnici nacionalnih manjina, te da su to organizacije koje upravljaju (odlučuju i učestvuju u odlučivanju) u navedenim oblastima društvenog života, drugim rečima donose opšte, obavezujuće odluke, vrše vlast. Upravljanje i odlučivanje u ustavnopravnom smislu podrazumeva da se radi o organizaciji, telu koje kao svoju osnovnu funkciju vrši javna, autoritativna ovlašćenja, vrši vlast. Direktno navođenje u Ustavu da nacionalni saveti sami odlučuju ili učestvuju u odlučivanju u nekim oblastima znači da oni to rade kao svoju izvornu, stalnu i redovnu funkciju, a ne da se takva ovlašćenja njima poveravaju ili uopšte ne poveravaju odlukom zakonodavca. Pored citiranih ustavnih odredbi, i sama činjenica da su nacionalni saveti ustavna kategorija, ustavom uređena organizacija ukazuje na njihov ustavnopravni značaj i govori u prilog teze da

²⁷ Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/2006.

²⁸ Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, Službeni glasnik RS, br. 72/2009, 20/2014 – Odluka Ustavnog suda, 55/2014 i 47/2018.

nacionalni saveti ne mogu imati karakter nevladine organizacije ili subjekta privatnog prava.

Uz Ustav, i sam Zakon o nacionalnim savetima sadrži niz odredbi iz kojih proizlazi zaključak da nacionalni saveti jesu demokratski izabrane organizacije u okviru sistema vlasti. Od velikog broja odredbi koje podržavaju ovakav zaključak na prvom mestu treba navesti one o održavanju neposrednih demokratskih, politički pluralnih izbora za izbor članova nacionalnog saveta na osnovu posebnog biračkog spiska, koje kao javnu evidenciju vodi nadležno ministarstvo, a izbore sprovodi Republička izborna komisija. Ovakav, zakonom propisan sistem izbora u političkom sistemu Srbije postoji samo u slučaju izbora predstavničkih organa Republike Srbije (Narodna skupština, Skupština AP Vojvodine) i jedinica lokalne samouprave (Skupština Grada Beograda, skupštine gradova i opština). Pored načina izbora nacionalnih saveta, argument u prilog posmatranja nacionalnih saveta kao organizacije u sistemu vlasti podržavaju i odredbe o javnim ovlašćenjima nacionalnih saveta, odredbe o nepojivnosti funkcije članova i funkcionera u nacionalnim savetima i odredbe o obaveznom finansiranju nacionalnih saveta iz budžeta Republike Srbije, AP Vojvodine i nekih jedinica lokalne samouprave.

Iz svega što je ranije navedeno sledi da pravni karakter nacionalnih saveta u pravnom sistemu Republike Srbije nije jednoznačno određen. Dualizam shvatanja i određenja nacionalnih saveta postoji već od njihovog uvođenja u pravni poredak 2002. godine, a ovakvo stanje opstalo je i nakon više od 16 godina i tri zakonske reforme.

Poslednja sveobuhvatna reforma zakonskog uređenja nacionalnih saveta malo toga je razjasnila u vezi mesta i uloge nacionalnih saveta u sistemu vlasti. Zakonska deficija nacionalnih saveta je manje-više ostala na prilično uopštenoj formulaciji iz Odluke Ustavnog suda prema kojoj „nacionalni savet je organizacija kojoj se zakonom poveravaju određena javna ovlašćenja da učestvuje u odlučivanju ili da samostalno odlučuje o pojedinim pitanjima iz oblasti kulture, obrazovanja, obaveštavanja i službene upotrebe jezika i pisma u cilju ostvarivanja kolektivnih prava nacionalne manjine na samoupravu u tim oblastima”. Ova formulacija malo šta dodaje jezičkom tumačenju odredbe u Članu 75. ustava. S druge strane, nove zakonske odredbe o obavezivanju nacionalnih saveta da koriste (i) srpski jezik i ćirilčko pismo u radu saveta, stroži upravni nadzor nad finansijama nacionalnih saveta, proširivanje prekršajne odgovornosti nacionalnih saveta predstavljaju korak ka jačanju javno-pravnog karaktera nacionalnih saveta. Sa druge strane, zakonske odredbe o umerenoj depolitizaciji (zabrana funkcionerima nacionalnih saveta da budu funkcioneri u političkim strankama, uključivši i političke stranke nacionalnih manjina, koji uzgred mogu neposredno učestvovati na

izborima za članove nacionalnih saveta) udaljava nacionalne savete od statusa jedinica lokalnih samouprava.

Autor ovog rada je sklon stanovištu koje, između ostalog, zastupa i Miodrag Jovanović da su nacionalni saveti zapravo neteritorijalne samouprave, više „državna” ne privatna tela, slična jedinicama lokalne samouprave, prema tome i njihov status treba približiti statusu jedinica lokalne samouprave u našem pravnom sistemu.²⁹ Nažalost, poslednjim reformama zakonodavstva propuštena je prilika da se jasno krene u tom pravcu, a postojeći dualizam je još jednom potvrđen.

VI. UMESTO ZAKLJUČKA

Nacionalni saveti nacionalnih manjina su pravna, društvena i politička realnost u Srbiji već 16 godina. Međutim, akteri stvaranja ove institucije neteritorijalne samouprave bili su od početka motivisani veoma različitim ciljevima, što do dana današnjeg utiče na nedovoljno definisani položaj nacionalnih saveta u sistemu vlasti. Politički predstavnici organizovanih manjina u nacionalnim savetima vide demokratski izabrane organe vlasti preko kojih oni mogu upravljati svojim nacionalnim zajednicama umesto ili u ravnopravnoj saradnji sa državnim organima (u kojima oni nikada ne mogu ostvariti presudan uticaj). S druge strane, srpska politička elita, ako uopšte primećuje ovu instituciju, nacionalne savete posmatra kao savetodavne organizacije koje treba da pomažu integraciju manjina u srpsko društvo i sredstvo za pacifikaciju radikalnijih zahteva nacionalnih manjina. Jaz između ova dva shvatanja predstavlja prepreku iznalaženju konsenzualnih rešenja. Srbija, kao uostalom i mnoge druge multietničke istočnoevropske unitarne i nacionalne države sa legatom nacionalizma i autokratskim nasleđem, imaju snažno nepoverenje i otklon prema autonomiji manjina. U ovim državama, političke elite, čak i u slučaju da prihvate poštovanje manjinskih prava, umesto akomodacije manjina i samouprave i dalje se zalažu za punu integraciju ili asimilaciju manjina.³⁰

²⁹ Jovanović, „O pravnoj prirodi nacionalnih saveta nacionalnih manjina”, 265.

³⁰ Will Kymlicka, “The internationalization of minority rights”, *International Journal of Constitutional Law* 6, No. 1 (2008): 27–28.

BIBLIOGRAFIJA

- Đurić, Vladimir. *Neteritorijalna manjinska autonomija/samouprava – Knjiga I – Neteritorijalna manjinska autonomija/samouprava u uporednom pravu*. Beograd: Institut za uporedno pravo, 2018.
- Jovanović, Miodrag. „O pravnoj prirodi nacionalnih saveta nacionalnih manjina”. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 61, br. 2 (2013): 261–265.
- Korhec, Tamaš. „Kolektivno pravo nacionalnih manjina na samoupravu u pravnom poretku Republike Srbije – Nacionalni savet – sui generis institucija izmene nevladine organizacije i organa javne vlasti”. U: *Stanje i perspektive multikulturalizma*, ur. Vojislav Stanovčić i Goran Bašić, 181–194, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2016.
- Korhecz, Tamás. “National Minority Councils in Serbia”. In: *Managing Diversity through Non-Territorial Autonomy: Assessing Advantages, Deficiencies and Risks*, eds. Tove H. Malloy, Alexander Osipov and Balázs Vizi, 69–91, Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Korhec, Tamaš. „Neteritorijalna samouprava nacionalnih manjina u Srbiji – Pravni okvir i njene nedorečenosti u svetlu odluke Ustavnog suda Srbije”. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 63, br. 1 (2015): 75–96.
- Kymlicka, Will. “The internationalization of minority rights”. *International Journal of Constitutional Law* 6, No. 1 (2008): 1–32.
- Maloy, Tove H. “Introduction”. In: *Managing Diversity through Non-Territorial Autonomy: Assessing Advantages, Deficiencies and Risks*, eds. Tove H. Malloy, Alexander Osipov i Balázs Vizi, 1–15, Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Stanovčić, Vojislav. „Većina i manjina u teorijama demokratije i političkim institucijama”. U: *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji*, ur. Vojislav Stanovčić (Beograd: SANU – Odeljenje društvenih nauka, 2007), 43–58.
- Zuber, Christina Isabel – Mus, Jan Jakub. “Representative Claims and Expected Gains, Minority Council Elections and Intra-ethnic Competition in Serbia”. *East European Politics* 29, No.1 (2013): 52–68. DOI: 10.1080/21599165.2012.757737.

Summary

Tamás Korhecz

The Role and the Position of the National Minority Councils in the Vertical Organisation of the Government (Non-Territorial Self-Government in the Government System)

Serbia introduced non-territorial autonomy through elected national minority councils into its legal system during the period of deep legal and political changes at the beginning of the 21. Century. It is argued that national minority councils were legalized primarily to fit the plans and demands of the Hungarian minority, though at the same time they were products of the efforts of Post-Milošević Belgrade political elite to demonstrate its commitment to the protection of human and minority rights and to the integration of national minorities in Serbia. Vojislav Stanovčić was not a person introducing the idea of non-territorial autonomy in Serbia, however his role in its legalization is notable. In 2001, academic Stanovčić was appointed to lead the working group for drafting the Law on the Protection of the Rights and Freedoms of National Minorities where he supported the concept of non-territorial autonomy of national minorities and collective rights. Since 2001 this concept of non-territorial autonomy was amended several times, national councils are part of Serbia's political and social life, become a constitutional category but in their substance the original concept was never abandoned. However, some dilemmas, on which among others Vojislav Stanovčić pointed on remain still actual. This paper argues that the status and position of national councils within the system of government is still vague and undefined despite of several legal reforms and decisions of the Constitutional Court. There is still no consensus on this status among political actors, state apparatus nor in legal and political theory.

Keywords: *non-territorial autonomy, national minorities, national minority councils, system of government.*

VI

Bibliografija

